

АҲМАД АЪЗАМ

СОЯСИНИ
ЙЎҚОТГАН
ОДАМ

Ҳикоя, новелла ва қиссалар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 2004

Қўлингиздаги китобга таниқли адиб Аҳмад Аъзамнинг «Аскартоғ томонларда», «Бу куннинг давоми» сингари машхур қиссалари ҳамда «Ноинсоф Мусо», «Соясини йўқотган одам» сингари бадиий баркамол ҳикоялари киритилди. Адибнинг қолган асарлари ҳам сизга манзур бўлади, деб ўйлаймиз.

СОЯСИНИ ЙЎҚОТГАН ОДАМ

Ҳикоя

Ўшанда менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман, буни ҳозир ҳам тушунтириб беролмайман. Ҳеч нарса бўлмагандек юрибман. Лекин бунга кўниккунимча жуда кўп нарсалар бўлиб ўтди.

Бир куни чўзма лагмон еб ўтирган эдим, ўзимча шундан кўраман, бирдан оёққўлим бўшашиб, бошим бўм-бўш бўлиб, ичим хувиллаб кетди. Атиги бир-икки сония, ўзимни йўқотдимۇ дарров ўзимга қайтдим. Бошқача тушунтирсам, туппа-тузук, ҳамма қатори ростмана одам туйқусдан ўз мазмунини йўқотиб, яна қайтиб топгандек галати аҳволга учрадим, ростдан, бирдан мазмуним чиқиб кетиб, яна қайтгандек бўлди. Шу ҳолат лагмоннинг чилвирини қошиққа ўраб, огзимга олиб боргунча давом этди. Бор гап шу. Ўзи тушлик деса, юрагим безиллайди, яна аксига олиб шериксиз чиққанман. Бу ҳолат шув этиб ўтиб кетди-ю, лекин кайфиятимни бузди, кўп очин-тўкин юраман, толиққанимдан дедим-да, бир амаллаб, лагмонни тамомладим. Ишга қўл силтадимۇ ижарамга жўнадим.

Хонамга келиб ўзимни ойнага солдим, кўринишим яхши, ранги рўйим жойида. Фақат уйқу босяпти. Каравотга чўзилганим захоти тубсиз қудуққа куладим. Шу ухлагандан эртаси куни офтоб тиккага келгунча донг қотибман. Тиникиб уйғондим. Кеча бунақа бўлгани кечалари билан ухламай китоб ўқишимдан, вақтида ётиб, вақтида туриш керак, йўқ эса, соглиққа ҳам, мияга ҳам таъсири бор, одам ўзини аяши лозим, дедим. Айвонга чиқдим, офтоб чарақлаб турибди. Кўп ухлаганимга кўзим сал ачишаётганини айтмаса, ҳамма нарса ҳаммишагидек. Ҳеч эътибор қилганмисиз, уйқудан туриб, кўп қаватли уйнинг айвонигами, ҳовлигами чиқасиз-да, атрофга кўз соласиз, ҳеч қанақа ўзгариш кўрмайсиз, шамол ё булут, қор ёки ёмғир бўлиши, ҳаво айниши мумкин, лекин дунё ўзгармайди, балки ўзгарар, лекин ўзгариши йиллаб, ўн йиллаб чўзилади, одамга билинмайди. Шунақа, мен қараганда ҳам ҳамма нарса ҳаммишагидек, ҳатто айвонга чиқишимда ҳам ўзгариш йўқ, кеча ё бир йил олдин қандай қараган

бўлсам, шундай қараётган эдим. Лекин, биласизми, шу ҳар доимги муқимликда пинҳона бир ўзгариш бўлсаю сиз буни кўрмасангиз ё ниманидир излаб чиқсангиз-да, шу излаётганингизнинг нима эканлигини англаб ололмасангиз, бир нарсани зўр бериб билмоқчи бўлсангиз-да, шу нарсанинг ўзи нима бўлиши мумкинлигини ҳам билолмасангиз, кўнглингизга омонатлик кириб қолади. Ғалати-я? Мен шунга айтяпман, одамнинг мазмуни йўқолганга ўхшаган бир ҳолат деб.

Мен ана шунақа бир ҳолатда эдим. Айвонга бир аниқ мақсадда чиққаним йўқ, шунчаки ҳар кунги одатим, мана уйқудан уйгондик, дунёга яна бир қараб қўяйлик, ўзимизни ҳам кўрсатайлик деб қардим. Дунё ҳам -ўша-ўша, лекин шу кўринишида ўзининг эмас, менинг ўзгарганимни билги қилаётган бир нарса бордек, шу калаванинг учини тополмай, кўнглим доим ўзи таяниб турадиган таянчларини йўқотиб қўйгандек омонат эди, агар тушунтира олган бўлсам. Ижарада бир ўзим турганимдан эмас, ана шу хаёллар чулғаб олгани, бу хаёллар исқанжасида якка эканим ва ёнимда ҳатто ҳамхона дўстим яшаганда ҳам, унга бу аҳволимни айтганим билан, нафақат у, дўст, балки умуман ҳеч ким тушунмаслиги, ҳеч бировга тушунтириб беролмаслигим учун ҳам маҳкум ёлғиз эдим. Ўзимни одамлар тўдасига ургим келди, лекин бу тўда ичида мени ҳеч ким танимаслиги, бегона эканлигимни кўнглим сезиб, хонамдан чиққим келмай турарди.

Кўчага тушиб, ишхонага телефон қилдим, мени ҳеч ким сўрамабди, бошлиқ ҳам йўқламабди, ҳаммаси жойида экан. Наҳотки, бир инсон тушдан кейин ишдан кетиб қолса, эртаси куни ишга бормаса, бирон одам қизиқмайдими, деб ҳам ўйладим.

Телефон гўшагини илиб, энди юраётганимда, офтоб чарақлаб турган эди, бир кўзойнакли семиз йигит аввал оёгим тагига, кейин ўзимга қаради-да, хайрон туриб қолди. Бирон нарса илашибдими ё бошмогимни пойма-пой, ё шимимни тесқари кийибманми, деган хавотирда ўзим ҳам ўзимга қараб олдим - ҳеч гап йўқ. Бизда қизиқ одамлар бор-да, баъзилари нотанишга ҳам худди одамёввойига учрагандек бақрайиб тураверади, дедиму йўлимда кетавердим.

Негадир мен шунақаларга кўп дуч келаман. Троллейбусдами, автобус ё трамвайдами албатта битта-ярим одам менга тикилаётган бўлади. Тикилгани билан қарашида маъно йўқ, худди “Чипта олишни унутманг!”, “Юкнинг баҳоси ўн тийин”, деган эълонларни лоқайд ўқиётгандек. Кўчадагилар-чи, кўзини қадаб ўтгани етмагандек, орқамдан ҳам тикилиб қолади. Ўрганиб кетганман, лекин семиз йигитнинг қарашидан гашландим. Нарироқ юриб орқамга ўгирилсам, у ҳали ҳам менга қараб турган экан, юзини бурди. Мени бир ўзгариб кетган эски танишига ўхшатди-ёв, деб ўйладим. Ҳар эҳтимолга қарши яна у ёқ-бу ёғимга қараб олдим, йўқ, ҳаммаси жойида.

Қаршидан бир қиз келяпти экан, бегонага тикилиш одобсизлик эканини ўйлаб бораётган бўлсам-да, яна бу қиз бола, кўзимни узолмадим: - кичкина, ингичка, юзи чўзинчок, бургутча бурун, қирра ияги катта, ўзига ярашигли хунук, юпқа қора чарм камзулча, қора юбка бошмоққача, оёқ жонивор ҳам сибизикдай шекилли, қадам босишида гоҳ у ёғидан, гоҳ бу ёғидан очилаётган лозими... лозим бўлиб лозим, колготки бўлиб колготки эмас, қора юпқа матодан, тўпикқача; почасига қалампирнуسخа, рангдор гул тикилган, ҳар хил тош қадалган, юзига тушган тола сочини кўтариб қўяётганда кўрдим: тирноқлари ингичка, узун-узун устирилган, этдан ташқари қисми оқлигича қолган, эт усти қизгиш бўялган, кулогига қарамабман, сиргаларини сочи ёпган шекилли, лекин хивич бармоқларида икки-учтадан, тоши майда, мен фарқига бормайман, балки олмосдир, узук. Мўъжазгина ургочи йиртқич! У менга бир қараб қўйди-да, бир қадам четланиб ўтди. Худди мен уни еб қўядиган бир маҳлукдек. Шунда, ҳамма кийими қора бўлганигами, хаёлимга бу қиз шу қиз эмас, балки бирон қизнинг гулдор сояси, деган бир қиёс келди.

Соя деган нарса айна шу вақти хаёлимга бекорга келмаганига ҳалигача ҳайронман: одамнинг шуури унинг ўзи билмаган нарсаларни ҳам сезар экан.

Шу куни ул-бул егулик олиб яна ижарамга қайтдим, чўзилиб ётиб кечгача ўқидим, туриб шифтдаги неончирокнинг элас-элас гўнгиллаши остида ёзув-чизув билан алла-паллагача ўтирдим. Ҳар кунгидан сал галатироқ бўлгандек эди, диққат қилмабман, кейинроқ,

аҳволим ойдинлашгандан сўнг билдим, билмаганим ҳам яхши бўлган экан, қоқ ярим тунда ақлим озиши ҳеч гап эмас эди.

Бу куниси ишхонага келдим, бошлиқ ҳузурига кириб, кеча “сал маза қочиб” келолмаганимни айтдим, койиса керак, деб ўйлаган эдим, аксинча, ҳамишагидек илажайиб: “Ҳай-ҳай! Қўйинг шу маза-пазаларни, касал бўлманг сира”, деди, сўққабош йигитнинг бундай юриши яхши эмаслигини гапириб, бир оз насихат ўқиди. Мендайлигида уйланмай юриб, ҳозир жабрини тортаётган, ўша пайтлари фақат ишга қараб, ўзига карамагани учун ҳозир гоҳ у ери, гоҳ бу ери огриб турар экан, ҳай-ҳай. “Мен сўққабош эмас, бўйдоқман, холос, иккови икки нарса!”, деб айтай дедим-у, менга яхшилиқни соғиняпти-ку, деб ичимга ютдим.

Ҳа-я, айтмабман, икки қаватли ишхонамизнинг деразалари офтобга тескари, офтобни биздан тўққиз қаватли министрлик тўсиб кўйган, шунинг учун бизда кундузи ҳам чироқ ёнади, ҳамма чироқимиз “дневной” - неон, булар ҳамма нарсанинг соясини ёйиб юборади. Лекин маълумотнома ёзаётганимда столнинг усти одатдагидан равшанроқ эди, бунга ҳам диққат қилмаган эканман.

Тушда Барот икковимиз бирга тушликка чикдик. Менга бир нарса бўлганини шу Барот билиб қолди. У уч йилча олдин кўчадан ҳамён топиб олган. Саккиз юз қирқ етти сўм. Шундан бери ерга тикилиб юришни одат қилган.

Ишхонамизнинг соясидан чиқиб, сал юрганимиздан кейин менинг гапларимга ҳа-ху деб ерга қараб кетаётган Барот бир тўхтади-да, дабдурустан: “Ий-э, сенинг соянг қани! Қизиг-у!”, деб қолди. Аввалига Баротнинг гапини тўғри тушунмадим, “Шу ҳам ҳазилми”, демоқчи бўлиб, беихтиёр ерга қарасам, мендан ерга соя тушмаяпти! Туйқусдан калламга бир нарса келмади. Лекин, мана, соя, мендан тушган соя йўк! Офтоб томон бўлса керак деган илинжда осмонга қараб, кейин соя тушадиган жойни мўлжал қилсам, оппоқ! Яъни оқариб кетган асфальтнинг ўзи! Офтоб мендан тўппа-тўғри ўтиб, ерга тушяпти, ўртада мен йўк! Баротнинг оёқдан бошланган, боши ҳам дўмпайиб турган сояси бор. Офтоб тиккада чарақлаб тургани учун калта, гирдигум, лекин, ҳар қалай, одамнинг сояси-да! Меники эса

йўқ! Ростдан йўқ! Довдираб қолдим-у, лекин бўлиши мумкин эмас, икковимизнинг ҳам кўзимизга шундай кўриняпти, ҳозир соям лип этиб ерга тушади, деган бир мустарлик ҳам бор. Бемаънилик-да, ахир, шунақаси ҳам бўладими?

Барот ҳеч қачон чуқур ўйламайди, ҳозир унга қизик, жуда қизик. "Қойил-э! Э-э, зўр!" дейди нуқул. Мен билан иши йўқ.

Бирдан бўлса-да, одамнинг хаёлига кўп нарса келар экан: ҳамма бошқа, мен бошқа бўлиб қолдим, одамлар орасидан чиқиб, бошқа дунёга ўтиб кетдим, лекин шу дунёда яшайман, шу дунёда одамга ўхшаб ю... ибман, лекин одамларга ўхшамайман, ҳамма росмана одам, мен эса Атрофимга қарайман, ху, ана, тош бўлса ҳам, ҳайкалнинг сояси бор, дарахтларнинг таги қуюқ кўланка, кўчада машиналарнинг сояси ёнида ҳилпираб кетяпти, троллейбус симлариники кўчани чизиб кетган, симёгочиники йўлга кўндаланг, Баротнинг сояси ўзи билан, қадам босса, у ҳам одимлайди, кўлини силкитса, у ҳам қимирлайди! Ёнимиздан ўтиб бораётган одамларнинг ҳаммасининг тагида сояси бор! Мен... нега бунақа?!

Ўйлаб ўйимга етолмайман, Баротга бир нарса деяй десам, тилимга гап келмайди. Барот "Қизиг-а, нега бунақа бўляпти?", дейди. Барот шунақа савол бердими, жавобини айтсангиз ҳам, бари бир, тушунмайди. Саволининг ўзи "Мана, мен шу ергача зўрга келдим, у ёгига ярамайман", дегани, ўйлаганининг чегараси шу. Шунинг учун: "Ҳа-э, тезроқ юрайлик, қорин очиб кетди", деди.

Юриб боряпман, шу пайтгача оёгимга лип-лип илашиб эргашган соямнинг жойига қарайман, ҳеч нарса йўқ, шунга худди оёгим ҳам ерга тегмаётганга ўхшайди. Шундай қилсам соям мenden ажралиб ялп этиб ерга тушиб қолар деган илинжда, уч-тўрт марта сакраб-сакраб ҳам кўрдим, фойда чикмади. Барот: "Ҳа?" деди, "Кеча чўмилганимда кулокка сув кирибди", дедим.

Бирдан Машхурани ўйламаганим эсимга тушиб қолди. Боядан бери яна бир нарса хаёлимни чимдилаб келаётган эди, бирдан юзага чикди, агар соям шу билан йўқолиб кетаверса, аҳду паймонимиз нима бўлади? Одамлардан буни яшириб бўлмаса, нима кўп қуёшли кун! Кўчада сояси йўқ йигит билан кетаётганини кўрган одамлар менга

эмас, Машҳурага ачинади, бечора қизнинг бир нуқсони борки, сояси йўқ йигит билан юришга кўнибди, дейди. Учрашайлик, десам, бундан кейин: “Кечирасиз, ҳали ҳам сизни яхши кўраман, лекин сояси йўқ йигит билан қандай юраман?”, деса-я. Нима, кўчада қолган қиз эмас, айтиши мумкин.

Фикру ўйларим чувалашиб кетгану ўзим худди ойна устида сиргалаётгандек кетиб боряпман. Тагингизга соянгиз тушиб турмаса, муаллақ бўлиб қолар экансиз!

Баротнинг хаёли эса овқатда: "Нега ҳамма лагмон бир лагмон, Халил мўйловники бошқача?", деди. "Қўй шу лагмонни, ўзимнинг лагмоним чиқиб турибди-ку", дедим. "Э-э, ким қайдаги нарсаларни ўйлайсан-а, - Барот шундай деб оёгим тагига қараб қўйди: - Ҳали ҳам йўқ. Ҳай, бўлмаса бўлмапти-да". Айтдим-ку, Барот шунақа ҳафтафаҳм деб. “Ке, қўй, одамнинг сояси бўлди - нима, бўлмади - нима, - деб менга яна таскин берди у. - Энг асосийси, одамнинг ўзи бўлсин. Мана борсан, соппа-согсан, юрибсан. Етади шу!” Тўнканинг фалсафасини қаранг!

Кўчада одамлар ўтибқайтиб юрибди, ҳамма ўз ташвиши биланми, бизга бир-да-ярим кўз ташлаб ўтгани билан, унча аҳамият бермайди. Ҳар эҳтимолга қарши Баротнинг бу ёнига - офтоб томонга ўтдим: Баротнинг сояси иккаламизга ҳам ўтади. Баротнинг елкаси офтоб, мендан соя тушмаяпти. Шу вақти бир фикр келиб, ҳаяжонланиб кетдим. “Тўхта-чи!”, дедим. Барот тўхтаб менга қаради. "Мендан офтоб кўриняптими?", деб сўрадим. Барот тушунмади: "Офтоб? Ана осмонда-ю! Сенда нима қилади?", деди. Бўйим Баротдан узунрок, унинг бетини бошимнинг соясига мўлжал қилиб: “Яхшилаб қара, юзимдан офтоб кўриняптими, йўқми?”, дедим. Барот юзимга тикилиб турди-да: “Йўқ, - деди. - Бетинг жойида. Нега офтоб кўриниши керак, бетинг тешик эмас-ку. Ке, қўй шу гапни, одамни жинни қилай деяпсан”. Барот менга гирт бегона кўринди. У бари бир тушунмайди. Ахир, соям бўлмаса, демак, офтоб нури тўппа-тўғри ўтиши, унда ўзим ҳам бўлмаслигим керак-ку! Бошим Баротнинг кўзига соя солмаса, унда Баротга юзимнинг ўрнида ҳам офтоб кўриниши керак эмасми? Юрагим ўйнаб кетди, жуда галати: офтоб билан Баротнинг ўртасида

турсам ҳам у мени кўряпти, демак, мен офтоб тўсяпман, унда соям қаёққа кетади? Бош қотди. Бу ёғи нима бўлади энди, кимга қандай тушунтираман?

Одамлар нима дейди? Ишхонадагилар... Хаёл ке-етди!

Бошлиқ чақиртиради-да, илжайиб: “Хў-ўш, укам, нима қилдик? - дейди. - Ишлайверинг десам, ахвол бунақа, ишдан бўшанг, десам меҳнат қонунини - КЗОТни бузганингизча йўқ, лекин ичимизда бошқача одам бўлиши... Ҳай-ҳай, ё ўз ихтиёрингиз билан ариза ёзасизми, а?”. Мен бошлиқнинг илжайишини ёмон кўраман, худди бошқа бир бегонанинг илжайишини расм солиб, юзига тақиб олганга ўхшайди. “Майли-ку-я, нима айбим учун?”, деб сўрайман. Бошлиқ: “Укажон, тўғри тушунинг, райкомдан "Сизда бир сояси йўқ йигит бор экан, нега чора кўрмаяпсиз, нега ушлаб турибсиз?”, деб сўрашса, нима деб жавоб берамиз? Сиёсий тус олиши мумкин”, деб илжаяди. “Нега, ахир, соям йўқлиги сиёсий хато эмас-ку?!” дейман ҳамма нарсани тушуниб турган бўлсам ҳам. Бошлигимиз энди майин илжаяди: “Ундай деманг, ҳай-ҳай, бизда ҳамма масалага сиёсий қаралади-я, мен шу хатонинг олдини олайлик, дейман, ҳали сиёсий хатога ўсиб чиқмасдан”. “Бунга райкомнинг нима алоқаси бор? Уларнинг шундан бошқа қиладиган иши йўқми? Наҳотки соям йўқлиги билан шуғулланишса?”, деб чин кўнгилдан сўрайман. “Ҳай-ҳай, айтмадимми? Ҳазилляпсизми? - деб раҳбаримиз яна илжаяди. – Билсангиз, укам, ҳаммамиз партиямизнинг паноҳида ва... доимий гамхўрлигидаммиз”. “Ишдан бўшасам, кейин менга қандай гамхўрлик қилади?”, деб сўрайман. Бошлиқ бир деразага қараб олиб, менга эгилади: “Йўқ, –кам, ҳамма ерда партиямиз паноҳида бўласиз! - деб энди совук илжаяди. Сизга яхши йўл кўрсатган эдим-а, ҳай-ҳай, энди коллективга кўйишга тўғри келади”...

Мажлисни, албатта, бошлиқнинг ўзи очади: “Жонажон партиямизнинг ҳаётбахш қарорларидан илҳомланиб, коллективимиз кейинги пайтлари катта ютуқларни қўлга қиряпти... (ҳокazo-ҳокazo)... Мана, ҳаммамиз ўз соямизга эгамиз. Лекин орамизда сояси йўқ одамнинг пайдо бўлгани, тўғрироғи, унинг ўз соясини йўқотиб қўйгани бизни жиддий ўйлантиряпти. Ҳали юқори органлардан бу

борада кўрсатма олганимиз йўқ, лекин шундай кўрсатма олишга аминмиз. Бунинг учун у ёққа ташаббус билан чиқишимиз, бу масалани ўз кучимиз ечишимизни айтишимиз керак... Қани, кимда қандай фикр бор?” Биринчи Мирқосим ака сўз олади: “Кўпдан бери шу болада гумоним бор, бунинг идеологияси бузуқ деб парткомимизга ҳам айтганман. Чунки гоаявий ёт, беамаъни адабиётларни кўп ўқийди. Аксарияти чет элликларники. Бир куни хонасига кирсам, столи устида Хемингуэй, Фолкнер деган америкаликларнинг китоби турибди экан. Ҳей, ука, ёш жонингни ўйламайсанми, нима қиласан антипартиявий китобларни ўқиб, десам, булар бизга дўст прогрессив ёзувчилар-ку, деб устимдан кулгандек бўлди. Ахир, ўша чет эллик ёзувчилар чет элда яшаса, ўша ёқда ҳам ўзининг компартиясига кирмаган бўлса, ёзганлари антипартиявий бўлмай, нима бўлади? Мен Фқимамайман шуларни, шунга, мана, ўзим ҳам, каллам ҳам соғ”. Парткомимиз улом ака сиёсий хушёр, лекин бамаъни одам, энсаси қотиб: “Мирқосим ака, масаладан чалгимайлик!”, дейди. “А, мен нима деяпман? -деб бўш келмайди Мирқосим ака. - Масаланинг гирт ўзини гапиряпман-ку. Бўлмаса айтдим-а сизга: қаранг, шу бола ҳар хил нарсаларни ўқийди, дедим, қарамадингиз! Ахир, ўша ёзувчилар бизга дўст эмас, дўст тбўлса, нима учун жонажон партиялари сафида эмас, бор-ку, бор-ку, Гесхол деган ўртоқ бошқаради, йўқ кирмайди, чункпи дўст эмас. Капитализмда яшайди улар, яхшисининг ҳам ҳам қонқонига бузуқ идеология сингиб кетган. Мана оқибати, университетни битирган, келажаги порлоқ йигит идеализм гоаялари таъсирида айниб ўтирибди!”. Фулом ака вазмин жилмайиб тушунтирмоқчи бўлади: “Ўшаларни мен ҳам ўқиганман, асарларида ҳеч қанақа гоаявий бузуқлик йўқ. Ана, ўзимизнинг кутубхонада ҳам бор, олиб ўқиб кўринг!”. Мирқосим ака: “Ўқимамайман, кутубхонада бор деб ҳамма нарсани ўқийверадими?!”, дейди. Бошлиқ қалам билан сув тўла графинни уради, графин тўқиллайди: “Ўртоқлар, масалага қайтамиз: ким гапиради? Мирқосим ака, бошқаларга ҳам навбат беринг!”. Ботир ака сўз олади: “Мен бошлигимизнинг гапидан шуни тушундимки, бу йигитга орамизда ўрин йўқ экан. Нега? Соя йўқлиги учун! Мирқосим

буни гоъвий бузуклик, деяпти. Огзим бор деб гапириб, ўзимиз хато қилмайлик-да. Мана, бир вақтлар шунақа гаплар билан қанча шоир, ёзувчи, сиёсий арбобларимиз камалиб, отилиб, кейин реабилитация бўлди. Бу йигитни уч-тўрт йилдан бери биламиз яхши йигит, лекин, тўгри, кўп ўқийди, аммо кўп ўқигани учун кўп нарсани билади. Мана, сояси йўқолиб қолибди, лекин шу билан ёмон одамга айланиб кетди, десак, хато қилиб қўймаймизми? Балки бошқа қобилияти очилгандир? Шахсан менинг бу масалада ўз фикрим бор: юраги тоза, кўнглида кири йўқ, оқ, нияти яхши - ёруг, шунинг учун ундан ерга қора соя тушмайди”. “Ҳай-ҳай, - дейди бошлиқ. - Бизлар-чи?”. “Нима бизлар?”, деб тушунмади Ботир ака. Бошлиқ илжаяди: “Бизларнинг юрагимиз қора экан-да унда? Шунақа демоқчимисиз? Бутун коллективга қора суйкаёпсизми?”. Ботир ака ғулдираб қолади: “Ҳеч кимга қора суйкаётганим йўқ”, деди. “Суйкаёпсиз! -Бошлигимиз асабийлашса қатъий илжаяди, худди йигламсираётгандек бўлиб қолади. - Фақат коллективимизга эмас, бутун жамиятимизга қора чаплайсиз! Чунки ҳамманинг сояси бор, бу йигитники эса йўқ! Сиз ҳали жавоб берасиз бу гапингизга!”. Шу пайти Туробжон сакраб туриб: “Ўртоқлар, менда битта таклиф бор. Огайнимизни инвалидликка чиқариб юборайлик!”, деб қолади. Ҳамма анграяди, ҳатто бошлигимизнинг огзи очилиб, Туробжонга бақраяди. “Тушунмаяпсизлар-а? - дейди Туробжон. -Оёги йўқ одам инвалид бўладими? Сояси йўқ бўлса шундай-да! Энг яхши йўли шу”. “Мумкин эмас, - дейди кадрлар бўлими бошлиги Зухра опа. -Меҳнат қонунларида бунақа банд йўқ”. Тўхтаган баҳс яна қизийди. Мирқосим ака вагиллаётганда унга қараб туриб бир нарсага эътибор қилган эдим: ўзининг ҳам сояси йўқ эди. Унинг ҳам, ўтирганларнинг ҳам - бирортасининг сояси йўқ, чунки неончироқдан соя тушмайди, офтобга чиққанда пайдо бўлса ҳам, лекин ҳозир ҳаммаси мен қатори. Соялари йўқлиги ўзларига халал бермайди-ку, нега мен буларнинг қаторида, коллективда бўлмаслигим керак, деб ўйлайман... Охири яна Фулом ака сўз олади: “Ўртоқлар! Масалани жуда чувалатиб юбордик. Бунақада бир қарорга келолмаймиз. Бир ўйлаб кўрайлик: ҳозир бу йигитни ишдан ҳайдаш ҳақида қарор чиқарсак, у кўчада қолади, унда

чиндан ҳам ҳар хил таъсирларга берилади, гоъвий-ахлоқий бузилиши мумкин. Кейин у олдин ишлаган коллектив қаёққа қараган эди, партия комитети нима учун ўз вақтида чора кўрмаган, деган саволлар чиқади. Биз бунга йўл қўя олмаймиз, чунки партиямиз ҳар бир инсонни ўйлайди, унинг гоъвий огишқингайишларига йўл қўймайди, назоратда тутайди. Тўғри орамизда ёт унсур бўлмаслиги керак, бу йигит сояси йўқлиги билан орамизда ёт, лекин ҳали унсур эмас. Келинг, уни ўз тарбиямизга олайлик, соясини топишга муҳлат берайлик. Тополмаса, кўпдан куён қочиб қутулмас, соясини жойига қотириб қўямиз! Бу ерда бўлган баҳслар шу эшикдан чиқмасин, маъқулми, нима дедингиз?”. Ботир ака: “Э-э, отангизга раҳмат! Бу - ақлли одамнинг гапи!”, деб юборайди. Бошлиқ дарров ташаббусни ўз қўлига олади: “Раҳмат, ўртоқ Аҳмедов, келинг, энди масалага яқун ясасак-да, бир қарор чиқарсак. Бир комиссия тузсак! Комиссия бу йигитнинг сояси йўқолиш сабабларини ўрганса ва соясини яна пайдо қилиш тадбирларини ишлаб чиқса-да, навбатдаги йигилишда ҳисобот билан чиқса, нима дедингиз?”, дейди. Баҳсдан боши говлаган ҳамма унинг гапини маъқуллайди, бошлиқ майин илжаяди, Фулом ака совуққина жилмаяди, шу билан йигилиш тугайди.

Кейинги воқеалар айнан бўлмаса-да, шундай кечди.

Турган гап, ишхонадаги гап-сўзнинг ҳаммаси, мен, яъни соям йўқлиги ҳақида бўлади. Неон чироқлар ёниб турадиган ичкаридаги давраларда ҳамкасбларим йўқ соямни чиқиб қолармикан деган умидда кўзи билан пайпаслайди, кўчага чиқсам, текин томошага гурр этиб эргашадилар, иши зариллари деразадан бўйнини чўзади, ана-ана деб, қўллари билан кўрсатади. Булар бориб уйларига, огайниларига “Бизда шунақа антиқа одам бор!”, деб мақтанса керак, бошқа ишхоналардан ҳам одамлар келиб: “Огайни, илтимос, ўтиниб сўрайман, бир офтобга чиқинг, соянгиз йўқлигини ўз кўзимиз билан кўрайлик”, деб хиралик қилади, ҳатто баъзилари пул қистирмоқчи ҳам бўлади. “Йўқ нарсанинг нимасини кўрасиз?”, деб унамайман, ишдан чиқишимни пойлаб кўчада тураверади. Бир-иккита салобатли бошлиқлар келиб мени кўриб кетди, тавба, дейман, кап-катта одамлар, бошқа қиладиган иши йўқмикан? Тушликка яқин пастда

қора мошин кўринса, бас, биламан, ҳеч бўлмаса, биронтаси келган бўлади, ёнида шотирлари билан. Тушмайман, кутадилар, у ёқ-бу ёққа бетоқат юрадилар, охири биттасини ичкарига югуртирадилар. Бошлиқ кафтларини хурсанд ишқалаганча илжайиб менинг хонамга келади: “Қани, т–шдик, Самижон Салимовичнинг ўзлари кептилар!” “Тушмайман! - дейман. Жонга тегиб кетди-ку! Маймун ўйнатяпманми?” “Ҳай-ҳай, укам, шундоқ баобрў одам сизни кўргани келсаю сиз хурсанд бўлиш ўрнига... - дейди бошлиқ - Сиздан нима кетди, тушиб, ўн қадамча айланиб. Яна қайтасиз, вассалом!” Тушсам, ҳалиги Самижон Салимович дегани соям йўқлигини кўргани келганини яшириб, ўзини архитектор кўрсатади: “Да-а, тўғри, бино эскирган, министрликнинг орқасига хунук ямоқдек бўлиб турибди”, дейди, виқор билан гапиришга уринади, лекин товуши титраб кетади - кўзи менинг оёғим тагида, ўзимга қарашга кўрқади. Ёш болага ўхшайди булар! Бир куни бир каттакони келибди, деразадан кўрдим: ранги совуқ, гапирмайди, атрофда беш-олтита бир хил силлик кийинган, галстук таққан кулранг костюмли йигитлар, нуқул атрофга аланглайди. Йигитларидан бирови унга эгилиб, бир нарса сўраган эди, у бошини силкитди. “Опчиқ!” деган шекилли, бирпасда ранги ўчиб бошлигимиз хонамга кирди. “Ташқарига чиқайлик! Лекин, илтимос, ҳеч кимга қарамай, тўғри кўчанинг у томонига ўтиб кетаверасиз!”. Кўргани келганларга ўрганиб колганман, лекин бунақасига дуч келмаган эдим. “Нега? Тўхтамайми, мен билан гаплашмайдими?”, деб ҳайрон бўлган эдим, бошлигимнинг бетидаги илжайиш расми тиришиб кетди. “Ҳай-ҳай! Сизни кўргани келишганини зинхор-базинхор билмаслигингиз керак!”, деб галати гап қилди. “Қандай билмайман, айтиб турибсиз-ку!”, дедим. “Э-э, укам, ҳозир ҳаётингиз ҳал бўлиши мумкин! Аитганни қилсангиз-чи!”, деб бошлигим сал бўлмаса йиглаб юбораёзди. Хўп дедим, келишиб олдик: аввал у чиқади-да, менинг қандай қилиб ишхонанинг эшигидан кўчага қараб юришимни кўрсатади, кейин мен у нима қилса, шуни такрорлайман.

Мен эшикнинг ичкарирогидан қараб турдим, ҳалигилар ҳам кўриниб турибди, бошлиқ чикди, атрофда худди ҳеч ким йўқдек гўдайиб алангламокчи эди, ҳалигиларга кўзи тушиб, каловланиб

қолди-да, текис ерда қоқилиб, соясининг устига йиқилиб тушай деди, ўзини ўнглаб ўқдай учиб кўча томонга отилди. Ҳалиги каттакон бошлигимизни соясини йўқотган одам шу деб ўйлаган шекилли, ҳафсаласи пир бўлди, ёнидагига қараган эди, униси мени танийди шекилли, сезилар-сезилмас бош чайқади. Кейин мен чикдим, бамайлихотир боравердим, кўз қиримда кўряпман, уларнинг кўзи менда, ҳаммаси яхши эди, офтобрўяга чиққанимни биламан, ҳалиги каттакон: “О-о черт! Сгни, сатана!”, деб чўқина кетса бўладими! Ранги совуқлигига қарамай, ўзи кўнгилчанроқ эканми, ёмон бўлиб қолди денг! Иккитаси югуриб келиб, уни суяди, биттаси ичкарига чопди. Жуда катта амалдор экан, ҳаммасини типирчилатди. Ичкарига чопгани бир стакан сув олиб чикди. Мен кетаримни ҳам, кетмасимни ҳам билмай қотиб турибман. Каттаконга дори ичиришди, у ўзига келгандан мени секин имлади. Мен олдига бордим. У менга қараб турди-да: “Человек как человек, да пуст живёт. Только смотрите за...”, деб у ёғини айтмади, мен ўзимча тушундим.

Соям йўқлиги анча вақт кабинетларда, хоналарда, долонларда, тушликларда, ўзим боримда ҳам, йўгимда ҳам кўп муҳокама, тортишув-бахсларга сабаб бўлиб юрди. Ишхонамизга жон кирди, масала битта ва бунинг чораси йўқлиги, чора топиш ҳеч кимнинг қўлидан келмаётгани учун ҳамманинг боши қовушди, умумий чорасизлик ҳамкасбларни аҳил, бир-бирига қандайдир меҳрибон ҳам қилиб қўйган эди. Илгари ишга қатнашим эрталаб келганларга эшик олдида “темир дафтар”га қўл қўйдириб, кейин хоналарга бир-бир бош сукиб чиқадиган, кечқурун кетаётганларга, энди хонасида қўл қўйдириб қоладиган Зухра опамизни кизиктирган бўлса, энди келишим билан ҳамма мени кўргани киради, чин кўнгилдан соғлигимни сўрайди, кетаётганимда жўр бўлиб яхши тилаклар билдириб хайрлашади.

Ғулом ака икки кундан кейин мени кабинетига чақириб, суҳбатдан ўтказди. “Мен сизнинг юриш-туришингизда бир фавқулудда нарса кўрмаяпман. Лекин, бари бир, негатив ҳодиса. Райкомдаги ўртоқлар билан маслаҳатлашдик, ишлайверсин-чи, дейишди. Ўрганишади сизни. Ўзингизга қаранг. Ҳар ким билан

гаплашманг. Кейин... ўша ёзувчиларнинг асарларини ўқимай туринг, маъқулми?”, деди.

Ўзим ҳам шу ўртада ўйлаб юрган эдим, чунки оданинг сояси йўқлигига тегишли у-бу нарсаларни ўқигандек эдим. Хемингуэйнинг бир асарида "Офтоб чараклаб турмаса, матадорнинг сояси йўқ одамдан фарқи бўлмайди", деб ёзилгани эсимда. Яна қайсидир китобда ўқиганман: француз шоирларидан бири, Малларме бўлса керак, балки Рембодир, ўртоғи билан йўлда кетаётиб, соясига қараганда: "Ҳозир шу соямни шолчадек юмалоқлаб, қўлтигимга олсам, нима дейсан?", деган. Шоирлар, биласиз, шунақа теша тегмаган гапларни гапларни топади, буни айтган шоир ҳам соясини юмалоқлаб, қўлтигига қистирмаган-у, лекин "Сояси йўқ одам"ми, "Соясини йўқотган одам"ми деган дoston ёзиб шухрат топган экан. Дostonни, турган гап, русчага таржима қилинмагани учун, ўқимаганман, французчани эса билмайман. Фақат бир китобда у ҳақда ёзилганига кўзим тушган: камбагалларнинг сояси ориқ, бойларники семиз экани ҳақида айтилган экан, лекин қайси китобда - бу ҳам эсимдан чиқиб кетган, лекин бу маълумот саҳифанинг ўзида эмас, пастидаги "сноска"да эди. Дунёда китобдан кўпи йўқ, қайси бирининг номини ёдингда сақлайсан. Лекин соям йўқолиб қолгандан кейин шу ўқиганларим эсимга тушиб, уйдаги тўрт мингдан ошиқ китобларимнинг ҳаммасини бир бошдан титиб, ўша китобни ахтардим, топилмади. Лекин уларда, бари бир, ҳаётда ҳақиқатан ҳам соясини йўқотган одам ҳақида айтилмаган-ку. Ташбеҳ, ўхшатиш, холос. Меники эса ҳаётда бўляпти, соям ҳақиқатан йўқолиб қолди.

Балки, балки... менинг соямнинг йўқолиши билан ўша шоирнинг соясини йўқотган одам деган дostonи қандайдир робита бордир? Яъни ўша шоир ҳаёлида соясини йўқотган одамни ўйлаб топган, бу одам унинг дostonида яшаган, бу дostonни бир адабиётчи ўқиб, уни китобига киритган, у китобни бошқа адабиётшунос ўқиб, мақоласида тилга олган, бу мақолани яна бошқаси ўз китобидаги "сноска"да эслатган, бунинг китоби ўз навбатида рус тилига таржима қилинган, мен шу таржимани ўқиганман, ўқиётганимда ўша шоирнинг сояси йўқ одами дostonдан китобга, китобдан мақолага, яна китобга, кейин

таржима китобга, ундан менга ўтиб қолган-да, бир неча йилдан кейин менинг соямни йўқотган, яъни ўша сояси йўқ одам ўша шоирнинг хаёлидан, йўқ, дostonидаги ботиний шууридан дostonни ўқиган адабиётчининг ботиний шуу...ига, ундан бошқасининг, охири таржимоннинг ботиний шуурига, ундан эса менинг ботиний шуурига эмас, ҳаётимга ўтиб қолган. Тўпори гоъвий Мирқосим ака, умуман, китоб ўқимаса-да, шу маънода ҳақ бўлиб чиқади: ўқиганларим менга таъсир ўтказган... Фирт бемаънилик, лекин ҳеч бошқа маънили изох тополмай, миям қайнаб кетади! Бунақа гапларни ҳамкасбларимга айтмайман, чунки соям йўқолгани етмагандек, мени ақлдан озганга чиқаришлари ҳам мумкин.

Шусиз ҳам ўзи ҳаммаси мен билан шуғулланияпти. Соямни яна пайдо қилиш учун комиссия ишляпти, мени бир жуда тажрибали профессорга кўрсатишди. Оксоч, басавлат одам экан, чирт узилиб кетай деб турган кўйлагининг тугмалари тагидан қорнининг жуни ҳам кўриниб туради. Тиззаларимга резинка болгача билан урди, қорачигимни у ёққа қаранг, энди бу ёққа деб роса текширди, қовогимни чаппа қилиб кўрди. “Кўп ўқийсизми?”, деди. Мен умидланиб: “Ҳа, кўп ўқийман, кўп ўқишдан ҳам соя йўқолиши мумкинми?”, дедим. “Э-э, йўг-а, жиндай толиқиш бор, бошқаси ҳаммаси нормада. Ўқийверинг. Мана, биз ўқиб профессор бўлганмиз, соямиз йўқолмаган-ку”, деди. Кейин негадир: “Ичингиз қотмайдими?” деб қолди. “Нима эди?” дедим - ҳар бир саволидан умид қиялман-да. “Кўп ўтириб китоб ўқиган одамда ич қотиш бўлади”, деди профессор бамайлихотир. “Йўқ, менда унақа эмас”, дедим. “Та-ак, оилангиздан ҳеч кимнинг сояси йўқолмаганми? Вақтинча бўлса ҳам?”. “Йўқ”, дедим. “Аждодларингизда-чи?”

Бобо, буви, аммо, хола, хуллас, ҳаммасида?”, деб сўради. Сал нафсониятимга тегди, “Йўқ, бўлмаган! Мен рухий касал эмасман-ку, домла!”, деган эдим. “Шундай, - профессор жаҳлимга парво ҳам қилмай. - Лекин биз ҳамма томонни сўрашимиз керак”. Охир-оқибат, профессор менга ҳеч қанақа ташхис қўя олмади, комиссияга ўзимнинг олдимда: “Бу жуда ноёб ҳодиса, замонавий тиббиётда бу ҳол кўрилмаган ҳам”, деди. Буни ўзим ҳам билардим. Лекин комиссия

дегани бари бир тадбирлар тузиши ва шу ҳақда ҳисобот бериши керак, бир марта йигилиш ўтказиб, менга шу тузилган тадбирларни ўқиб бердилар. Асосан, “ўртоқ Фалончи Фалончиевнинг соясини топиш масаласи ҳар тарафлама чуқур ўрганиб чиқилиб, қатъий зора тадбирлар ишлаб чиқилсин”, деганга ўхшаган одатий гаплар. Мени ҳайрон қолдиргани шу бўлдики, меҳнат интизомимни қатъий назоратда ушлаш чора-тадбирлари ҳам бор экан. “Ишга шусиз ҳам ўз вақтида келиб-кетаман-ку”, дедим. “Энди, ўртоқ, шу модда бўлмаса бўлмайди”, деб уқтиришди. “Маъкул”, дедим. Фақат энди бечора Зухра опа мени пойлайман, ҳар кунги дўкон кезишларидан маҳрум бўлар экан.

Лекин менинг соям йўқолгани бир томондан ишхонадаги меҳнат интизомини яхшилади. Ишхонадаги ҳаёт мен туфайли қизиқ бўлгани боис, ҳамма, янгиликдан куруқ қолмай деб ишхонага ўз вақтида келади, вақтидан ўтказиб кетади. Ҳатто бошлигимиз юқоридаги раҳбарлар мени кўргани келиб қолишини ўйлаб, ишхонадан қимирламайди, амали бундан қарра кўтарилиб кетгандек, юриш-туришлари ҳам ўзгариб қолган, лекин менга қуюқ муомала қилади, хонамизга ҳам кириб: “Хўш, укам, қалай, ҳали ҳам йўқми?”, деб сўрайди, ишдан бўшатишни хаёлига ҳам келтирмайди, аксинча, ҳатто, бир-икки одамдан эшитдим, мен билан фахрланар ҳам эмиш, “Шу йигитни асрашимиз керак, бир хосияти бор”, деган эмиш бир жойда. Тўғри-да, мени деб у раҳбар бўлган ишхона огизга тушди. Тумонат одам келиб кетяпти.

Бошларида одамлардан қочгани жой тополмай юрдим. Кўргани келишгани етмагандек, кун-кунора чойхонага судрайдилар. Буни қаранг, ишхонамиздагилар бошқа жойдаги жўралари билан одамнинг сояси бўлмаслиги мумкинлигидан ошга гаров ўйнаб, турган гап, албатта ютиб чиқади. Авваллари жаҳлим чиқди, лекин ўйлаб кўрсам, ҳамкасбларим мени сояси йўқ деб қатордан чиқариб ташламаяпти-ку. аксинча давраларига оляпти, чойхонага боришнинг нимаси ёмон, ёш мен учун бўлади-ку!

Бориб-бориб кейин ҳаммасига ўргандим, қарангки, кейин одамлар ҳам кўникди: йўқ нарсани томоша қилаверишнинг қизиги қолмади.

Олдинлари қачон соям йўқлигидан гап кетса, Барот ўша ерда бўлар, “Икковимиз Халил мўйловнинг лагмониға кетаётган эдик, бирдан қарасам, бунинг сояси йўк! Ростдан йўг-эй! Х,айро-о-он қолдим”, деб бошласа, мен қолиб, уни одам ўраб олар эди. Бориб-бориб унинг ҳикояси бойиб, бойиб, ўзига ёд бўлиб кетди, қизиқиб келган одамлар, мени кўргандан кейин албатта, унга ҳам учрар эдилар. Вақт ўтиб, унинг гаплари ҳам зерикарли бўлиб қолди.

Бу орада Машхурадан умид узиб, институтига бормаи юрган эдим, ташвишланиб ўзи келди. “Тинчликми, ё мендан хафамисиз, на телефон қиласиз, на кўриниш берасиз?”, деб ўпкалади. Унинг ёш тўлаёзган кўзларига қараб, томогимга бир нарса тикилди, ахир, шундай қиздан айрилиш осонми?

- Юринг, кўчага чиқайлик, - дедим видолашув оҳангида.

- Йўқ, шу ерда айтинг, нима бўлди? - деди у охириги гаплашишимиз эканини кўнгли сезиб.

- Бўлди бир нарса, - дедим ўзимни зўрга тутиб. - Кўчада айтаман... кўрсатаман.

Ўзим йўл бошладим, Машхура эс-хуши учиб менга эргашиди.

Офтоб чарақлаб турган эди, менинг бахтсизлигимга бутун дунёни нурга тўлдирган, ҳамма нарса ўз тагига соя ташлаётган эди.

- Мана, қаранг! - дедим.

Кўзимга ёш келганидан ўзим Машхурага қарай олмадим, юзимни тескари бурдим.

- Кўряпман, - деди Машхура қулогим тагида.

- Нимани? - дедим, Машхура билан охириги кўришувим шу эканидан кўнглим идраб.

- Соянғиз йўқлигини! - деди Машхура.

Бор кучимни тўплаб Машхурага қарадим, унинг кўзлари қулиб турарди. Юрагим хапқиқиб кетди.

- Хўш? - деб гулдаирадим.

- Сизники бўлмаса, мана, меники бор-ку!

Машхура қўлтигимга кирди-да, иккала қўли билан маҳкам чангаллади.

- Мана, битта соя бўлдик! Етади иккаламизга ҳам!

Бу чарақлаб, оламни ёриштириб турган офтоб остида мендан бахтиёр одам йўқ эди.

Кўп ўтмай тўйимиз бўлди, офтоб чарақлаб тургани кўлтиклашиб юрамиз, бизга қараган бировнинг “жуда маданий эр-хотин экан” деб ҳаваси келса, бошқа бировининг энсаси қотади, “Ў биродар, маҳкамроқ кўлтиқланг, бўлмаса қочиб кетади!”, дейди, мен кулиб Машҳурани маҳкамроқ кўлтиқлайман, икковимизнинг соямиз атиги битта эканини қараганлар билмайди.

Яшаб юрибман. Булутли кунлари бемалол, офтоб чарақлаб турган кунлари кўчада ҳали ҳам бир-да ярим одам соям йўқлигини кўриб, анграйиб қолади, бепарво ўтиб кетавераман. Баъзилари тўхтатиб: “Огайни, қизик, сизнинг соянғиз йўқми ё кўзимга шундай кўриняптими?”, деб эринмай сўрайди. “Кўйсанғиз-чи? Одамнинг ҳам сояси бўлмайдими? Анави ялпайиб ётган нарса соям бўлмай нима?”, деб соям тушиши керак бўлган жойга худди уни кўраётгандек қарайман. Сўраган бечора ўсал бўлиб, ўзининг томидан хавотир олиб қолади. Қизиг-эй, агар соянғиз бўлмаса ҳам у худди бордек бемалол юрсанғиз, кўрган одамлар ҳам ўз кўзига ишонмай, сизни сояси бор деб ўйлар экан. Лекин уч-тўрт киши бирдан соям йўқлигини кўриб қолса, бундай қилиш қийин. Уч-тўрт киши биргаликда “Кўзимизга шундай кўриняпти шекилли”, деб айта олмайди, ҳатто улар ҳар би,и ўзича ақлдан озса ҳам биргаликда бирдек ақлли бўлиб қоладилар. “Мана, огайни, уч-тўрт киши кўриб турибмиз, соянғиз ялпайиб ётгани йўқ, умуман, йўқ”, деб туриб оладилар. Менинг ҳам тажрибам ошиб кетган, соям тушиши керак бўлган жойга қарайман-да: “Э-э, тўғри, лекин ўзи бор, ишхонамда. Ҳозир тушликка чиқаётиб, оёққа илашиб халал беради деб, ишхонага ташлаб келдим”, дейман. Ҳалигиларни кўрсанғиз! Завқим келади: “Рост-да, ерда судралади, хас-хашак илашади, кирланади, уни ювиб берадиган хотин ҳали йўқ, ўзим тозалайман. Соя ўзи қора бўлса ҳам уни тоза тутиш керак, ахир!”, дейман. Ўзларининг томошаси чиқади, калима қайтаради ё шоша-пиша чўқиниб кўяди.

Ишқилиб, гоҳ ундай, гоҳ бундай, бемалол яшаб юрибман лекин...

Кўп ўйлайман, менинг соям ростдан ҳам йўқолганми ё бу

воқеаларнинг ҳаммасини хаёлимда ўзим ўйлаб топиб, кейин шунга ишониб қолмаганмиканман? Унда ҳалиги ёзувчилар ўша китобларни ёзган-ку, мен уларни ўқиганман-ку, дейман. Шунча нарсани, одамларни, уларнинг мажлисда мени муҳокама қилганларини хаёлимда тўқий олмайман-ку, сояси йўқотган одам бўлсам ҳам шулар билан ишлаб юрибман-ку, райкомда, ундан юқорида ишлайдиганларни, бир гап бордирки, мени кузатишга мажбур қиляпман, улар гоямни текширмоқдалар, назоратда тутиб турибдилар, дейман.

Битта одам хаёлида шунча нарсани ўйлаб топиб, кейин буни ҳаётга айлантира олмаса керак. Аиникса шунча китобни. Бутун бошли дунё-ку. Яна Шкловскийнинг китобида бир хитой роҳибининг туш кўргани, тушида капалакка айлангани, уйгонганидан кейин, ўша тушим тушмиди ё ҳозирги ҳаётим капалакнинг кўраётган тушимикан, деб фарқига боролмай қолганини шеъриятнинг чиройли мисоли сифатида тилга олиб ўтилганини ўқиганман. Лекин уники, униси бўлса ҳам, буниси бўлса ҳам, бари бир, туш. Бунақа тушларни бизнинг Барот ҳам кўради - бир куни эрталаб уйдан келди-да: “Қизиг-эй! Бугун тушимда Ҳаётнинг тушини кўрибман!”, деб талмовсиради. Мен Баротнинг шу калласига шундай чиройли ташбех келса-я, деб ҳайрат билан: “Ҳаётнинг туши!”, деб юборибман. “Ҳаётнинг тушида мен ҳали ҳам икки яшар бола, кўрпачанинг устида йиглаб ўтирган эканман. Онам келиб: "Бўлди-да, Баротжон, кулоқдан кулоқ қолмади, деб қўлимга кулча берибди. Кулчага қўлчаларимни узатаётганда уйғониб кетдим”, деди Барот. “Э-э, ўглингни айтяпсанми?”, дедим. “Ҳа-да, отини отимга уйқаш қўйганман. Қара-эй, ўзимнинг шундайлигимни туш кўрсам ҳам бошқа гап эди, тушимда, эй, ақлинг етяптими, Ҳаётнинг тушини кўрибман, унинг тушида мен Ҳаётдек ёш боламан, йиглабман! Қизиг-а, нега бунақа бўлади?”, деди Барот маъюслаиб. Мен индамадим. Инсоннинг кўнгли жуда сезгир, Барот ўзига уйқаш қилиб от қўйган Ҳаётига жуда меҳрибон, хатто Ҳаётгинам ухлаганда туш кўрса, тушида ёлғиз қолиб кўрқмасмикан, деб кўп ўйлаган, шунинг учун тушида ўглининг тушига кириб, унинг ҳолатида ўзини кўрган. Ўзига тушунтирмадим,

чунки айтганим билан бари бир тушунмайди.

Нима бўлмасин, Баротники ҳам, хитой роҳибиники ҳам туш. Меники эса эса ҳаёт! Ўнгимда бўляпти. Тушим бўлганда, тушунтириб берардим. Тушунмаяпман ҳам, тушунтириб ҳам беролмайман.

Соям йўқ, лекин яшаб келяпман соямни йўқотган бўлсам-да...

1986 - 2000

ГЎЗАЛЛИК ҚИРРАЛАРИ

Ҳикоя

Ўзи галати кун бўлди. Ҳаво ҳам шунга ўхшаган. Қандайдир дим, бўгилиб кетаётгандек бўласан-у, чуқур нафас оламан десанг, ҳаво бемалол, кўкрагинг тўлади, “Ҳаво етмаяпти-я!”, деб ёзгирмоққа чоғланган одамга алам қилади.

Нима хоҳлаётганингни ўзинг ҳам билмайсан.

Ўзи-ку, одам деган худойим берган ҳар бир кунга шукр қилиб яшаши керак. Кун билан куннинг фарқи йўқ. Лекин бу дунёда Ҳеббимга ўхшаганларга ҳамроҳ бўлсанг, тагин эрталабдан кўзингга чўпдек қадалиб турса, кўфрга ботасан йўқ, тагин ҳам истигфор айтаман, тавба дейман, Ҳеббимни менга ака ё ука, ё бир ҳамхона қилиб яратганда куним қандай ўтарди! Ундан ҳам, ўзимни шунақа яратганда борми?! Минг бор тавба қиламан, оллоҳ меҳрибон, раҳимини еган, шукр, минг бора шукр!

Турибди хишшайиб! Эшикни одамга ўхшаб очса майли. Бу... ширқ этиб тортади-да, тураверади. Забон йўқ. Гапни тиланиб оламиз. Лош долонда, бир қўл эшик туткичида! Турибди. “Ҳа?” дедим, ёруғ оламни тўсмасанг-чи, дегандай. Қани эди бу дунёда андиша, юз-хотир, муомала деган нарсалар бўлмаса-да, кўнглингда нима кечса, ҳаммасини тилингга чиқарсанг! “Хў-ўв! Фалон-писмадон!.. Туркингга сени!” деб бошласанг. Начора, бу ҳам одам боласи, ўзи одам бўлмаса ҳам, бир бечора муштипар шуни одам бўлади деб умид билан тукқан. Айтдим-ку, бунда тил-забон йўқ, сувга чўкиб ўлаётган бўлса ҳам, хишшайиб қараб тураверади, ёрдам кераклигини ўзингиз фаҳм қиласиз. “Менинг олдимга”, дейди. Эй, ҳей, гапини қаранг! Ўзидан ҳам чала. Одам боласи тушунадими? Биз-ку, қаргадан ошнанг бўлса, емишинг... дегандай, ўрганиб кетганмиз. “Сизнинг олдингизгами?”, деб жўрттага анқовсирайман. “Сиздан бошқа ҳамма тушган” эмиш. Худди менга олдин тайинлаб қўйгандек.

Башарасидан маълум, бир амал теккан бунга.

Бўгилмайсанми шундан кейин. Ўзини кўрсанг зарданг қайнайди-

ю, гапини эшитгандан кейин айниқса... Бўгиласан, ҳаммага етган ҳаво сенга етмайдигандек бўлади. Ҳавога тўйсанг ҳам, тўймасанг ҳам алам қилади.

Ўзи ҳаётга бир мартагина келасан, шунда ҳам Ҳеббимга ўхшаган нокасга ёзгириб ўтасан - ботиб кетади-да одамга. Бўлмаса, кунда нима айб, худонинг ҳамишагидек карами кенг бир куни... Ҳеббимга ўхшаганлар кенг дунёни кўзингга тор қилиб юборади-да. Мана, деразадан қарасанг, одамлар бемалол, эмин-эркин яшаб юрибди-ку, ишга келишади, уйга боришади, кўчаларда юришади, бир-бирлари билан ширин суҳбат қуришади, чақ-чақ қилишади... Сен эса эрталабдан Ҳеббимнинг туркига рўпара бўласан!

Менинг айтганларимга ҳам кўп ишонаверманг-ку, шу бўгилсам, энгил тортаманми деб атай ошираман, ёмон кўрганимга ёлгонни атай ёпиштириб ташлайман, тухматдан ҳам қайтмайман баъзан. Лекин ичимда. Биров ҳисоб сўрамайди-ку, тўғрими? Бўлмаса, айтдим-ку. Ҳеббим ҳам худойим яратган бир жонзот, елканинг устида бир пўстаккалла, пўстакнинг тагида йилтир иккита тешик... Лекин бунинг қилиқларига сира чидаб бўлмайди-да!

Ўзи оти асли Бегимкул бўлган, ҳужжатида “кул”ини ёзишмаган. Мен уйқаштириб Ҳеббим дейман, ичимда албатта; кўпчилик Ҳайкал дейди. Ростдан, бетаъсир - минг уриш, минг сўк, парвоси йўк, хишшайиб тураверади. Кўзи йилтиллашини айтмаса, нималигини билиб бўлмайди. Ғайрат ака бир к-ни: “Буни бундай деманглар, ҳайкал зўр одамларга қўйилади, бу нима постамент, тамал тоши. Устига нима қўйманг - фарқи йўк, миқ этмай кўтариб тураверади”, деди. Ботир ўшанда: “Унда, эшак экан-да”, деди. Лекин лақаби ўзгармай қолаверди.

Ғайрат ака шунақа топиб гапиради, доим унинг калласига беш кетиб юрардим, бир воқеа ўтди-ю, шу билан гапини унча ёқтирмайдиган, ҳатто гашланадиган бўлдим.

Бир куни йўқ ердан Ҳожикул Ҳеббим билан уришиб қолди. Ҳеббим, фаросатдан худо қисган, бир мундайроқ гап қилувди. Ҳожикулнинг ҳамиятига тегиб кетди. Шу ҳам одамми, нимасидан хафа бўламан, деб ҳай берса-ку, олам гулистон, лекин чумолини

гапирсанг ўзига олиб, бастини ростлайдиган Ҳожикулдан ўтиб тушди. Бир сапчиб Ҳеббимнинг олдига борди-да: “Сен хайкални... онангни... Чавақлаб ташлайман лекин!” деб бақирди. Бир қўлини орқа чўнтагига ҳам юборди-ёв шунда. Қалтирашидан, пичоги бўлса, яна аччиқ устида бир нарса қилмасин деб ажратишга интилган эдим. Ғайрат ака енгимдан тортиб, қулогимга секин: “Эчки билан хўкизнинг урушидан зўр томоша чиқармикан”, деди Енгимни бу қўлим билан тортиб олдим, лекин орага тушмадим. Қараб туравердим: Ҳожикул титрабқакшаб бақиради, Ҳеббим ўша-ўша, хишшаяди. Менга эса Ғайрат аканинг тиржайиши ўтиб тушди. Ҳожикулдан жаҳлим чиқди. Қўлингдан келмайдиганни нима қиламан бакириб? Одам ҳам ўзини шунча хўрлатадими? Очиғи, худонинг ўзи кечирсин, Ҳожикулнинг Ғайрат акага қасдмақасд Ҳеббимни чавақлаб ташлашини ҳам истадим лекин.

Мен ҳамма нарсага баҳо берадиган ва ҳамма нарсада ўзини ҳақ деб биладиган одамларни, балки ўзим ҳам шундайдирман, азалдан ёмон кўраман. Ғайрат ака бир кўрсин эди “Одамнинг табиатида йиртқичлик бор, у ов қилиб, ҳайвонларни ўлдириб туриши керак, хусури қонмаса, қонида тажовуз тўпланиб қолади. Урушларнинг олдини олиш йўли шу” деган гапига исботни! Шу одамга ҳайронман лекин: нима гап бўлса албатта битта назария тўқийди! “Дўк уриш инсон қонида қадимқадимдан сақланиб келаётган ҳайвониятнинг инъикоси”, дейди масалан.

Сал ўтказиб тушдим. Ғайрат ака, Ботир, Сафарниёз ака, Ҳожикул билан мен бўлдик. Буларнинг авзоидан билдимки, Ҳеббим домладан топшириқ олган, лекин нима топшириқлигини айтганича йўқ, мени кутган, ҳамма унинг огзига маҳтал. У менинг кўришиб-сўрашиб бўлишимга ҳам тоқат қилди, кейин худди биз гала бўлиб ҳозир бировнинг томорқасига кириб кетамиз-у, у қайтараётгандек, “Хо-ош”, деди. “Ҳайкал олиб келамиз” экан. Ботир пик кулди-ю, дарров огзини йигиштириб, “Нима билан?” деб сўради. “Трамвайда”, деди Ҳеббим. Ғайрат ака илжайиб: “А, трамвайдан бу ёгига-чи?” деб суриштирди. Сафарниёз ака бир пасда росмана дардмандга айланиб, афтини тириштирди: “Бирга боришим мумкин, лекин юк кўтариш менга

мумкин эмас”, деди. “Ош мумкин-а?”, деди Ботир. Ҳожикул бутун юк бир ўзига қолаётгандек зорланиб: “Ҳовлида аравагалтак бор-ку” деди. Ботир: “Шунча одам, кўтаролмаймизми-я!”, деди. Ғайрат ака яна аччиқ илжайди: “Ҳайкал - санъат асари, уни аравагалтакка солиб, балога қолмайлик”, деди. Ботир иргиб турди-да, бу қўлига кўринмас кепка олиб, у қўлини кўринмас уфққа чўзиб, Ленин бўлиб берди. Ҳожикулнинг ранги бўзарди, Сафарниёз ака уришиб берди: “Бунақа маймунликка, биласизми, неча йил беради?”. “Ленин маймунми?” деди Ботир. Сафарниёз ака тилини чўкиллатди. Ҳожикулга жон кириб: “Битта ўзи кетса ҳам майли эди, бу ҳаммамизни...”, деди. Ботир чўчиди-ю, лекин хўрозлик қилди: “Бориб айтинг, Алиев қилди, мен қўшилмадим, деб”. Ғайрат акага худо берди: “Нега индамай қараб турдингиз, бари бир, иштирокчисиз, дейишади. Ана, политехда ўн беш киши битта ҳазил учун кетди. Етқизганни ҳам тортиб кетишибди, ўзи бошлади деб”. Шундан кейин ҳамма бирдан жимиди. Боядан бери навбат тегмай турувди, ниҳоят сўрамоқчи бўлган гапимни сўрадим: “Хўш, обкеладиганимиз қанақа ҳайкал ўзи?” Бирдан Ҳеббимга савол ёгилди: “Кимнинг ҳайкали?” “Каттами?” “Ҳайкалми, бюстми?” “Қаердан олиб келиш керак?”

Ҳеббим жим.

Сафарниёз ака: “Лениннинг ҳайкали-да, бошқа кимники бўларди”, деди. Шунда Ботир: “Бор-у бизда Ленин. Яна биттасини ...ми”, деб юборса бўладими? “Ҳий-й!” деди Сафарниёз ака кўзи пешонасига чиқиб. Ҳожикулнинг ранги қочиб, юпқа лаблари ўз-ўзидан пирпираб қолди. Ғайрат аканинг кўзойнаги йилт этди-да, кўзини ёпди. Ботирнинг сўкиниши баралла эди, лекин ваҳимадан эшитмаганга олдиқ, ўзининг ҳам кўзлари гилтиллаб кетди. Агар Ҳеббимнинг хануз ўша-ўша ишшайишини айтмасак. Айтдим-ку бошда, бунинг нималигини билиб бўлмайди, деб.

Яна жимлик қўл келиб, Ҳеббимга дона-дона: “Айтинг, домла қаердан кимнинг қанақа ҳайкалини обкеласиз, дедилар. Гапиринг”, дедим. Сизга айтмабман, жаҳлим чиқса ё бирон нарсдан бошим қотса, гапимни, айниқса саволни дона-дона чертиб айтаман. Ўзим хайронман шу одатимга, адашиб кетмай дейманми...

Буни қаранг, билмас экан! Домла эрталаб кираверишда унга: “Тўрт-бештанг бориб ҳайкални олиб келасизлар”, дебди. Бор гап шу, бошқасини билмас эмиш. Трамвайни ўз калласи билан топибди, жониворнинг ишлаганини қаранг! “Билмийман, лекин борамиз. Мен хўп, деганман, ким бормаса, бормади, деб домлага айтаман”, дейди яна. Айтмади бу, бир марта айтган ҳам.

Бизда бир Ҳақим ака деган ишларди. Ўзи ёмон одам эмас, лекин кимнинг олдига кимлар келиши билан жуда қизиқар, айниқса қизу жувонни кўздан қочирмасди. Худди мутахассислиги шунданми дейсиз. Билмадим, кўрганми ё тўқиб чиқарганми, бир куни: “Домла котиба чой узатганда пиёлани мана бундоқ қилиб олади”, деб домланинг шу аснода Холиданинг тирсагидан билагигача қандай силаб қўйишини кўрсатиб бизни кулдирди. Лекин Ҳеббим кулмади. “Бу билан нима демоқчисиз?”, деди. Хдким ака биз кулганга маст, Ҳеббимга қараб: “Э-э укам, домламиз ҳам эркак, чиройли-чиройли қизларни териб юради, демоқчиман”, деди. Ҳеббимнинг туси ўзгармади, лекин кўзлари йилтилагандек бўлди: “Тухмат! Мен буни бундай қўймайман”, деди. Ҳақим ака, жа унақа юраги ботир эмасди, лекин Ҳеббимни жини суймаганигами, ишқилиб: “Қўйманг! Сизни эркак деб тухмат қилди, деб ўзларига кириб айтинг!”, деб тишини гиззилатиб қолди. Ҳеббим: “Айтаман ҳам!”, деди. Биз айтдиқўйди-да деб ўйлабмиз, чиқиб кетганига эътибор ҳам бермабмиз. Ҳали тарқалганимиз йўқ, Холида телефон қилди, Ҳақим акани домла чақиряпти, деди. Ботир: “Ух, Хдйкал бориб айтган, шоҳим, сизни эркак деб тухмат қилди, деган”, деб ҳазиллашди. Хдммамиз кулдик. Хаёлимизга ҳеч нарса келгани йўқ. Мен чой қўйдим, хали шиша банкадаги сув вижиллаганча йўқ эди, Ҳақим ака қийшиқ илжайиб қайтиб келди. Фақат Сафарниёз ака: “Ҳ,а?”, деди, сезгир одам-да. Ҳақим ака бошини галати чайқади: “Домла менга янги лавозим очмоқчиман, шу ўринга сиз жуда бопсиз, десалар, эплай оламанмикан, депман, жуда эплайсиз, дедилар, мен ҳам майли, сиз нима десангиз шу-да депман. Рози бўлишдан олдин қанақа лавозим деб сўрамайсизми, дедилар. Мен аҳмоқ сўрабман ҳам. Менга ҳарам огаси бўласиз, нечтасининг билагини силаганимни санаб юрасиз,

дедилар”. Бунақа пайтда ишонасизми, одамнинг калласига ҳеч нарса келмай қолар экан. Лаҳзада етим бўлдик, Худди бошимизга ногаҳон ажал келгандек. Нуқул бир-биримизга жовдираймиз. Ажалнинг ўқи ҳам бунча бефаҳм бўлмас. Худди отамизни бир телба ўлдириб қўйгандек. Телбага нима ҳам дейсан!? Нега ўлдирдинг, деб сўрасанг, ўлдираман, деб олдиндан айтдим-ку, деб турса. “Айтаман дедим-ку сизларга. Айтдим-да. Мен тўппа-тўғри одамман”, дебди.

Кўрдингизми унинг қандай тўппа-тўғрилигини!

Бир ойча у билан гаплашмай юрдик, лекин бир жойда ишлагандан кейин юз юзга, кўз кўзга тушади, хишшайиб қўлини чўзиб турса, қандай қайтарасан, бир тескари қарайсан, икки тескари...Кейин... бу ўртада Ҳаким ака ҳам ишдан бўшаб кетди.

Ҳеббимга ҳатто ноқулай ҳам бўлгани йўқ.

"Ўв, бўлмаса, бориб домладан анигини сўраб келинг", десак, бунга ҳам йўқ дейди. Домла шуни ҳам эпполмадингми, деса, канақа одам бўлар эмиш. Одам! Шу-я?!

Тортишдик, калламизга жўяли фикр келмади. Бу тўнка-ку маълум: бормади булар, мен нима қилолардим, деб тураверади. Ҳар биримиз ўзимизча шуни ўйладикми, кўп тортишмай, озгимдан илиниб, домлага мен борадиган бўлдим. Кўчада гижиллашиб туравермаймиз-ку.

Долонда бораётиб, менга айтмай домланинг олдига кирибсиз деб ёзгириб юрмасин, деган андиша билан Аҳмаджон аканинг хонасига бош сукдим, у Холидага сукланиб қараб ўтирган экан, сал ранги қочиб нима гаплигини сўради. Мен тушунтирдим. Пешанаси тиришиб кетди. “Менга индамадилар, сизларга айтган бўлсалар, албатта, бориш керак”, деди. “Бориш керак, лекин қаёққа? Шуни билмаяпмиз-да. Домладан сўраб беринг”, дедим. Аҳмаджон ака ўрnidан туриб кетди. “Илмий котиб завхозми сизларга - нима бўлса мени рўпара қиласизлар. Билмайман мен, лекин борасизлар” деди. “Бўпти, суҳбатингизни бузманг, ўзим сўрайман” деб эшикни ёпаётсам, Холидачаси нима дейди денг! - “Домла академияга кетдила-а!” Шуни олдиндан айтса бўлмасмиди?

Э-э, бор-э, менга нима, деб чиқаётган эдим, долонда Шермат

учради. Рассом - хайкал-пайкал қаерда бўлишини шу билади.

"Комбинат иккита, - деди у. - Қайсиси?"

Ўзим билмаган нарсани бунга қандай тушунтираман. Шартта кўлтигидан олиб ташқарига, ҳалиям Ҳеббимга қараб тумшайиб турган шерикларим олдига судрадим.

Ғапни бир жойга кўя олмаганимиздан, иккаласига ҳам борадиган бўлдик. Ҳайкалнинг пири ўзинг, домла шуни билиб, энг зўрини Шермат танлайди, ўзи бошчи бўлиб борсин, деганлар, деб алдаб Шерматни ҳам кўшиб олдик. Шермат унча ишонмади-ю, лекин биз билан трамвайга чиқди. Биринчисига бордик. Шермат билар экан, тўппа-тўгри ховлисига бостириб кирдик.

Ҳайкал деганининг макони шу ер экан. Саногии йўқ, Одамдан отгача, кийикдан кучуккача - ҳаммасидан бор. Не-не виқорли улуглар бу ерда агнаб ётибди. Битта Лениннинг ўзидан эллиги бор-ов. Йигирматачаси калланинг ўзи. От минган, гимнастёркали комиссарларми, Фрунземи, булар ҳам бир ўн бештача. Спортчилар, колхозчилар, шахтёрларми-эй... Хуллас, ҳаммаёқ хайкал. Жуда катталари ҳам бор, лекин булар бўлак-бўлак, оёғи, бели, боши алоҳида, ҳар ёқда тумтарақай ётибди. "Буларни бир-бирига кийиштиришади", деди Шермат. Сафарниёз ака анча таъсирланди: "Кийдиришгунча одам кўзидан панароққа кўйишмайдимиз? Ҳар ҳолда санъат асари, жудаям ёмон кўринар экан. Одамнинг кўнглига ҳар хаёл келади-я", деди. Шермат сал энсаси котиб: "Ҳаммаёғи девор билан ўралган, яна қанақа пана жой керак. Кейин, нима бўпти, катта хайкаллар шундай бўлак-бўлак тайёрланади", деди, Ҳожикул эса: "Салобати йўқолиб қолар экан", деди. "Аиримларга нима, - деди Ғайрат ака, - бир тошнинг устига яна биттасини қўнқайтириб қўйса, ўшанга ҳам сажда қилаверади". Ҳеббимга қараб турибман, бўйни жиқ-жиқ терга ботган, лекин Ғайрат аканинг гапини тушунмасликка олди. "Буларнинг ҳаммаси буюртма, ҳали катталари катта-катта майдонларга, кичиклари колхоз-совхозларга ўрнатилади", деб тушунтирди Шермат.

Офтоб кўзга уради, иссиқ, шу ҳавода мижинг-мижинг тортишиб юравердик. Биздан бошқа ҳеч ким йўқ. Буларни ўғирлаб

кетишмасмикан, деб ўйладим-да, кейин олиб бориб қаерга бекитиқча ўрнатади, дедим.

Бир жойда жуда каттасининг бўлаклари ётган экан, этикнинг ўзи қайрагочдай баҳайбат, елканинг ўзи супадай, ўртасида ўпқондай ўйиқ, каллани шу ерга кийиштиришса керак-да. Кўкракдаги тугманинг ўзи рапидадек. Баҳайбат нарса бўлак-бўлак ётибди-ю, ҳаммасининг нимасидир таниш. Шунинг учунми, арқон билан пешанасининг таги, кўзининг устидан, кейин буруннинг остидан, яна иякнинг тагидан сириб боғланган улкан каллани кўрибоқ бу кимнинг бўлаклари эканини билдик - Ленин. Каллаки, маҳалланинг иккита дошқозони бир-бирига қопланган, ундан ҳам катта, жуда катта! Калла дегани, ҳайкалники бўлса ҳам, елкада туриши керак шекилли, ерда бир ўзи турса, ҳақиқатан ҳам одамга жуда ёмон таъсир қилар экан. Қўрқинчли. Яна уч жойидан сирмалган арқонларнинг учи унинг қок тепаси -тепакалнинг ўртасидан ўйилган тешикдан чиқарилган, буни кўрган одамнинг миясига минг хаёл келади. “Воҳ, Сафарниёз, ёзсангиз бўлди, аниқ қамашади лекин”, деб ҳазиллашди Ғайрат ака. Ботир: “Мияси могорламасин, шамол кириб турсин, дейишган-да”, деб қитмирлик қилди. Ҳожиқул жаҳли чиқиб: “Сиз жонингиздан тўйган бўлсангиз, бошқалар шундай эмасдир”, деди. Шу аснода Ҳеббим: “Ана шу калланинг ўртасидаги тешикдан чиққан арқонларни кранга илдиради, кран билан катта машинага ортишади”, деб билагонлик қилди. Ғайрат ака бунга энди ақли етгандек “Э-э... шунақами” деб чўзди. Ҳеббим шунда яна бир доно гап айтди: “Каллани елкага кийдиргандан кейин арқонни ечиб олиб, тешигини суваб қўйишади”, деди! Э-э, шу ақлни берган отангга раҳмат, дедим ичимда.

Хўб айландик, нимага келганимиз ҳам эсдан чиқа-ёзган эди, майдоннинг охиридаги баланд чинор тагида бир одам қопқора лойга беланиб, куймаланиб турган экан, ёнига бордик. Одам бўйидан анча баланд, қаддини тик тутиб, бир қўли билан соқолини тутамлаганча ўйга чўмган саллали одамнинг ҳайкали, Форобийми, Берунийми, Ибн Синоми, ишқилиб, шарқ алломаси. Катта ҳайкалнинг олдида кичкинаси, бўйи бир газча келар, шунга қараб каттасини ишляпти

экан, Эгасига салом бердик-да, томоша қилишга тушдик. Бизга роса қизик-да, ҳайкалтарошнинг ишини кўрмаганмиз. Ғайрат ака ҳайкалнинг айланиб томоша қилди, офтоб томондан, тескарисидан қаради, узокдан туриб, иягини ушлаб тикилди. “Мана, қаранг, ҳайкал чизиклар гармониясига қурилади, сиз буни тушунишингиз керак”, деди менга худди икковимиздан бошқа ҳеч кимнинг бунга ақли етмайдиган алфозда. “Салла ўрамидаги чизикларни қаранг, пешанадаги ажинларга уйғун, улар ўз навбатида соқолдаги чизикларга, соқолдагиларга қўлга, қўл эса тирсак билан яхтакнинг бўртмаларига уланиб, тикка оёққа тушган, пойафзалнинг учлигини кўраяпсизми, ҳаммасини бир-бирига боғлиқ -тепадан - бошдан оёққа - пастга тик шаршарадек қўйилиб тушган тошқин фикр!” Ғайрат ака ўзи топган гапларга ўзи жўшиб кетди.: “Энди пастдан қаранг: тепага интилган шиддат! Исён - фикрнинг исёни! Бу аср қоқоқлигига қарши кўтарилган фикрга қўйилган ҳайкал.”

Охирги гапни бошқалар ҳам эшитди. Ботир ожизланиб, ҳавас билан қараб қўйди. Ҳожиқулнинг энсаси қотгани аниқ билинди. Сафарниёз ака шунчаки маъқуллаб бош ирғади, у чарчаган, чанқаган, устига устак, уйқуси ҳам келаётган эди. Шермат, таниш экан, аллақачон ҳайкалтарош билан суҳбатга киришиб, нима масалада келганимизни тушунтириб ётган эди, бўлмаса, Ғайрат аканинг гапи учун менга “Ким қайдаги қуруқлар билан ошначилик қиласиз-да”, таъна қиларди. Фақат Ҳеббим ишшайиб: “Фикрга ҳайкал қўйиладими-я, бу Берунийнинг ҳайкали-ку”, деди.

Ҳайкалтарош шу иссиққа қарамай бошига бўғирсоқдай қилиб берет қўндирган дароз, бети бужур бир одам, балонинг ўқи экан, гапимизни тушуниши билан: “Сизларни ҳужжатсиз, рухсатномасиз қайси аҳмоқ юборди ўзи?!”, деди. Ҳеббим даррор ўзига келди: “Аҳмоқ деманг! Бизни домла юбордилар”, деди. “Нима, домла сени ҳайкал олиб кел, деб юбордимми?”, деди ҳайкалтарош. “Ҳа”, деди Ҳеббим. Ҳайкалтарошнинг аччиги келди: “Хўп, мана ўша ҳайкал. Елкангга ортиб кетавер”, деди. Ҳеббимнинг шунда башарасини кўрсангиз, “Бу ҳали қурмаган-ку, эзилиб кетмайдими?” дейди! Бу тўнкага шунча гап етиб боргани йўқ, ҳали ҳам бўлса бир амаллаб

олиб кетиш пайида, Ҳайкалтарош ҳали ҳам вазмин одам экан, Ҳеббимга эмас, бизга тушунтирди: “Кеча домла билан кўришувдик, конференция олдидан иштирокчиларга Берунийингизни бир кўрсатсак, дедилар, мен, майли, иш тугасин, макетини берарман, дедим. Лекин эрта ё индин одам юборинг деганим йўқ. Тугатай, кейин бераман, деганман”. “Э-э, буниси кичкина-ю, конференцияга каттасини қўйиш керак-да. Бунини обкетмаймиз”, деб Ҳеббим баттар ҳайкалтарошнинг энсасини котирди.

Ҳеббимнинг ҳамишаги тўнкалигимини ё домла тушунмаганими, хуллас, бекорга келган эканми, бекорга қайтмаганими. Ҳаммамиз мулзам, эзилган, бир аҳмоққа эргашиб аҳмоқ бўлганимиздан ўзимиз ҳам хуноб. Айтдим-ку уни сўккандан ҳам, уришгандан ҳам фойда йўқ. Қон бўлганингиз зиёда.

Яна трамвайга чиқдик. Фақат мен эмас, бошқалар ҳам чарчаган, бировнинг бировга гапиргиси йўқ. Нима учундир ҳамма нарса барибир, ҳафсала ўлди, трамвайда тик турган бўлсам, шу туришимда, шу қарахт қўйимда шаҳар оралаб кўчадан эмас, худди дунёдан ўтиб кетаётгандайман.

Ростдан, тик турибман, шерикларим тик турибди, қийналиб йилтираётган дарахтлар, пардадек осилиб қолган қўқимтир тутун - ҳаммаси минг йил шундай туради-ю, лекин ўзинг бу дунёга ҳозир трамвайда келиб, унинг дерзасидан қараб... ўтиб бораётгандайсан. Уйинг, ота-онанг, ишхонанг, севганинг - фақат хаёлингга бўлган, ўзинг тўқиб чиқарган уйдирмага ўхшаб қоларкан. Қарахт бир донолик, фақат ич-ичингда бир афсус, ўзингга бир ачиниш...

Ҳеббим ҳам қандайдир чўқиб қолган, ўзича бир нарсаларни ўйлаётгани, фил миясига хижолатга ўхшаган фикрлар келган шекилли, бошини баланд кўтарган бўлса ҳам, жовдиранқираб қарайди. Сафарниёз ака, боши эгик, кўзлари очиқ, мудрайди. Ҳожиқулнинг тишга қараган кўзлари қотиб қолган, маънисиз. Ботир ҳаммамизга бир-бир илинж билан кўз ташлайди, лекин сўз қотишга ботинмайди. Шермат алланечук чорасиз кўринади, кап-катта йигит худди етимга ўхшайди шу тобда. Ўттизга борган, оилалик, йўлини топган йигит етим бўлса нима қилибди, деган ўй келмайди одамга.

Жуда ториқиб кетдим. Одамнинг умри шундай ўтиб кетса, эртага майдонда савлат тўкиб турадиган ҳайкалнинг бошини жойига ўрнатиш учун албатта тепасидан ўйишса, кейин сувашса, мудом шу институтда, шу одамларнинг орасида ишласам, шундай яшайверсам, бир-бирига тўғри келмайдиган ўйлар келади калламга. Бу ёғи шу-да энди, дейман, шу гапни ҳам хаёлимда жуда эринчоклик билан айтаман, худди фикрларим ҳам бу иссиқда эриб бораётгандай.

Трамвай бўлса юлқинади, лопиллайди, бир кўлимиз билан тутқичга осилиб, биз ҳам чайқалиб кетяпмиз.

Трамвай бекатда тўхтади, яна юрди, одам тушди, кирди ва шу вақти... бир қизил, йўқ, алвон, йўқ-йўқ, қирмизи... ловуллаб турган кўйлақда бир қиз трамвайни ёндириб чикди. Ҳамма ёқ қизил, алвон, қирмизи яшнаб кетди. Худди бир меҳрибон одам “Ҳе нодон, ўзингга камалиб олмай, атрофга ҳам бир қара!” деб қоқ пешонамга, икки кошимнинг ўртасига қарсиллатиб туширгандек, кўзимга олов урилди. Бирдан дунё ўзгариб кетди-да. Э-э, б, қиз эмас, билмайман, бир гув этган алангами, жинсми, фариштами, ишқилиб, қараб туриб бўлмайди, кўз чидамайди, ҳали юзини, ўзини тузукроқ кўрмай биляпманки, жуда гўзал, сўлим, сулув, дилбар, таърифга тил айланмайди. Яна нима десам? Одам бидирлаб қолади! Сўзнинг ранги ўчади таърифига. Бу гўзал шу пайтгача қаерда бўлган, ердами, қандай маконда, нима еб катта бўлган экан, бизга ўхшаб нон-чой биланми, ота-онаси занжабилми ё бошқа би... анвои мевалар бериб ўстирганми... умуман бу ўзи онадан тугилганми ё шу ҳам бирор йигитни яхши кўрармикан... ичимдан бир оҳ келди, одам боласи ҳам шунчалар бўладими, ўзингиз айтинг, шунчалар бўладими, деб бақирдим-ов ичимда. Парпираб турарди-да ўзи ҳам!

Унга қараган одам нега гавдам қийшиқ, нега кўзларим чақнаб турмайди, нега бундай пачоқ қилиб яратилганман, деб ўз-ўзидан ўксиниб кетади, қарай олмайди, эй-й, нега мен эзилиб юрибман-а, ахир, хаёт мен яшагандан мутлақо бошқача экан-ку, бу дунёда бахтиёрлар бор-ку, мен нега бундайман, деб ўзига қарши исён кўтаргиси келади.

Кўйинг-чи, мен шу тобда дунёни тамом унутиб, мана шу қизга

асир эдим, фақат мен эмас, темир трамвай шу қизни деб юраётган, бундаги одамлар ҳам шу қиз айтгани учун худди шу йўлдан бораётган эдилар.

Сафарниёз ака “Ҳий-й””, деб юборди.

Бошқа шерикларимга қарадим. Ғайрат ака, калласи жойида турмайди, бир қизга, бир-бир бизга қарайди, кўзойнаги йилт-йилт чакнайди, илжайиши худди бетига ёпишиб қолган расмдек липиллайди, Шерматнинг огзи ним очик, тишлари йилтирайди, кўзлари секин ёнган; қизнинг ҳар бир аъзосини: юзи, сочи, елкалари, кўкракларини, оёқларини бир-бир ушлаб кўраётганга ўхшайди, ҳатто мўйловигача диккайиб қолган. Ҳожикулнинг эса кўзи сал гилайланиб қолган.

Ў, Ҳеббимни кўриш эсдан чиқаёзибди: у бир-бир бизга, бир қизга қарайди, хишшайишида қандайдир, гўё: “Хех, буларга жон кириб қолганини қара!” дегандай одамни пастга урадиган галати бир завқ бор.

Сафарниёз ака секин енгимдан тортиб, огзини қулогимга олиб келди-да: “Ҳамма ишингни ташлаб кетсанг-да шу қизнинг орқасидан... Э-э, яшайсан, яшайсан, бир яшайсан-да...” деб қўл силтади.

Ҳожикул бу гапни эшитган экан: “Орқасидан боринг, панароққа ўтгандан кейин, нархини айтади”, деди қизга етишни хаёлига ҳам келтиролмайдиган бир алам билан.

“Нима бўлганда ҳам сизга кўнмайди”, деб рашкланди Шермат.

Ҳожикул хунук илжайди: “Кўнади, бунақалар фақат пулга юрсин-да”, деди.

Сафарниёз ака: “Э-э қ”йинглар шунақа гапларни. Шундай чиройли қиз, гулдай очилиб турибди, деди ҳасрат билан.

“Очилгани билан, бари бир, биров узади, аллақачон узган ҳам. Қаранг, ака, анча кўрилган, бўлмаса бунча етилмайди”, деди Шермат.

“Кўзини қаранг, ейман, дейди”, деди Ҳожикул.

“Шермат, ука, сиз рассомсиз-ку, гўзалликни тушунасиз, қаранг, қандай чиройли! Нима ишингиз бор, бузукми, йўқми, сизларники эмас-ку. Қаранг, кўзингиз дам олсин, кўнглингиз қувнасин, одамлар

кўрсин, кўриб роҳат қилсин, деб яратилганку бу гўзаллик. Боши бўм-бўш ҳайкалга ҳам сигинамиз-ку,” деди Сафарниёз акахафа бўлиб.

Шермат яна бир нарса демокчи эди, Ғайрат ака орага сукилди: “Нимани тортишяпсизлар? Шу... гўзалми? Ғўзаллик нима эканини биласизларми ўзи? Сип-силлик бу, ҳамма ёғи ширгай, нигоҳингиз тойиб кетади. Ғўзалликда қирра бўлади, тушунасизми, қирра, кўзингиз ш– қирраларда тўхтайтиди, шу тўхтаамларда фикр пайдо бўлади. Бу қиз қанақа ҳамма жойида одамнинг кўзи сиргАлиб кетади, бирон нарсани ушлаб бўлмайди, бўм-бўш. Сизларга ҳам ҳайронман”, деди. Бу гапдан кейин ҳамма жимиб қолди. Нимагадир жуда гашим келди: “Хўп, майли, сизнингча бўлсин, қизнинг ҳалиги... қирраси йўқ, лекин, айтинг, қирралиги қанақа бўлади? Битта мисол келтиринг, чиройли киноюлдузлардан бўлса ҳам”, дедим. Ғайрат ака аввал бошини чайқади-да, кейин “Киноюлдузлардан?! Бўёг-у уларнинг ҳамма ёғи, қирра нима қилади?”, деб калта кулди. Жуда жаҳлим чикди: “Бунга ҳам хўп. Сиз айтган қирралик гўзалга Дилором мисол бўладими?”, дедим. Дилором узун бўйли, коқсуяк, инжиқ, захар, кўп китоб титкилайди, лекин ўқигани юкмайди. “Ҳайронман, шу буржуа олимлари нега доим тескари хулоса қилишади-я”, деб юради, негадир Ғайрат ака шундай калласи бўлиб, у билан яқин, ғудинг-ғудинг суҳбат қуради, мақолалари балодай чиқади, ҳамма устидан Ғайрат ака қараб беради, дейди, мен, очиги, аниқ бир гап айтолмайман, шу қариқизнинг ақлхонасида тайинли илм бўлишига ҳам ишонмайман, агар ҳам баъзи шоирларга ўхшаб, ярим кечаси ичиб олганда илҳоми келиб қолмаса. Саволимга келсак, Ғайрат акага ботиб кетди, кутганимдек менга қараб “сен билан тенг бўлдимми-я” деган маънода бир тиржайди-ю, терс бурилди, Ботир биқинимга туртди, биламан - исида “Маладес!” деди.

Бу орада Сафарниёз ака бошини тебратиб, “Ўй! Ўй!”, деб инграгани, яна бирон касали тутди, деб қараб қолдим. У завқини шунақа билдираётган экан. Э аттанг, Ғайрат ака билан манжашиб, Сафарниёз аканинг ўй-бўйига алахсиганимда қиз аллақачон олдинги эшикка етиб олган, тушишга шайланиб турган экан, трамвай тўхташи билан тушдию кетди. Ерда одам сийрак эди, одамлар орасида у

баландгина адил комат, қизил куйлақда, хипчагина қаддидаги ҳар бир бўртган жойи худди кулол дастгоҳда меҳр билан юмалоқлагандек бежирим кетиб боряпти, дод деворгинг келади.

Шу пайти Сафарниёз ака: “Э ўтирмайман сизлар билан, нима яхши нарса бўлса бўлгаб ташлайсизлар! Одам эмассизлар-да шу”, деб ўрнидан кўзгалаётган эди, Ботир елкасидан босди: “Одам эмасмиз, деб айтинг, ака, сўлакайини оқизган биринчи ўзингиз-ку, биздан авло жойингиз йўқ. Нима, нарёқдагилар унга қарамадим, бир қаранг, уларнинг ҳам калласи ўша ёққа бурилган”, деди. Сафарниёз ака елкасидан унинг қўлини олиб ташлади-ю, жойидан турмади.

Трамвайчи темирини кўтариб тушди. Қиз секин бир-бир босиб кетаётган эди, трамвайдагиларнинг кўзи ўша томонда, назаримда, ҳамма лол.

Ана шу пайти Ҳеббим гапга кирди. Ҳеббим галамис бир гапни айтди, негадир тирик жонга ўхшаб, кўзларига бир маъно кириб гапи...ди: “Зўр, зўр, дейсизла... . Феҳ-ҳ! Ҳаммаси –хотину қизнинг пошшоси ҳам ўша ишнинг гадоси Ўша пайтда ҳаммаси бир гўр бўлади. Ҳеббим гапини тугатмай, бирдан хингил-хингил қилди. Ҳали унинг нимани тасаввур қилишига ақлимиз етганича йўқ, хунук бўлса ҳам, ишқилиб, кулишни билан экан-эй, деб галати бўлиб турибмиз, Ғайрат ака, кейин тан олдим, бари бир, соддалиги бор, умуман, ёмон одам эмас, “Тушунмадим, Бегимбой, ўша ишингиз нима ўзи” деб чин кўнгилдан сўради.

Ҳеббим шунда... қиздан кўзини олиб, бизга қаради, гўзалларнинг кетворгани ҳам, бари бир, нима қилишини айтди! “Қойилми!” дегандек яна хингиллади. Шунда кўзимга унинг шу хингиллаши суяқ бир нарсага ўхшаб ялпоқ бетига ёйилиб кетди, ўлай агар, кўзимга шундай кўринди.

Бирдан юрагим эзилди, узоқлаётган қиз худди уни Ҳеббим булгалагандек, энди мумсик, хунук кўришиб кетди.

“Э-э... одам эмас экансиз!” деди Шермат.

Ғайрат бир гап айтмоқчи бўлди-ю, гапи огзига тикилди, жирканган қўйи қотди.

Сафарниёз ака сапчиб туриб, нари кетди, ўша ёқдан туриб, суф

сенларга дегандек қўл силтади.

Ботир Ҳеббимга тик қараб: “Одам сасимасин экан, ёмон бўларкан!”, деди.

Ҳожиқул унга унсиз жўр бўлиб, бош ирғади-ю, негадир жовдираб менга қараб қўйди, кўзимнинг қирида илғадим буни.

Ҳеббим ҳаммамизни уриб ташлагандек яйраб ҳингиллайди. Шу туришига қараб турганимда калламга ярқ этиб бир шубҳа урилди: пойлаган бу, ҳозир ҳам пойлаб юради, пойлашни яхши кўради, шундан роҳат олиб юради, номланиши эсимга келмаяпти, бир нима “изм” деган шунақа касал бор, жинси бузуклик, бу ўшанақа, деб ўйладим ва шуни бетига айтдим. “Ўзингиз кўргансиз, пойлаб юрасиз-да, а?, дедим, ҳозир бутимга тортиб юборади деб, шайланиб ҳам турдим. Йўқ Ҳеббим яна худди ҳингиллашини тўхтатолмагандек, “Нима бўпти?”, деди, кейин ўзини тутиб олди-да, беозоргина “Пойламаганда билмайманми?” деб ғулдиради.

У нимани айтган эди, мен буни сизга атмай, бу-ку - ифлос, лекин сиз нима гуноҳингизга шу гапни эшитишингиз керак?

Энди айтинг, мен шундай одам билан бир жойда ишлайман, шу билан бир ҳаводан нафас оламан. Яна, қаранг, ҳайкал деб ҳаммамизни аҳмоқ қилди, майли, баҳарнав бир гўзални кўрдик, кўзимиз яйрасин, деганда, майли, Ғайрат аканинг гапи, ҳамма нарсадан қиррами, тумшукми ахтаради, лекин Ҳеббимни қаранг, росмана одам шу гапни айтадими? Яна ҳингир-ҳингир қилади, ҳаммангни боладимми дейди! БўгИлмай бўладими?! БўгИламан-да, ахир, ҳаммага етган тоза ҳаво менга етмаётгандек бўлаверади. Э-э худо, дейман, мени-ку яратибсан, нима қилардинг Ҳеббимни яратиб, дейман, ҳаммани одам қилиб тўратасан, нега буни бунақа бино қилгансан дейман, хунобим ошади, ёзгираман, кейин ёлғиз қолган пайтларим истигфор айтаман, тавба дейман, шу дунёда борлигимга, эгамнинг ўзи мени Ҳеббимга ўхшатмаганига, тириклигимга одамларга одамга ўхшаб, гўзал, чиройли, сулув, сўлим, мохитобон, малохатли қизларга - бокира фаришталарга мияси айнамаган тўрт мучали бутун, йигитга ўхшаб қарашимга, соппа-соғ одамлигимга шукр қиламан.

Ҳа энди, баъзан бўгиласан-да одам, умр шунақа нарсалар билан

Ўтиб кетаётганини ўйлаб...

ҚАТАҒОН ЙИЛИ

Ҳикоя

Яхшигина изгирин, юрганда баҳарнав, бетни ялайди, фақат кулокни жиз-жиз ўради, лекин бир жойда турганда этакдан кириб, баданни дилдиратади, ёқадан худди оқаётгандек қуйилади - бўйнимни қисиб олганман, анчадан бери турганимдан елкам қўнишибқотиб, худди бир умр шундай бўйнимни қисиб яшаб келаётгандекман, хаёлимга минг хил умидсиз ўйлар келади, минг тўққиз юз саксон иккинчи йилнинг ноябри, бўлмаса, университетни нуқул “аъло”га битирганман, ўн йилдан бери Тошкентдаман, лекин бор пулим чўнтагимда, боргунимча йўлкирага етади холос, мендан олти ёш кичкина Эшназар боя ўзининг “Жигули”сида Жонбойдан қайтди, мен йўлдан ўтган машинага саргаяман, бу ёғи буюк, қаҳратон киш, кўклам сира келмайдиган, кунлар энди илимайди.

Далаларда яккам-дуккам бирчигит қолган, совхоз октябр оғи ўрталарида планни дўндириб бажарган-у, элу юрт ҳали ҳамон шу бажарикни тўлдиролмай жон-ҳалак, бўл-ҳа-бўл ҳиқилдоққа келган.

Офтоб - бетаъсир шиорга ўхшайди - чарақлайди, тафти йўқ, чор-атрофга эски увада сочилгандек - кир қор.

Машина ҳар замонда ўтиб қолади, бари тўла, бирон тазияли жойга бораётганини айтмаса, берухсат юриш йўқ, йўлда хужжатини олиб қўядилар; боя автобус вангилаб ёнбошлаганча тўхтамай ўтиб кетди, умид шундан эди, буни ҳам эгам кўп кўрди.

- Қўлинг толгандир, менга бер, - деб қалин кийимда пиш-пиш ухлаётган ўғлимни аясининг қўлидан олдим.

Обрўни қўлдан бермай, хотинни гапга алахситаман:

- Манави йўл Исталин, ПўшкинДўлбости, Ленинобод, Калелин, деган қишлоқларимиздан, буниси Еттируғ, Каканавич, Ботбот, Наврўзтепадан келади, бу ёқда Мўлтип, Қўйбешип, Варашилоп деган қишлоқларимиз бор.

- Мўлтип - пгўнгиб деганими ё Молотовми - деб қизиксинади хотиним.

- Мўлтип - Молотов, Каканавич - Каганович, Варашилоп - Ворошилов... майда колхоз замонидан шу отлар келяпти, ўзлари урилиб, кимлиги одамларнинг эсида ҳам йўқ, лекин оти эл огзида қолган. Қўйбешип - Куйбишев... Қизиқ-да, мана “Саноат”, “Давлатли турмуш” деган қишлоқларнинг оти ҳам шунақа. Биттасининг оти “Емхашак”. Эй, зўр-эй, молбозорда “Мўлтипнинг моли”, “Қўйбешипнинг моли” деб туришади.

Масалан, Какановичнинг моли Масквлага тўғри келмайди, чунки Маскванинг ҳавоси паст Какановичнинг моли ерда чидамайди, иссиқлаб қолади. Зўр-эй, йўлда, ўзинг кўрдинг, Свинсовхоз деган жой бор, “Қайдан бўласиз” десанг “Свинсапхоздан”, дейишади, “Йўқ, асли тугилган жойингизни айтинг”, десанг “Тугилган жойимиз ҳам шу Свинсапхозда, у ёгини билмасак”, дейишади. Қара-е, бошқа ёққа бурсанг, нима маъно чиқади.

Изгиринда гапи–аверса одамнинг жаги ҳам оғриб қолар экан, акам гир этиб “Перекрёска”га Тошкент йўлига ташлаб келарди, шу вақтига келиб мошини бузилиб берганини қара, ёш бола билан ҳаммага томоша бўлиб турибман, деб ичимга сиқиламан. Бу орада ўтган-кетганлар билан саломлашиб ҳам тураман: Бирови узоқдан бош иргайди, бирога икки қадам бораман, ёнимга келгани қўлимни ҳовучлайди бошқаси қўл олишади-ю, пичирлаб кўяди ё бўлмасам, худди таъна қилаётгандек “Ҳа-а” дейди, бошқа сўз қотмайди, айбинг бордек довдирайсан. Отда, эшакда ўтаётганлар жилов ё нўхтани номига бир тортиб, ияк қоқади - ё саломи, ё алиги; машинада кетаётганла– худди танимагандек хўмрайиб келади-ю, бирдан бурнини силкитади бу ҳам ҳисоб.

Катта йўлнинг чорраҳаси, чорраҳасида гап кўп, қишлоққа жуда кам келаман, тўй-маракага аралашиш йўқ, тобуткаш бўлолмайман, келганимда фотиҳалик жойларнинг ҳаммасини бир қилиб кириб чиқаман, ҳамқишлоқларим билан кўришиб сўрашадиган жой - шу чорраҳа, шу ерда туришимга қараб, қандайлигимга хулоса чиқаришади, боя Абдужалил дод-муомала қилгандан кейин бир хотинимга бир шляпамга қараб қўйди-да: “Сен ҳам энди қишлоқдан узилдингда”, деб кетди.

- Шунча қишлоқнинг барига бизнинг ~азира - марказ. Бозори бор-да. Бозор бор қишлоқ теварагидаги ҳамма қишлоқни бирлаштиради, уларга ўқтамлик қилади, одамлари ҳам уддабурон бўлади. ~азиранинг ўзидан учта профессор, ўттиз нечта кандидат чиққан. Илмга бундай берилган қишлоқни эшитмаганман. Битта Отабой деган жой бор. Лекин у Туркистонда.

- Шундай қишлоғингизга алоҳида автобус қўйишса бўлмасмикан? - дейди хотиним маъюсланиб.

- Ҳа, кеп қолар, - дейман, - чаккифуруш кўпайиб кетади дейишади-да. Шусиз ҳам Самарқанд бозорида “чакки қаерники?” десанг, ҳаммаси “~азираники!”, дейди. Сен бу гапларни қўй, қара, мелиса келяпти. Қандай пар тушган қишлоққа! Бекорга алоҳида мелиса қўйишмаган!

Ростдан, Сталин томондан мелиса келаётган эди, бизга яқинлашиб қолган.

Хотиним тирсагимга туртди:

- Қаранг... бир чол киши сўрашяпти.

Бу ёққа қарасам - Саидбово, ~азирадан чиқиб, ~аровтепасига қайрилиш жойда тўхтаб, биз томонга жилмайиб, тез-тез бош иргаяпти. Товушини эшитмасам ҳам, калласини кимирлатишидан нима деяётганини биламан: “Э-э, эшонбово, яхшимисиз? Қайтяпсизми?... Бир келган экансиз-да. Тошканлар яхшими? Э-э, келин шуми?... Шундай-шундай кеп тулинг-да...” Шунга яраша жавоб қиламан: “Ўзингиз яхшимисиз? Бизнинг синфдош Ўрин қандай? Неваралар... Ҳа, шу, қайтяпмиз энди...” Албатта, у ҳам эшитмайди -орамиз анча, бақириб сўрашмаймиз-ку кўчада.

- Бориб саломлашмайсизми, ёшлари улуг экан, - деди хотиним.

- Биз-да шунақа, ҳаммаси бош билан, кимирласа - бас, - дедим.

Ростдан ҳам шунақа, кўрмай қолмасанг бўлди, ишқилиб.

Лекин Саидбово сўрашиб бўлгандан кейин йўлни биз томонга солди. Дўконга кирмоқчи шекилли. Бари бир ёнимдан ўтади, икки қадам пешвоз чиқмасам бўлмас, чоллар билан қўшқўллаб сўрашиш керак.

- Ма, болангни ушлаб тур, - дедим хотинга.

Шундай бўлади: аввал юришни ўйлайсиз, ўзингизнинг қай бир сониясида гавдангиз олдинга интилиб, ҳали оёғингиз қимирламаган ҳам бўлади; мана шундай - гавдам ҳаракатга келиб, бу қўзғалиш оёқларимга ўтай деганда нақ қулогим тагидан, “Қаёққа?!” деган амирона товуш янграб, яна қотиб қолдим.

Қарасам, боя Сталин томондан келаётган милиса йигит қаватимда турибди. Менга эмас, Саидбовога қараб бақиряпти:

- Ўв бобой, тўхтаг! Қани, мен кимга айтяпман?!

Саидбово жойида таққа тўхтади.

Яна шундай бўлади, кўз ўнгингизда ногаҳон, кутилмаганда, бир беъманилик кечади, қаллангиз тўғри ишлаб туради-ю, лекин бу ходиса ҳақида ундан ҳам беъманироқ ўйга борасиз. Мен ҳам туйқусдан шундай хаёлга борибман: бобойи тушмагур ~азирадан бирон нарсани ўмариб келяпти, деб ўйлабман. Худди ҳозир мелиса йигит югуриб боради-ю, шартга қув бобойнинг малла чакмони ёқасидан ушлайди. “Аблаҳ! Қўлга тушдинг-ку!” бир-икки силтаб, қўлини қайириб, одига солиб кетади. Дабдурустдан шундай туюлди менга!

Лекин мелиса йигит менинг ёнимдан қўзгалмай, яна бақирди:

- Боя нима дедим сизга, а? Боя?!

Унинг бақиригидан ўгилчам уйғониб кетди, қаранг-эй, бир ёшдан сал ошган гўдак, йигламади, мелисага “Жинними бў?” дегандек бир қаради-да аясининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди.

- Ўзбек тилида айтдим, яхшилиқча кетинг, чувалашиб юрманг, дедим. Қулоқ борми, қулоқ?! Ё жун босганми? Кетинг, демадимми?

Саидбово худди қўринмас мошин-галтак ип билан жойига чандиб қўйилгандек, юришга ҳам, туришга ҳам ўхшамайдиган бир ҳаракат қилди-да, мелисага жовдираб қаради.

-алати одам-эй! Боя ~азирада, кетинг, дедим-а! - Мелиса қўлини паҳса қилди. - Ё демадимми?!

Саидбово ниҳоят тилга кирди:

- Дедингиз, улим, дедингиз...

Чолнинг тилга киргани баттар мелисанинг ҳамиятини қўзғади:

- Деган бўлсам, қани кетганингиз?

Кетинг деганимга қачон бўлди? Мен Исталинга бориб келяпман. А, қани кетганингиз? Ҳалиям кўзга тикан бўлиб юрибсиз-ку!

Саидбовонинг бети пир-пир учди, менга нажот сўрагандек қараб қўйди. Мен эса мелисанинг дагдагасидан шошиб, аралашини ҳам, аралашмасликка ҳам ҳайрон, каловланиб турибман, буларникини жуфт демасанг бўлмаса... Саидбово бўйинини қисиб, хоксор ғулдиради:

- Турсунхоннинг магазинига печка кептимикан, деб кирувдим, уям йўқ экан. Энди опкесанг, битта опқўй, дедим. Эскиси ниҳояти тутаяпти. Айтганингиздан кейин ўзим кетаётган эдим. Энди бу ёқда...

Мелисанинг баттар жаҳли чиқди:

- Ўв бобой! Жонга тегдингиз лекин! Боя неварамга жилоб оламан дедингиз! Энди бу гап чиқдими?! Қариб, миянги эб қўйганмисиз?

- Энди, ўғлим, тўғри, қаричилик, мия қолмаган... Қайтаётган эдим, шу...

- Турибсиз-ку шу ерда?! Қани кетганингиз?! Э-э, яна нимага бу ёққа юряпсиз? Боядан бери қараб келяпман, бу бобой кетадими, йўқми, деб... -Мелиса йигитнинг товуши яна баландлади, кейинги гапи энди атрофга ҳам тегишли эди. - Нима қилай сизни, а, обориб тикиб қўяйми ё?

Бир хил одамлар ўхшаб бу ҳам бақирса кўзи олдидагини кўрмай қолади шекилли, Саидбовонинг пусибгина анча бери келиб қолганини сезмади, пайкагандан кейин жон-пони чиқиб кетди:

- Ия, яна келяптими бу бобой!? Ўв, кимга айтаяпман?! Соқолим бор деб... Ҳе, ўша печкангизниям!.. Ўв, тўхтанг, деяпман! Қулоқ борми? Обкетаман лекин, панжарадан термилтириб қўяман!

Саидбово яна тўхтади, яна жавдиради, мен ҳам галати бўлиб кетдим: нима қилади невараси тенги бола билан манжашиб, кет дегандан кейин кетавермайдими, ҳозир буларнинг қутурган пайти бўлса...

- Улим, яна битта кечиринг... Илтимос, шундай бир...

- Илтимос-пилтимос йўқ! Жўнанг!

- Бир минитга... шундай бир...

- Аччигимни чиқарманг лекин...

- Улим, сиз ҳам бир мусулмон...
- Йўқ, кофирман! Шунча айтдим, соқоли бор, дедим, энди - бас!
- Улим, бу дунёда!..
- Чайналманг! Бу дунёнгизни йигиштиринг! Нима деяпман сизга?!
- Кетаман, улим, кетаман, олдин шу...
- Олдин-полдин йўқ! Всё! Турган жойингиздан кругом марш!

Саидбово ночор туриб қолди. Энди мелисанинг гаплари шунчаки дўкка ўхшамай бораётган эди. Мен ҳам бир мужмал аҳволдаман, мелисанинг гаплари Саидбоводан кўра, нимагалигини ҳали билмайман-у, ишқилиб, менга қаратилаётгандек эди, лекин бобойнинг ҳам қайсарлини тушунолмай турибман.

- Тамом, чўкиртак соқолингизга қарамайман! Обкетаман! Бу ёғи принцип!

- Ҳай, улим, шу домилла билан битта кўришай! Кейин марш бўлса -марш-да! Тез кетаман.

- Эй, дунёи қўтир! Мана гап қаёқда экан!

- Мумкин эмас! - Мелиса кулочини ёйиб, чолнинг йўлини тўсди. - Тўхтанг! Айтганимни қилинг, деяпман!

Мен Саидбовога интилдим, у киши мелисанинг қулочи тагидан чаккон эгилиб ўтиб, қўлимни олди.

- Ҳэ, бизники шул-да, улим, - деди чол менга, “кўраяпсан-ку, болам, қанақа яшаяпмиз деган маънодаги ҳасратда, кейин сўрашди. Яхшимисиз болалар яхшими?”

Кўзим чолда, бор диққатим мелисада: кўкариб, қалтқалт титрайди, уришганларни ажратиш бошқа, кўришганларни айириш бир бошқа экан, нима қилишини билмайди, фақат кўзининг пахтасини чиқаради: “Бўлди бўлди, бас. Бобо, сизга айтаяпман. Бўлди, деяпман”, - дейди нукул.

Саидбовонинг қўлини қисимлаб узоқ сўрашдим, чолнинг қўллари қадоқ, сиқиб сўрашганда тошдек бота-ди. Мен Ўринбойни, Суюнбой акани, биз билан - укаси иккови бир синфда сакказинчигача ўқиб, кейин уй қилиб кетган қизининг болалари нечта бўлганигача суриштирдим.

Саидбово охири қўлини куч билан тортиб олиб, мелисага қаради,

сал енгил тортди.

- Мана улим, сўрашдим, - деди унга.

- Бўлди, сўрашган бўлсангиз, энди кетинг, турманг бу ерда, - деди мелиса йигит сал шаштидан тушиб.

Мелисанинг юмшагани солга ҳам таъсир қилди, тушунтиришга киришди.

Ўзи кетаётган эдим. Тушунаман, ҳозир қаттиқ. Шу айтганингиздан кейин Турсунхоннинг магазинига кирдим. Битта синик шкопни қоқишяпти экан. Шу кейин қайтаётиб, бу домилла улимни кўриб қолдим. Бу киши Тошкандай жойда ўқийди, эшонбовомизнинг уллари. Оталари билан яхши эдик, у киши, раҳматли, одам айирмас эдилар. Домилла улимни кўрдим-у, у кишининг ўзлари кўзимга кўрингандай бўлди. Бир к...ишиб ўтай, таваррик одамнинг боласи, дедим. Э-э, бизларга қарз-да, улим Эртаиндин ўзимиз ҳам борсак, нега кўчада улим билан кўришмадингиз, деб сўрасалар, уятга қоламанда... - Саидвобо ўксиниб, кўзларига ёш олди-да, кейин бирдан гапни бошқа ёққа бурди. - Ке, мелисаулим, сениям бир қўлингни олиб қўяй!..

Мелиса бу гапни кутмаган эди, ноқулай бўлди, юзини буриб, чолга қўлини берди. Чол унинг қўлини маҳкам ушлаб, худди молбозорда бор-барака қилаётгандек ўктам-ўктам силтади:

- Яхшимисан? Тан совлиқми? Мундай сўрашда-е, улим, биз ҳам таваррик, етмиш бешга чиқдим. Мусулмон боласисан - сўраш, яхшимисиз, бово, дамликкина юрибсизми, де, шундай юринг, де. Етмиш бешга чиқдим ман, улим, сизнинг ёшингизга етайлик, бундан ҳам ўтайлик, де Мен ҳам сени дуо қилай! Барака топ, улим, деб айтай! Кўп ҳам шапкангга маст бўлаве...ма. Пахта, пахта, дейсан, мана, пахтанинг ичида қаридик, келган жойимиз шу

Мелиса йигит сал-пал қизариниб, чолнинг гапларидан жиндай ҳижолатга тушди, лекин унинг гапини кесди:

- Бўлди, ота, бошни қотирманг. Кўришдингиз, ишингиз битди, энди кетинг.

Саидово унга хотиржам қаради, лекин алами ичида экан:

- Кетаман, кўришиш бизга қарз эди, уздик. Кўнгилхотиржам.

Энди обориб тиқиб қўйсанг ҳам, майли, - деди.

- Бово, илтимос, қонимга ташна қилманг, - деди мелиса йигит энди зорланиб.

Саидбовонинг лаблари титраб кетди, ўксик бир ўжарлик билан гапдан қолмади:

- Қамайсан-а! Кўришганга қамайдиган закўн йўқ, қопқора қўл халқлар бор-ку, ўшаларнинг сўдида ҳам йўқ! Одамларни мунча қон қақшатма. Бу учун ҳукумат сенга шимилдирик ҳам бермайди: Қайтанга ёмон бўлганинг қолади. Мана, бола ёшимиздан шу пахтанинг ичида, умрни шу пахта еди.

Кўкрагимга битта темир ҳам таққани йўқ! Сен бўлса, ~азиранинг бозорини ёпиб, ҳаммага дўк урасан...

Мелиса йигит алам билан бир нарса демокчи эди, чол гап бермади, мелиса “бор-э!” дегандек, терс бурилди.

- Обориб тиқиб қўяман эмиш! Обориб тиксанг, нима, мени гармиди? Ҳукуматнинг текин нонини еб ётавераман.

Мелиса шахт билан чолга қаради:

- Менга қаранг, бобой, кетасизми, йўқми? Етмиш бешга чикдим, энди менга ҳеч ким тегинолмайди, деяпсизми ё?

Саидбово бу гапдан чўчигандек:

- Кетаман, улим, кетаман... - деб гўлдиради, лекин кетиш олдидан, ё алами босилмаган, ё энди мелисанинг “обориб тиқиб қўйиши”га қўл силтадим, узиб олди: - Ҳаммани онаси тугади, сени, улим, билмадим...

Бобой гапини тугатмай, йўлини ~аровтепасига бураверди.

Мелиса чичонглаб кетди:

- Ўв, бобой, тўхтанг! Тўхтанг, деяпман! Саидбово ўша ёқдан туриб:

- Киптингга шапалокдай нарсани ёпиштириб... - деди-ю, гапини тугатмай кетаверди.

Ўзи шусиз ҳам ичимда чолнинг гапларига беш кетиб турган эдим, кулиб юборибман.

Мелиса йигит шарт менга ўгирилди, мен атайлаб чолнинг орқасидан тикиламан, бунга қарасам - тамом. Кўзимнинг қирида

кузатяпман: алами олти, ҳозир менга ёпишади!

- Нега куласиз? Очиб ўтирибдими? - деди у.

- Шунга куляпман, - дедим.

Ўзи тилим ёмон, лекин нарироқда хотиним турибди, нима қилай?

Мелиса йигит унча тушунмади:

- Нима шунга? Маймун ўйнатяптими сизга? - деди.

- Анави бобой ўйнатди шекилли, - дедим.

У яна тушунмади, лекин майна қилаётганим етиб борди.

- Кулдириб қўяман лекин! - деди.

- Мен ўзим хоҳласам куламан, - дедим.

- Бу ерда мен рухсат берсам куласиз, - деди мелиса.

- Саидбово нарироққа бориб, тўхтаб қолди. Мен хотинимга қараб қўйдим. Бошқа жойда бўлса, очиги, шу сийқа бош билан айтишиб ўтирмасдим, энди кеч, бир ёғи - алам қилаётган эди баобрў бир редакцияда ишласам, ўз кишлогимда, хотиним, яна шунча одамнинг олдида бир ёш бола, елкасида шапалоқдай поғони бор учун менга ҳам дўк урса!

Ҳа, айтмабман, чорраҳада биздан ҳам бошқалар бор эди. Терим деб ҳаммаёқ тақа-тақ бўлгани билан, йўлнинг у ёғидаги дўкон очик. Катта-катта кўзли деразасида ўч-тўртта бош қимирлаб турибди, берироқда Шафоат хола ҳамишагидек писта сотаяпти, унинг тепасида Ҳошим ака билан иккита ўсмир, бири Холмат аканинг, бири Эргаш аканинг боласи, огизаридан писта чўпоқ худди курак чувийдиган машинадан чиққандек отилади, кўзлари бошқа ёқда-ю, лекин кулоқ динг - бу ердан кетар-кетмасимиздан ~азирани ундай депти, бундай бўпти деган маҳоват босиши тайин.

- Менга рухсат тепадан келади, жўра, - дедим.

Мелиса йигит бир одим чекиниб, мени бошдан оёқ-кузатиб чиқди, бошқа гап тополмади шекилли:

- Нима қилай шунга? - деди. - Ана, останопканиям тепадан айтиб сурдиришган. Бу ерда одамлар турмасин, деган.

- Доим шу ердан кетаман. Тураман!

- Нега турар экансиз!

- Мошин пойлаб.

- Мошин пойлашга, ана останопка, деяпман-ку!

-Доим шу ерда бўлган.

Ростдан, бекат азалдан шу ерда эди, ўнгай, уч томондан - ~азира, Сталиндан келадиган, идорадан чиққан машиналар ҳам шу ердан ўтади, лекин булар идора тўгрисида одам уймалашмасин деб, тўрт юз метрча узокқа сурган.

- Боринг, дедимми - боринг!

Битта ўзим бўлганимда “Ке, қўй, мендан ўтган бўлса, кечир, Саидбово учун ҳам узр, айтишадиган нарсанинг ўзи йўк-ку орамизда”, деб айтардим, фақат янги бекатга бормасдим, турган гап. Лекин дўкон деразасидаги каллалар кимирламай қўйди, писта чақаётганларнинг ҳам кўзи бизда, хотиним бечора боласини маҳкам бағрига босган, Саидбово бечора сал нарироқда кетолмай қараб турибди...

- Бормасам-чи? - дедим.

Бу одамнинг бош-оёғига қараб чиқишдан бошқа нарсани билмайди шекилли, яна шундай қилди, кейин бирдан:

- Сизда буткул виждон йўк, - деб қолди, худди ўша виждон кўкрагимда осилиб туриши керагу бу излаб тополмагандек.

- Қайдан билдингиз? - дедим ажабланган бўлиб.

- Кўринишингиз айтиб турибди, - деди у. - Виждон бўлса сизда, халқ ишга кўмилиб ётган бир вақтда шляпани кўнкайтириб, галстукни осилтири-иб юрармидингиз? Тагин хотинингизни эргаштириб олганингизга ўлайми! -Бунақа маърузахонликнинг ҳавосини олган экан, менга гал бермай баландлаб кетди: - Виждони борлар ҳозир далада, партиямизнинг топширигини бажаряпти, давлатнинг ишини қиляпти. Сизда виждон бўлса, бунақа ширдинглаб юрармидингиз? Халқ эртаю кеч меҳнатнинг тагида ётган пайтда оёкни ҳўлга тегизмай бунақа олифта юриш учун виждонни ютган бўлиши керак одам...

Мелисанинг валдирашидан миямга оғриқ кириб, чаккам тиришиб кетди, у мени устимдан куляпти деб ўйлаб, бирдан бошқа алфозда бақириб берди:

- Кулдириб қўяман лекин! Бу ердагилар ерда ётган картишка эмас! Осмондан оёғингни осилтириб тушган бўлсанг ҳам... Менга

деса Брежневга бормайсанми кейин! Бор, ана, Рашидовга! Бизга ўзи шундай топшириқ берган: сенга ўхшаган текинхўр туниятларни қама, деб!

Бу ўртада Саидбово гир этиб ёнимизга келиб олди, бечора чол кўрқиб кетган, бир меласага ёлвориб қарайди, бир менга мўлтирайди денг.

- Йўғ-э, менга бу киши бошқача айтгандилар, - дедим, бошқа гап тополмай.

- Йўғэми? Қани, дакиментти ол!

- Нима қиласан? - деим бир гапдан қолгим келмай.

Саидбово “Жо-он улим, ундай қилманг, қўйинг!”, деб бир меласага, “Эшонбово, сиз - катта, хўп, денг, сиздан лозим” деб менга ялинди, иш чиқмагандан кейин: “Э-э, улим, мени деб бўлди, улларим!”, деб жавради.

- Ол, деяпман! - У қалтқалт титраб қўлини орқага юборди. Хизмат бурчини бажараётган одамман, мен билан ҳазиллашма!

Х,али бу сийқабош ҳамманинг ўртасида тўппончасини ўқталмаса эди, деб, бир ёғи чўчидим ҳам, ҳалироқ берсам ўламанми шуни, галва чиқмасди деб дарров гувоҳномамни узатдим.

У гувоҳномани бир очиб каради-ю, ёпиб устидан дугтор чалаётгандек читирлатиб тирноқ урди-да, менга беписанд тикилди:

- Аҳ-ха, санъатчи! - деб захаргина илжайди. - Ўзим ҳам айтдим: нега бунақа ширдинглаб юрибди деб. Бу галстук, шляпалар... “КПЗ” да бир санъатингизни кўрсатасиз энди. . .

Рости гап, анграйиб қолдим, балони ҳам тушунмадим.

- Эндии мошин ушласак бўлди, - деди у ва худди шундай қилса, дарров машина келиб қоладигандек, йўл ўртасига чиқди, бир зум Сталин томонга тикилди, яна қайтиб келди, сал нокулай бўлиб, ўзича “Хў-ўш”, деб қўйди.

Саидбово бечора ҳали ҳам “Улларим, улларим, ундай қилманглар-эй! Мен бенават-ку!” деб турибди. Шунда бирдан миямга урди:

- Фақат фаросатдан десам, саводдан ҳам уриб кетган шекилли? - дедим.

- Битта хужжатни тўғри ўқиёлмасанг!

У менга бир олайиб қаради, довдираганини билдирмасликка тиришди.

- Ўқи! - дедим. - Санъатдан бошқа сўзлар ҳам бор. “Газета редакцияси”, “мухбир” деб ёзиб қўйибди! Ким сени елкангга катта сержант деган “личка”ни ёпиштирган ўзи?

- Погонга тил текизманг, - деди у энди сал паст тушиб. - Бунинг жавобгарлиги бор.

- Сен қўлингдагини ўқигин, кейин гаплашамиз, - дедим.

У аввал атрофга аланглаб олди-да, гувоҳномани очди, гўё у ерда жуда кўп нарса ёзилгандек бошини анча эгиб турди, кейин мендан кўзини олиб қочиб, секин хотинимга қаради, дўкон томонга аланглади, чайналиб, огирлигини у оёгидан бунисига ташлади. Бир зум жим қолдиқ, у иккиланаётган эди. Саидбово илинж билан унга “Улжоним! Улим!...” деди. Мелиса бобойга қараб секин: “Ота, сиз кетаверинг! Ўзимиз келишиб оламиз”, деди, Саидбово елкасини қисиб, кетолмай тураверди.

Менинг алашим босилмаган эди:

- Ким тўғри келса, обориб тиқиб қўяверасанми, огайни? Балки мен давлатнинг муҳим топшириги билан юргандирман, - дедим.

- Бошдан шуни айтмайсизми? Обориб тиқиб қўйганимда, биласизми, сихни у ерда нима қилишарди? - деди мелиса йигит енгил тортиб.

- Елканинг устида бир нарсани кўтариб юрган одам тиқиб қўйишдан олдин суриштиради: ким, қаерда ишлайди, деб...

- Эй-й, ака, калла қоладими, дакиментингиздан фақат “санъат”ини ўқибман, саводинг йўқ деб ерга урманг, - деб хуноб бўлди у. - Энди... ишимиз шуда. Бажар, деса - бажарамиз. Топшириқ қаттиқ. Одамлар юрмасин кўчада, дейишган. Мана, кураясиз-ку одамларни, гап таъсир қилмайди! Тўдалашманглар шу ерда, катталар ўтади, кўзи тушса, менга гап тегеди, деб тушунтирганни тушунишмайди. Билмайман, буларни онаси кўчада тукканми! Бу ердан хайдасам - ~азирада! У ёқдан хайдасам - бу ёққа! Шундай вақтда нима бор кўчада десам, магазинга, дейишади. Магазинга бўлса, керагингни ол-да, кет! Ана қаранг, туришибди, мен айтмагунча тураверишади-ей! -

У шундай деб дўкон олдида тизилишганларга кичқирди: - Ў-ў, албатта мен айтишим керак-да, а сизларга? Ё кансерт бўляптими? Қани! Шапаат опа, кўтаринг тўрвангизни, мен сизга бир соатга майли деганман, боринг!

- Дўкон олдидагилар бамайлихотир ичкарига киришди, “Шапаат хола” пистахалтасини огзини ёпган бўлди, холос, лекин томоша тўхтаганига ҳафсалалари ўлиб, нарироққа жилдилар.

- Ҳозир, қараб туринг, яна чиқишади, гап ўтмайди буларга!

- Одамни оёгидан боглаб қўйиб бўлмайди, огайни, - дедим - энди секин баланга чиқиб, билдирмай ўчимни олишга ўтдим. - Худойим уни эркин қилиб яратган. Хохласа юради, ўтиради, ёнбошлайди...

- Майли, лекин шуни уйида қилсин, - деб у ўзиникидан қолмади. - Кўчада бало борми! Мен уларни уйига кириб текширмаяпман-ку, ахир.

- Кўча ҳам одамларга қилинган, - дедим. - Молподага эмаски, битта чўпон қўйиб қўядиган.

- Э-э, мен кампанияни айтяпман, - деб хуноб бўлди у. - Йигирма кун чидаб беришсин - бўлди! Чўпон... нима чўпон? Қанақа сўкиш эшитишимни биласизми? Булар, орқадан сўқада, лекин у ёқда райком бор! Мана, кечаги бозор, қор уриб турибди. Одамлар инсофинг борми, картишка-партишка олиб олайлик, бир соатгинага оч, деб чуввос ёпишишди менга. Қор-ку, э-эрталаб бўлса, шу ҳавода ким ҳам далага чиқарди, дебман. Майли, ярим соат муҳлат, бозорларингни қилиб олинглар, лекин хафачилик йўқ, дедим.

Саидбобо:

- Шундай, шундай, бозорни очиб бердингиз лекин, - деди қимтиниб. - Валлакатлик қилдингиз, майли, бозор қилиб олинглар, дедингиз.

Машинадан дарак йўқ, мелиса йигит қўлларини силтаб-силтаб қуйиниб гапиради, дўкондагилар қайтиб чиққан, “Шапаат хола” жойида, ўсмирлар сал нарироқда, мен, икки кўл чўнтакда, гўё шу мелисанинг кўча кийимидаги каттаси, арзини тинглаяпман. Мелиса йигит бояги бақирганларига кечирим сўраган алфозда: “Хрзир, янга ҳозир” деди, мен “Х,а бозорни очдингиз, кейин?” дедим.

- Одамлар энди дарвозадан кириб, савдони бошлаган эди, бабиллаб қора “Волга” кепқолди. Одамларга ҳеч нарса дегани йўқ. Менга қараб: "Онайни фалон сани! Санга шапка кийдирганни онасини!" деб ке-етди!..

- Ким? Раисми?

- Йў-ў. Райком! Амир ~аппорович! Бир урди, ҳалиям бетимга тегмади, лекин шапкам учиб кетди.

Боя айтишиш билан овора, фақат бетига қарабман шекилли, энди разм колсам, мелиса пачоққина йигит экан, бурни кўкариб, сувлаб турибди, қорин жонировдан йўқ, кител халта осилган, камар қийшайиб, орқага тортиб кетган, шим шалвираган, тумшуги тириш этикдан сачраган лой белгача урган...

Унга қараб қолдим, ҳалидан бери кўнглимни босган бир гашлик, ўжар бир гуноҳкорликка ўхшаган туйғуни англагандек бўлдим, мелисани ҳали у Саидбовога бақирмаган, мен билан манжашмаган, умуман ҳали ёнимизга етиб келмаган пайти - унга кўзим тушгандаёқ ёмон кўриб қолган, йўқ, устидаги расмий кийими милиционерлиги учун эмас, йўқ, айтаяпман-ку, ҳали менга бақамти бўлишидан олдин деб, у ҳар қишлоққа келганимда қора мехнат, огир кетмондан қочиб, ўқишга кирганим, битирганимдан кейин шаҳарда қолиб кетганимга тирик таъна бўлиб кўринган, мен эса ҳимоянинг энг яхши йўли деб хужумни танлаган эканман.

Энди унинг расмий кийимни ҳам эплаб қия олмагани, абарои кўнгли огриганидан огзи кўпикланганини ҳам сезмай ҳасратидан дастурхон ёйишига қараб туриб, атай эрмаклаганим, “КПЗ”и ҳам шунчаки гапдан енгилар учун пўписа эканини, хўп, ана, олиб борган тақдирда ҳам у ердагилар, ўз туманидан пойтахтга бориб ишлаётган мухбирини оёқости қилмасликларини билиб туриб ҳамқишлоқлар айниқса хотиним олдида бир кўрсатиб қўймоқчи бўлганимга, лекин, яна, барибир, гувоҳномани кўрсатишга тўғри келганига уялиб кетдим.

Бу гапларнинг бари кўнглимда мубҳам бир гашлик бўлиб турган эди, мелисанинг ҳасрати энди уни тинитиб, тубида ётган нарсаларни очиб қўйди.

- Ишни шу одамлар қилади-ку, райкомнинг ўзи лой кечиб пахта

термайди! Бозорни бир соатгинага очганга шунчами?! Майли, шу одамларни деб сўкиш эшитаман, лекин, барибир, биронтаси, эй инсон, сўксанг, ўзини сўк, онасида нима айб, демагани ботиб кетади. Э-э, бечораларга нима ҳам дейман, ҳаммамиз шундай. Лекин, райком, мени тумонатнинг ичида тепкилаб, яна қандай буларни чизигинга сол, дейди? Шунини ўз кўзи билан кўриб турганлар мени уч пулга оладими? Райкомга нима, сўкди, сўкди, кейин кетди-борди! Элга рўпара бўлиб мен қолдим. Нима қилишим керак? Кетворай десам - иш бу, тирикчилик деган нарса бор. Ҳе, майли-да, биз бир кичкина одам, мелисаликни ҳам қилиш керак, бари бир. Бетни қалин қилиб юрибмизда...

Гап билан ёнимизга сариқ “Жигули” келиб тўхтаганини сезмабмиз. Мелиса йигит, шартта унинг эшигини очди.

- Қаёққа боряпсиз? - деди.

Ҳайдовчи эгилиб, бизга қараб жилмайди - Турсунхон экан.

- Жомбойга. Мол гаплашаман, - деди у мелисага.

- Бўлмаса, гап бундай - шу акани Перекрўскага ташлаб ўтасиз, - деди мелиса укам, - болалар билан туриб қоптилар.

- Майли... майли, ўтиринг! - деди Турсунхон менга маъноли қараб қўйиб.

- И-и, янга ўгилчанинг бошига боҳор бўлинг, - деди мелиса машинанинг орқа ўриндигига ўтираётган хотинимга.

Кейин у қўлимни маҳкам қисиб, синиқ илжайди:

- Ака, хизматчилик, хафа бўлмайсиз-да. У худди укамдек, юрагим ачишди.

- Бўлади-да шунақаси ҳам, биздан ҳам ўтди, - дедим бошқа гап тополмай.

Лекин мен ҳали машина эшигини ёпиб улгурмай, у дўкон олдидагиларга бақирди:

- Ў-ў, неча қоққан қозикдай турибсизлар? Неча марта айтиш керак сизларга! Томоша тугади-ку...

Турсунхон вангиллатиб газни босгандан кейин Саидбово билан хайрлашмаганим эсга тушиб, орқага ўгирилиб, бобой, худди таъзим қилаётгандек, чакмонининг энглари кийиштириб, мелиса

“ули”нинг ёнидан ўзоклашиб биз кетаётган йўлдан келаётган эди, қўлимни кўтардим, турган гап, машина ичидан кўринмайди, чол ҳам бошини эгиб олган, биз томонга қарагани йўқ.

Йўлда кетяпмиз, Турсунхон сўради:

- Нимага шу билан солишиб юрибсиз?

- Сиз қаёқдан билдингиз? - деб хайрон бўлдим. - Яхши гаплашиб турганимизда келдингиз-ку.

Турсунхон йўлдан кўзини узмай кулди:

- Телефон бор-да. - Кейин менга қараб изоҳ берди. - Эргаш аканинг боласидан шу гапни эшитдим-у, тагИн сизни овора қилиб юрмасин, деб мошинни босдим, бўлмаса Жомбойда ишим йўқ. Унинг ўзи бола ёмон эмас, Нурмат аканинг боласи-да, Яканшихдан берирокдаги қишлоқ... оти тилимга келмаяпти, шу е...дан, танимайсиз. Қишлоқдан чиқиб кетгансиз-да, бизла...ни зўрга танийсиз-у Ҳа, рост-да, бир хил вақти салом берсак - кўрмайсиз

- Жа гапни опқочасиз-да лекин, - дедим-у, бари бир, хижолатда эдим.

Машинанинг ичи иссиққина эди. “Шу Турсунхон жуда оқибатли йигит-да”, деб ўйладим.

Қишлоқдан чиқиб кетаётган эдим.

ОЙНИНГ ГАРДИШИ

Ҳикоя

Отаси уни ҳеч қачон урмаган, ҳатто чертмаган ҳам, лекин каттиқроқ гапирганда, у бўйнини қисади, елкаларида титроқ туради.

Отаси у қадар, киши юрагига ваҳм соладиган хайбатли, девқомат эмас, ҳамма қарияларга ўхшаган оддий мўйсафид, фақат бўйи баландроқ, ёши олтмишдан ошган бўлса-да, қоматини тик тутиб юради.

"Отанг илгарилари кўп қийналган. Каримовлар хўп азоб берган, мажлисларда тикка қилиб дўқ урган", дейди онаси. У эса отасига бировнинг тик гапиришини кўз олдига келтиролмайди. "Салоҳиддин аканглар сендай пайтларда отанг шўрлик...", дея ҳикоя қилишга тушади онаси. У жон қулоғи бшган тинглайди-ю, отасининг "шўрлик" бўлганига ишонмайди. Унингча, отаси "ўша пайтларда" ҳам ҳозиргидек, қаерга бормасин, ҳамма пешвоз чиққан, қаерга кирмасин, ҳаммаша тўрдан жой олган. Ҳатто Худойкул гуппи каби озкикатталар ҳам отасининг олдига тилини тийиб қоладию...

Отаси бирон кимса билан уришмаган, сан-манга бормаган бўлса-да, кишлокдагилар ундан ҳайиқади, ҳайиқиш аралаш ҳурмат қилади.

Унинг елкаларига титроқ югурди.

— Миянги хатоми сенинги?! Икки бог ўт деб Булунғур ёқага борасанми! Фалокат босиб сувга тушиб кетсанг...

У бошини кўтармайди, оёқлари калтираб кетади,

— Орзиқул бобонгнинг чайласи олдигаги ўт белга уради. Ўша жойга бор! Ўроққа бохабар бўл, яна оёқ-поёгингга санчиб олиб... Сени кўтариб дўхтирма-дўхтир чопиб юрмайин.

"Ўсмайди ҳам, тўлишмайди ҳам,— деб ташвишланади чол.— Рангида ранг қолмабди-я".

"Бир шапалоқ урса борми, ерпарчин бўлиб кетсам керак,— чўчинқирайди бола.— Отнинг сағрисига бир муштлаб, сулайтириб қўйган-а!"

— Нега оқшом яна сахаргача ўқидинг?

— Қизик китоб эди-да.

— Ҳе, китобинг билан кўшиб... Қизик деб хонумонимга ўт кўймоқчимисан?

У ҳайрон бўлиб отасига бир қараб қўйди.

— Ухлаб қолибсан. Китобинг сурилиб, чирокқа тегай-тегай деб турибди. Уйқутираб туртиб юборсанг, омин, оллоху акбар, ҳаммаёк ёниб кетади. Энг биринчи ўзинг ёнасан китобинг билан бирга.

"Демак жойимга кўтариб ўтказган эканлар-да"

У ўзини бир зум отасининг кучогида тасаввур қилди. Димогига қарияларга хос ачқимтил тер ҳиди урилгандек бўлди. Йиглагиси келиб бурнани тортиб қўйди.

"Бунга ҳам қийин. Шунча мол-ҳолни бир ўзи эплайди. Тонг-сахардан уйготаман. Даштда бир ўзи, китобдан бошқа овунчоги йўқ..." — Чолнинг раҳми келди, энди ётиги билан гапира бошлади:

— Биров сени мажбурлаптими, дунёдаги ҳамма китобларни ўқийсан, деб. Дарсингни бешга ўқисанг бўлди-да. Эртадан-кечгача Булунғурнинг лойқа сувидан чикмайсан, окшоми билан китобга шўнгийсан.

Боланинг хўрлиги келди: "Ахир чўмиладиган битта мен эмас-ку".

— Нега мактабнинг олмасидан ўгирладинг? Ана, чорвогда мевачева тўлиб ётибди-ку. Кунинг хом олмага колдими! Шунақа кўзи оч бўласанми, валад!

"Булар-ку бегуноҳ норасида, ўгриликнинг маънисини қайдан бнлсин,— деб гашланади чол.— Бир тишлаб ташлаб юборишади. Шунини "Ҳа ундай, ҳа бундай, боланн бошдан тергаш керак, бўлмаса ўгри бўлиб кетади", деб ховлиққанини қара. Вой доно-е! Ўзинг-ку бир институтни ўн йилда зўрга битирдинг, энди одам қаторига кириб, бошқаларга ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми!"

— Иккинчи марта шунақа гап эшитсам, ўша олмага оёгингдан осаман. Бир камим сен туфайли...

У қаршилиқ кўрсатмайди. Йигламайди ҳам. Отаси уни етаклаб бориб, олмага... оёгидан осадн! Шунда Абдуалим келиб бир четда, ажаб бўпти, дегандек тиржаяди. Йўқ, йўқ! Ҳеч ким келмайди. У ҳамманинг эсидан чиқади. Осилнб туриб-туриб, охири, ўпкаси огзига

тиқилади-да, ўли-иб қолади... Ҳамма йиглайди. Қосим муаллим ҳам жуда пушаймон бўлади, "отасининг бунчалар золимлигини билганимда, ўғирлигини айтмасдим", дейди. Одамлар афсус билан бош чайқашади: "Қандай аълочи эди! Қиш бўйи қирқта китоб ўқиган эди. Ҳай аттанг, бориб-бориб зўр одам бўлар эди-да! Отасининг дийдаси қаттиқ экан, шундай ўгилни-я!" Онаси ўзидан кетиб қолади. Отасининг кўзларидан дув-дув ёш оқади: "Ё парвардигор, қандай гуноҳи азимга ботдим! Ўрнига менинг жонимни олу тирилтириб бер! Майли, ҳеч иш қилмасин, кунбўйи китобдан бош кўтармасин. Велосипед ҳам олиб бераман". У ҳаммасини эшитиб ётади. Лекин мулла "Салоти жаноза-а", дейиши билан кулоқлари чиппа битади. Ўрнидан турмоқчи бўлади, лекин...

— Э, сал гапга кўзингнинг сувни оқизасан. Қанақа ношудсан ўзи! Артма энгинг билан. Қара, ялтираб кетибди. Ҳайф-е сенга кўйлак! Семиз-семиз китобларни ўқийсан-у, бурнингни энгинг билан артасан.

"Сал қаттиқроқ гапирсанг кўзида ёш тайёр туради-я, тавба", деб хуноб бўлади чол,

Хуштак товуши эшитилди — Абдуалим. Чол мийигида кулади:

— Ана булбулчанг сайраяпти, ўтга кетдик, деб. У бошини бурганча пиқирлаб кулиб юборади.

Чол энгил тин олади: "Ҳе, бир кун одам бўлар-да, бу ҳам".

— Бормай қўя қол, шунча йўлга бир ўзинг борасанми, ўзи келади отанг, — деб уни йўлдан қайтармоқчи бўлади онаси.

— Қари одам-а! Қоронгида туртиниб юрадими Ахир, чарчаб қоладилар.

— Чарчамайди, ҳали отдай. Қаридим, деб кўрқитади-да. Эҳ-хе, ҳали отанг...

Унинг жаҳли чиқиб онасига бақиради:

— Бўлди-е! Ҳамма ишга аралашаверасизми!

— Ёпирим-эй, бу кишининг оталарига ўхшаб зуғум қилишларини. Аччиқчалари бурунларининг учида туради. Яна ярим йўлдан йиглаб қайтмагин.

— Патинкам қани, деяпман сизга!

— Ана турибди-ку, бурнингнинг тагида.

У шундай оёғи тагида ётган ботинкасини кўрмаганига изза тортади, лекин сир бой бермай пишиллаб кийина бошлайди.

— Бир бурда нон олгин йўлга.

У энсаси қотиб онасига ўшқириб бермоқчи бўлди-ю, лекин уч чақиримлик йўлни, борадиган жойи қабристон ёнида эканини ўйлаб, бир бурда нонни қўйнига солади.

Юлдузлар хира ялтирайди.

Йўл олачалпоқ ойдин. Эшак бир текисда йўргала бормоқда.

У ортига ўгирилиб, эшак дупуридан кўтарилган чангнинг ҳавода эринчоқ туриб қолишини кузатади.

"Чанг тупроқ орасида сикилганидан оқариб кетган ҳавоми ёки тупроқнинг майдасими? Чангда қолганиндан сўнг тупурсанг, бурнингни коксанг, лой тушади — тупроқнинг майдаси бўлса керак-да.

Қоронгида ҳамма нарса жимиб қолади-я. Қизиқ, одам ҳам қоронгида қўрқади. Ахир оқшом ҳам қуёши йўқ кундуз-ку, фақат қуёшнинг ўрнига ой чиқади.

Ойнинг нури нимадан, майда оқиш чангга ўхшаган бўёқми? Ҳавони, йўлни шу рангга бўяган. Соялар қора, чунки уларни ойдан дарахтлар тўсган. Нега ой дарахтларни ҳам оқиш рангга бўямаган? Уларнинг яшил туси ой бўёғи остида қолиб кетмайдими? Худди суюқ ранг суртилгандек ялтирайди. Сояси билан қўшилиб усти ялтироқ, таги чириган, қорамтир пичан гарамига ўхшайди. Кундузи қуёш сочган нурлар оқшом қайга йўқолади? Борди-ю, кечаси ҳам кундузгидек ёруғ бўлса-да, қуёшнинг ўрнига ой чиқиб турса. Ёки ҳеч ҳам кун ботмаса. Жуда аломат бўлса керак".

Эшак тўсатдан бурилди. У эшакдан аганаб тушай деди. Эгарининг қошини маҳкам чангаллаб, қўрқув билан йўлга тикилди. "Нимадан хурккан экан, илонми?"

Думалоқ соя йўл четидаги ўтларга томон гимирларди: "Э, типратикан экан-ку".

Боланинг кулгиси қистади.

"Ойнинг соясига ўхшайди-я... Ой Ер билан Қуёш орасига

кирганда сояси ерга тушади. Муаллим айтгани тўғри-ю, лекин сояси бунча баҳайбат? Ойнинг сояси типратикандан сал каттарок бўлмайдими?”

Бир марта қуёш тутилгани унинг зсига тушди. Ҳаммаёқни қизгиш қоронгилик босганди ўшанда. Онаси унинг қўлига чўп тутқазиб, “тогорани дангиллат”, деган эди.

"Ойим кўрққан эди, Абдуалим ҳам. Ўшанда ҳамма кўрққандай эди. Ойнинг соясидан ҳам одам кўрқадими?”

Чорраҳага келганда эшак секинлади, қулоқларини саланглатиб, хирт этиб қўйди.

"Ҳа, жонивор-эй, каёққа бурилай, деб сўраяпти”.

У халачўпни кўтарди-ю, лекин эшакнинг бўйнига урмади, тўғрига деган маънода нўхтанинг ипини силтади. Эшак яна ўша маромда йўргасини бош-лади. -

Боланинг хаёллари бояги изидан чиқиб кетди.

"Эшакка бунча катта қулоқнинг нима кераги бор, а? Одамларга ўхшаб шивирлаб сўзлашмаса. Ҳанграшини қулоқсиз ҳам эшитиш мумкин. Одам шунча трвушларни эшктади-ю, лекин қулоги кичкина. Эҳ-хе, ўйлаб караса, бир-бирининг гаплари, қушлар сайраши, машиналар гуриллаши, тракторлар тариллаши, шамол шувиллаши, араванинг гийқиллаши, зшикиит-гижирлаши, радио, қўшиқ... Вой-бў!”

У дафъатан уйдан чиққандан бери ҳеч нарса эшитмаётганини сезиб қолди. Ҳатто эшакнинг дупурини ҳам эшитмай келаверибди. Буни ўйлаши биланоқ атрофдаги барча овозлар шиддат билан унинг қулогига ёпирилди: чигирткалар чириллаши, итлар ҳуриши, трактор товуши, кимдир варанглатиб қўйган ашула, узокдаги Булунғур ариги бандининг шовуллаши, ҳатто остидаги эгарнинг зорланиб гичирлаши— ҳамма-ҳаммасини бирдан аниқ эшита бошлади. Бутун борлиқ шатур-шутур қилиб нафас олаётгандек.

У сокин туюлган сут ойдинда бунча кўп товуш борлигига шунчалар ажабландики... маълум муддат шу товушлар босими остида, огзини ярим очганча, ҳеч нарсани ўйламасдан, барча овозлар билан бирга; ўзининг ҳам пишиллаб нафас олишини тинглаган| қўйи

эгарда қотиб кетаверди.

Ўзи сезмаган ҳолда аста-секин хаёлга берилди.

"Ер нафас олса керак, чопиб кетаётган одамдек хансираб нафас олса керак. Бу товушларнинг барчаси шундан. Ҳамма нарса нафас олади. Дарахтлар ҳам зарарли газларни ютиб, кислородга айлантириб чиқаради, деган эди Турғунов муаллим. Айтгандай, шамол ернинг нафас чиқариши, жимлик ютиши эмасми? Ҳа, шамол - ернинг нафаси. Ой-чи, нафас оладими? Ёки куйлармикин?"

У тузукроқ жавоб топа олмади. Ойдан кумушранг унсиз садолар йўл ёқалаб кетган дарахтлар чодир: узра ялтироқ из қолдирганча куйилиб тушишини гира-шира тасаввур қилди-ю, аниқроқ фикрлашга чоги келмади.

"Қанақа куй? Радиокарнайдан чиқадиган куйми? Унақага ўхшамайди. Ана, ойнинг ўзи радиокарнайга ўхшар экан. Нега "ой юзингни" дейишади? Ой қизларнинг юзига ҳеч ҳам ўхшамайди-ку... Мисол учун Махбубанинг афти ойга эмас, тўрлаган қовунга ўхшайди. Саодатнинг бети тўла сепкил. Ойда эса сепкил йўқ.

Ҳозир бирдан шу радиокарнай — ойдан "ой юзингнинг шеваси..." деб қўшиқ бошланиб кетса-я! Ёки қўшиқ ўрнига "хей бола, ҳадеб ангрояверма!", бақирик эшитилса.

Буни ўйладию юрагини ваҳм босди. Дарров их-ихлаб, эшагини ниқтади. Эшак жадаллади. Ой ростдан ҳам бақириб юборадигандек, унга қарашга боланинг юрагит дов бермади. Бироқ сал ўтмай кўрка-писа бошини кўтариб яна ойга қаради.

Шунда... тонг қотди — дарахтлар оралаб уни таъқиб этиб келаётган ой очикқа чиқиб муаллақ турар, туманли теграсида эса... каттакон, маҳобатли доира ярақлар эди.

Қанчалар чиройли!

Эх-хе! Худди жуда катта циркуль билан, учини ойнинг қоқ ўртасига қўйиб чизилгандек. Нега шу пайтгача кўрмади?

У ҳамма нарсани унутди.

Ой пастга эниб, жуда-жуда яқин келган, бола унга ёнма-ён ҳолда, айлана гардишнинг ўртасида чайқалиб-чайқалиб сузиб кетаётгандек эди. Дунёда ой ва боладан бошқа ҳеч кимса йўқ эди.

Бола ойга қўшилиб кетган эди...

Тўсатдан ой мушукдек багиллаб унга ташлангандек бўлди. У қичқиришга ҳам улгурмай, эгардан учиб кетди — эшак шахт билан ўзини ёнбошга отган эди. Икки мушук пихиллашиб йўлни ўқдай кесиб ўтди. Чанг-тўзон ичида қолган бола бир муддат нафаси ичига тушиб, ўзига келолмай турди. Сўнгра энтикиб-энтикиб йиглаб юборди.

"Мов бўлган мушуклар экан-ку, шунга қўрқаманми. Аҳмоқ эшак хуркиб..."

У ўзига таскин берди. Қўзгалган эди, ўнг бўксасида санчиқ турди: "Халачўп кириб кетмадимикан?" Халачўп бир қадамча нарида ётарди. У ўтирганча халачўпга интилганида гавдасида ҳам алланечук огирлик туйди. Секин ўрнидан турди, оёқларини силади, бўксасини авайлаб ушлаб қўрди. Огриқ аъзои баданига тарқалди.

Хайрият, ҳеч жойи синмабди, чикмабди. Фақат тирсаги ачишяпти — шилинган. Одам йиқилганда туя ўрқачини, от ёлини, эшак эса туёгини ташлайди унинг остига. Шунинг учун туядан, отдан паст бўлган зшакдан ёмон йиқилади.

Эшак нарироқда турарди.

"Миниб олай, кейин кунини кўрсатаман. Хрзир урсам қочиб кетади, тутқич бермайди".

У "иш-иш", деб эшакка яқинлашди. Эшак қочмади. У инқиллаб ўзини эгарга олдию халачўп билан эшакни савалай кетди. Эшак халачўпдан ҳимояланиб калласини оёқлари орасига тикқанча, турган жойида гир айланди. Унинг эгардан агнаб тушишига сал қолди, ўзини ўнглаб нўхтанинг ипини силтади. Эшак тез юриб кетди.

... Ҳамма нарса йўқолди. Ой ҳам, боланинг хаёллари ҳам. Иўлнинг икки чети тут аралаш қатор толлар билан куршалди, яна очилди.

Қаршидан қабристон ваҳимали, босиқ бир сукут билан бостириб кела бошлади. Унинг танига титроқ кирди. Отасига: "Қўрқмайман, эшакни ўзим олиб бориб, сизни олиб келаман", деганига пушаймон еди.

"Ашула айтсаммикан? Лекин бу ерда, мазоратнинг олдида бакириб бўладими? Ўликлар эшитиб... Арвоҳларни безовта қилмаслик

керак”.

У қабристонга қарамасликка тиришиб, оёқлари билан эшакнинг биқинига ниқтади. Бултур, йўқолган қўйини ахтариб юрганда, ўпирилиб тушган эски қабрда бир қора нарсани кўргани эсига тушиб юраги увишди. Ўшанда урра қочиб қолганди.

"Соч чиримасмикан?.. Эски жой-да. Қирқ гектар-а! Кундузи унча кўрқинчли эмас-у, лекин ҳозир... Нега оқшомда ваҳимали бўлади,а? Жин-ажиналар чиқадими? Ажина одамнинг отини айтиб чақиради. Менинг отимни қаёқдан билар экан?.. Мен уни учратмаган бўлсам. Ё у мени кўрганмикан?.. Отингни эшитсанг “Ҳа”, демаслик керак. “Ҳа”, десанг чалиб кетади. Мени чалмаса керак. Менга тегмайди. Чунки отамнинг бобосининг отаси тегирмон тоши устида сариқ сочларини тараб ўтирган ажинани кўрқмай ушлаб олган. Ажина роса ялинганда ҳам қўйиб юбормаган. Сочини бураб қийнайверган. Охири, “етти пуштингга тегмайман”, деб қасам ичгандан кейин қўйиб юборган. Ажина шу заҳоти турган жойида йўқ бўлиб қолган. Мен бешинчи пуштман. Мени ажина чалмайди. Лекин ҳазиллашиб чақирини ҳам мумкин-да, бу болани бир кўрқитиб қўяй, деб”.

Қабристон ёнидаги қишлоқчага кирилганда эшак бирдан ханграб юборди. Бола нафасини ичига ютиб, эгарга қапишиб қолди. Ён томондаги дарвоза тагидан бир кучук вакиллаганча пилдираб чиқди. Кучук бола юрагидаги кўркувни ҳам ҳуриб ташлади

Симёгочга осилган лампочкадан тушаётган нурнинг саргиш доирасига кирганда, у қабристонга қаради. Қабристон осойишта, ваҳимаси ортга чекинган эди. Кучук ҳам бир-икки гингиб орқада қолди.

У тирсаги ҳали ҳам ачишаётганини сезди.

"Боя йиқилганимда уст-бошим тупроққа роса беланган бўлса керак”.

... У Маҳмуд аканинг дарвозаси олдида эшакдан тушмай қичқира бошлади:

— Ҳусниддин, ў Ҳусниддин! :

Унинг овози чийиллаб чиқди. Буни ўзи ҳам сезиб, катталарнинг товушига ўхшатиб йўгонроқ овозда яна чақирди.

Ичкаридан Шакар холанинг: “Ху-ув... Ит боғлик, киравер!”, дегани эшитилгач, бола эшакдан тушиб, кийимларини қоқишга тутинди.

У эшикни очиб, ичкаридагиларга “Ассалом”, деб кираётганида, айвонда идиш-товоқ юваётган Шакар холанинг Робия пучукка: “Муштдай боланинг шунча йўлдан кўркмай келганини қара”, дегани кулогига чалиниб, ғурурланиб қўйди.

— Э... Малла чўпон, келсинлар, келсинлар,— дея уни кўрган захоти Хайрулла амакиси одатдаги ҳазилини бошлади.

Отаси ҳаммадан юқорида, уйнинг тўрида ёнбошлаб ётарди; у кирган пайтда бир мулойим нигоҳ ташладию гапида давом этди:

— Яна ривоят қилурларким, агар сизнинг ҳамсоянғизки бўлса, унинг томига гўзапоя босилган бўлса, айтайлик, шамол турдию бир бог гўзапоя сизнинг ховлингизга тушди...

“Биламан, бу ёғи: “Сизнинг шу гўзапояни ёқиб пиширган овқатингиз — макруҳ”.

— Акрам ака, шу ўғирликка кирадим, кирмайди?—деб сўради Мамат меш. У ҳам ёнбошлаб ётган эди.

“Ўзи отамдан катта-ю, ака, дейди”.

— Албатта киради. Яъни, масалан, бориб, майдондан йигиб, ўзингиз орқалаб келмагансиз. Унга меҳнатингиз сингмаган. Меҳнатсиз топилган бир игна бўлсинки, у — ҳаром.

У амакисининг ёнига чўқди. Амакиси унга эгилиб шивирлади;

— Эй, менга қара, йўлда роса кўрқдингми?

— Нимадан кўркаман?

— Ҳар кўзлари пиёладай-пиёладай келадиган ажина сочларини ёйиб, олдиндан чиқмадимми?

— Э-э, нима қиласиз ёлгон гапириб.

— Ёлгонми, бўлмаса, нега додладинг? “Эшитибди йиглаганимни!”

— Қачон?

— Боя.

— Йўғ-э, бошқа бировдир.

— Сенинг товушингни танайманми! Отанг изза бўлмасин деб,

индамай ўтирибман-да. Бешинчида ўқиб, ажинадан кўрқасанми?

— Ажина эмас, иккита мов мушук бигиллашиб қолди.

— Ана, кўрқибсан-ку!

"Алдаяпти. Эшитмаган, шунча жойдак йиглаганимни эшитадими! Синаб кўряпти"

— Э-э, сиз ўзингизнинг Раҳмонингизни билинг, сал қоронги тушгандан кейин далага чиқишга кўрқадию.

Амакиси бир зум гап тополмай қолди-да, кейин кўрсаткич ва ўртанча бармоқларини жуфтлаб унга чўзди:

— Бир-бирига ёпишиб қолиб жуда азоб беряпти-да. Қани, зўр бўлсанг, шуларни очиб қўй-чи!

У амакисининг бармоқларини ажратиб қўймоқчи бўлиб қўл узатди-ю роса чирангидан кейин амакиси нима қилиши эсига тушиб, қўлини тортиб олди.

— Мени уялтирмоқчисиз-а!?

— Ҳа, шум-э, биласан-а!?

Маҳмуд аканинг эсига бола тушиб отасидан сўради:

— Эшон бобо, Максудга ош олиб келишсин?

— Э-э, қорним тўқ, уйдан шўрва ичиб келдим.

— Шўрванг йўлда тушиб қолган-да.

— Майли, зўрламанг, бу ўзи кам овқат ейди, - деди отаси. Амакасига бу ҳам бир баҳона бўлди:

— Бу овқатнинг ўрнига ҳам китоб еса керак-да, кейин отасига ўгирилиб давом этди.— Тунов куни қарасам, бунингиз эшакнинг устида ҳам китоб ўқиб келяпти.— Унга қараб қув жилмайди.

"Жуда ёпишиб олди-да бугун. Ўзи ҳам игнадай гапни туядай қилади-я. Ўқишимнинг унга нима огирлиги тушибди. Отамнинг гапи етмагандай, энди бу ҳам..."

— Бекор айтибсиз,— деганини ўзи ҳам сезмай қолди у.

— Э, буни қара, ўзидан каттага ҳам гап қайтара-дими,— деди амакиси.

Отаси Хайрулла акага таъна билан қараб қўйди. Амакиси жим бўлди. Отаси салмоқлаб гапирди:

— Бунга уриш-сўкиш қор қилмайди. Билмайман, китобдан нима

топган. Акалари ёшлигида пишиққина эди. Қудрат бундайлигида, бўйи бир қарич бўлиб, кўш кўшар эди.

— Шуни билгани тўғри,— деди шу пайтгача жим ўтирган Раҳмат ака.— Қани, бизнинг шумтакалар ҳам шундай ўқиса. ~ирт хулиган. “Беш”га ўқийсанлар”, деган шарт қўйиб икковига ҳам велосипед олиб бердим. Қаёқда! Бир ой ўтмасдан шалагини чиқа-ришди.

— Ҳа, энди боланинг ўзи қизиқмаса, қийин. Уриб-сўкиб йўлга сололмайсиз,— деди Мамат меш бе-гамлик билан.— Бизнинг Пирматнинг аҳволи ҳам шу — қулайини топдими, болаларни тўплаб, эшак кўпқари қилади. Кўп эшак ҳалак, бир пўстак ҳалак.

— Ҳозир ўқимаганга қийин,— деди Раҳмат ака.— Бориб-бориб ўқимаганга иш қолмайди. Илгари тракторчининг қаватида бир-икки ой юрсанг, “Универсал” беришарди. Ҳозир тракторчиликка ҳам диплом керак. Трактор ҳайдаш ҳам қийинлашиб кетди.

Бу гап отасига ёқинқирамади:

— Ўқиганлари оламни гулистон қияптими! Мана, биттаси Ҳайдарнинг ўгли. Худонинг бермиш куни оғзида папирос, тагида матасекл, сангигани-сангнган. Ким бир пиёла қуйиб берса — ўшанга жўра. Ўн йил мактабда ўқиди, ўн йил шаҳарда тентираб юрди. Ўрганиб келгани — арақхўрлик.

Отаси Қосим муаллимни ёмон кўради. У ўн йил эмас, етти йил ўқиган шаҳарда. Уч йил армияда бўлган. Бир йил синфида қолган шаҳарда ҳам. Рост, яхши дарс беради-ю, лекин кўп ичади.

Мамат меш аянчли илжаяди — Ҳайдар новвой унга қариндош.

— Акрам ака, Салоҳиддин кам кўринади, юрибдими эсон-омон?

Отасининг юзи тундлашди, кенг пешонасидаги ажинлари чуқурлашиб, яна ёзилди.

— Билиб, билмасликка олиб гапирасиз-а, Мамат ака.

— Энди сўраяпман-да, Акрам ака,— деди Мамат мвш.— Ҳарна қилса-да, ўглингиз.

— Ўгил?! Бунақа ўгилнинг боридан йўғи яхши!— деди отаси. — Не-не азоблар билан ўқитдим. Қандай! оғир йиллар эди! У бўлса, ўқишни битириб келиб, муаллимлигини бошлагач, нима дейди денг: “Ота диндан кечасиз. Нима қиласиз йўқхудога ишониб...”

— Ҳа, энди нодонлик қилган-да,— деди Мамат меш бепарволик билан.

"Жўрттага сўради. Отамнинг ҳамма сирларини билади-да, Қосим муаллим учун аламини оляпти. Тўғри гапиришга қўрқади".

— Нодонлик?! Айтган гапини биласизми?! Мен диндор бўлганим учун у киши амалларга кўтарилмай қолган эмиш. Уялмай-нетмай ўзимга шундай деган...

"Қачон айтган экан?"

Акаси уйга келганда уни ёнидан жилдирмайди Отаси гапирмаган пайтларда у билан ҳазиллашиб ўтиради. Бир куни акаси нимагадир гўрковлар ҳақида сўзлаб, "Шекспир деган ёзувчи ўтган, унинг асариди гўрковлар жуда зўр ёзилган", деди. Отаси индамади. Акаси яна бир-иккита шунга ўхшаш гапларни айтаётганда, отаси жаҳл билан: "Тўхта", дедию бирдан баланд овозда тожикчалаб бақира кетди У ҳеч нарса тушунмай гоҳ отасига, гоҳ акасига ҳай рон бокиб, уларнинг тожикчани билишига ажаблана зди. Бир маҳал отаси унга "Бор, ўйна", деди. У ҳовлида нима қилишини билмай гангиб юрди. Сал ўтма акаси чикди. Унинг ортидан отасининг: "Ҳе, Шекспулинг билан қўшиб..." деган сўкиниши эшитилди. Ака си аянчли илжайиб унинг ёнига келди ва "бобой ёмон қарияпти-да", деб гудранди. Унинг томогига алланарса тикилди, эзилиб кетди, акасига раҳми келди

— Ҳозир-чи? Бошларида соябон шапка, оёқларида йиртик батинка, илинган магазинчининг устида ёзади, юлгич, муттаҳам, деб. Бешкападаги Абдулланинг ўгли шунинг дастидан қамалиб кетди. Шеркулнинг тўйига борганимда хотини олдимга бешта боласини етаклаб чикди. Ер ёрилмади, ерга кирсам. Ўғлим, қўй шу ишингни, одамларни қон қақшатма, дедим. Қилмади.

Мамат меш кўрқа-писа қараб қўйди-да, яна дастурхонга тикилиб олди. Маҳмуд ака дастурхоннинг сочигини ўйнаб ўтирарди. Амакиси бошини қуйи осилтириб миқ этмасди.

— ...энди аспирантурами, паспирантурами деган катта ўқишга кирармиш. Бундай танангга ўйлаб кўр, тўртта боланг бор, ёшинг ҳам қирққа борди. Олим бўлиш осонми, бунинг учун ўн-йигирма йил умр керак. Эллик-олтмишга бориб олим бўлганингда элга қандай каромат

кўрсатардинг! Шундай деб насиҳат цилсам, мен тўрт йилда диссиртасса ёқлайман, деб гудинглайди...

У амакисига термилди. Қани энди, амакиси бошини кўтара қолса!

— Ҳа, ўғлим, мана, Каримбойнинг ўгли Самарқандда ўн беш йил ўқишнинг орқасидан қувиб, энди олим бўлди. Нурмат керосинфурушнинг ўгли урушдан қайтгандан бери институтда дарс бериб, энди дўхтир бўлди. Сен эртадан-кечгача газетда ишлаб, кечкурун бола-чақанг билан ўралашиб, қандайига тўрт йилда олим бўлиб қолсан, десам, кўрасиз-да, дейди...

У отасининг энди анча гапиришини ўйлаб сиқилиб кетди. Ҳеч ким отасига қўйинг шу гапни, дея олмай-ди-я!

— Колхозга раис бўл, дейишса, кўнмабди. Нима, олим бўлмаса, нон тополмай қоладими? Қишлоққа кел, раислик ёқмаса, мактабга мудирлик қил, халққа аралаш-да, ахир қачонгача тентираб юрасан менга ёрдам бермасанг ҳам, одамларга фойданг тегар-ку, десам...

Ниҳоят амакиси унга қаради: “Бир нарса деб отамни тўхтатсангиз-чи. Акам сизга ҳам қариндош-ку!”. Амакиси тушунди шекилли, кўзларини олиб Қочди.

— ...Аччигим чиқиб кетди. Тур йўқол, иккинчи эшигимга оёқ босма, қаёқда сангиб юрган бўлсанг, ўша ёққа жўна деб...

— Амаки, қўйсангиз-чи, шунақа гапларни. Уйдаги можарони нима керак кўчада дoston қилиб...

— Э... Сен жим ўтир! Мен куйиб кетганимдан гапиряпман. Одамлардан яширадиган сирим йўқ. Ҳамма кўриб, билиб ўтирибди. Қачонгача яшираман?! Пушти камаримдан бўлган болам тугул, мени яратиб қўйган бўлса ҳам, бетига айтаман. Менга гап қайтариб валдирайсан-да, ўзинг унга бир огиз насиҳат қилолмайсан.

— Мен нима дейман унингизга? Бир нарса десам, сиз тушунмайсиз, унақа эмас, бунақа деб ақл ўргатади. Сигирларингни семиртир, каттароқ огил солиб, молларингни кўпайтир, дейди. Ҳанги эшагининг бурнини тилсанг, чарчамайди, қаттиқроқ ханграйди, деб кулади. Билдингизми! Шундай деб калака қилиб турган одамга мен нима дейман?!

— Ана, кўрдингми! Бу дегани тезакка қоришиб, огил тозалашдан

бошқасига ақлинг етмайди, деган маънини билдиради. Ўзидан бошқани одам санамай-ди-да! Осмонда юради у, осмонда!

Отасининг кўли бир зум ҳавода қотиб қолди. Бола чўчиб кетди.

— Ердагиларни оёгининг учи билан кўрсатади. Сен нима деб юрибсан ҳали. У ўзини прापесир санайди... Ҳамма аҳмоқ, у доно! Ҳамма онасидан тугилган бўлса, у осмондан оёгини осилтириб тушган.

Маҳмуд ака чўнтагини тимирскилаб, носқовогини олди. Носқовокнинг орқасига кўрсаткич бармоги билан секин-секин уриб бошини орқага ташлаганча, нос отди. Амакиси имо билан носқовокни сўради... Отаси жимиб қолди. Орага огир сукунат чўкди.

— Ё пирим-эй! Уф-ф,— дея ёнбошлаб ётган Мамат меш огир чайқалиб чордана қуриб ўттирди, қорни чалиштирилган оёқларига босилди.

— Хайрулла, носқовокни ташла бу ёққа!

Отаси ҳам нос чекди. Яна ҳамма жим қолди.

— Эй, бу дунёда қурт бўлсин, қумурска бўлсин, ризқини топади, — деб гап бошлади Мамат меш ку-тилмаганда.— Қимирлаган жон борки, ўз ташвишида. Ҳар кимнинг ўз насибаси бор. Мана, ёшимиз етмишга боряпти. Инқилобни кўрдик — ҳаммасини кўрдик! Қулоққулоқ деган замонларда яшадик. Мол-дунё кишига вафо қилмайди. Олимхўжабойнинг минг қўйи бор эди. Кўчага чиксалар тағларида саман от, атрофларида ўн-ўн беш муридлари. Ана ас-асаю мана дабдаба! Нима бўлди? Қулоқ бўлиб дом-дараксиз кетди. Урушни кўрдик. Қирқ иккинчи йилдаги қиш шундай совуқ бўлдики, шундай совуқ! Э Акрам ака, бу Русиянинг совуги ёмон бўлар экан. Оёққўлдан ажралишимга сал қолган. Қулогим ҳалиям сал иссиққа қичишади.

Негадир амакисининг кулгиси қистаб қолди. Билдирмаслик учун мўйловининг учини бурай бошлаган-да, кўзлари чакчайиб кетди.

— ... Бировни ака дедик, бировни ука, ишқилиб, бола-чақани оч қолдирмадик. Ҳозир замон яхши. Қайси уйга кирманг, радиё... Одамлар кирини ҳам мошинада ювади. Тавба, шу кир ювадиган мошинага қатиқ солиб, тугмасини боссанг, сариёгини ажратиб берар экан-а! Эй, бу одамларнинг усталиги...

"Бир нарса демокчи бўлса, гапни айлантириб, охирини йўқотиб қўяди. Аввал қуртқумурсқа, кейин инқилоб, Олимхўжабой, уруш, қимматчилик. Энди кир ювадиган машинага ўтиб кетди".

— Хайрулла, кечаги ойликдан неча сўм олдингиз? — деб сўради Мамат меш дабурустандан.

— Тўйт юш пгўм,— деб жавоб берди амакиси огзида нос борлиги учун соқовланиб.

— Шу сувчилик ҳам сердаромад иш-да. Нима дедингиз, Акрам ака?

Отаси индамади. Мамат меш гапида давом этди:

— Пулни йўқотманг. Бозор куни ўзим бир яхши сигир олиб бераман. Амакиси гиламни қайириб носини туфлади, кафти билан огзини артди.

— Борини эплаб олай-чи. Болалар телевизор олиб беринг деб гаранг қилишяпти.

Шу пайт отаси кўкрак чўнтагидан занжири узун соатини чиқарди:

— Соат ҳам ўн бирдан ўтибди, Мамат ака. Гап сотиб ўтиришимиздан фойдайўқ. Турайлик. Қани, омин...

Мамат меш ўрнидан зўрга қўзгалди. Сал эгилган қўйи қулочини кенг ёйиб, белбогини айлантириб эша бошлади.

Маҳмуд ака Мамат мешнинг, бола ўзларининг эшагини етаклаб келди.

Мамат меш айилни қайтадан, каттиқроқ тортди. "Шундай катта қорин билан эшакка қандай қилиб минар экан?"

Мамат меш анча вақт каловланиб турди-да, охири;

— Маҳмуджон, қўлтиқдан олмасангиз...— деди хижолатомуз.

Маҳмуд ака ёрдамга шошилди. Мамат меш: "Ё пирим!", дея бир амаллаб ўзини эгарга олди, эшаги бели майишиб, гандираклади.

Маҳмуд акадан ибрат олган бола отасига кўмаклашмоқчи бўлди, лекин улгурмади. Отаси узангига оёқ тираб, эгарга енгил ўтирди. Бола айланиб ўтиб отасининг бу оёгига ҳам узангини тўғрилади.

— Қўлимдан ушла,— деди отаси,— энди оёгингни оёгимга қўй!

— Оёгингиз қайрилиб кетмайдими?— деди бола отасининг оёгнга оёқ босишга юраги бетламай. — Қўявер, икки пуд келасанми,

йўқми,— деди отаси. У отаси айтгандай қилди.— Ана шундай, қўлимдан маҳкам ушла. Қани, ҳа!

У отасининг қўлига осилиб чиранди, гавдасини ердан узолмади. Отаси унинг қўлтиги оша елкасидан тортгандан сўнг эгарнинг орқасига миниб олди.

Улар бир муддат жим кетдилар.

Амакисининг оёқлари ерга тегай-тегай дейди: дароз, бўлалли одам бўлса-да, эшаги чоғроқ, эгариди узанги ҳам йўқ.

Мамат меш гап бошлади:

— Маърақаси тузук ўтди. Одам ҳам яхши келди. Оши ейишли бўлибди. Қурбон яхши ошпаз-да. Лекин қирриқроқ.

Отаси индамади. Амакиси чўзиб эснади.

Енгил шабада турди. У жунжикиб отасига яқинроқ силжиди, унинг елкасидан қуйроққа бошини қўйди, юзи ишқаланаверганидан гаши келиб, яна ортга сурилди.

"Бу бобойлар ёзда ҳам чопон кийишади-я, иссиқлаб кетишмайдими?"

Қабристондан дарахтлар шарпаси қорайиб кўринди. Бойўгли қичқирди, аллақандай қуш питирлаб қанот қокди, яна жим бўлди.

— Мамат ака, — деди отаси, — эртага Орзикулни кўриб келайлик.

Мамат меш эшагини халачўп билан бир тушириб қолди. Жахли чиқиб сўқинди.

— Эрталаб Ўсарни кўрувдим,— деди отаси яна унга парво қилмай.— Қора новвос билан гунажинини бозорга олиб чиқар экан. Бири гап бўлса, шошиб қолмай деяпти.

— Йўғ-э,— деди амакиси ташвишланиб,— ўтган куни борганимда дуруст эдп-ку! Бир соатча хангомалашиб ўтирдик. Овқати ҳам яхши эди. Бир коса шўрва ичди.

— Омонат-да, айтиб бўладими. Аҳволи ёмондир-ки, Ўсар йигиняпти. Ақлли бола, сезмаса, билмаса, бекордан-бекорга ҳовлиқиб, менга маслаҳатга келмасди. Бугун боришга вақт йўқ эди, эртага борайлик. Чошгоҳда уйга келсангиз, Эшмурод билан Қодир акани ҳам олиб бирга ўтамиз. Уларга тайинл аганман.

Мамат меш огир сўлиш олди, индамади.

— Мамат ака,— деди отаси.

— Ўзларинг бораверинглар,— деди Мамат меш.— Эртага уста қақирганман, ёнида бўлмасам, бир ўзи эплломайди.

— Қўйинг, важ-карсон қилманг. У ёқда биров...— Энди отаси қаттиқроқ гапирди.— Илҳақ бўлиб ётибди бечора! Неча йиллик ошначилигингиз бор. Сизни деб қамалиб кетишига сал қолган...

Мамат меш индамай кетаверди.

У Орзикул бобони яхши кўради: хар гал учратганда Орзикул бобо: "Ассалому алайкум!", деб уни қизартиради. У эса сал яқинроқ келсин, кейин салом бераман деб улгуролмай қоларди. Чол уни калака қиларди: "Э, эсингиздан чикиб қолдимиз? Отангиз берган тарбия қани? Муаллимларига бориб айтамыз-да, энди". У: "Мен салом бергунча ўзингиз шошилиб..." дея тутилиб қоларди. Шундан кейин у Орзикул бобо кўчанинг нариги бошида кўриниши биланок "Ассалому алайкум!", деб қичкирадиган бўлди. Бироқ Орзикул бобо ўзини эшитмаганга олиб, индамай келаверарди. У қайта қичкирарди. Чол пешонасига қўлини соябон қилиб томгами, ёки бирор қизиқ нарса кўргандек, ергами тикилиб яқинлашар эди-да, бирданига: "Ассалому алайкум", дер ва "Ва-алайкум ассалом", демасизми, ўғлим", деб унга ажабланиб боқар эди. "Сиздан олдин салом бердим-ку, ахир", дея йиглагудек хуноб бўларди у. Орзикул бобо аччиқланарди. "Муаллимингизга бо-риб, Мақсудбойга одоб ўргатмабсизлар, деб айтмасамми", деб пўписа қиларди. У бир куни онасига арз қилди. Онаси: "Бобонг сени яхши кўрганидан ҳазиллашади-да", деб қўя қолди.

Энди шундай яхши киши огир касал бўлиб ётибдию Мамат мешнинг уни кўришга боргиси йўқ.

У отасини Мамат меш нима учун "ака" деб иззат қилишини бирдан тушунди — отаси укасига гапиргандек, ўзидан кичик одамни кўндиргандек, баландда туриб, мулойим овозда гапирар эди:

— Хўп қизиқ одамсиз-да, Мамат ака, ичингиз тор. Ўша гапни ҳалигача кўнглингизда оақлаб юрибсиз. Қўйинг, ўтган ишга саловот. Беш кунлик дунё — тўрт-бешта бобой қолдик. Сиз ҳам, мана,

етмишни қоралаяпсиз. Энди нариёгини ўйланг, майда-чуйда гапларни эмас. Кўнгилни кенг қилинг, кенг. Ҳақимиз қолмади энди бу дунёга устун бўлолмаймиз.

Мамат меш яна огир сўлиш олди.

Чорраҳага етиб келдилар. Мамат мешнинг йўли бошқа, у эшагини бурди.

— Тонг отсин-чи, худо бир йўл кўрсатар. Яхши боринг, Акрам ака! Айтгандай,— Мамат меш эшагининг жиловини тортди (қишлоқда фақат унинг эшагига юган солинган).— Иш-ше, сабил колгур! Хайрулла, келаси бозор Шерқўргонга борамизми? Ола сигир жуда чимхўр чикди, куритиб келмасам, сиз ҳам новвосингизни сотмоқчи эдингиз-ку. Ақтамнинг мошини билан кетамиз.

— Мен сўймоқчи эдим,— деди амакиси.— Кейин Шерқўргонда қорамолнинг нархи пастроқ, ютқизасиз.

— Йўқ-йўқ. Кеча бозор Усмонлар бориб келишибди, яхши экан.

— Хдй, кўрамиз-да, ҳали вақт кўп-ку,— дед амакиси дудмал қилиб.

— Бирга борсак яхши бўларди-да,— деди Мамат меш.— Ёнимда турсангиз, ҳар ҳолда, бир кишидан икки киши.. Яна бир ўйлаб кўринг.

...Улар йўлда давом этдилар.

— Борармикан?— деди амакиси.

— Боради,— деди отаси ишонч билан.— Орзикул ётиб қолгандан бери нима қилишини билмай, имога маҳтал бўлиб юрибди. Тўгри кириб бораё деса, бўйни ёр бермайди. Бировнинг юр-юр қилишини кутади. Сиртдан шундай кўринган билан ўзи ёмон одам эмас — ҳозир тихирлик қияпти, кўрасан, эртага бориб, Орзикулнинг олдида кўзёш тўкиб ҳам олади...

— Ҳали ҳам ўша аразими?

— Ўша. Туриб-туриб нашъа қилади одамга - битта шопулбоп теракни деб эт билан тирнокдай икки жўра сан-манга бориб қолишган-а! Сўраганда Орзикул ҳам бера қолмаган. Огзи бепаравуз одам— “Тобутингизга насиб қилсин”, деган. Эртасига ярашиб кетишлари ҳам мумкин эди-ю, лекин орага бир-икки гап етакловчи

тушиб...

Ой жуда-жуда баландда, нурли гардиши ичида лоқайд сузиб борар, ердаги икки кишининг суҳбати бир маромда, теварак-атрофга, товушларга алоқасиз бир тарзда давом этар эди.

Бола ойга тикилиб, унинг икки соатча олдин қанчалар сулув кўринганига ажабланар эди.

Ҳарҳолда теграсидаги доира қайдан пайдо бўлади?

— Ота, — деди у юрак ютиб.

Отаси унга эътибор бермай гапида давом этди. У яна такрорлади:

— Ота!

— Нима дейсан?—деди отаси гапи бўлинганига норози бўлиб. "Уришиб берса-я".

— Ҳу, оининг атрофидаги доира қайдан пайдо бўлади?

Отаси бошини кўтариб ойга, сўнгра амакисига қаради, кейин койиб берди:

— Бола деган гапни гапга қўшиб, катталар сўзлашганда аралашмайди, жим туради.

У ноўрин савол берганидан изза бўлди. Амакиси буни сезди шекилли, ўзига яқин олиб, изоҳ берди:

— Ҳеч қаердан пайдо бўлмайди, ой қўтонлаган-да.

— Қўтонлаган?!

— Қўтонни биласан-ку. Шу, қўй қамаладиган қўтонни.

У осмонда ўтлаб кетаётган хўппа семиз, дум-думалоқ оппоқ қўйни тасаввур қилди: юлдузларни битта-битта чимдиб боради, қўтони ҳам у билан бирга силжийди.

Отаси оппоқ қўйлақда, кўрпача узра ерга қараб узала ётди-да, унга:

— Қани, Саидмаксуд, бир елкаларни босиб қўйинг, ўғлим, — деди.

У тўлқинланиб кетди: отаси ундан мамнун бўлган, уни яхши кўрган чоғлардагина сизларди.

У эҳтиёткорлик билан отасининг белига оёқ босди.

— Чиқаверинг, чиқаверинг!

Сўнг деворни ушлаб ўнг оёгини ҳам қўйди. Қалтираб кетди. Жуда

баландликка чиққандай, йиқилиб тушса, суякларигача майда-майда бўлиб кетадигандай туюлди.

— Энди аста-секин юкорирокка юринг.

У авайлаб қадам босди. Оёғи отасининг салқиган териси билан тойрилганда, тўхтаб қолди. Отасининг суяклари қисирлади. Унинг кўнгли алланечук бўлиб кетди.

— Чап елкамни босинг!

Отасининг суяклари яна қисирлади,

— Энди ўнг елкамни.

У деворга икки қўллаб суянди. Тиззаларидаги титроқ пасайди.

— Энди икки елкамнинг ўртасини.

Отаси жуда бахайбат, паҳлавон одам туюлди унга.

"Уч юз килолик той пахтани елкасига олиб юз қадам юришдан гаров ўйнаб ютган. Менинг огирлигим нима бўлибди".

У дадилланиб бир текисда майда қадам ташлаганча отасининг кифтида уёқ-буёққа бориб кела бошлади. Отаси роҳатланиб, бир неча марта ух тортди. "Баракатопинг!", деб алқади.

Дунёда ундан бахтиёрроқ одам йўқ эди.

— Ҳа, ана шундай! Онаси чой кўтариб кирди.

— Кўп яшанг, ўғлим! Туш энди.

У чирокни ўзига яқинроқ суради, лўлаболишга кўкрагини босиб китобини очади.

"Орзикул бобо ўлса, Усар ака жуда ёмон кунга қолади-да. Одам қандай қилиб ўладй, а? Жони қаеридан чиқиб кетади? Нариги дунёда жуда ёмон бўлади-ку! Оқшом мозоратда бир ўзи... Ҳаммаёқ қпқоронги. Чиқай деса устида қалин тупроқ... Мункар-акир келади... Уҳ-х, қандай кўрқинчли!.."

У китобнинг навбатдаги варагини очаётганда, ҳеч нарса ўқимаётганлигини сезиб, яна қайта бошдан ўқишга тутинди.

"Отам ҳам қарияпман, дейди. Қарийверибқарийвериб, охири ўлиб қолса-я! Йўқ, отаси ҳали бақувват. Бугун ўзи қрқди, бўлмаса кифтида ўйин тушса ҳам отаси парво қилмас эди. Шундай кучли отасининг ўлиши мумкин эмас. Отаси ўлмайди, снра-сира ўлмайди. У ҳам ҳеч қачон отасини ташлаб, шаҳарга кетмайди. Мактабни битиргандан

кейин шаҳарни роса томоша қилиб, кўп китоб олиб қайтади-да, умрининг охиригача отасининг ёнида яшаб, унга хизмат қилади, дуосини олади. Отаси билан бирга қарийди. Акаси нотўғри қилган. Нега у отасини согинмайди, а? Ҳар қуни отасини кўрмай яшашга қандай чидайди? Отанинг қарғишига қолган одамнинг иши ўнгмайди. “Ота қарғиши — ўк”, дейди онаси. Мана, энди қандай қилиб олим бўлади? Ҳамма ҳайқадиган, ҳурмат қиладиган отасини қандай ташлаб кетиш мумкин! Қарийқарий, охири мункиллаб, ўрнидан биров кўлтигидан олмаса туролмайдиган, эшакка ўзи минолмайдиган бўлиб қолса, уни ким боқади?! Акаси шунини ўйламаган-да. У отасини...”

... Ў оқ қўйга миниб олиб, кўзларини қамаштираётган гардиш деворнинг эшигини ахтаради. Оқ қўй эса тихирлик қилиб юрмайди, би“ жойда қотиб тураверади. Пастда отаси қўлини паҳса қилиб қичқиради: Миянг хатоми сенинг! Нега ойга миниб олдинг? Яна йиқилиб тушиб бошимга бало орттирма. Сени кўтариб дўхтирма-дўхтир чотиб юрмайин. Яхшиликча туш, деяпман, бўлмаса олмага оёгингдан осаман”. Отасининг ёнида Орзиқул бобо қотиб-қотиб кулади: “Ана холос! Бизни пулисиротдан ўтказиб қўядиган қўйни миниб олибсиз-ку! Муаллимнингизга бо“иб айтмасамми”. Мамат меш эшагидан тушмай отасига таскин беради: Қўйинг, индаманг, боланинг ўзи хохлаб тушмаса, мажбур қилиб бўлмайди. Кўп ўқиган-да. Ўқимаса ойга чиқармиди”. У хадеб ярақлаётган гардиш деворнинг эшигини ахтаради, девор эса унинг кўзларини қамаштиради, эшиги эса кўринмайди. Оқ қўй ҳам тихирлик қилиб жойдан силжисмайди. У қўйни халачўп билан уради, қўйнинг жуллари оёғига ўраллашиб қолади. Бирдан димоғига ачқимтир хид уриладию, учиб кетади. Отаси эса негадир мулоҳим овозда гапириб қолади: “Ҳа, нодон бола-я, яна чирокни ўчирмабди...”

- Ҳа, нодон бола-я, яна чирокни ўчирмабди. Уйқусираб туртиб юборса борми!

Чол ориққина ўглини авайлаб кўтарди. Ўгли кучогида уйқусираб чўчиб тушди, алланарса деб ғудранди. Чол ўглини жойига ётқизар экан, меҳри ийиб кетди.

"Ҳали қирдай йигит бўлади. Ўжарлиги ҳам, аччиги ҳам—ўзим.

Акаларидан кўрмаганимни шундан кўраман”.

Чол ўглини ҳеч қачон урмаган, ҳатто чертмаган ҳам. Фақат муштдай бошидан бу қадар кўп китоб ўқий бошлаганига ташвишланади, холос.

Пастдан, қишлоқнинг ичидан товуш сал баландлади-ю, ўчди, паст говур эшитилди — Орзикул қайтиш қилдимикан — товуш Ўсарникига ўхшайди, бошқа огир ётган одам йўқ...

ОДАМНИНГ ОЛАСИ

Ҳикоя

Лоф эмас, Яламада Шерқўзидек мулойим, ундан ҳалимрок кишини топиш мушкул. Мана, ёши қирқдан ҳам ошибдики, биров билан сан-манга борганини ёки, ақалли номига бўлса-да, кимсага дўк урганини ҳеч ким кўрмаган-эшитмаган. Лекин Ялламанинг ман-ман деган бўйни йўғони ҳам унинг қаршисида қўл қовуштириб айтадиган гапини орқа-олдига қараб, ўйлаб гапиради: Шерқўзи “Жоним-жоним”лаб ҳар қандай одамнинг жонини кекирдагидан суғуриб олади.

Шерқўзи бир одамдан, у ҳам бўлса отасидан бир оз чўчийди. Лекин ховли-жойи, рўзгори бошқа, шундай экан, қариб қолган бобойдан чўчиди нима, чўчимади нима! Уч синглиси, “мусофирликда юрган” укаси ва онасига Шерқўзи аяброқ гапиради, аммо улар ҳам Шерқўзидан негадир ҳайиқишади. Аиникса, хотини Кароматга худо юракдан берган: елкасидан ҳам келмайдиган (тақдир экан-да!), увоккина эри олдида қалтираб туради. Шерқўзи жаҳли чиққан пайтларда бақирмайди, сўкмайди, “Хоним!” деб сизлайди, “Кароматхон!”, дейди - узиб олади. Унинг эшикдан: “Каром, чой-пойинг борми?” Ўзбекнинг рўзгори курсин, бирин битирсанг, бири тайёр туради-я”. Деб ҳоргин кириб келишига, оҳ Каромат жони-жаҳонини беришга тайёр - Шерқўзининг эркалатгани шу-да!

Аслида-ку, Шерқўзи рўзгори, хўжалигидан нолимаса ҳам бўлади - жойида. Эшик олди бир текис ваиш, хусайни, кейин яна бир қатор қора кишмиш, мускат... энг охири - эртаги даройи. Ундан сўнг худди шундай тартиб билан помидор, бодринг, картошка, ловия, булгори қалампир, аччиқ жайдари қалампир экилган. Уйнинг орқасида эса беда, маккажўхори, пиёз, озгина саримсоқпиёз, сабзи, яна уругини Шерқўзи қайдандир топиб келган “суданка” деган емиш ўт. Ён томонда чоғроқкина бог, у ерда мевали дарахтнинг ёнгоқ билан шафтолидан бошқа қарийб ҳаммаси бор. Шерқўзи бу иккала дарахтнинг мевасини яхши кўрса ҳам, ўзини хушламайди: ёнгоқ кўп

жойни эгаллайди, томорқанинг анча жойига соя ташлаб, бошқа экинларни сиқиб қўяди, шафтоли эса уч-тўрт йилдан сўнг қариб қолади. Ҳовлининг чор-атрофи бир текис бўй тортган мирзатераклар билан ўралган. Ҳар биридан иккита болор чиқади. Агар қирқ сўмдан (Шерқўзи ошиқча сўрамайди -инсофи бор) пулласа, ўзича ўсадиган, ош-нон сўрамайдиган шу теракларнинг ўзи икки ярим-уч минг туради. Бу ҳам бир давлат-да, пул топиш осон эмас, лекин йўлини билиш керак.

Шерқўзи пулга муҳтож эмас. Уч говмиш сигири (биттаси яқинда туғиб беради), икки зотли бузоги, бир новвоси бор; букаси эса боқувда, бурнига ўтказилган халқани силкитиб, пишқириб ётибди. Беш-олтита қўйи даштда -чўпонда. Ҳар йили ё биронтаси йўқолади, ё ҳаром ўлади, бироқ Шерқўзи қўли очиқ, багри кенг одам - куйиниб ўтирмайди, “Садақа-да, келган балоқазо шунга урсин”, деб қўя қолади. Негаки, Шерқўзи пулнинг изидан қувган одам эмас, аксинча, пулнинг ўзи уни қувлаб юради. Тўғри, Шерқўзи тинмайди, эртаю кеч меҳнат қилади, кўпинча тез-тез мол алмаштириб сотади. Ҳар биридан икки юз-уч юз ёнга қолади, лекин ҳеч ким бунни айб санамайди -бозорда, йўлини билагн одамники ҳалол.

Ўтган йили Шерқўзи ўгли ухлагандан сўнг хотинига аччиқ чой дамлатиб, ўзича хомчўт қилиб кўрса, жамгармаси битта енгил машинага бемалол етиб, ҳатто ошиб ҳам қолибди. Кейин ўйлаб қараса, Яламанинг энг олд одамларида машина бор. Шерқўзининг улардан ҳеч бир камчилик жойи йўқ. Шерқўзи эртаси куни яқин-яқин оғайниларидан шунчаки номига икки минг қарз кўтарди; қишлоқда ҳар хил одам бор, ўзи сувчи, топгани мунча, шунча пулни қайдан олди, деб устингдан ёзишдан ҳам тоймайди булар. У пулни костюмининг астарига тикди-да, тўғри марказга - райижрокўм раисининг қабулига жўнади. Гапни қиска қилди: “Бизни, мана, яқин ўн йилдан бери яхши биласиз. Пахтани кечалари кулоқ бошида қолиб сугориш ташаббусига қўшилганимиз учун раҳматномани ўз қўлингиз билан топширгансиз. Аммо шу патгача уним кам, буним кам, деб сизни безовта қилганим йўқ. Энди бир илтимос бор. Тўғрисини айтганда, сиз учун огзингизнинг бир четидан чиқадиган гап, биз учун

эса... ўзингиз биласиз”. Райижроком раиси: “Нима илтимос экан? Агар қўлимиздан келса, сиздек илгор сувчидан ёрдамимизни аямизми?”, деб қўйгач, Шерқўзи темирни қизигида босди: лўнда қилиб шу киши шу лавозимга кўтарилгандан бери район хўжалиги гуриллаб ривож топганини, ҳали худо хоҳласа, бундан ҳам зўр бўлажагини, одамларнинг фаровончилиги ошиб; кўпчилик машина олганини ва шулар қаторида гариб Шерқўзига ҳам битта “аравача” кераклигини (агар иложи топилса, албатта; йўқса, нима, машинасиз одамнинг куни ўтмаяптими!) баён этди; “Кел-э, шу калбагалнинг ҳам елкасига бир офтоб тегсин, дейсиз-да энди”, деди охирида. Хуллас, марказга ими-жимиди, ҳеч кимга билдирмай жўнаган Шерқўзи қайтишда ҳаммага кўз-кўз қилиб говмиш сигирининг қаймогидек товланиб турган “Жигули”ни ҳайдаб келди. Қургур, ўзи ҳам кийикдек бўлар экан, сал тизгинни бўшатсанг - учади-я, учади! Аиникса, Шерқўзининг бунга қадар керакли қозғолағича тўғрилаб қўйиб, машина ҳайдашни ҳам ўрганиб олганини айтмайсизми!

Яламаликлар: “Шерқўзининг ҳозир беш-олти минг пули бор”, деб гап қилишади, балки, ростдир. Лекин бунинг учун ҳеч ким Шерқўзини айбламайди: ишлаб топади - ҳалоли бўлсин! Ҳа энди, ҳамма жойдагидек, Яламада ҳам бир-икки огзига кучи етмаган топилади. Бултурдан бери мактабда рус тилидан дарс бераётган малла, сепкилдор Сарвар (у ўқишдан дипломга қўшиб “Саврасик” деган лақаб ҳам олиб қайтган) Шерқўзини “мешчан” дебди. Шерқўзи буни эшитиб кулиб қўя қолди. Ўзи тенги бўлганда-ку, онасини кўзига кўрсатар эди-я! Қўлидан бир иш келиши даргумон, чўнтагида ҳемири йўқ бу мирқуруқ ёшлар ўзлари етишолмаган нарса борки, ёмонлашади. Кейин Шерқўзи ҳеч ҳам мечкай эмас, овқатни танига қараб танлаб ейди. Бу болалар огзидан чиққан гапнинг маънисини билмайди-ю, яна бировларни наҳ уришига ўласанми! Аввал Шерқўзидек бўл, қора меҳнатнинг мазасини татиб кўр, ҳа, унда гапирсанг ярашади. Тўй-маракангга бошқош, қувончингга шерик, дардингга дардқаш бўлса, бошингга ташвиш тушганда, “Жон ака, ёрдам беринг”, деб олдига югуриб келсанг-у, яна ўзи еб бировни куруқ қўйгандек, тўртта гилдирак олганига Шерқўзи пуф сассикқа

чикса!

Шерқўзи чорпоядаги икки қават кўрпачада ёнбошлаганча, кўлидаги шингил райҳон билан елпиниб, гоҳ хушнуд, гоҳ дилгир кайфиятда (одам ҳеч нарсани ўйламаса шунақа бўлади) “Бизни ташлаб қайга кетди ул қаро кўзим мани”, дея мингирлаб хиргойи қилиб ётган эди, қай гўрдан олашақшақ пайдо бўлиб, нақ тепасида шаққиллаб қолди. Шерқўзи чўчиб тушди, кўлидаги райҳонни дастурхонга ташлаб юборди.

Кишт-э, нафасинг ўчсин! Ҳой Каромат, ҳайда буни, ҳозир чакки халтангни тешиб кетади.

Кечки овқат ташвишида гимирсиб юрган Каромат ошхонадан чиққунча олашақшақ бир нарсани уқтирмоқчи бўлгандек аввалгидан қаттиқроқ, жон-жаҳди билан шақиллади-да, учиб кетди, кўшинининг тепа шохи қўриб қолган толига қўнди.

Ўх-ў, - деди Шерқўзи хавотирга тушиб. - Яна аччиқ ҳам қиладилар! Сенга чакки халтани қўшқўллаб тутқазиш керак экан-да?

"Шу қушнинг моюкни огзидан тугиши –осмикан?- деб ўйлади у, хаёлига келган нохуш гапларни қувишга уриниб. Тавба, ҳамма парранда тухумни бир томони билан тугса, бу тентак тескарисини қилади-я! Сабил жуда беҳосият қуш-да, айтгани доим тўғри келади”.

Каромат уйдан яна иккита ёстиқ кўтариб чиқди.

Мана, бор-ку? - деди Шерқўзи ажабланиб. - Ё ўзинг ҳам ёнбошламоқчимисан?

Каромат ҳу ўша келинчаклик пайтларидагидек ички бир ҳаяжон билан, юзлари ёришиб табассум қилди:

Сизнинг соянғизда ёнбошласам арзимабдими?

Шерқўзининг ҳайрати ошди: “Бугун жуда нозу фироқлар ўзгача - бирон гапи бор-ов. Бекорга ишва қилмайди бу”.

Ҳм... ёнбошла, - деди у бошқа гап тополмай. Каромат ёстиқларни эрининг ёнбошига қўйиб, чойнакка қўл чўзди:

Чойингиз совиб қолибди, янгилаб келайми? - Кераги йўқ.

Каромат эрининг ёнига чиқди, индамай унинг оёқларига суяниб ўтирди. Шерқўзининг кўнгли галати бўлиб кетди.

Э-э, суйкалмай ўтир. Чарчаб келганман.

Каромат эрининг совиб қолган чойини ичди-да:

Бугун ўхшатиб қуйруқ ёгига палов қилиб бераман, - деди, кейин эрининг кийимларига қараб, қўшиб қўйди: - Алмаштириб олмайсизми, устингиздагини ювиб берардим.

Шерқўзи томоқ кирди-да, чордана қуриб ўтирди.

Менга қара, бирон бундайроқ кийимлик-пийимлик олдингми? Олган бўлсанг, кўп айланиб-ўргилавермай айт-да қўй!

Каромат маъсум илжайди-ю, индамади, дастурхонга тикилиб ўтираверди. Шерқўзининг сабри чидамади:

Гапирсанг-чи!

Каромат яна индамади.

Шерқўзи қараса, хотини ҳали-вери огиз очмоқчи эмас, шунинг учун жўрттага эснаб, ёлгонлади:

Айтгандай, Ҳаким бечора: “Хотинини касалхонага олиб бориб ташласангиз”, деган эди-я. Сал бўлмаса, эсимдан чиқай дебди. Тур, бошқа қўйлак олиб чиқ, бунингнинг ёқаси тўзиб кетибди.

Каромат унга ташвиш билан қараб қўйди-ю, лекин ҳадеганда кўзгалавермади. Шерқўзи баттар кистовга олди:

Тур, мунча инмиллайсан?

Каромат бошини кўтарди, хотин бўлиб эрига биринчи марта тик бокиб гапирди:

Султонингиз, уйланаман, деяпти! Шерқўзи дуруст англамади:

Нима?

Хотин олиб берасиз, деяпти. Шерқўзининг кўзлари чакчайиб кетди:

Қанақахотин?!

Кароматнинг бояги табассумлари, бу гапни айтишдан олдин ўйлаб қўйган режалари ҳаммаси бир зумда учди-кетди. Эрининг кўнглидаги гаплар хошиясига майдалаб ёзиб қўйилгандек дастурхонга термилиб қўрқа-писа мингирлади:

Бир-бирига кўнгил берган экан.

Кимга? Анави Карим чаккининг жинқарчансигами?

Йўқ, бошқа Аширкул аканинг қизи.

Шерқўзи тутокди:

Эй, менга қара, эсинг жойидами ўзи? Огзингдан чиққан гапни билиб гапиряпсанми?

Каромат эрига аламли қаради:

Билганим учун гапиряпман. Ҳали жуда аҳмоқ бўлиб қолганим йўқ... Чўлга кетаман деяпти...

Шерқўзининг бир қоши кўтарилди: “Эҳ-э, гап жиддийга ўхшайди. Бу касофат олашақшақ бекорга шаққилламаган”.

Эй, менга қара, галдирама. Дам хотин олмоқчи, дам чўлга кетмоқчи дейсан. Нима, уйланиб, чўлга хотини билан кетмоқчими?

Сизга бир гапни уқтиргунча ўлиб бўлади одам.

"Агар Манзурани олиб бермасанглар, бошимни олиб чўлга кетаман", деяпти. – Кароматнинг кўзларига жиқ-жиқ ёш тўлди. Шерқўзи эса негадир ўз-ўзидан бир оз енгил тортди: “Кетиб бўпти! Кетса ҳам икки кунда мулла бўлиб қайтади. Лекин манавит ақли калтани қандай қилиб тинчитиш керак?”

- Ҳм, бошини олиб кетади, де. Бу ерда ишламаган бош уёқда иш берар экан-да, а? Сенга ташлаб кетса бўлмасмикан - ақлингга ақл қўшилармиди! Иккита бош билан тузукрок ўйлармидинг...

Кароматнинг киприклари пир-пир учди:

- Сизга шунақа майна қилиш бўлса! Телевизордаги Эргашдан камингиз йўқ.

Шерқўзининг қоши жойига тушди, бироқ шу он яна қайта, бу гал атай кўтарилди.

Тинчгина ўтирган эдим-а! Қай гўрдан шу гапни топдинг?

Ўглингда калла бўлмаса сенда бордир? Сен эсингни еб қўймагандирсан?-Шерқўзи қўллари титраб чой қуйди, бир кўтаришда ичиб юборди. - Э, тавба! Ўқишдан-ку биринчи имтиҳондаёқ оёғи осмондан бўлиб қайтди. Энди бу нагмани ўйлаб топдими? Ноябрда лип этиб армияга олиб кетса... Э, ҳали хотиннинг маънисини қайдан билади бу!

- Биттаю битта ўглингиз... - деди Каромат иягини тиззасига қадаганча.

Шерқўзи бўғилди:

Йўқ, у менинг ўғлим эмас, мўлтонининг тўрвасидан тушиб

қолган, бегона! Бу мол-давлатни нариги дунёга орқалаб кетаман, деб ўзим учун тўпладимми! Ўпкам огзимга тикилиб эртадан қора кечгача ким учун чопаман? Биттаю-битта фарзандим, шуни одам сонига қўшай, деб юрибман-ку, ахир!

Шундай-ку-я - деди Каромат кўзларини енги билан артиб.

Шерқўзи бирдан ҳовуридан тушди:

Каром, менга қара, эсингни йиг. Мунда-ай танагга ўйлаб кўр. Ҳали мурти чиқмаган болага хотин олиб бериб, маломатга қолмайлик. Оёқ тираб туриб олса, насиҳат қил, авра. Бугун кўнгил қўйса, эртага эсидан чиқади. Жуда кўкрагини захга бериб ётиб қолмас. Отам хотинни қўйнимга солиб қўйса, ҳар куни биттадан муччи олардим, деган калтаўй бола-да. Ё бирон шумлик қилиб қўйганми ўглинг?

Каромат кўркиб кетди:

- Йўг-э, худо сақласин! Фақат хат олиб, хат беришармиш.

- Унда, ховликма. Болангнинг сал суяги қотсин, бирон ишнинг бошини тутсин, кейин бир гап бўлар.

- “Отамга айтинг”, деб хол-жонимга қўймапти-да, нима қилай? Шерқўзи бир зум ўйланиб турди-да, деди:

Ҳа, гаранг қилаверса, “Отанг розига ўхшайди”, деб қўявер.

Кароматнинг юзи ёришди:

Ростданми?

Шерқўзининг энди жаҳли чиқди:

Э-ҳа, гап бу ёқда экан-ку Ўгилдан олдин ўзлари чопавул чопган кўринадилар? Фаросат улашганда қаёқда эдилар? Қайнона бўлгилари келиб қолдимиз? А, бу Аширқулнинг хотини бузуқ, эркакларни йўлдан урадиган эди-ку? Уни кўрарга кўзлари йўқ эди. Энди у билан қуданда бўлмоқчимилар ?

Бу гап Кароматга ёмон ботди.

- Мусалламни ёмон кўрсам... - дея тутулиб қолди у. - Унга ҳам ўзингиз айбдорсиз. Бечораниўзингиз... йўлдан охдиргансиз. Шуни оламан, деб...

- Ҳа-а, ана шунақа бўлади, - деб Шерқўзи хотинининг гапини шартта кесди. – Бир вақтлар пуф сассиқ эдик, калтабақай, яна нима балолар эдик. Биз билан роса бир йил юриб, тегишга келганда, “Бўйи

бир қарич бўлмайд ўлсин, шу читтакка тегаманми! Тагига тўртта гишт қўйса ҳам менга етмайди”, деб бурунларини жийирган эдилар, - Шерқўзи қўлларини белига қўйиб, овозини чийиллатиб, бошини сарак-сарак қилганча хотинини ижиклади. - Айтавермайми? Мусаллам менга битай деганда, ҳар куни йўлимни пойлаб, бунинг ҳам иложи бўлмагач, “Агар мени ташлаб, мусалламни олса, устимга керосин сепиб ўт қўяман”, деб опасини югуртирган ҳам ўзлари. Шундайми? Яна айтмайми? “Куёвимга кўз қисдинг”, деб пгўрлик бева Шарофатни юлганингизни ҳа гапирайми? “Мусалламни иссиқ-совуқ қилиб беринг””, деб чизмакаш ойимга ялинганингиздан ҳам мандат берайми? Йўқ, денг! Ҳа, нега индамайдилар?

Каромат бошлаган гапининг ўз зарарига бундай чаппа айланиб кетишини кутмаган эди, шошиб қолди, чор-ночор илжайганча, кизариб-бўзариб ён берди:

- Ўлинг, сиз ўшанда ҳам кичкинагина бўлиб, бир йўла беш-олтитамиз билан юрар эдингиз. Билмасмидим, ҳали ҳам мен...

Бу гап Шерқўзига анча ёқиб тушди, шундай бўлсада, ўдагайлаб қўйди:

- Ким кичкина? - Кейин ростдан ҳам худо ўзини бўйдан жиндай қисгани эсига тушиб, хотинини гап билан секингина чимдиб олди: - Шунча гапдан кейин кичкина ҳам қиладилар!

Каромат шўрлик қора булутлар ёғмай, бошидан шув ўтиб кетганига ишонч ҳосил қилиб енгил тин олди, ўзини уялганга солиб эрига ер остидан сузилиб боқди. Шерқўзи ҳам лабини йигиштиролмайд кулиб юбормаслик учун чойдан ҳўплади. “Ҳе, ноз қилмай ўл-э”, деб ичида хотинини сўқди.

- Ҳа энди, худо бировни узун, бировни қисқа, бировни катта, бировни кичик қилиб яратади-да. Анави теракларни қара, экканимда ҳаммаси бирдай эди. Суви бир хил, ери бир хил, лекин иккита бараварини топиб бер, қани? Ҳамма бир текис бўлса, д...ненинг қизиги қолмайди. Мана, сенинг бўйинг кетган... Бизники шу, сал Лекин олмага етмасак ҳам, шафтолини узамиз, ҳа! Яратганининг қудратини қара - икковимизни қўшиб қўйибди. Ё норозимисан? Норози бўлсанг, айт. Мана, Суннат салангни қара – бўйи том баравар.

Ақли-чи? Элликка кирди, ҳали ҳам валасапид минади. Э-э, кампир, дунёнинг ишлари шунақа...

Шерқўзи шу тариқа бир муддат ваъз ўқиди, бутунлай тор-мор бўлган "кампири" ҳам ора-сира хангомага мой қуйиб, эрининг оёқларини укалаб ўтирди.

Эр-хотин ораларидан ҳеч гап ўтмагандек, яна апок-чапоқ бўлиб кетишди-ю, бироқ Шерқўзининг ҳаловати йўқолди. Қолаверса, хотинининг гап маъқуллаб, оёқларини укалаб ўтиришида ҳам маъни кўп. Муштипар аёлда, ҳам эрнинг, ҳам фа-занднинг кунглини олмоқчи. Бу савдонинг ўрта бир йўлини топиш керак сих ҳам қуймасин, кабоб ҳам. Лекин эркатой ўғилни аҳдидан қайтариб бўлармикан?

Кечқурун укаси галстукларини ярақлатиб, осмондан тушдими, ердан чикдими, бир-бир босиб эшикдан кириб келганда Шерқўзи бир кўза тилла топгандек суюниб кетди. Султон ҳеч кимнинг гапини олмаса ҳам, амакисиникини олади.

- Кел-э! Қайларда юрибсан? Одамни согинтириб юбординг-ку! Ука деган ҳам шундай бўладими? Уч ойдан бери на хат, на хабар! Мундоқ акам бор эди ҳам демайсан. Ишларинг қалай? Рангинг олиниб қолибди. Чарчадингми? Имтиҳонларинингдан қутулдингми? Қачон битирасан бу ишингни? Ҳеч ёқлай деяпсанми? Ёқла-е тезроқ. Бизнинг кўкракка ҳам шамол тегсин! Укамиз олим бўлди, деб қариллаб юрайлик. Энди уйлансанг ҳам эрта эмас, Мусақулбой. Турғун сен билан ўқиганмиди? Яқинда яна ўғилли бўлди. Ўзи магазинчи, тўрт ўғилнинг отаси, бурнига хода етмайди. Бу ёқда, мана, Султон аканг ҳам уйланаман, акам йўлимни очсин, деб турибди. Келин ҳам тайёр эмиш, ҳа. Тоза ошиқ-маъшук. Қўй-э шу ишингни, қийналиб кетдинг. Ё домлангнинг қиз-пизига кўз тикиб юрибсанми? Майли сеники тўғри. Катта одамлар билан қариндош бўлган яхши. Мана, биз ўқимадик. Лекин янганг билан қозон-товоқ, уй-рўзгон институтини гуллаиб ётибмиз. Энди қайнотақайнаналикни имтиҳон топширарканмиз...

“Московдаги беш йиллигидан ҳам катта ўқишда домуллоликка ўқиётган Мусоқулбой” акасининг пишиб ўтиб кетган шафтолидек

тап-туп тўкилаётган саволларига сиполик билан хушламайгина ҳа-ху деб ўтирди. "Машқи паст - пул сўраб келган-ов", деб қўйди ўзича Шерқўзи.

Ака-ука қўйруқ ёгига қилинган хушхўр паловни тушириб, сўнгра хўжабилмас қонувни хузур қилиб ейишди, устидан аччиқ кўк чойни босиб-босиб ичишди. Шерқўзи "Ҳа, кўрсатган кунингга, етказган мартабангга шукур!" деб ёнбошлади, нос отди. Мусо ҳам чўнтагидан тилла қоғозли қутичани чиқариб, сигатера тутатди.

- Мусоқулбой, бошга бир ташвиш тушиб турибди, ука, - деб гап бошлади Шерқўзи носини тупириб, оғзини чой билан чайиб олгач - шу уканг, жиян бўлса ҳам уканг-да энди... Кампир, ўглинг қаёққа даф бўлди?

- Мансур жўрасининг тугилган куни экан. Ўзингиздан сўраб кетди-ку, - деди Каромат.

- Хаҳ, тирмизаклар-эй! Тугилиб нима каромат кўрсатибдиларки, уни нишонласа! - деди Шерқўзи. - Майли, бориб келақолсин. Ишқилиб ичкиликка ўрганиб кетмаса бўлди... Мусақулбой, шу уканг еган-ичганимни бурнимдан булоқ қилиб оқизмоқчига ўхшайди-да.

Мусақул акасига ҳайрон қараб қўйди.

- Кампир, бор, сен у-бу ишларинга қара қозон-товогингни ювасанми ё ҳамсояларникига ўтиб гап сотасанми, ишқилиб бизни холи қўй, гапимиз бор, - деди Шерқўзи.

Афтидан Каромат уларни ҳеч холи қолдиргиси йўқ эди, шекилли, синини бузмай:

- Ўтирибман-да, - деди.

Шерқўзи шу пайтгача гапини икки қилмаган хотинига ўқрайиб қаради, аммо ҳеч нарса демай укасига ўгирилди:

- Тоза чарчадим, ука. Бир ўзим бўлсам, ҳали у деб югур, ҳали бу деб. Бир ёқда колхознинг иши, бир ёқда рўзгор ташвиши. Аҳволимни кўриб турибсан - битта хотинга гапим ўтмайди. Али десанг, бали деб туради. Она-бола тоза бошимга чиқиб олди. Мана, бир ойки, ҳар куни галва: Султонбойга хотин олиб бериш керак эмиш! Оқшомлари ухламай, кўкрагини захга бериб ётади. Бир-бирларига кўнгили қўйибдилар! Шу Аширқулда бир қиз бор - худонинг балоси. Агар

шунини олиб бермасам, она-бола мени ташлаб, чўлга қочиб кетар эмиш, чўлга!

Каромат анграйиб қолди. “Ёлгон гапиргунча ёрилиб ўлсангиз яхши-е”, дегандек ёқасини ушлади. Мусо акасининг гапларига чиппачин ишониб, янғасига қаради: “Шунақами?” Каромат нимадир демокчи эди, Шерқўзи имкон бермади:

- Ўтир-э! Мен гапиряпман. Эрманми сенга! Ана шунақа, ука, бир огиз гапириш учун булардан рухсат сўраш керак. Айт, деса - айтаман, йўкса, тилимни тишлаб ўтиравераман.

Мусо жуда ташвишланди:

- Масала шу қадар жиддийми?

- Нима, кулогингга танбур чертаяпманми? Жиддий бўлмаса, шунча куйиб-пишаманми?

Мусо галстугини бўшатди, яна битта сигарета тутатди, ростдан ҳам акасининг бошига жуда катта фалокат тушгану, бунда фақат ўзи халаскор бўлиши мумкиндек, ўйчан қиёфада сўз бошлади:

- Унда масалага бунақа тарзда бир ёқлама ёндашиб бўлмайди. Тўғри, Султон сал ёшроқ албатта. Лекин кечалари ухламай... Умуман, бу қадар каттик севиб қолган бўлса, кўнглини синдирмаслик керак. Кейин унинг шаклланишига ёмон таъсир этиши мумкин. Масала жуда жиддий. Чуқурроқ ўйлаш керак.

Шерқўзининг энсаси қотди.

- Масала-пасалангни қўйиб тур, ука. Ундан кўра Султонга ўзинг икки огиз насиҳат қилсанг-чи. Сени “акам-акам”лаб, соянгга саккиз қават кўрпача тўшаб юради - гапингни икки қилмас.

Мусо “жиддий масала”ни ҳал этишнинг бунақа осон йўли борлигига ҳайрон бўлди:

- Мен-ку насиҳат қиларман, бироқ у... Севги деган нарса...

- Хўш? - деди Шерқўзи укасининг чайналишига гаши келиб.

- Болага жавр бўладими, дейман...

- Мен ҳам шунини айтаман-да, - деди Каромат қайнисининг далдасидан умиди учқунлаб.

- Унда нима қил дейсан? - деди Шерқўзи. Мусо яна дудмал гапирди:

- Ҳар ҳолда кўнгили масаласи...

- Уйлантириб қўяйми? - деди Шерқўзи қизишиб. - Нонни нанна деб юрган болани-я?

Мусо кифтини учирди:

- Билмасам. Шерқўзи давом этди:

- Уйлантириб қўйсам-да, ҳафта ўтмай: “Ота, буниси ёкмади, оёғи ингичка экан, бошқасини олиб берасиз”, деса, ё: “Кулиши бизга тўғри келмади, яхши куладиганини топдим”, деб қолса, унда нима қиламан? Менинг қиз фабрикама йўқки, бу она-боланинг кўнглига тўғри келадиган, андазасига тушадиганидан чиқариб бераверсам!

Мусонинг бирдан ўжарлиги тутди:

- Демайди! Мен кафилман - демайди. Муҳаббат - сизга ўйинчоқ эмас. Бу... Ўзингизнинг ўглингиз бўлса ҳам, тўйгуларини оёқости қилишга ҳаққингиз йўқ!

“Ие, бу бало қайдан чиқди?”, деб қўйди Шерқўзи кўнглида.

- Эй, менга қара, калланг жойидами ўзи? - деди у ич-ичидан хуруж қилиб келаётган жаҳлини босишга тиришиб.

Бу гап Мусога аччиқ қамчи бўлиб тегди ва у шу пайтгача қамчи кўрмаган асов арғумоқдек кўтарилиб кетди:

- Каллам жойида, жуда жойида! Қани...

- Каллангиз жойида бўлса, ўзингиз уйлантириб қўя қолинг! - деб Шерқўзи бирдан сизлашга ўтди.

Мусога акасининг кинояси жуда огир ботди, шунча вақт унинг гапларидан ранги чиқмай юрган одам, бирдан исён қилди:

- Бўпти! Ўзим уйлантириб қўяман! Нима, қўлидан келмайди, деб ўйлаяпсизми? Келади! Тўй-пўй деб ўтирмай иккаласини ҳам Москвага олиб кетаман, ўқитаман. Степендиямни шуларга бериб, ўзим вокзалда юк туширсам ҳам, кунимни кўраман.

Шерқўзининг захраси учди: “Э, бу қипқизил тентак экан-ку!”. Лекин, бари-бир тилининг қичигини босолмади:

- Ҳм... майли уйлантириг. Сизга ҳам фарз - укангиз. Мен ўлиб, нетиб қолсам, албатта унинг бошини силашингизга тўғри келади. Лекин ҳозир қайси пулчаларига уйлантирадилар? Муллажирингни қайдан топадилар, муллажирингни?

Топаман! - деб турсайди Мусо.

Олдин ўзларига хотин топсинлар! Олти йилдан берики, одамла...нинг ичидаги гапларни топиш тўғрисида китоб - дастуриламал ёзиптилар (Диссертациясининг мувзуини Мусо ҳар келганида акасига деҳқонча қилиб қайтақайта тушунтириб қўйган эди.) Бирон бир қизнинг ҳам кўнглини текширсалар бўлармиди, зора, ўзларига майл билдирган чиқар...

Мусо қандай гувлаб кўтарилган бўлса, шундай шувиллаб тушди:

- Менинг уйланишим билан ишингиз бўлмасин! Уйланарман ҳам. Огирлиги сизга тушмайди. - У лаблари титраб, акасига ёвқараш қилди. Шерқўзи ҳаддидан ошганини сизди, бундан ўзи эзилди. - Ака бўлатуруб сиздан шу гап чиқдимми... бўпти! Бопладингиз! Энди ўгил уйланти...асизми ё ўзингизга яна битта чўри оласизми, аралашмайман. Бундан кейин - Мусо гапини охиригача айтмай қўл силтади-да, сапчиб жойидан турди.

- Илоё, ўгил тугмай мен ўлай! - дея Каромат хўнгиллаганча йиглаб юборди.

Шерқўзи индамай ерга қараб қолди; укаси эшикни қарс уриб чиқиб кетгач эса, жуда-жуда хўрлиги келди: шу китобхўр, савдойи укам ҳам одам бўлсин, пешонасига офтоб тегсин, деб топган-тутганини аямайди; жўнаганида доим машинасига ўтказиб, шаҳардаги вокзалгача чиқариб қўяди шу йил кўкламда кийимларининг унниқиб қолганини кўриб, бегона юртда – дўсту душманнинг ичида кўнгли чўкмасин, деб, жигари-да, юз эллик сўмга (шунча пулни қайси мард еб кетарга беради!) устидаги костюмни олиб берди; мана оқибати - итдай қилиб кетди! Хотинини чўрига тенг қилди. Бир огиз гапига!

- Ўчир унингни! - деб ўшқирди у ҳамон ўксиб-ўксиб йиглаётган хотинига. Ўчир, деяпман!

Каромат унини ўчириб, пиқиллашга ўтди. Шерқўзи укасининг ҳамон ўчмай, ликопчада тутаб ётган сигаретасига термулиб, ўзини бу оламдаги энг бахтиқаро одамдек ҳис этди, чуқур хурсинди:

- Сўровдингми, бу боди неча кунга келган экан? Каромат елкасини қисди.

- Қанақа меров хотинсан? Сўраб олмайсанми, ахир? - дея

Шерқўзи дўпписини қийшайтириб, гарданини кашлади. - Бугун букага ем бердингларми?

Каромат бош ирғаб, “Ҳи-ий” деган товуш чиқарди, бу “Ҳа”, дегани эди.

Шу тунни Шерқўзи куш уйқусида ўтказди. Ўглининг ярим кечаси гандираклар келганини, ётгандан сўнг ҳам кўнгли айниб, уч марта ташқарига отилиб чиққанини кўрса ҳам, индамади. Ўйлаган ўйларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиб, эрталаб дили равшан тортиб турди. Икки чақиримча наридаги участкадан хабар олди. Кеча таралган сув ҳали этакка етмабди. Текис ер-да, сув юриши қийин, лекин гўзалар қониб ичади. Шерқўзи у ер-бу ердаги ювилаёзган кулоқларга чим босиб тўғрилади-да, уйга қайтди. Келса, кўзлари қизариб, ранги олиниб қолган Султон қатикни қошиқ билан кавлаб ўтирган экан, отасини кўриб бошини ҳам қилди; кеча ичгани учун ундан аччиқ-тизиқ дашном кутди. Аммо Шерқўзи буни ўглининг юзига солмади - у бошқа фикрлар билан банд эди.

- Бўлдингми? - деди у. - Қани, болтани ол.

Ота-бола ҳовлига чиқишди. Шерқўзи қайси теракларни йикитиш кераклигини бир бошдан кўрсатиб турди. Султон эса болта билан қафтдек пўстлогини учуриб белги қилиб бораверди.

- Йигирмата, - деди Шерқўзи. - Етади. Йикитиб, бутайсан-да, пўстлогини шиласан. Кўзингга қара, электр симига ёнбошлатиб қўйма тагин. Дарахт болта урган тарафга қулайди, эсингдан чикмасин. Аилантириб гажиб ташлама, бир томонидан чоп. Бунга икки кун кетади. Кейин мана бу эски огилни бузиб, ўрнини текислайсан. Биронта шопир билан тогдан беш-олти мошин тош ташийсан. Бирон тонна семон, уч мингта гишт қуясан. Огилнинг ўрнига, кейин ташиб қийналмайсан-да. Теришига, майли, ўзим қарашаман, аммо бошқа ҳамма ишни ўзинг қиламан, ўргатаман. Уч уй, биттаси мана бунақасига тушади. Бу ёғи айвон. Иморатни қулинг ўргилсин қилиб битирасан, ана ундан кейин - тўй. Келинни янги уйга туширмасак уят бўлади, ҳамма шундай қиляпти. Сенинг бошқалардан кам жойинг йўқ. Ўзинг қара, шу чолдеворга келин обкелиб бўладими? - У пойдевори ердан бир кулоч кўтарилган, деразалари уч тавақали, томи шифер

билан қопланган, оқланган беш хонали иморатга ишора қилди. - Сенга янги уй керак. Бир чолу кампирга шу чолдевор ҳам бўлаверади. Сўгин... пул топишнинг ҳам йўлини ўйла. Токайгача сени боқаман? Энди бизни боқадиган вақтинг ҳам келди... Майли, сени кўчага ташлаб қўймайман - минг сўм бераман. Иморат учун. Ана, бор-э, новосни ҳам тўйингга атадим. Бозордан биронта мол олиб бераман. Боқиб семиртирсанг - фойдаси сеники, зарар қилсанг - тўлайсан. Лекин қолганини ўзинг топасан. Тўйга ҳам беш-олти минг керак. Нима қиласан? Ишлайсан-да. Бригадирдан сўраб кўрай-чи, аравани берармикан. Кейин, пахта тугагач, Пиримнинг қаватига кириб тракторчиликни ҳам ўргансанг... Ҳозир тракторчи ҳам ойда икки юздан ошириб туширади. Ола хуржунни елкалаш осон эмас. Жамийки нарса пулга боглиқ бўлиб қолди. Ҳозир қизлар то тўйгача, то шип этиб оёққўлингни боглагунча илжайиб: "Султон акажон, сизсиз менга дунё қоронғу", деб юради, кейин хат олиб, хат беришлар қаёқда? Пул олиб, пул беришади.

Султоннинг қўлидан болта тушиб кетай дерди.

- Бунақада... уч йилда ҳам... - дея олди у.

- Ҳа? Уйланиш - олма пиш, озгимга туш эмас. Агар бу ишларни эртароқ битираман, пулни бир ойда топаман, десанг ҳам - ихтиёринг. Мен чўзиб ўтирмайман. Ёки, шунча вақт мени кутиб ўтирмайди, деб кўрқаяпсанми? Кутади, яхши кўрса - кутади. Сен янги уйга тушириб оламан десанг, обрўйи-да, қайтанга боши осмонга етади. Ё яхши кўрмайдими?

Султон ерга қараганча қизариниб ғулдиради:

- М-м, нега энди...

- Бўпти-да, - деди Шерқўзи. Бироқ Султоннинг саволи бор эди:

- А, келаси йил ўқишга борасан, деган эдингиз-ку?

Шерқўзи бунақа анқов болани энди кўраётгандек, жуда "хайратланганини" билдириб:

- Ана холос! - деди. - Қанақа ўқиш? Эсингни еб қўйдингми, ўғлим? Бўйнингга ола хуржун тушяпти-ю, сен ўқиш дейсан. Хотинингни ким боқади? Сенга ким ҳар ойда етмиш-саксон сўм жўнатиб туради? Буларни ўйлайсанми?

Султон бўзариб кетди.

- Ҳе, содда болам! Хотин деб ўлиб-тирилиб пул йигасан, тушуриб ҳам оласан. Тўйдан кейин уч-тўрт хафта чилланг чиққунча яшинмачок ўйнаб, қувлашиб ҳам юрасан. Кейин... бошланади - рўзгорнинг униси кам, буниси кам. Бир вақт қарабсанки, севги дегани донга қўнган чумчукдек пир-р этиб учиб кетди, унинг ўрнига эса хотининг тўрт-бешта чурвақани қаторлаштириб тугиб ташлабди. Шундан кейин дод сол, бақир, қайда - ёшлик қайтмайди, яшинмачок ҳам йўқ. Болаларинг катта бўлади, қўлини ҳалоллаш керак уйлантириш керак. Улар-ку ҳеч нарсанинг ташвишини тортмай униб-ўсаверади, аммо сенинг бўйнингда - бир умрлик бўйинтурук!

Шеркўзи ўглига зимдан разм солди: Султоннинг ранги ўчиб, шалвираб қолган эди.

- Қанақа қилиб ўқийсан? Уларни қишлоқда қолдириб, ўзим кетаман десанг, болаларинг: “Отажон, бизни ташлаб қайга борасиз”, деб бигиллаб этагингга тармашади, хотин ёқангдан ушлайди, сен қайда бўлсанг мен ҳам ўша ерда, сенсин бир кун кам яшамайман, дейди. Яхши кўргандан кейин шунақа-да. Сени еру кўкка ишонмайди. Шаҳардан бирортасини топиб олади, деб кўркади. Жўраларинг ўқийди, битириб келиб ёглиқ-ёглиқ жойларни эгаллайди. Яна ўқийман дегани Мусо амакингга ўхшаб Масков, Ленинград, Киев деган юртларга боради, дунё кезади. Сен эса биримни икки қилай, чирқиллаб ётган болаларимнинг огзига бирон егулик тикай, деб, хотиннинг этагидан чиқолмай, шаҳар нима, саёҳат нима, томоша нима - билмай ўйин-кулгидан, дунёнинг гаштидан бебаҳра ўтиб кетасан. Доим шу қишлогинг, ваг-вуг йиглаётган болаларинг, шу қора кетмон... Майли, нима қиласан энди, уйланаман, деб сўз бериб қўйгансан, устидан чик. Чидайсан-да энди, - дея Шеркўзи, гўё ўгли аллақачон уйлангану ҳозир отасига кун кечиришнинг оғирлигидан зорланаётгандек тасалли берарди.

Шеркўзи уйланишнинг “қора” манзарасини ўглига аниқ-равшан чиқиб берди, мисоллар билан тушунтирди, куйиниб уқтирди, унга жуда ачинди, бундай мушкул аҳволига ўзи мадад бўлолмаслиги учун таассуф билдирди: уйлангандан сўнг ҳар ким ҳам, агар у эркак бўлса

ўз аравасини ўзи тортиши керак. Ўзи эса бошқа нарсаларни ўйлади: оғилни йиқитиб, ўрнини текислашга вақтии йўқ эди - айни муддао; лекин теракларга жабр бўладиган бўлди-да. Хдй майли, йиқитиб, арчиб, яхшилаб тахлаб қўйилса, биронтаси сўраб қолар. Ана Соҳибназар ака бу йил иморатини бошламоқчи, болор излаб юрадими, келади-да. Бўлмаса, устига қора қогоз ёпса, нам ўтмайди, қуриб ётади. Ўзи ҳам вақти келди - яна бир йил қирқилмаса, ўзаги чириб қолади.

- Ҳа, пешанангдагини кўрасан-да, ўғлим. Қ,лга туфлаб олиб, бисмилло, де, ишни бошла. Болтани теракнинг тубидан ур, тункаси ер баровар қолсин. Мен онанг билан маслаҳат қилай-чи, келинига кийим-кечак тўғрилаганмикин. Бу ҳам катта галва - қирқта қўйлак қўйиш керак. Ҳар бири юз сўмдан кам эмас. Тавба, яхши кўрганингдан кейин жанда-жунда ҳам бўлавермайдими? Йўқ, бу замоннинг қизларига камида пошшонинг маликаси киядиганидан топиш керак. Илгари одамла... бир қоп жухори, уч газ читми, бўзми, шу билан хотин тушириб олган. Э-э

Султон ҳар бири кучокни тўлдирадиган теракларнинг аввал тубига, сўнгра учига мунгайиб қаради, назарида, улар булутларга тутатиб кетгандек эди. Шерқўзи эса ўглининг уйланишига рухсат бериб, оталик бурчини ўтаган, аммо унинг бошига тушган фожиадан гангиб қолган одамдек елкасидан босиб турган юкни базўр кўтариб, оғир-оғир қадам ташлаганча жўнади, йўл-йўлакай кафтини тўлдириб нос отди.

- Сўраб келдим, - деди Каромат эрини кўрган заҳоти. - Бугун кечкурун кетар экан.

- Ҳафами?

- Ҳа, хийлагина, - дея Каромат эрининг огзига термилди.

- Пулдан ўнта ўн сўмлмк олиб чиқ. Яп-янги, шалдираб турганидан! -деб буюрди Шерқўзи.

Мусо акасини кўриб қовогини уюб олди, кўришмади ҳам. Шерқўзи эса ўзини жуда гариб тутди, укаси саломлашмаслигини билса ҳам қўлини чўзди.

- Отам қани? - деб сўради.

- Хатмга кетди, - деб тўнгиллади Мусо.

- Бийим-чи?

Мусо тескари ўгирилиб олди:

- Билмайман!

- Қаёққа кетди экан, а? - деди Шерқўзи кампир онасида жуда зарур иши бордек.

- Келин ахтариб кетган. Менга! - деди Мусо.

Шерқўзи йўталиб қўйди, томоқ қирди, “Эҳ-э, кеча тоза тегиб кетган кўринади. Пулингиз керак эмас, деб бойваччалик ҳам қилса керак”, деб ўйлади.

- Ҳа, ука, менинг ҳам куним битганга ўхшайди, - деди Шерқўзи дабдурустдан йигламсираб. Атай бурнини ҳам тортиб қўйди. - Мазам йўқ, ука, мазам йўқ. Шу йил қишда ўпкани олдириб қўйганга ўхшайман.

Мусо акасига ишонқирамай қаради, индамади.

- Кўкламда, ренгин келувди... - Шерқўзи гапининг давомини айтмай, худди ҳози- , айна дамда бу дунё билан хайрлашаётган одамдек “олис-олислар”га шифтнинг бурчагидаги ўргимчак уясига чексиз қайгу билан термилди: “Тавба, минг хил жонзот бор-а, шу ҳам кун кўрса керак-да энди”.

Мусо лакқа тушди.

- Хўш-хўш?

- Отамга айтолмай юрибман. Догимни кўтара олмайди, деб кўрқаман. Илиниб турган бобой нарса, йиқитиб қўяманми, дейман-да. Мендан олдин қайга борасан, сендан олдин мен кетишим керак, деб... Эй худо, сенга нима ёзигим бор эдики, отамдан илга... и мени олсанг! Сен Масковда, муштипар сингилларим ўз рўзгори билан Мен бунақа қия бўлиб кетсам, бобойнинг огзига ким сув томизади? Ким ҳасса ушлаб, “Вой, отам”лаб туради? Ҳаммангнинг йўлингга термилиб кўзи очик кетадиган бўлди-да отам бечора... - Шерқўзи буни аниқ тасаввур қилдию гапига ўзи ҳам ишониб, бирдан ўпкаси тўлди, кўзларидан тирқираб ёш келди. Мусокулбойнинг ҳам ияклари қалтираб қолди.

- Ҳа, ш-рлик отам! Етмишга чиққанда бу кўргиликлар ҳам кутиб

турганмиди! Шерқўзи кафти билан кўзларини артди. - Ука, бу гапни озгингдан чиқара кўрма лекин. Зинҳор базинҳор! Айниқса, бобойга.

Энди Мусонинг кўзлари ёшланди:

- Нима, докторлар аниқ касалга чиқардимиз? Шерқўзи чўчиб кетди-да, ёлгонини андавалашга ўтди:

- Ҳали аниқ эмаску-я, лекин шу Хўжам ҳеч натижасини айтмайди-да. Кўрса, индамайди. Ўзим сўрашим - нокулай.

- Сўраш керак-да, ахир. Негативини кўрсатсин. Қанақасиз, одам ҳам ўз соғлигига шунчалик бепарво бўладими?

- Э-э, сен ҳам қизиқ экансан, - деди Шерқўзи. - Агар сил касалсан, деса, одамлар мен билан битта пиёладан чой ичмай қўяди. Ошна-оғайнига тўй-маъракага аралашолмай қоламан...

- Ну и ну! - дея тутаб кетди Мусо. - Тўй-маърака эмиш! Гапни каранг! Бўпти, сўраманг, одамлар сизни тўйдан калтак билан қувлаб чиқаради. Лекин гап бундай: хозироқ, йўқ, бугун кечкурун мен билан жўнайсиз! Москвада сизни ўзим текширтираман. Сизни кишлоқ врачлари эмас, академик... профессорлар кўради.

- Қўй-э, ўзим бир бало қилиб тузалиб оларман, - деб қўл силтади. Шерқўзи, “Ўттизга чиқса ҳам бунинг ҳовлиқмалиги қолмабди”, дея ўйларкан. - Балки... ҳеч гап йўқдир. Ўзим ваҳима қилиб юрган бўлмаин тагин. Мени Москвага олиб борсанг-у, соппа-соғ чиксам, сен академик, прापесирларинг олдида қизариб... Лекин шу ҳар замонда “Ўҳ-хў-ў”, деб йўталиб қўяман-да.

Мусо Москва касалхоналарининг бу ердагидан минг карра афзал эканини исботлаб, оёқ тираб туриб олди. Шерқўзи кўнмади, “Рўзгор, бола-чақамни ташлаб, Масковда тентирашим етмай турувди”, деди. “Ана шу қоқоқлигингиз билан ўз бошингизга етасиз!” деб хитоб қилди Мусо. Шерқўзи гапни айлангирди, чувалатди-чийратди, охири Мусо акасининг ҳеч қанақа касал-пасал эмаслигига қандай ишонганини билмай қолди. У бошлаб чув тушганини сезиб, жаҳли чиқа бошлаган эди, Шерқўзи мавзуни мутлақо бошқа томонга - Мусонинг болалигига буриб юбориб, кулдирди: Мусо тўрт яшарлигида “Назирани оламан”, деган эмиш. “Уни олиб нима қиласан?” – деб Шерқўзи сўраса, Мусо ўйлаб туриб-туриб: “Ўпаман”,

- деган эмиш.

Мусо бошини орқага ташлаб қаҳқаҳ отган пайтда Шеркўзи сегингина унинг олдига пулни қўйди. Мусонинг қаҳқаҳаси оғзида, тиззаларига шапатиламоқчи бўлган кўллари кўтарилганича қолди:

- Ия, бу... қандай бўлди? - деди ўн сўмликлардан кўз узмай.

- Ҳа энди, чой пули қиларсан, - деди Шеркўзи жилмайиб. Мусонинг юзига мамнун бир табассум ёйилди:

- Кечагидек тезлашиб турсак бўлар экан-ку.

Чамаси бирор соатлардан сўнг Шеркўзи ўша чорпояда ёнбошлаганча, "Бизни ташлаб қайга кетди..." деб хиргойи қилганча хаёл суриб ётарди: "Ҳамма ишнинг чаппа айланиб кетишига сал қолди-я... Мусокулбой бу йил ёқлармикан? Китоб ёзиш шунча қийин ишми, а? Ҳа, одамларнинг ичидагини билиш осон эмас-да. Ҳеҳ-хе, "Туйғуларини оёқости қилишга ҳақкинғиз йўқ" эмиш. Ол-а! Ҳа, мана туйғуларини оёқости ҳам қилмадик, катта йўл ҳам очиб бердик. Қани, бу кишининг туйғучалари неча кунга чидар экан? Йигирмата теракни йикитишни бир ҳафтага чўзади. Кейин огилни йикитганда бир чангиб берсин, бир чангиб берсин! "Ота, бу...ни бир едим, иккинчи емайман, ўқишга бораман", деб чопиб келади олдимга. Ишларни санаб берганимда кўзи чиқиб кетди-ю, яна бу киши хотин олармишлар. Шу Соҳибназар аканинг саккизинчига ўтган қизчаси кўгирчокдеккина бўлибди-да. Э, тавба, умр жуда тез ўтади-я! Соҳибназар ака биринчи хотинини тугмаслиги учун қўйиб юборгани худди кеча эди. Мана, қизи бўй етиб қолибди. Онаси жуда покиза аёл. Султонбойни бир амаллаб ўқишга жойлаштирсак, икки-уч йилни ўтказиб шу жамалаксочга бир огиз солиб кўрамиз-да".

- Каром, чой-пойинг борми? Эй, бу ўзбекнинг рўзгори...

Шу пайт Шеркўзи сўрининг сузма осилган айрисига кўниб турган кечаги олашақшакни кўриб қолди.

Бунгача Султондан ҳамма гапни оқизмай-томизмай билиб олиб, лабини тишлаб қолган Каромат дамлаб, тиндириб қўйган чойини кўтариб чиққанда Шеркўзи олашақшак билан қизгин "сухбат" қурган эди:

- Ҳа, чўқи, чўқи! Шу чакки халтани сен учун осдириб қўйибман.

Қачон бу арзанда олашақшагимиз келадию тешиб кетади, деб кечадан бери йўлингда кўзим тўрт. Э, бугун машқинг пастроқ? Нега шақилламайсан? Шақилла, яна бир эштайлик. Армонинг қолмасин. Шақилла-да-е...

АЛМИСОҚДАН ҚОЛГАН КАРИМ

Ҳикоя

Карим — пастаккина, кўримсизроқ йигит, лекин жуда кучли, чайир; муштумлари юм-юмалок, тошдек қаттиқ. Карим тош кўтариб, эспандер билан қўлларини роса пишитган. Агар иккита ёнгоқни кафтида сикса, ёнгоқлар эзилиб, магзи пўчоғига ўтиб кетарди. Қалпини топиб урса, ҳар қандай йигитни ҳам қулатади. Пахтада, ётоқни тозалашга ўзининг ўрнига уни мажбурламоқчи бўлганда, факультетнинг энг уришқоқ, бўйчан йигитларидан бири — каттақўргонлик Искандарни қалпини топиб бир урган, яхши ҳамки, девор бор экан, бўлмаса, Искандар учиб тушарди. Агар шунда Искандарнинг шериги Қодир Каримни маҳкам кучоқлаб олмаганда, Карим уни чатоқ қиларди. Лекин, бари бир, Қодир қўйиб юборгандан кейин у ҳеч нарса қилолмади — улар зўрлик қилишди. Аламдан Каримнинг кўзига ёш келди. Хўрликдан эмас, аламдан: кучи бўлатуриб бўйининг пастлигидан, шундай бақувват қўлларининг калталигидан, рақибларининг икки кишилигидан, курсдошларининг ҳаммаси бундан беҳабар, ташқарида — мактаб ҳовлисида қийқириб футбол ўйнаётганидан, буларни деразадан кўриб қолган Манзуранинг чинқириб юборганидан, яна битта — жуда муҳим сабабдан йиглаб юборди.

Бу гап штабга бориб етди. Манзура: “Курсдошимиз Каримни учинчи курсдаги Искандар билан Қодир тентак роса уришди”, деб қизларга сотиб қўйибди; фаоллиги ошиб-тошиб ётганидан ўзини яна нима масалаларда кўрсатишни билмай юрган Салима штабга бориб айтибди. Декан пахтадагиларнинг аҳволидан хабар олгани шу куни келган экан, бу гапни эшитган заҳоти учаласини ҳам чақиртирди. Искандар ҳайдаладиган эди, гирромликка ўтди, ўламан саттор, олдин ўзи урди, деб исботи учун шишиб турган юзини пеш қилди, огзини очиб кўрсатди: Каримнинг бир уришидаёқ унинг лунжи ичидан тарам-тарам қирқилиб, ҳамон қонталаш бўлиб ётган экан.

Декан Искандар билан Қодирнинг бир ойлик стипендиясини олиб

ташлади. Бироқ, бунинг Каримга иссиги ҳам, совуги ҳам йўқ эди. “Майли, улар стипендиясини олсин, менга бари бир. Лекин бир кун эмас, ахир бир кун Искандарнинг якка ўзи қўлимга тушиб қолар-ку”, деди.

Искандарни якка қўлга туширганда Карим нима қилишини ўзи биларди-ю, аммо вазият ўзгариб қолди — Искандар шу куни оқшом жўражонларидан олтитасини эргаштириб, уларнинг ётоғига бостириб кирди. Энди ухламоқчи бўлган Каримни куткилашиб, ўртага олишди. Бу ёғи тушунарли эди, йўқ агар Адҳам бўлмаганда, бу ёғи нима билан тугаш ўз-ўзидаш маълум эди.

Ана шунда Адҳам ўзини кўрсатиб қолди, шу билан ҳаммани хайиктириб, Каримнинг ҳаётига, ички сирларига аралашиб кетди. Каримнинг эса ҳеч кимга айтмаган, айтолмайдиган битта ички сир бор эди. Ва бу сир жуда муҳим эди.

Хуллас, Адҳам ана шунда орага тушди. Искандар жўралари билан бостириб кирганда бошқа болалар қўрқиб кетишди (биринчи курсда), Адҳам эса кичкина эговча билан тирногини тозалаб ўтирган эди, индамай қўзгалди-да, Каримнинг ёнига келиб, уни Искандарлардан тўсиб олди ва гўё б ерда ҳеч гап бўлмаётгандек, бамайлихотир тирногини тозалайверди. Боши оғиб, кимқайлардан адабиёт факультетига тушиб қолган хумкалла, гирт безори Маъруф уни туртиб, “ Сан бола, нари тур”, деганда, Адҳам киприк қокмай, хўппасемиз, айикполвон Маъруфга шундай деди: "Қўлингни торт. Кучим бор, деб овора бўлма, қўл кўтарганинг заҳоти кекирдагингни суғуриб оламан. Кейин, геофакдаги “Байрон”ни,

"Чингизхон"ни биласанми? Билсанг бўпти-да!"

Шу гапдан сўнг Маъруф негадир бирдан чўкди, бошқаларининг ҳам шашти сўниб қолди. Искандар Маъруфга қаради, Маъруф эса шерикларига мўлтираб тикилди. “Бу хотинлик,— деди Адҳам шунча гап етмагандек. — Бир кишига етти киши бўлиб келиш — хотинликнинг ўзгинаси. Албатта, ҳозир Каримни, Каримга қўшиб, ким билади, балки мени ҳам урарсизлар. Лекин эртага... эртага бошқатдан бошқача гаплашамиз”. :

Кейин муросою мадора бошланди: улар Каримн тинч қўядиган,

Карим ҳам Искандарга индамайдиган бўлди (буни Адҳам ўз устига олди). Маъруф Адҳамни қўярдақўймай ташқарига судради. Улар нимани гаплашишди — буни ҳеч ким билмади. Қайтиб киришганда Маъруф Адҳамнинг елкасидан дўстона қучмоқчи эди, Адҳам унинг қўлини силтаб ташлади. Шунча гап-сўзнинг орасида Адҳам қўлидан ялтироқ эговчани туширмади, пуфлаб-пуфлаб тирногини тозалайверди.

Ҳамманилг кўзи, бор хайронликнинг сабаби шунда бўлгандек, эговчадан узилмади.

Хуллас, жанжал босилди. Лекин Каримнинг қўли, Адҳамнинг юраги бақувватлигини ҳамма билди.

Каримнинг юрагида гап бор эди.

"Байрон" билан "Чингизхон"нинг кимлигини Карим эртаси куни Адҳамнинг ўзидан билди. "Байрон"— география факультетининг тўртинчи курсидаги Қобил, "Чингизхон" эса уннинг жўраси Турмуҳаммад экан. Карим уларни бир марта кўрган: Қобил озгин, оқсоқ бола; силлиқ, чўзинчоқ юзи нимаси биландир чиндан ҳам шоирларга ўхшаб кетади. Турмуҳаммад — кийик кўз, мўгулбашара, ҳайбатидан одам ҳурқади. Унинг-ку зўрлигига ишонса бўлади, гавдасининг ўзи кимлигини шундоқ кўрсатиб турибди. Лекин Қобилнинг нимаси одамни чўчитар экан, буни Карим билолмади.

Адҳам ҳам буни тушунтириб айтмади, Карим ҳам сўрашни ноқулай деб топди. "Лекин, ошнам, бизники ҳам номардлик бўлди,— деди Адҳам,— ном сотдик. Бошқа чора йўқ эди-да".

Шунда Карим Адҳамни бирдан яхши кўриб кетди, Адҳамнинг нимасидир уни ўзига ром қилиб олди. "Яккама-якка чикқанда, Маъруфни урармидингиз?", деб сўради Карим — шу топда у Адҳамнинг Маъруфга бас келишига ишонарди. Адҳам маъносилжайиб қўйди. "Ўша ҳўкизни-я! Бир калла урса, қайтиб ўнгланмасам керак,— деди.— Мен нимани номардлик деяпман—кучим етмаслигини билиб туриб, "Байрон" билан "Чингизхон"ни орага солганимни-да. Лекин энди булар билан шунақа гаплашиш ҳам керак".

Карим айтмаслиги кераклигини яхши билиб турса ҳам, бари унга

яқнлашгиси келганиданми ёки кечаги ҳимояси учун ўзича миннатдорчилик билдирмоқчи бўлди, ишқилиб, Адҳамга кўнглини очди: ҳеч кимга сездирмаган, билдирмаган юрак сирини — Моҳбибини яхши кўришш тутила-тутила айтиб берди. Адҳам эса у кутганчалик очилиб гаплашмади, фақат: “Ҳа-а”, деди-ю, галати қараб кўйди.

Карим сирини бериб қўйганига афсусланди. Афсуслангани заҳоти шу гапларни айтиб Адҳамнинг домига тушганини, нима учундир бундан сўнг унга бўйсуниб юришини ҳис этиб, кўнгли эзилди,

Адҳам уни ечинтириб қўйган эди. Унинг юраги ялангоч, ҳимоясиз қолган эди.

Шу воқеага, мана, икки ярим йил бўлди. Бу орада Карим билан Адҳам узоқлашиб ҳам кетишмади, яқин ҳам бўлишмади. Каримнинг Моҳбибига муносабати эса кучайгандан-кучайди, лекин жилла; ҳам олдинга силжимади, яъни Карим мундай юрак бетлаб, Моҳбибига дардини ёриб кўрмади. Ўзича севиб, севгисидан изтироб чекиб, азобланиб юраверди. Ҳар эрталаб Моҳбибини кўрганида юраги зирк этар, кўкси куйишиб кетар эди — худди биров унинг огзидан ичига бир ҳовуч лагча чўг ташлаб юборгандек. Ёзги таътиллари-ку, гапирманг: Моҳбиби икки ой олис Сариосиёсига, Карим қурилишга кетади!

Карим уч йилдан бери Моҳбибига севги изҳор қилишни, лоф эмас, юз марта марталар ўйлаб-кўргандир. Лекин қандай айтади! Умрида бунгача бирон-бир қизни севиб, унга севги изҳор қилмаган одам! Ана, айтди ҳам дейлик. Агар Моҳбиби: “Мен ҳам сизни...” деб қолса-ку, бу эҳ-хе!.. Моҳбибининг розилиги шу қадар ўткир, шу қадар ёрқин бахт эдики, Карим бунга ишонишдан ҳам кўркиб кетарди. Хўп, яхши, Моҳбиби ҳам кўнса, ундан сўнг бир гап бўлар. Ҳар холда, бу яхшиликка-ку. Лекин, рад қилса-чи? “Бошқани севаман, Каримбой, беҳуда овора бўлманг”, деса-чи? Йўқ, буни тасаввур қилиш огир. Карим қувончига чидар-ку, бироқ қайгудан тайин ўлади Моҳбибининг рад жавобини эшитгандан кўра, шун дай, ҳозиргидек узоқдан яхши кўриб, умид узмай юргани яхши.

Одамлар нозик-нихол, бўйчан, хипчадан келган қизларни

ёқтиришади, бироқ Қаримга бунақа қизлар узун, чиллакчўпдай орик, яъни хунук кўринади.

Моҳбиби деганимиз эса исми жисмига мос — ўн тўрт кунлик ойдек тўлагина, ойкулчадек ширингина қиз эди.

Моҳбибининг шундай чиройли исмини бузиб, “Мабийи” деб чақиришлари Қаримга жуда огир ботади. Ҳамма шундай деб чақиради, паспортида шундай ёзилган экан. Моҳбибига метрика берган қай бир чаласавод, кар, тўнка котибнинг иши-да бу! Ноилож Қарим ҳам тишини тишига босиб, Моҳбибига “Мабийи” деб мурожаат қилади, Лекин у билан ҳар куни, ҳар соатда хаёлан сўзлашганда, албатта “Моҳбиби” деб шивирлайдк. “Мабийи”— “Ма, бийи — бийи, мана буни ол”, деган каби яфда хунук эшитилади, ахир.

"Моҳбиби, мен сизни севаман!"

Қарим тунни, кўрпага киришни сабрсизлик билан кутади, ётгани захоти бошини кўрпага буркаб, Моҳбиби билан ширин-ширин, одамни энтиктирадиган суҳбатларни бошлаб юборади.

"Моҳбиби, мен сизни севаман!"

Моҳбиби индамай бош эгади, Қарим Моҳбибининг қўлларидан ушлайди, Моҳбиби ўзини олиб қочмайди. Моҳбибининг қўллари шундай майин, юмшоқки... Қарим Моҳбибининг қўлларидан ушлаб ўзига тортади. Моҳбиби унга тикилади, кўзларида — “Кўйинг!” деган ҳаё. Моҳбиби эгилиб, юзларини бекитиб олади, Қарим эса унинг юзини кўрмоқ-чи... Моҳбиби бошини кўтармайди, фақат Қаримнинг қўлларини қисиб қўяди — оҳиста, беозор...

Кейин... Кейин улар жимгина кетишади. Моҳбиби Қаримнинг елкасига бош қўяди, сочлари Қаримнинг бўйнини китиклайди, ёқимли, маст қилгувчи ҳид таратади...

Моҳбибининг сочлари қанақа ҳид таратади? У нима билан бош ювар экан? Бирга кетганларидан сўнг Қарим нима дейди? Йигитлар севган қизига очик-ошқора, севаман, деб гапиравермайди. Севги уларнинг дилида, бошқа нарсаларни гаплашиб ўтиришганда эса кўзида бўлади. Лекин мум тишлаб кетавериш ҳам яхши эмас-да.

Қарим ширин хаёлидан янглишиб кетади-да, ҳаммасини қайта бошдан бошлайди...

Билмайди — қанча ётади, ишқилиб, не маҳалда кўрпа тагида дами қайтиб кетади-да, бошини очади; ҳамхужраси Бурҳонга сездирмай, секингина уф тортади; яна икки-уч соат ухлолмай, ўйланиб ётади.

Уч йилдан бери шундай. Уч йилдан бери Карим азоб чекади, ўртанади.

Энди бу юрак сирининг сирлиги ҳамма биладиган оддий гап бўлиб қолган. Йўқ, уни Адҳам ёймади. Адҳам ўзининг ўрисча китоблари, севимли ёзувчилари, бир-иккита ўзига ўхшаган дардқашлари билан бўлиб, Каримнинг муҳаббатини эсга ҳам олмагандир. Моҳбибини яхши кўришини Каримнинг ўзв билдириб қўйди. Доим Моҳбиби кўринадиган жойга ўтириб олиб, билан кўз уриштирганда лавлагиси чиқиб, Моҳбиби бирон нарса сўраса, гапидан адашиб, севгисини ҳаммага ўзи ошкор қилиб юрдн. Ахир, нима қилсин — уч йил натижасиз севиб юришнинг ўзи бўладими! Устига устак, кўнглидагиси — кўзида, бетига қарасанг — ичи кўриниб турадиган бола бўлса...

Яхшими, ёмонми, Карим шундай яшаб келаётган, куни ўтаётган эди. Балки Бурҳоннинг бир гапи бўлмаганда, Карим эски дардини ортмоқлаб тўртинчи, ундан бешинчи курсга ва шу қўйи — Моҳбибига дардини айтолмай, қишлоғига жўнаб кетармиди?

Баҳорда — қизлар қишлоқ рўдаполарини ташлаб, аввал енгилроқ ёмгирпўшда, сўнгра кўзни қувнатиб, кўнгилни эзадиган гуногун қўйлақларда дарсга қатнай бошлаганларида, Бурҳон ижарахонада олма арчиб ўтириб, шундай деб қолди:

— Шу-у, Мабийингиз бўйи пакана бўлса ҳам, истараси иссиққина, а? Яхши хотин чиқади шундан. Ё нотўғрими, Каримбой? Бир гапириб кўрсангиз бўларди — кейин мазза қилиб яшайсиз: қайнатангиз — совхоз директори; институтни қизил диплом билан тугатган куёвтўранинг тағларида машина! Анови Ҳайит дегани бор-ку, жуда олгир кўринади қизингизни шу илиб кетар-ов...

Каримни иссиққина уйдан қаҳратон кўчага хайдаб чиқиб, бу ҳам етмагандай, устидан бир пақир совуқ сув қуйиб юборишгандек бўлди.

— Қайси Ҳайит?— деди у ичи қалтираб.— У... Унинг қизи бор эмасми?

Бурҳон: “Ҳай ошнам-эй, жуда соддасиз-да”, дегандек бош чайқади, кулди. Олмадан бир бўлак қирқиб, пичоқ учида Каримга узатди:

— Унга ўхшаганларнинг қизи битта бўладими! Бугун бирови билан юрса, эртага бошқасини айлантиради.

Каримнинг томогидан олма ўтмади, бўғзида туриб қолди.

— Ҳадемай битиради: бир ой ўтади-кетади,— дея олма кавшаб давом этди Бурҳон.— Дипломга қўшиб совхоз директорининг қизини ҳам олиб кетса, нима, хешиб чиқадими? Эй, ошнам, улар яшашни билади!

Каримнинг кўнглида нукта каби муаллақ юлдуз чакнади, ундан ўткир санчиқ таралиб, кўкрак кафасини тешиб чиққудек оғритди.

Нимадир қилиш керак эди! Карим ҳозир нимадир қилмаса, ҳоли не кечишини ўзи ҳам билмасди.

— Яна ейсизми?—деди Бурҳон.— Яхши олма экан. Яна бир бўлак. Мозорбосди, Қўшрабоддан.

Карим бош чайқади.

— Шу қизларга ҳам ҳайронсан,— деди Бурҳон.— Қаранг, шу Салимача ҳам ўзига топиб олибди-я. Йигити, бечора, физфақда аспирант, домла эмиш, шўрингга шўрва тўкилгур...

Бурҳоннинг жағи очилиб кетди: Салиманинг читтакдек эканлигию йигитининг гирт аҳмоқлигини роса чайнади, кейин ўзининг соддагина қишлоқ қизига уйланиб (олий маълумотлисининг нози-фироғи ҳам дипломига яраша бўлиб, “Мен сендан кам эмас”, деб турар экан), тинчгина турмуш кечириш ниятини билдирди; қишлоқларида “Бурҳонжон акам қачон бизга огиз соладилар”, деб сочини ўриб ўтирган қизлар сон-мингта эмиш.

Карим унинг гапларини диққат билан тинглаб, ишқилиб, яна Моҳбиби ҳақида гапириб қолмасин, дея юрак ҳовучлаб ўтирди.

Лекин кўнглидаги оғриқ зўрайгандан-зўрайди, бунга чидашнинг сира иложи йўқ эди: “Моҳбиби” деган номнинг ўзи нур ўрнига совуқ бир оғриқ таратаётган ойга ўхшаб қолди — фақат Каримнинг кўнгли эмас, шу торгина ҳужра, ташқаридаги кенг дунё ҳам оғриққа тўлиб кетгандек, гўё ҳаво ҳам томокни тирмалаб ўтиб, ўпкага санчилар эди.

Карим ётоққа отланди. Жуда боргиси келди. Ҳужрада ортик қололмас эди.

Кийинаётиб ойнага қаради-ю, дарров кўзини олиб қочди: ойнадан кўримсиз, бешинчи курсдаги ҳасип мўйловли, жингала сочли, етмиш сўмли жез тугма кўйлак, икки юз эллик сўмли жинси шим кийиб юрадиган Ҳайит — қизларнинг “Ҳайит акажон”ига солиштирганда эса жуда хунук, бурунбой бола—ўзи қараган эди.

Шу Бурҳонларга ўхшаб ҳеч кимни севмай юрса нима қиларди, а? Бу нима азоб!

Карим тўгри Моҳбибиларнинг хонасига борди. Такилатган эди, ҳеч ким очмади. Эшикни итариб кўрса, ичкаридан қулфлогли экан. Бирдан хаёлига келган мудҳиш, даҳшатли манзарадан ўзи ҳам кўрқиб кетиб, эшикни гурсиллатиб урди. Салдан кейин зшиқ қия очилди-да, Турсуноининг чўчиган, уйқуга пишмаганидан ола-кула бўлиб кетган кўзлари кўринди.

— Э-э,— деди Карим.— Э-э, ухлаб ётувдинглар-ми? Мен...

Турсуной эшикни қарс уриб ёпиб олди. Карим шундан сўнг ҳам жойидан қимирламай, бир-икки гўлдиради, ёпиқ эшикка:

— Кечирасизлар,— деди.

Лекин кўнглидаги огрик бирдан қўйиб юборди:

“Ухлаб ётишибди ку! Эҳ, мен бўлсам...— деб шодланди у.— Ухлаб ётишибди-я!” ,“

“Агар эшикни Турсуной эмас, Ҳайит очганда нима қилардим? Нима ҳам дердим?”—сал ўтмай Карим шундай ўйлади. Майкачан, сочлари тўзгиган Ҳайитнинг: “Ҳа, ошна, нимага бизинг ишимизга тумшугингизни сукяпсиз?” дегандек қарашини кўз олдига келтирдию ич-ичигача қизариб кетди.

Даҳлизнинг ўртасида Адҳам унга қараб турган эди.

Каримнинг кўксида нимадир гарчча қирқилиб кетгандек бўлди— ихчам-ингичка, Каримдан узун Адҳам жуда ўтқир, одам сесканарлик нигоҳини унга санчиб турган эди.

Карим тўгри унга рўпара юрди.

Адҳам индамай қўлини чўзди, бошқа бирон жойи қилт этмади. Карим унинг қўлини негадир қаттиқ қисди. Адҳамдан “ха” билан

“ҳим”га ўхшаган бир товуш чиқди.

— Шу,—деди Карим унинг қўлини қўйиб юбормай,— ўзим...

Адҳам қўлини тортди. Жилмайди —лабидан ип қочди. Шу ип Каримнинг бўйнига сиртмоқ бўлиб тушди.

— Қани, киринг,— дея Адҳам ортига бурилиб эшикни очди.

Карим унинг ортидан судралди.

Адҳам турган хона торгина, икки кишилик, лекин Адҳам комендант билан келишиб, ёлғиз ўзига тўғрилаб олган эди. Хона жуда шинам, девордаги трубка тишлаган серсоқол одамнинг расмини айтмаган-да, бошқа биронта ортиқча безак йўқ. Столда очиқ китоб, бир даста коғоз — усткисининг ярмигача ёзилган.

Хона рангсиз, хира, қоронгирок; фақат каравотнинг бош учидаги гулдор сочиқ кўзга яққолроқ ташланади.

Билинар-билинемас тамаки ҳиди кезадн.

Карим стол ёнидаги курсига ўтирди, нима дейишини билмай, жим қотди.

Адҳам хона тўридаги яккаю ягона креслога чўкди. Деразага орқа ўгирганидан юзи сирли тус олди.

"Шунақа нарсаларга пул сарфлаб, магазиндан эринмай кўтариб келганини айт", деб ўйлади Карим креслога суқланиб боқар экан.

Адҳам дабдурустан сўради:

— Мабийининг олдига келувдингизми? Карим талмовсиради:

— Э, йўг-а, ўзим шундай...

— Нима, ўзим шундай?

"Бунинг ҳам Моҳбибига кўнгли борми? Бунча текширмаса,— деб ўйлади негадир Карим.— Менга йўл бўлсин! Қайси қиз бунга йўқ дейди?"

— Нима, ўзим?—деб такрор сўради Адҳам.— Яширишнинг нима кераги бор? Келдим деб айтинг, ҳеч ким сизни айблаётгани йўқ-ку.

Карим миқ этмай бошини эгди, қўлларини кийиштирди.

— Шуни ростдан ҳам яхши кўрасизми?—деб яна уни найзага илди Адҳам.

Карим рад қилгиси келди-ю, лекин бунга керакли гап тополмаганидан, ноилож бош иргаб, Адҳамнинг гапини тасдиқлади.

— Ҳа, яхши,— деди Адҳам бир оз ўйланиб тургач.— Яхши кўрасиз. Яхши кўрсангиз, нега шуни ўзига айтмайсиз? Уч йилдан бери нима қилиб юрибсиз? Ё Мабийининг ўзи келиб, “Каримбой, мен сизни севаман”, деб айтишини қутяпсизми?

Каримнинг кўнглида умид йилтиллади.

— Нима қилай бўлмаса? Адҳамнинг жаҳли чиққандек бўлди.

— Гаплашинг! Бу юришдан иш чиқадими? Нима қилай эмиш. Бирон йўлини топиб айтинг-да!

Карим ҳозир Адҳамнинг узоқ гапиришини, ўз тажрибаларини сўзлашини ва охирида Мохбибининг кўнглини олиш йўллари бирма-бир кўрсатиб беришини хоҳлар эди. Адҳамнинг жаҳл аралаш гапираётгани ҳам унга ўтиришди, кўнглида нимадир юмшади; бирдан энгил тортиб, отасидан танбех эшитаётган боладек, йиглагиси келди.

— Нима, Мабийингиз осмондаги ойми? Ҳаммага ўхшаган бир қиз-да. Сизнинг ҳам камчилик жойингиз, йўқ. Э, уч йилдан бери оғзингизга талқон солиб юрибсиз-а, тавба! Бориб, “Мабийи, сизда икки оғиз гапим бор эди”, деб гаплашиб олиш шунча қийинми? Ҳарҳолда, уч йил қийналиб юришдан кўра осонроқдир.

Каримнинг кўнглида нотаин, умидсиз оғрик яна турди.

— Ё Мабийига ўзим айтайми?—деди Адҳам. Карим чўчиб кетди.

— Йўғ-э, нималар деяпсиз,— деди у шоша-пиша, худди Адҳам ҳозир Мабийининг олдига борадигандек.— Нима деб ўйлайди ахир!

— Бўлмаса, ўзингиз бориб айтинг-да.

— Хат ёзсаммикан?—деди у юрак ютиб.

Адҳам захарли илжайди — бир зумда Каримдан узоқ-узоқларга кетиб қолди.

— Хат?! Ғазал ёзиб бера қолинг, “Ишқингда зор ўлдим, нетай”, деб. У ҳам сизга “Кел, гарибим, ўлдим мано”, деб жавоб қайтаради.

“Мунча тили аччиқ бунинг!”— Каримнинг гаши келди.

— Кулманг! :

— Куладиган гапни айтяпсиз-да,— деди Адҳам сал юмшаб.

— Бўлмаса, нима қилай?—деди Адҳам эзилиб.

— Менга қаранг,— деди Адҳам.— Нима, тилингизга тирсақ чиққанми? Боядан бери эшакнинг қулогига танбур чертяпманми!

Карим ўзи кутмаган ҳолда зорланиб кетди:

— Қачон борсам хонасида одам бўлади. Ўзи ўтирган вақтида энди гапираман, десам, биров кириб қолади. Ўтириб-ўтириб қайтиб келавераман. Ўзи кўпхам боравермайман-ку-я. Ҳайит ака кўп борар экан.

— Хўш?—деб ажабланди Адҳам.—Хдйит борса нима бўпти? Карим ўнгайсизланиб қолди.

— Билмасам, у ҳам Мабийига...

— Э, сизда калла борми ўзи?—деди Адҳам.— Елканинг устида нимани кўтариб юрибсиз? Ҳайит уни... Мабийи уни бошига урадими? Ҳайитнинг Гулнораси унга қариндош-ку, шуни ҳам билмайсизми?

Карим изза бўлди.

— Бурхон... бугун шунақа де б... Адҳам қўл силтади.

— Э, кўйсангиз-чи. Одам куригандай, шу махсимчага ишонасизми? Каримнинг кўнгли сал ёришгандек бўлди. Адҳам сукут сақлаб турди-да:

— Хрзир нима қилишяпти экан?—деди.

— Кимлар?—деди Карим.

— Кимлар бўларди?—деди Адҳам.— Мабийилар-да.

— Нима эди?—деди Карим.— Ухлашяпти. Адҳам Каримга тик қаради:

— Ҳозир бориб Мабийидан бошқасини чиқариб юборсам... айтасизми? Каримнинг тиззаларигача титроқ тушди.

— Ҳозир-а? Э, йўқ, бўлмайди.

Адҳам ўзини хайронликка солиб, қўлларини керди:

— Нега бўлмас экан?

Карим индамади. Адҳам чуқур нафас олди:

— Эртага-чи?

Карим Адҳамга мунгайиб қаради.

— Каримбой, жўра,— деди Адҳам.— Шу битишли хотин ҳам ўгил тугадими, деган гап бор. Бу латтачайнарлигингиздан маънили иш чикмайди, огайничалиш. Ё бориб Мабийига очик айтинг, ё ундан тамом воз кечинг. Бунақа резинкадек чўзманг.

— Майли,— деди Карим бирдан.

— Бугунми? — Адҳамнинг товушида галатн, ёқимсиз бир қувонч бордек эди.— Хўш?

— Йўк, бугун эмас,— деди Карим бўғиқ овоз-да.— Эртага. Майлими?

Тун—узундан-узун - йўл, киррали тошлар қизиб-чатнаб ётган тошлоқ азоб эди. Карим ана шу йўлдан ҳар қадамда бир қоқилиб-йиқилиб кетаверди.

Моҳбиби гоҳ Каримни энтиктирар, гоҳ тескари қараб, Ҳайитми ё шунга ўхшаган бировнингми елкасига бош қўйиб гамзали кулар, гоҳ Каримга ялинар, гоҳ Қаримни ялинтирар эди.

Бу кайноқ, телба-тескари хаёллар узра яратганнинг ўзи каби лоқайд, мағрур Адҳам креслода оёқ чалиштириб, уч-тўрт жойидан букланган исфиҳондек ваҳм солиб ўтирар эди.

Шу кеча Каримнинг Моҳбиби ҳақида ўйлаган неки ўю-хаёли бўлмасин, ҳаммаси Адҳамга урилиб, парча-парча қирқилиб кетаверди.

Ҳовлидаги водопровод жўмраги туни билан жириллаб чиқди.

Томдаги мушуклар икки марта нагма кўрсатди.

Карим ухлаб-ухлаёлмай, мудроқ ётганда Бурҳон уни тўртди, лекин у ҳозир туришини, нонушта қилишини, сўнгра тиқилинч автобусда институтга боришини, у ерда Моҳбибини кўришини, айниқса, Адҳамнинг суяк-суякка қадаладиган нигоҳига дучор бўлишини ўйлаб, кўзини очмади: жўрттагача эловсираб, деворга ўгирилиб олди.

Бурҳон ювиниб келди, киртиллатиб соқол олди; таранди, сочи дагал эди, тароқ текканда чисирлади. Карим буни аниқ эшитди, негадир кўнгли галати бўлиб кетди. Бурҳон узоқ нонушта қилди: чойни пиёлага қулқуллатиб қуйди, хўриллатиб ичди, оғзини чапиллатиб нон еди, устма-уст томоқ қирди, йўталди—Карим бу товушларнинг барчасини тинглаганча ижирганиб ётаверди.

— Хў, Карим,— деб чақирди Бурҳон.— Биринчи пара — Ҳақимова. Туринг, кеч қоласиз.

Карим кўзларини каттиқроқ юмиб олди: Ҳақимова домла уни осса

осиб юбора қолсин.

— Ўзингиз биласиз, — деди Бурҳон.

Бурҳон чиқиб кетганидан кейин Карим кўзини очди.

Ҳаво қандайдир бўғиқ, огир; деразадан кўриниб турган осмон туссиз эди.

Карим ташқарига чиқиб, анча вақтгача зинада мудраб ўтирди. Кейин сакраб турди-да, ҳовлини гир айланиб чопа бошлади, узоқ чопди. Сўнгра бадантарбия билан машғул бўлди: барча билган усуллари қайтақайта такрорлади; танасининг турли-туман жойларидаги мускулларини пишитувчи машқлар бажарди, икки қўлига тиралиб, санаб, ўттиз марта ётиб турди. Аъзои баданига тер кўпчигач, бе-лигача ялангоч бўлиб, пишқира-пишқира роса ювинди.

Карим бу орада Моҳбибини, Адҳамни, бугунги бўлажак учрашувни ўйламасликка тиришди.

Стул устида анчагина колбаса, сариеғ, уч-тўрт чакмоқ қанд, юмшоққина нон қолган экан, Карим қанднинг ҳаммасини чойга солиб, ажабтовур иштаҳа билан нонушта қилди. Кейин танасида ёқимли ҳоргинлик ҳис этиб, каравотга чўзилди.

Ўйлаган ўйининг маънисига ҳам бормай, бир оз ётганини билади, кейин кўзи илиниб, донг қотибди.

Карим кўзини очганда устига офтоб тушган эди. Ҳаво очилибди. Вақт тушдан огиб ўтиб, соат миллари тўртга яқинлашиб борар эди.

Карим уйқуга тўйган, тиниққан, таъби равшан тортган эди. Бўлажак учрашув унинг хаёлида мавҳум бир нарсасдек тикланди.

Бориб Моҳбиби билан гаплашгандан кўра, офтоб қоплаган иссиққина кўрпа тагида роҳатланиб ётиш минг карра яхшироқ эди. Керак бўлса, Моҳбибининг ўзи келсин, Каримдан “Мени севасизми?”, деб сўрасин. Оҳ, қани эди шундай бўлса! Карим кўрпадан чикмай, бош ирраганча тасдиқлаб қўя қоларди. Ё бошини сал кўтариб, Моҳбибига қараб жилмайиб... Лекин Моҳбиби сира келмайди-да — Каримнинг ўзи бориши, бугун, ҳозироқ бориши керак. Қаёқдан ҳам шу Адҳам аралашди?

Бориш керак. Бормаса бўлмайди. Бўлмас экан! Адҳам совуқ бўлса ҳам, мард йигит. Рост, судралиб юришдан иш чикмайди.

Латтачайнарликдан иш чикмайди, огайничалиш. Таваккал-да! Ҳа, Моҳбиби унга қарамаса, шу билан дунё тугаб қоладими, ҳаёт тўхтайдими? Ундан яхшироқ қиз қуриб кетибдими! Карим ҳали ёш бўлса, аъло ўқиса. Ким билади, келажакда институтларда ишлаб, кўтарилиб кетадими? Моҳбиби-чи, албатта қишлоғига кетади-да, бошқа қайга ҳам боради. Қиз бола-да, додини кимга айтади. Қишлоғига боргандан кейин тракторчигами, сувчигами, жуда бахти чопса, адабиётнинг “А” ҳарфини ҳам билмайдиган агрономми ё пиёниста мол дўхтиригами бериб юборишади. Беш йил шаҳарда ўқиган қизни ҳамма ҳам ишониб, жон деб олавермайди. Кейин Моҳбибининг ўзи пушаймон ейди. “Эҳ, ўшанда Каримдек йигитнинг кўнглини оғритиб катта аҳмоқлик қилган эканман, тузатиб бўлмас хатога йўл қўйган эканман”, деб умр бўйи эзилиб ўтади. Эри бўлса ҳар куни кирлаб, тердан тарашадай қотган қўйлагини ечиб отади-да, китоб ўқиб ўтирган Моҳбибига: “Ҳей, хотин! Мабийи, деяпман! Ҳе бийингни... Этикни торт, йигиштир байти-газалингни, чойни опке!”, дея сансираб бўкиради... Замон айланиб, Карим ўз машинасида, йўқ, давлатнинг хизмат машинасида маданий аҳволни текширгани уларнинг Сариосиёсига бориб қолади; шундоқ муюлишда рулни бураётиб, челақ кўтарган, озиб шафтолиқоқидай бўлиб қолган Моҳбибига кўзи тушади. Моҳбиби ҳам уни кўриб, турган жойида, кўзида ёш, қотиб тураверади.

Э, шундан бошқа гап қуриб кетибдими! Моҳбибининг бахтсизлиги унинг ҳам бахтсизлиги эмас-ми? У ҳам азоб чекмайдими, эзилмайдими? Кейин, Моҳбиби ҳам жуда кўчада қолгани йўқ. Агар тегаман, деса, ҳамма ҳам ноз қилавермас. Адҳамнинг-ку йўли бошқа, лекин шу Бурҳончанинг ўзи питирлаб қолса керак — сўлакайи оқиб турибди-ку, истараси иссиқ, пули кўп, отаси совхоз директори, деб.

Бориш керак. Адҳамга ваъда бермаганда, у билмаганда, бошқа гап эди. Бормаса, у Каримни кўрқоқ деб ўйлайди. Карим кўрқоқлардан эмас. Қани, борсин-чи, кейин бир гап бўлар-да, ахир.

Ётоққа яқинлашгани сари Каримнинг оёқлари оғирлашиб, босган қадами орқага кетаверди. Гўё ҳамма деразалардан уни кузатиб туришгандек, бошини кўтаришга журъат қилолмади.

Зиналар бунча кўп!

Даҳлиз бунча сирли, бунча диққинафас, бунча ваҳимали!

Карим зиналардан кўтарилиб олгач, тўртинчи каватнинг даҳлизида туриб қолди: тўғри Моҳбибиларнинг хонасига борсами ё олдин Адҳамга учраб ўтсами? У балки Каримнинг келишини кутиб, ҳали қизларни чиқариб юбормагандир.

Карим Адҳамнинг эшигини очдию остонада қотди: Турсуной узала тушиб ётган Адҳамни қучоқлаб ўтирар эди!

Турсуной сапчиб турди, саросима билан ёқасини тўғрилаб, Каримга ўқрайиб тикилди.

Адҳам бамайлихотир “Келинг”, дея ўрнидан кўз-галаётган эди, Карим бурилиб, секингина эшикни ёпди, алланечук қалтиради, нимагадир алами келди. Орқасидан Адҳамнинг “Карим!”, деган галати меҳрибон овози ва Турсунойнинг асабий қикирлагани эшитилди.

Беҳаё! Эшигини бекитиб олмайдими!

Гўё ҳеч гап бўлмагандек, Адҳам чикди.

— Сизни деб, мана, биттасини овунтириб ўтирибман,— деди у Каримнинг елкасига қўлини қўйиб,

Карим ўзини жуда ожиз, бахтсиз ҳис қилди. Адҳамнинг қўли тагида елкаси эзилиб кетаётгандек бўлди.

— Боринг,— деди Адҳам шивирлаб.— Хонасида ёлғиз ўтирибди. Биров кириб қолмасидан... Нега кечикдингиз? Майли, боринг.

Карим кетди. То Моҳбибиларнинг хонасига етгунча ортига ўгирилишга журъат қилолмади: Адҳамнинг нигоҳи унинг елкасига қўш найзадек тиралиб борар эди. Эшикни тақиллатишдан олдин бурилиб қаради: Адҳам югуриб чиққан Турсунойни ичкарига итариб юборди-да, ортидан ўзи ҳам ки-риб кетди.

Карим эшикни секингина чертди, нафасини ичига ютиб, қулоқ тутди -жимлик. Яна чертди. Каравотнинг гижирлагани эшитилиб Моҳбибининг “Кираверинг”, деган жиндай хаяжонли товуши келди. Карим елимлаб қўйилгандек, жойидан жиллолмади.

Эшикни Моҳбибининг ўзи очди. Каримнинг тилига гап келмади, у гаранг, гунг, кар эди, фақат кўзлари очик; бошини қуйи солганича

Моҳбибига эргашиб ичкари кирди.

Карим биринчи сезган нарса — қизлар хонасида пайдо бўладиган ҳид бўлди: қандайдир қуюқ, ёпишқоқ...

Карим эгилиб бошмогининг боғичини бўшатди, лекин ечмай, шундоқ эшикка тақалган қаравотга ўтириб олди.

На Каримдан гап чикди, на Моҳбибидан.

Карим Моҳбибига қарашдан қўриқиб, тўғрига —эшиги очик шкафга кўз ташлади: шкафда икки-учта қўйлак, яшил ёмғирпўш, битта йигитларнинг костюми (кимники бўлса), унинг ёнида эса сарғиш ичқўйлак осиглиқ эди. Албатта, Карим биринчи бўлиб шу ичқўйлакни кўрди. Бир зум ўйланди: ичқўйлак қалтагина эди, бу хонада турувчи Моҳбибидан бошқа қизларнинг ҳаммаси бўйчан эди, Каримнинг юраги гумуриб кетди-да, ичқўйлақдан кўзини олиб қочди, лекин ичқўйлак яна ўзига қаратди. Моҳбиби буни сезиб қолди шекилли, илдам туриб келиб шкафни ёпиб қўйди.

Карим ялт этиб Моҳбибига қаради, Моҳбиби ҳам қизариб кетган эди, юзини тескари бурди.

Энди Карим гапириши керак эди.

Лекин қизларнинг нафаси, атир-упа, кийимларнинг, бурчакдаги кир-чир челақнинг иси қоришиб кетган бу ҳид Каримнинг димогига қаттиқ ўрна-шиб, шусиз ҳам гапга келмаётган тил-жагини боғлаб турар эди.

Карим Моҳбибига қарамаса ҳам, кўз қирида унинг бир неча марта сабрсиз нигоҳ ташлаганини сизди.

Анча вақт ўтди шекилли, Каримнинг томогида нимадир гўлдираб; — Шу-у-у, — деган товуш пишиллаб чикдию бирдан ўчди.

Моҳбиби ўтирган қаравот гижирлади, Карим баттар букчайиб кетди.

Карим афсун қилингандек, мутлақо тилдай қолиб, оғзига талқон солиб олди.

Нега Моҳбиби индамаяпти?

Карим Моҳбибининг нега бундай ўтирганини, ўзининг нима мақсадда келишини Адҳам олдиндан айтиб қўйганини англаб етди. Англади-ю, ҳозир, худ-ди шу топда Моҳбибидан, ўқишдан, шаҳардан

— ҳамма-ҳаммасидан воз кечиб, тўппа-тўғри қишлоғига пиёда қочиб кетгиси келди. Айниқса, қизларнинг ҳиди гупиллаб уриб турган шу хонага чошиб чиққиси келди.

Лекин бунинг ўрнига бошини тиззалари қадар эгиб, бошмоғига тикилди. Қўнгир ранги униқиб, оқариб қолган бошмоғи аста-секин каттариб бораётгандек туюлди. Мойлаш керак экан, эсидан чиқибди.

Моҳбиби йўталди. Йўқ, атайлаб эмас, шамоллаганга ўхшайди.

Жимлик жуда баҳайбат, вазмин бир нарсага айланиб, Қаримнинг бошидан босди. Карим ҳозир гапириши кераклигини, ҳозир гапирмаса, кейин кеч бўлишини билиб турса ҳам, тили айланмас, бунинг ўрнига гавдаси огирлашиб, қулоқлари шангиллар эди.

"Бурним қонаб кетмасин, ишқилиб", деб ўйлади у.

Бошини тиззалари орасига олиб, қаттиқ қисгиси келди унинг.

Яна қанчадир вақт ўтди.

Моҳбибининг каравоти яна гижирлади — у ўтирган жойидан чўзилиб, дераза тоқчасидаги китобни очишдан олдин Каримга бир зум тикилди. Карим буни ҳам сизди. Китобнинг варақлари шилдиради. Каримнинг ичидан нимадир кўтарилиб келиб, ҳиқилдоғига кўндаланг бўлди; қутилмаганда ундан товуш чиқди:

— Мабийи...

Овоз жуда майин, нотавон эди — хижолат тортганидан Каримнинг боши тиззалари орасига тушиб кетди.

О, шундай пайтларда бирдан учиб кетсанг, эртақлардагидек турган жойингда йўқ бўлиб қолсанг!..

Анчадан бери кўксини чангаллаб ётган оғрик бирдан ташқарига отилди — бўғиқ, бешафқат:

— Мабийи!.. Ишонинг! Яхши кўраман сизни!

Бирдан боши енгиллашиб, бўм-бўш бўлиб қолди — у қаддини ростлаб Моҳбибига қаради.

Моҳбиби китобни икки қўллаб тутиб, кўзларини катта-катта очганча, Каримга тикилиб ўтирган ади.

— Мабийи?—деди Карим негадир юраги шувиллаб.— Нима дейсиз?

Мабийи ўзгарди; юзида, қалин лабларида қотган табассумга

ўхшаш ўлик бир ифода суратланди, кўзларига Каримга мутлако ёт бир бепарқлик қалқди,

Каримнинг юраклари эзилиб кетди, шунда ҳам умид узмай Моҳбибига термилди.

— Мабийи? Мабийи!

Моҳбиби бош чайқади — бунинг маъноси ўз-ўзидан аён эди: тамом, ҳаммаси тамом бўлди! Ёмон бўлди, жуда ёмон!

Ҳали даҳанаки жангнинг уришишгача бориб етмаслигига умид қилиб турган бир пайтда дафъатан тушириб қолинган муштдан сўнг кўтариладиган аламли бир газаб Каримнинг кўнглига ўрмалаб кела бошлади.

— Карим, қўйинг, керак эмас шунақа гаплар,— деб ниҳоят тилга кирди Моҳбиби.

Каримнинг сўнгги умиди чирс этиб ўчди.

— Йўқми?— деди у.

— Қўйинг.— Моҳбибининг овози Каримнинг кўнглини ёқимсиз тирмалади.

Карим отилиб турганича Моҳбибининг ёнига бориб қолганини билмади.

Моҳбиби унга караб қўрқиб кетди.

— Мабийи, йўқми, деяпман?— деди у ҳансираб.

Моҳбиби секин бош чайқади.

Каримнинг кўз олди қоронгилашиб, худди йиқилиб бораётгандек, Моҳбибининг елкаларидан ушлаб олди.

— Менга қаранг,— деб ихранди.— Менга қаранг деяпман!

Моҳбибининг елкалари тўла, каттиқ эди, Каримнинг қўллари ботмади,

Моҳбиби унинг кўлидан чиқишга уриниб, юлқинди, бошини кўтариб газаб билан тикилди. Карим ҳам ундан кўз узмай, елкаларини қаттиқроқ чангаллади.

Китоб полга тушди.

Моҳбиби бирдан:

— Қўй-йи... Қўй, деяпман сенга,— деб чинқириб юборди.

Шу онда ёввойи газаб Каримнинг бўғзига чангал солди, ҳаво

йўлларини тўсиб қўйди.

Карим Моҳбибининг елкаларини қўйиб юборди, кейин... бирдан кулочини керди-да, Моҳбибининг юзига шапалоқ тортиб юборди. Яна нимадир бўлди шекилли, Карим зарбани Моҳбиби эмас, ўзи егандек қалқиб кетди.

Моҳбиби каравотга аганаб тушган, қўйлаги юқорига сирилиб, оёқлари очилиб қолган эди.

Хона чир-р айланиб, Каримга эшикни рўпара қилди.

Узун коридор... Ортидан таъқиб этиб, елкасига пайдарпай гурсиллаб қоқилаётган қадамлар — ўзининг қадамлари; чўчинқираш, қизиксиниш, ҳадик билан четланиб, липиллаб қолаётган юзлар, қизгишқорамтир йўлак, дарахтларнинг гадир-будур таналари — Карим ўзига келиб қараса, шусиз ҳам кимсасиз паркнинг хилват бурчагига, кўзёшлари томогига тикилиб, хирқираганча ёмон, жуда ёмон сўкиниб боряпти.

У такка тўхтаб, атрофга олазарак аланглади.

Кўз олдига Моҳбибининг қўрқувдан каттариб кетган кўзлари келди.

У яқиндагина бўялган ўриндикка беҳол чўкди.

Ўриндикдан сал наридаги ҳалқобчага бир тўп чумчук қўнди; бири қанотларини кериб чириллади.

Моҳбибини урганда жимжилоги унинг оғзига кириб, тишларидан сийралиб ўтган эди, Карим бирдан шуни эслаб, жимжилогини, гўё ўшандан бери ҳўлдек, кафтига артди. Кўз ўнгига Моҳбибининг каравотда аганаб ётгани, семиз сонларининг жуда аянчли тарзда очилиб қолгани, қўйлак тагидан пистоки ичқўйлагининг титила бошлаган оқиш тўр хошияси чиқиб тургани келиб, инграниб юборди-да, қўлларини асабий силтади.

Чумчуқлар гур-р кўтарилиб, нарирокка тушди. Уч-тўртта — ботирроқлари, чанқови босилмаган чоги, дик-дик чўпчиб, ҳалқобчага яна яқинлаша бошлади.

Оҳ, шу иш бўлмаганда эди! Карим ёмон туш кўраётгандек, ҳозир бирдан сачраб уйғониб кетганда эди!

Карим сакраб турди.

Чумчуқлар бирдан кўтарилди.

Ижарахонанинг эшиги ланг очиқ эди. Тамаки тутатиб ўтирган Адҳамни кўриб, Каримнинг юраги орқага тортиб кетди.

— Қаерларда юрибсиз!— деди Адҳам.

Ёнига борса, Адҳам уни уриб юборадигандек, Карим тўхтаб қолди, бўйнини елкаларига тошбақа сингари тортиди, қунишиб олди.

— Эшшак экансиз-ку!— дедн Адҳам ўқрайиб. Карим ҳақиқатан ҳам "эшшак" эканлигига бирдан кўнди.

— Сиз тўнкани икки соатдан бери пойлаб ўтирибман-а!

Карим тўнкаликка ҳам рози бўлди. Фақат ҳозир Адҳам уни аямай сўкаверса, сўкаверса... Ёки ховлига судраб чиқиб, лойга думалатиб, бигиллатиб тепса...

Лекин Адҳам бирдан юмшади:

— Ўтсангиз-чи. Нега қоккан қозикдай туриб қолдингиз? Карим ўтди.

— Нима бўлди ўзи?— деди Адҳам.— Нима қилдингиз?

Карим индамай ерга боқди, кейин Адҳамга мўлтиради, яна ерга қаради.

— Гапирсангиз-чи,— деб бетоқат бўлди Адҳам,— Сизга айтяпман, гапирсангиз-чи!

Карим бошини буриб, деразага тикилиб олди. Нима деб гапиришни ҳам билмади.

— Бунга бир гап бўлганми ўзи?— деди Адҳам қўлларини керганча ёнбошга ўгирилиб — худди хужрада учинчи бир киши ҳам бордек.— Қиз болани уриб, яна...

Пичоқ Каримнинг кўксига қадалди.

— Қипқизил аҳмоқ экан-ку бу,— деди шафқатсиз Адҳам.— Бечоранинг жаги шишиб кетибди-я! Ўгил боламидики, шундай урса... Ё Мабийи билан муштлашишга борувдингизми?

Пичоқ қир-рт этиб Қаримнинг юрагини тешиб ўтди. Лекин Карим ўлмади, аксинча, миясида ярқ этиб нажот — хаммасидан биратўла қутулиш йўли очилиб кетди:

Кетаман!

— Қаёққа?— Адҳам истехзоли кулимсиради.

— Ўқимайман! Э, ҳаммасини!..— Бирдан Каримнинг кўзига ёш қалқиб, томоги хирқираб қолди.— Кетаман.

Адҳам унга тикилганча анграйди:

— Чинингизми?

— Э, ўқишини ҳам, қизларни ҳам...— Карим баттар жазавага тушди, кўзёшлари тирқираб кетди. — Ҳозирок кетаман!

— Эсингизни еб қўйибсиз,— деб такрорлади Адҳам.— Эсингизни еб қўйибсиз.

Карим Адҳамга алам билан қаради, кетса, ўзидан, ўзидан ҳам кўра Адҳамдан бошлаб ўч оладигандек, баттар хуруж қилди:

— Керак эмас. Ҳеч нарса керак эмас, Бориб трактор хайдайман, арава қўшаман, гўнг ташийман, гўнг! Ҳаммага бунақа шарманда бўлгандан кўра... Қишлоқда булардан минг марта яхши қизлар бор.

Адҳам тўсатдан кулиб юборди.

— Вой тентак! Мажнунвойни қара!—Адҳам кулишдан такка тўхтади, кўзлари қисилиб, бераҳм тус олди.— Бўпти, йигиштиринг нарсаларингизни! Жўнанг!— Кейин Каримга томон эгилиб, унинг елкасига шап этиб тушириб қолди.— Туринг. Кран тагига бир нарса ташлаб қўйганман. Кетар жафосига тортасиз. Э, калла!

Карим “Кетаман” деган гапни хадеб қайтараверишдан қутулганига бир оз енгил тортди.

"Ҳа, шум-эй!—деб ўйлади Карим, шишага илашган лойни водопровод жўмрагида ювар экан.— Бари бир яхши бола-да. Совук бўлса ҳам, одамнинг кўнглини оғритса ҳам яхши!"

Адҳам уларнинг ижарахонасига бунгача сира келмаган эди.

— Карим,— деди Адҳам сигарет тутатиб олишгандан кейин.— Бир гапнинг тўғриси айтилми?

"Ҳозир йиглаганимни айтади!", деб ўйлади Карим юраги ивишиб.

— Нимани?

— Хафа бўлмайсизми?

"Кўзёш тўкиш хотинларнинг иши, дейди. Майли, деса депти-да!"— Карим ўзига ҳам нотаниш хотиржамлик туйди.

— Йўқ, хафа бўлмайман. Сиздан хафа бўлмайман.

— Шу бугунги ишни...— Адҳам гапидан тўхтаб, Каримга

тикилди.

Каримга Адҳамнинг нигоҳи уни тешиб ўтиб, ортидаги бир нарсага қаттиқ ботаётгандек туюлди.

— Шуни,— деди Адҳам ҳамон Қаримдан кўз уз-май,— мен уюштирдим.

Каримнинг оёғи олтидаги тахта пол қаёққадир сурилиб кетаётгандек бўлди.

— Қанақасига?

— Шунақасига-да,— деди Адҳам.— Шу бола арзимаган қиз учун хор бўлиб юрадими, кел, шартга орасини узиб ташлайман, дедим.

Карим илон авраган қурбакадек, огзини каппа-каппа очди, яна тили айланмай, ичидан ҳирқироқ товуш келди.

— Нега?

— Негалигини бугун кўрдингиз,— деди Адҳам ниҳоят ундан кўзларини олиб.— Мабийи сизни ёмон кўради. Қизлар ўзлари суймаган йигитларни ёмон кўришади. Сиз буни билмасдингиз. Бугун билдингиз. Билишингиз керак эди. Буёғи яхши бўлади.

Лекин ҳозир Каримга яхши эмасди. Сира яхши эмасди. Унинг кўксини яна нимадир куйдириб ўтди, ўтган жойи ёмон из қолдирди.

— Қуйинг,— деди Адҳам.— Ҳозир тушунтираман. Менга ишонаверинг. Ёмон ниятда қилмадим. То битиргунча унга илакишиб юраверар эдингиз, аммо бирон иш чикмасди.

Карим пиёлани чангаллади.

— Қани!—деди Адҳам.— Сизнинг бугунги кундан озодлигингиз... Нега бунаца қарайсиз?

Карим Адҳамдан кўзини олиб, қўлидаги пиёлага тикилди, пиёла титраётган эди.

— Ҳали ҳам тушунмаяпсизми?

— Йўқ, очиги тушунмаяпман,— деди Карим гўлдираб.— Шуни олдин тўғри ўзимга айтсангиз бўлмасмиди?

— Майли, кейин... Айтсам ҳам бўларди,— деди Адҳам.— Бундан осони борми! Лекин менга ишонмас эдингиз, ишонсангиз ҳам...

Карим ўзини камситилган ҳис қилиб, хўрлиги келди.

— Нега, ахир? Мен шунақа... Адҳам бош чайқади.

— Негалигини билмайман-у, лекин менга ишонсангиз ҳам... Бунақа масалада бировнинг айтгани, аралашгани билан иш битмайди. Айтганим билан, бари бир, кўнгил узмай яхши кўриб юраверар эдингиз. Бировнинг гапи билан ажралиб кетадиган бўлганингизда... Сиз уни севадиз-ку.— Адҳам яна битта сигарет тутатиб олди.— Лекин, шу қиз севишга арзимайди.

— Нега унақа дейсиз?—деди Карим бу гапдаи енгил тортган бўлса ҳам. Адҳам қўл силтади.

— Майли, ҳовурингиз босилгандан кейин ўзингиз билиб оларсиз. Ҳали уни унутасиз, унутганингиздан кейин ҳаммаси ойдин бўлади.

Адҳам пиёланинг тепасидан чангаллади, пайлари ўйнаб кетди. Кейин бирдан Каримга қараб:

— Сизга ҳавасим келади,— деди.— Нега менга бунақа қарайсиз?

— Нимага? Бугунги аҳволимгами?— деди Карим, гарчи Адҳам бу ўйда эмаслигини, жуда муҳим гап айтмоқчилигини сезиб, бирдан ҳушёр тортган бўлса-да. Унинг ичида тошга ўхшаган бир қаттиқ нарсa эриётгандек бўлди.

— Рост,— деди Адҳам,— шундай бўлмаганда сизни ахтариб келмасдим. Карим тўлқинланди, томогига алланарса тикилди.

— Тирик одамсиз-да,— деди Адҳам.— Менга ўхшамайсиз — сиз яхши кўрасиз. Майли, шу Мабийчани бўлса ҳам, яхши кўрасиз. Яшаяпсиз!

— Сиз-чи!—деди Карим.— Қайси қизсизга...

— Йўқ, буни сизга тушунтиролмайман,— деди Адҳам бирдан тундланиб.— Умуман, севмай яшаш ёмон, демокчиман. Одамнинг кўнгли ўлади. Ўлик кўнгил билан яшаш қийин.

Адҳам ҳозир жуда чиройли кўринарди: оқаринқираган, чўзинчок юзи, пешанасига тушган, салгина йилтираб турган сочи, маънос чакнаётган кўзлари, қирра бурни, текис бичимли лаблари, ўртаси салгина пучуқ ияги, узун бўйни, кулранг, оҳорли кўйлаги — бор кўриниши жонли хайкалдек Каримни сеҳрлаб, олам-жаҳон ҳавас, қандайдир илиқ ҳасад уйготар эди.

— Баъзан йиглагим келади,— деди Адҳам рўбарўсидаги битта Каримга эмас, балки юзлаб содда бахтли каримларга қараб.— Аммо

йиглолмайман — дийдам қотиб кетган. Ҳатто йиглашни ҳам одам соғинар экан...

Адҳам кўп гапирди, лекин Карим ҳеч балони тушунмади: “Тавба, бунга нима етишмайди? Бўйдан, чиройдан, гапдан берган бўлса? Юраги сўққабослиги нимаси?..

Қоронги тушди. Деразадан салқин елвизак кирди. Карим деразадан бошини чиқариб тепага қаради: осмонда юлдузлар бодроқдай сочилиб кетган, жуда кўп эди. Карим кўп йиллардан бери биринчи марта осмонга орзу қилмай қаради.

— Бурҳон келмади. Ётоқда қолди,— деди.

— Кеп қолар,— деди Адҳам.

— Йўқ, келмайди,— деди Карим.— Кечаси юришдан кўрқади.

— Нега? Ёш боламидики?

— Ким билади?— Карим кифтини учирди.— Бу ерда ҳам бир ўзи ётолмайди. Кўркишини мендан яширмоқчи бўлади, лекин мен биламан. Шу учун уни ёлғиз қолдирмайман.— Карим қулди.— Қизиг-эй, ўлғудай хасис, пул сўрасам, кундуз куни бермайди. Лекин оқшом сўрасам, беради.

Адҳам жуда ажабланди.

- Ростданми?

- Рост,— деди Карим.— Лекин эрталабоқ кеча берганимни қачон қайтарасиз, деб сўраб олади.

— Қизик экан!— деди Адҳам.

— Қизик,— деди Карим ҳам.— Бу Бурҳон...

Бурҳон ҳақида гапиришгани сайин Карим очилиб борарди. У негадир шу чокқача Бурҳонни шу қадар ёмон кўришини билмаган, ўйлаб ҳам кўрмаган экан, энди эса уни иштиёқ билан ёмонлай кетди. Ёмонлагани сайин кўнгли ёришиб, ўзини яхши одам ҳисобларди. “Мен Бурҳондан қанчалар яхшиман”, деб ўйларди.

Адҳам шу ерда тунаб қолди. У Бурҳоннинг кир кўрпасига ижирганиб қараган эди, Карим унга тоза кўрпасини берди.

Карим узоқ вақт ухлай олмади, кўрпадан Бурҳоннинг иси келар, гўё кўрпа ҳам эгасига ўхшаб хасислик қилар, Каримдан иссигини қизганаётгандек бўларди.

Ой чикди, деразадан кўринди, Адҳамнинг юзини ёритди: Адҳам ухлаб ётганида пиш-пиш нафас олар, юзи ҳам мулойим тортиб, ҳимояга муҳтож ёш боланинг худди ўзи бўлиб қолар экан.

Карим ҳозир ўрнидан туриб, Адҳамнинг ёнига ўтиргиси, ҳеч бўлмаганда устидаги кўрпани тўғрилаб қўйгиси келди, лекин Адҳамнинг уйғониб кети-шини, уйғоқ пайтларда ўзи билан қандай гаплашишини кўз олдига келтириб, юраги бетламади.

Лекин, бари бир, Адҳамнинг шу ётишида ҳимояга муҳтож ёш гўдакни эслатадиган нимадир бир нарса бор эди...

Карим кўзини юмди:

"Эртага эрталаб, албатта, Адҳам кетганидан сўнг, Моҳбиби келса... "Каримжон, мени кечиринг..." Карим қувониб кетади-ю, лекин сир бой бермайди. Моҳбиби гўё ярашмоқчидек, унинг пинжига тикилади, қўлларини силайди. Карим уни итариб юбормайди, аммо юзини тесқари буриб олади. Моҳбиби унинг муштумини ёзмокқа уринади, "Қўлларингиз мунча қаттик!", дейди. Шунда Карим эриб кетади-да, ёлгондакам пўписа қилади, шу билан бугунги қилмиши учун кечирим сўрайди: "Мана, шу қўлми? Сизга кўтарилган мана шу қўлни каравотнинг тутқичига бир уриб синдириб ташлайми?" Карим қўлини силтаб тутқичга урмоққа чоғланади. Моҳбиби эса ростдан ҳам кўркиб кетади. "Йўк, йўк,— дейди у йигламсираб.— Нега? Ахир, шу қўлингиз менинг аклимни киритиб қўйди-ку!" Моҳбиби унинг қўлини ўпиб қўяди..."

Карим шу пайт беихтиёр ўзининг қўлини галати бир ташналик билан ўпди ва бирдан ўзига келди; ҳозирги аҳмоқона орзунинг ҳеч қачон амалга ошмаслигини ўйлаб гижиниб кетди, қўлини қаттик тишлади...

КИЧИК ИЛМИЙ ХОДИМ ҲАМДАМОВ

Ҳикоя

Кичик илмий ходим Ҳамдамов симёгочга суянганча сигарет тутатаётган икки ўсмирга лоқайд нигоҳ ташлаб ўтиб кетдию тўрт-беш одим юрмасданоқ кулогига уларнинг гапи чалиниб қолди.

— Маҳаллангдаги истаган одамингни чалпак қиламан.

Униси нимадир деб ҳиринглади. Ҳамдамов кулогини динг қилди, аммо эшитмади. Ҳалиги ўсмир овозини баландлатди:

— Қани, айт-чи, ким мен билан чиқади? Биттаси анавими?

"Анави" Ҳамдамов эди. Ҳозир қайтиб бориб, бу мишиқини бир солса, чаппа ағдарилиб тушади-ю, бироқ катта кўчада ҳаммага шарманда бўлади-да ёш болага қўл кўтаргани учун. Лекин қўрқитиб кўйиши ҳам керак, бўлмаса ҳар ўтганида майна қилавериб жонига тегади. Буларга бир ён бердингни — тамом, кейин томошангни кўраверасан.

Ҳамдамов бир қарорга келгунча яна тўрт-беш одим юриб, ўсмирлардан узоқлашиб қолган эди.

У шахд билан ортига қайрилди-ю, нима дейишини билмай, ўсмирларга тикилганча тек туриб қолди. Жин урсин, нима қиларди, қайрилиб! Тўғри йўлдан кетавермайдими, шуларга бас келиб қанча обрў топарди.

Дамдамовга тегизиб гапиргани тикроги эди, унинг ўгирилишини кутиб турганди шекилли, бирдан ўшқирди:

— Ҳа, акам, нимага қарайсиз? Бирон нарса демоқчимисиз менга? Ҳамдамов яна бир зум гарангсиб турди-да;

— Қани, буёкка кел-чи!—деди.

Овози сал титраб чиққани учун кўнгли гаш тортди. Дагалроқ гапириш, дўк уриш керак эди.

Ўсмир жойидан жилмагач, Ҳамдамовнинг ўзи у томонга юрди. Шундан сўнг ўсмир ҳам Ҳамдамовга қараб хезланиб келаверди.

Ё ўнинчида ўқийди, ё шу йил битирган. Урсамикин, а? Ҳеч портфель кўтармаган одам келиб-келиб шу бугун...

Ҳамдамов бир қўли бандлигидан жуда афсусланди.

Ўсмир икки қўлини белига тираб Ҳамдамовнинг қаршисида гоз турди.

Қўркмайди ҳам. Вой, сенинг қорақуя суртилган мўйлабчаларингга...

— Мени танийсанми ўзи?—Ҳамдамовнинг тилига келган гап шу бўлди. Ўсмир ишшайди:

— Йўқ!

Ростдан ҳам. Ўзи яқинда кўчиб келган бўлса, бу бола уни қайдан танисин. Шунақа ҳам бўлмағур савол бўладими?!

Ҳамдамовнинг кўнгли хижил бўлди.

— Қаерда ишлашимни ҳам билмайсанми? Ўсмир яна ишшайди:

— Йўқ!

У-ух, сурбет! Башарасига тушириб қолсами!.. Лекин одамлар нимага урдинг, дейишса, бнронта жиддийроқ сабабни рўқач қилиш керак-да.

Ҳамдамов, хуноби ошиб, бошқа гап эсига келмаганидан яна ўша саволини такрорлади:

— Билмайсанми!

— Билмайман. Ўзингиз айта қолинг, — деб эриклади ўсмир,— одамни кўп қийнаманг. Қаерда ишлайсиз?

Ҳамдамов индамади. Билдики, айтса баттар калака қилади. Кичик илмий ходимлигию академияда ишлаши буларга бир пул. Шунақа ҳам аҳмоқона савол бўладими?! Кўнглида бошқа гап-у, тилида... Бунақа ади-бади айтишиб ўтиргандан кўра, келибоқ солиб қолиши керак эди. Дўқ уришни эпполмагандан кейин... Энди кеч-да.

— Милицияда ишлайсизми, а?—дея ижикилашда давом этди ўсмир.— Мени қамаб қўясизми? Вой, қаманг!

Билади-да, милицияда ишламаслигини. Шунинг учун ҳаддидан ошяпти.

— Йўғ-э,— деб чайналди Ҳамдамов.— Сени қаматмоқчи эмасман, сал... мундоқ, ўзннгни... Қаерда туришимни ҳам билмайсанми?

Оббо, яна шунақа савол берадими, а?

У шоша-пиша саволига ўзи жавоб берди:

— Мен ҳу анави яшил дарвозали уйда тураман. Тўртинчи. Истаган пайтда боришларинг мумкин.

— Ароқ ҳам қуйиб берасизми?—деди ўсмир жуда эшилиб кетгандай.

Ҳамдамов кейинги гапани кўплашиб боришса ҳам муштлашишга тайёр эканлигини писанда қилиб айтган эди, ўсмир бутунлай бошқа намага ўтгандан сўнг сал довдираб, гапани йўқотиб қўйди.

— Боринг, ака, йўлингиздан қолманг!—деди ўсмир дабдурустдан, сиз ҳам одамми, дегандай.

— Э-э, сен жуда аҳмоқ бола экансан-ку!—деди Ҳамдамов бош чайқаб. Ўсмирнинг кўзлари чақчайиб кетди!

— Ким аҳмоқ?

— Бор-э, сен билан пачакилашиб...

Ҳамдамов гўё қаттиқ афсуслангандай бир қўл силтадию ортига ўгирилди.

— Вой, ака, қамаб қўймадингиз-ку, уни!—деб қичқирди шу пайт уларнинг баҳсига аралашмай бир четда турган иккинчиси.

Ўсмирлар шарақлаб кулишди.

Ҳамдамов тишини тишига босди. Энди ортига қайтса ёмон бўлади.

Агар қайтса...

Ҳамдамов ўсмирларга қарамай, яна бир марта “Бор-э!”—дея қўл силтаб йўлига равона бўлди.

Дарвозанинг эски, занглаган кулфи ҳадеганда очилавермагач Ҳамдамовнинг ўбдон газаби ошди. Уйда ўтириб устларидан дарвозани кулфлаб олишади-я. Ўғри уриб кетармиди!

У шарақ-шуруқ қилиб дарвозани очгунча бўгилиб кетди, калитни синдиришига оз қолди.

Она сути оғзидан кетмаган мишиқилар! Бир урсанг етти юмалаб турадию бодиланишини айтмайсанми! Ҳе ўша...

Хуррам келибди. Семириб кетганини қара! Ўттизга чикмасданоқ корин қўйиб... Йигит деган сал уёқ-бу-ёгига қараб юрмайдими. Тикмачоқ! Дўмбоқ! Ўл-е!

Хуррам қучогини ёзиб пешвоз чикди.

Ҳозир лабини чўччайтиради — ўпишиб кўришмоқчи. Ҳамдамов ўзини орқага тортиб кўлини чўзди

— Яхшимисиз? Қалай энди?

Шундан сўнг Хуррам ҳам курукқина: “Юрибмиз-да”, деб кўя қолди, Ҳамдамовнинг ёзгиришидан ранжиб.

Ҳамдамов шахмат тахтасига энкайган ҳамхоналари олдига келди.

— Келдингизми?— деди Турсун бош кўтармасдан.

— Келдим. И-и, ундай юрманг, чатоқ бўлади. Исмоил хайрон бўлиб кўлини тортди:

— Нега?

— Фарзинингизни олиб кўяди бир юришдан кейин,— деди Ҳамдамов.

— Қанақасига?

— От билан шоҳ беради, фарзинга ҳам тушади.

Бу юриш Турсуннинг ҳам хаёлида йўқ эди чоги, ўйланиб қолди. Исмоил пиёдани сурди.

— Боринг, аралашманг. Нукул шунақа қилиб одамни чалгитиб юрасиз,— деди Турсун,

Ҳамдамов индамади.

Муштдай болалар-а?! Шунақа ҳам без бўладими! Бир урсанг... Кайфиятни ҳам расво қилишди-да.

— Вой тирмизаклар-эй,— деди Ҳамдамов жаҳлини ютиб юбора олмай.

— Ким? — деб қизиксинди Хуррам. Турсун Ҳамдамовга ялт этиб қараб кўйди.

— Ҳе, ҳозир кўчада келаётсам... Турсун, ҳар куни симёгоч тагида тўпланиб турадиган болалар бор-ку?..

— Ҳа-а,— деди Турсун тахтадан кўз узмай.— Очмас. Кўрмаяпсанми, руҳ турибди-ку. Ҳамсояларнинг болалари-да.

— Ўшалар.— Ҳикояси ҳеч кимни қизиктирмаётганлигини сезса-да, Ҳамдамов гапида давом этди.— Келаётсам...

— Шоҳ!— деди Исмоил.

— Э-э, кўрмабмиз-да уни, — деди Турсун ва кафтларини бири-бирига ишқаб бургут қараш қилди.— Ҳозир, ҳозир! Шундай

боплаймизки!

Орага жимлик ч...кди. Ҳамдамов сиқилиб кетди. Ноилождан тахтага тикилди. Отни юрса Нега ёмон кўришади уни? Тавба! Текканга тегиб, тегмаганга кесак отишади-я. Отни юрса шохни бекитиб рухга ҳам тушар экан.

— Турсун, пиёдани сурунг, — деди Хуррам.

— Йўқ-йўқ, — дея яна аралашди Ҳамдамов. — Отни юриш керак.

— Тўхтанглар, бир ўзимга қарши неча киши? — деди Исмоил хафа бўлиб.

— Ўзим ҳозир отни юрмоқчи эдим, — деди Турсун хуноб бўлиб, — энди сиз ўргатган бўлиб чиқасиз.

— Ҳа майли, энди индамайман.

Ҳамдамов бошқа ўргатмасликка қарор қилди.

Филни ишлатиш керак энди. Ўзи ҳам латта-да, бўлмаса шу боладан дакки ейдими. “Боринг, акам, йўлингиздан қолманг”. Ҳақорат қияпти-ю, у эса...

— Жон дўстим, бориб мақолангизни ёзмайсизми! — деди Турсун ялиниб.

— Жим турибман-ку, ахир! — деди Ҳамдамов ўксиниб. — Нафасимни ҳам ичимга ютиб юрайми!

— Бари бир чалгитяпсиз-да одамни. Илтимос, боринг. Шу... тепамада турсангиз, негадир...

Ҳамдамов қаттиқ ранжиди: миқ этмай қараб турса ҳам Турсун асабийлашади-я. Бугун ҳаммага бир гап бўлганми ўзи!

Ҳамдамов ечинаётди тошойнага ўгринча қаради. Елкалари кенг. Мушаклари ўйнаб турмаса ҳам бақувват, йўгон-йўгон. Бўйи ҳам у қадар дароз бўлмаса-да, ҳар қалай, баланд. Улар нимасига ишонди экан, а?

Ҳамдамов хаворанг спорт кийимини кийиб нариги хонага — “кабинет”ига ўтди. Анча ўтирди. Қўли ишга бормади. Кейин стол устидаги сочилиб ётган китобу қоғозларни йигиштирди, кулдонни тозалади, латта хўллаб келиб столни артди: тартибни яхши кўради — уй кўкиб ётса, стол устида ортиқча нарсалар бўлса, ёза олмайди.

Ҳамдамов анча ўтирди. На бирон жумла ёзди, на бирон саҳифа

ўқиди. Чекди, ёкмади: тутун томогини ачиштирди. Кўчада чиқиши керак бўлган газаби шундан сўнг бирдан жунбушга келди.

Йўк, бунақаси кетмайди. Бу, бу... қандай гап ахир! Ишхонада катта-катта одамлар ундан ҳайиқишади! Ҳамкасб тенгқурлари, Ҳамдамовнинг жаҳли чиқибди деб эшитсалар, ҳай-ҳайлашиб қолишади... Бошқа рақиб йўкмиди! Ҳозир чиқиб иккаловини ҳам дабдала қилади. Жуда бўлмаса каттиқроқ танбех бериб кўяди. Маъсуда келмоқчи бўлиб юрган эди. Бирга келишаётганда бу болакайлар албатта гап отишади. Ана ўшанда изза бўлади. Маъсуда эса уни ҳеч кимдан кўркмайди деб ўйлайди. Ўтиришда кўполроқ ҳазил қилгани учун Ҳалимовни урмоқчи бўлганида, Маъсуда уни хонасига қамаб, бир соатча авраб, тинчитган эди, “Сариқ эмассиз-у, газабингиз мунча тез!” Шундан бери Ҳалимов бечора ундан юрак олдириб қўйган... Одам куриб кетгандай шу тирмизаклар!

Ҳамдамов шартта ўрнидан турдию бир муддат ўйланиб қолди. Кейин вазмин қадам ташлаганча, ҳамхоналарига ҳеч нарса демай, шиппагини тақиллатиб кўчага йўналди. Йўл-йўлакай сигарет тутатди.

Улар кўпайишиб қолибди. Ҳамдамов санади: бешов. Бешовига ҳам бас келади — бари ушоқ эди.

Ўсмир Ҳамдамовга орқа ўгирганча ёнидагиларга, кўлларини ҳаволатишига қараганда, алланарсаларни куйиб-пишиб уқтирарди шекилли, бояги шериги унга им қоқиб, Ҳамдамов томонга ишора қилгач, бурилиб қаради, кейин саросималаниб ёнидагилар билан кўз уриштирди.

Ўсмирлар Ҳамдамовнинг рўпарасида ярим доира бўлиб турардилар.

Кўришиш керакми, йўкми? Ишни нимадандир бошлаш керак-ку. Ҳе йўк, бе йўк, бирдан мушт кўтариш ақлга сигмайди. Спорт кийимида, тайёрланиб, чакқон бўлиб келибди деб ўйлашмасмикин? Майли, зарари йўк, оёғидаги шиппак буларни менсимаслигини кўрсатади.

Уларнинг олдига боргач, Ҳамдамов четдаги болага кўл чўзди. Иккинчиси билан ҳам кўришиб, учинчиси — боя “қамаб қўймадингиз-ку уни”, деб кичкирганига кўл узатган эди, у шошилиб қолдими,

негадир хадеганда, қўли ёпишиб қолгандек, шимининг киссасидан чиқавермади. Ҳамдамов ҳам қўлини тортмай унга тикилган кўйи тураверди. Ниҳоят бола илтифот билан кўш қўллаб кўришди, кироат билан “Ассало-му алайкум” деб қўйди.

Жўрттага шундай қилди шайтон!

Ҳамдамов энди нима дейишини билмай боши говлаб турарди. Ўсмир унга чўчинқираб тикиларди. Бошқалар ҳам жим эди.

Ҳамдамов ўпкасини тўлдириб сигарет тортди, бурукситиб тутун қайтарди: томоги қичишмаса ҳам йўталиб қўйди.

— Хўш,— деди у ўсмирга.

Ўсмир индамай қараб тураверди. Бўйи қарийб баравар экан-да.

— Мен сенга нима ёмонлик қилдим,— деб Ҳамдамов ўсмирнинг тирсагидан тутди.— Ҳар куни шу ердан ўтаман, эрталаб, кечкурун... Кўрган бўлсанг керак?

Ўсмирнинг кўзларида истехзо чакнаб кетди.

— Қўлни қўйворинг, қўлни,— деди дагаллик билан.

Ҳамдамов берухсат иш қилиб танбеҳ эшитган боладай, шоша-пиша қўлини тортди.

— Ука,— деди,— биронталарингга зарарим тегдими ё хафа қилдимми? Нега унда менга бунақа гапирасан?

Ўсмир укасининг шикоятини эшитаётгандек, қуш боқиш қилиб қакқайиб турарди.

Ҳамдамов негадир эзилиб, гапида давом этдш

— Текканга тегиб, тегмаганга кесак отасан. Ураман, дейсан. Мен сендан катта бўлсам, сен мёндан кичик бўлсанг. Мен ҳам сенга тенгқур бўлганимда бошқа гап эди. Ҳозир сендан ўн ёш катта бўлиб қандай ёкалашаман? Одамлар кулмайдимми?.. Уят, ука, уят! Ўзингдан каттани хурмат қилишинг керак.

Ҳамдамов қолганларга мурожаат қилди:

— Тўгрими, йигитлар?

— Тўгри, - дея илиб кетди “камаб қўймадингиз-ку”, дегани. - Зоир, нега бу акамни хурмат қилмайсан?

Ўсмир тиржайиб қўйди.

Энди муштлашиб бўлмайди.

- Нега майнавозчилик қиласан? Мен жиддий гапиряпман, - деди Ҳамдамов.

- Мен ҳам жиддий айтяпман-да, - дея бидирлади бола. - Ахир, ростдан ҳам, у сизни ҳурмат қилмаяпти-ку. Мен унга одобли бўл, ўзингдан каттага бунақа қилма, деб насихат ўқияпман-да.

Ҳамдамов бу гапларнинг маънисини тушуниб, из-за бўлди, гўё болага эътибор бермагандай, яна ўсмирга ўгирилди.

- Иккаламиз катта кўчада ёқалашиб юрсак яхшими, ука? Яхши эмас-да. Сенинг огайниларинг бўлса, менда ҳам бор...

Нималар деяпти ўзи! Бирга-бир чиқса кучи етмайдими бу тирмизакка!

Ҳамдамов ноўрин гапирганини англаб, энди нима дейишини билмай, тўхтаб қолди.

- Менга қаранг, - деди ўсмир, Ҳамдамов унга қараб турган бўлса ҳам. -Мундай тушунтириброк гапиринг, нима демокчисиз ўзи? Агар мен билан чиқиш ниятингиз бўлса...

Нега бунча ўзига бино қўйган, а? Ахир, ўз-ўзидан кўриниб турибди-ку: Ҳамдамов уни мажақлаб ташлаши мумкин.

Лекин, кейин... безори акаларини бошлаб келмоқчими? Ҳамдамов улардан кўркмайди-ю, бироқ бу ховлидан ҳам кўчиши керак бўлади.

- Қўйсанг-чи бунақа гапларни, - деди Ҳамдамов яраш оҳангида, гўё сулҳ садақа қилаётгандек. - Мен тескарисини айтаяпман. Жанжал нимага керак, иккаламизга ҳам ярашмайди...

Кейин ҳаммалари жим қолишди. Ҳамдамов яна нима дейишини билмай, бир оз ўйланиб турди-да, уларга ҳеч гап айтмасдан, келган йўлига равона бўлди.

Унинг кўнгли гаш, ютқизганини ҳис қилиб, эзилар эди.

Агар ҳозир болалар кулса ёки намоийшкорона йўталиб қўйишса ҳам Ҳамдамов қайтиб бормас эдн, эринарди.

Итдай қилишди-да. “Нима демокчисиз”, деб муштлашишга чорлади-я. У эса шармандаларча чекинди. Чиқиб таъзирини бераман деб, баттар бўлиб қайтаяпти. Иккаловини ҳам дабдала қилармиш-а! Билагида кучи бўла туриб чекинди-я. Жанжалнинг ҳадисини билмас экансан, уйда ўтирмайсанми!

Ҳамдамов уйга яқинлашган сари жаҳли чиқиб, ўзини ўзи тузларди.

Муштлашиш ҳайвоний иллат, йиртқичлик, зиёли одамга ёт деб, бировнинг бурнини ҳам қонатмадинг. Ҳалимовни урмоқчи бўлганинг ҳам артистлик эди, шунчаки Маъсуданинг олдида ўзингни кўрсатмоқчи эдинг... Сен ҳеч кимга қўл кўтармадинг, бирон кимса ҳам сени урмади. Икки марта бошлаб калтаклашганда эди, кўзинг очиларди, кўкайингда ўт бўларди, ўт!

Ҳозиргидек туядан тушган жабдукдек бўлмасдинг, қиличинг синиб, қалқонинг тешилиб қайтмасдинг.

Ҳамдамов ҳовлига кирганда дум-думалоқ кучукбола пилдираб келиб оёқларига суйкалди. Ҳамдамов сигарет тутатди-да, яна ўйлай кетди.

Нима ҳам қилсин, китоб ўқишни, диссертация ёзишни тўхтатиб қўйиб, безориликни, муштлашиш илмини ўргансинми? Фан соҳасида у дадил-ку, ахир! Илмий жасорат ҳам йигитнинг кўрки эмасми! Иложи қанча - кундалик майда-чуйда жасорат қўлидан келмайди, унга керак ҳам эмас.

Ҳамдамов уйга кирди.

Мана, муштлашишни семиз бўлса ҳам Хуррамлар учун чиқарган. Булар шу учун яратилган - талашиб-тортишиб ҳақларини юлиб олишмаса, қуруқ қоладилар.

- Э-э, бориб келдим, - деди Ҳамдамов Хуррамга.

- Қаёққа!

- Бояги чурвақаларнинг олдига-да, қаёққа бўларди! Менга ўчакишма, иккинчи марта бунақа қилсанг, кунингни кўрсатаман, дедим.

Негадир шу топда Ҳамдамов Хуррамга ёлгон гапиришга ўзини ҳақли деб билди.

Исмоил тахтадан кўз узмай:

- Эринмаган одамсиз-да, - деб қўйди.

- Шох! -деб кичкирди Турсун ва чапак чалиб юбордн.— Мот экан-ку! Мот, укам, мот!

Исмоил Турсуннинг иргишлашига эътибор бермай, бошини

чангаллаганча шахмат тахтасига термиларди.

Ҳаммалари тахтага энгашдилар.

- Мот эмас,— деди Ҳамдамов бир оздан кейин.— Битта йўл бор ҳали.

Исмоилга жон кирди:

- Қани?

- Ўзингиз топинг!

НОИНСОФ МУСО

Ҳикоя

Мусо яхши йигит — қобилиятли. Лекин сал ўйинқарок. Бунни ўзи ҳам билади, бироқ кўп ҳам куйина-вермайди. Бошқалар, масалан, хонада у билан ёнма-ён ўтирадиган Турғун ака насихат қилса, Мусо: “Бола бўлсин — шўх бўлсин”, дея кулиб қутулиб кетади. Мусо ўзининг яна бир талай камчиликларини билади, лекин бошқа нарсадан — гарчи феъл-атворида нуқсон ҳисобланмаса ҳам — пулсизликдан кўп қийналади. Ўзингиз ўйлаб кўринг: отаси уни едирса-ичирса, вояга етказса, беш йил ўқитса-ю, ҳали ҳам унга пул юбориб турса! Мусоқулбой — отасоқол иягига битган давангир йигит — энди отасини боқиш у ёқда турсин, бир бош, бир қулогини ҳам эплотмаса, ҳар борганида унга саргайиб, укаларининг ризқидан юлиб келса! Яхшими шу?

Йўқ, Мусо берсанг — ейман, урсанг — ўламан, деган лапашанглардан эмас, ўзини боқиш, мустақил яшаш йўлларини кўп ахтаради. Лекин иложи йўқ-да. Лаборантликнинг ойлиги саксон сўм, чиртинг-пиртинг бўлиб, қўлга етмиш сўмча тегади, бунга овқат есинми, кийим-бош олсинми? Сигаретанинг ўзига ҳар ой-да ўн беш сўмдан кетса! Мусо кечалари ухламай ўйланиб чиқади: хазина топиб олса, лотореяга “Волга” ютса, спортлотодан ҳамма номери тўғри чиқиб қолса ёки бирон олиҳиммат одам: “Ука, мен илм аҳлининг шайдосиман. Мана, сизга ўн минг сўм. Аммо-лекин фанимиз ривожига зўр ҳисса қўшасиз. Бўлмаса, рози эмасман”, деб жўмардлик қилиб юборса! Мусо энтикиблар кетади, бироқ... Қийин экан-да, ишқилиб.

Мусо чидади, чидади, йўқ, охири бўлмади, директорга кирди: “Домла, бу пулингиз қорин тўйгазишга ҳам етмаяпти-ку”, деди. Директор уни алдади, авради, иложи йўқлигини айтди: “Штатлар санокли — сенинг ойлигингни ошириш учун, ўғлим, бошқг бир ходимнинг ойлигидан қирқиш керак”. Кейин Қудратовни мисол келтирди: “Шу йигит тўксон саккиз сўм билан оила тебратади-я!”,

деди. Ер ёрилмадию Мусо кириб кетмади. У ўзидан беш ёш катта Турғун аканинг оиласидаги тўрт жонни қандай боқишини ҳеч ўйлаб кўрмаган экан, жуда хижолат тортди, пулпараст деб ўзини койиди, қабулхонадаи минг пушаймон билан ер бўлиб чикди.

Мусо ойлигимни оширинг, деб директорга тикилинч қилгандан роппа-роса уч кун ўтгач, ишхонада хунук гап тарқалди, кимдир аспирант қизлар — Карима ва Мунавварнинг стипендиясини ўгирлаб қўйибди. Упа-элик, тақинчоқ-пақинчоқларига тегмапти-ю, тўксон саккиз сўмдан — бир юзу тўксон олти сўмни ўмариб қвтибди. Давлат бебако, пул — кўлнинг кири, фалон-писмадон деб кариллаймиз-у, лекин, сабил, бир юз тўксон олти сўм катта пул-да Тўрт сўмгина қўшса — икки юз сўм! Тушликка чиқаётганларида сумкада экан, қайтиб келишса, шунча пул — йўқ!

Бошланди: қаватда ким бор эди, хонага ким кирган, тушликка ким чиқмаган, кимнинг кўли эгрирок... Аёллар жонланиб, ташвишманд қиёфада огиз пойлаган, эркаклар бурчак-бурчакда сўкинган; шивир-шивир, пичир-пичир... Эски, ремонтталаб, мудроқ ишхонага файз кириб, бамисоли ҳиндларнинг мархумни куйдириш олдидан “рам-рам сатти”, деб рақсга тушадиган маросими ўтаётган жойга айланиб қолди.

Хунук гап ишхонада ажина шамолдек жилпанглаб юрди-юрди ва ниҳоят, қабулхонага, ундан тўппа-тўғри директорнинг кулогига кириб кетди.

Мусонинг дами ичига тушиб, бировнинг кўзига қарашга ботинолмади. Айниқса, котиба қиз ҳаммани мажлисга чақириб юрганини эшитиб, тоза тамом бўлди. Бўйнига ип солиб кушхонага судралган қўйдек, директор кабинетига кирди-ю, бурчакдаги курсига ўзини таппа ташлади — ҳукмни кутди.

Директор сўзини бу гапнинг ишхона учун нақадар шармандалик, бениҳоя хунуклигидан бошлади, ўгри (“ўгри”, демади, “пулни олган”, деди) ташқаридан кирган бегона эмаслиги, қизларга стипендия текканини билиб, тушликка чиқишларини пойлаган одамлигини айтиб, “Ким тушликда шу ерда қолган бўлса, ўша олган”, деди. Мусо ўтирган жойида чўкиб. кетди. Директор давом этиб, “Балки ўша

ноинсоф ҳозир ичимизда ўтиргандир”, деб тахмин қилди. Бу Мусога: “Ҳой, ноинсоф Мусо, тур ўрнингдан. Ҳамманинг ўртасида бўйнингга ол!”, дегандек эшитилди. Ҳамма унга қараётгандек, ҳамма уни ўғри тутиб, мардларча бўйнига олишини кутаётгандек туюлди. “Мен олмадим. Олмаганимни ўзим аниқ биламан-ку, ахир”, дея ўзига таскин берди, шўрлик. Хайрият, ҳеч ким “Пулни Мусо олган”, деб ўрнидан сапчиб турмади. Мусонинг бугун тушликка эртароқ чиқиб, дарров қайтганини сотиб қўймади. Бундан ташқари, директорнинг мажлис чақиришдан мақсади ўғрини топишдан кўра (қайдан топади!), пулини очиқ-сочиқ ташлаб кетган қизларни тергаш, маҳаллий комитетдан ёрдам уюштириш, энг асосийси — бу хунук гапни ишхона остонасидан четга хатлатмасликни қаттиқ уқтириб қўйишдан иборат экан.

Мажлисдан бош чайқаб, афсус билдириб тарқалдилар. Мусонинг назарида, одамлар пулидан ажралган қизларга эмас, пулни олган одамга ачинаётган-дек, тўғрироғи, уни назарда тутиб, “Шундай йигит-а!”, деяётгандек эдилар. ,

Йўқолган пул икки кунча одамларнинг оғзида ширин сақич бўлди. Ҳеч ким ўзида терговчилик масъулияти, жавобгарлигини ҳис қилмагани учун, оркаворотдан икки-уч киши ўғри деб топилди, барча яхши-ёмон томонлари тарозига солингач, яна оркаворотдан оқланди. Шундай қизиқ воқеани бошқа жойда айтиш қатагон этилгани сабабли, гап фақат ишхонада кизиди. Учтадан йигирма бешталик, тўрттадан беш, биттадан уч сўмлик экан йўқолган пуллар. Мунаввар Ҳалима опа берган эллик сўм қарзини қайтариши, Карима пул қўшиб, кишлик пальто олиши керак экан. Ноинсоф шу муштипарларнинг ҳақиға кўз олайтирибди. Кейин умуман ўғрилик ҳақида гап кетди. Тўртта одам йигилган жойда қадим замонлардаги каллакесар, йўлтўсар, тоштешар, қулфбузар, чўнтаккатушар ўғрилар ҳақида дахшатли ва қизиқарли ҳангомалар айтилди. Хуллас, Насриддин афанди қирқ ўғрини қандай алдаган бўлса, ишхонадаги бир ўғри қирқ тўғрини шундай лақиллатди — уни ҳеч ким тополмади.

Бу ҳангомалар босилгунча Мусо ўзини ўзи еб қўйди, бироқ, хайрият, ҳеч ким ундан шубҳаланмади, унинг ҳам кўнгли тинчиди.

Ҳамма каторида ёрдам маъносида ундан ҳам беш сўм сўрашганда, гуноҳдан фориг бўлгандек, жуда енгил тортди. Агар ундан гумонсирашса, боёқиш камбагал, ўзини қандай оклашни ҳам билмасди: директорга пулим йўқ, деб ким кўзёш тўкди — Мусо; доим тушликка ким қарз сўрайди — Мусо; кимнинг ойлиги кам — Мусонинг; ойлиги кам бўлса ҳам, тез-тез ресторанларда ким давру даврон суради — Мусо (айш-ишратга қайдан топади?); ким қизларнинг хонасида лақиллаб юради — Мусо; энди, худди ўша куни айнаи тушлик пайтида ишхонада ким қолган эди — Мусо-да!

Ҳамкасбларини қўяверинг, шунча далил-исботни синчиклаб таҳлил қилиб чиққан Мусо ҳам қизларнинг стипендиясини ўзи эмас, бошқа биров илиб кетганига жуда-жуда ҳайрон эди.

Орадан икки ҳафтача вақт ўтди, Мусо бу гапларни эсидан чиқариб юборди. Ширинсақйчнинг ҳам ширини кетди шекилли, одамлар уни туфлаб ташлашди. Мусога Шибутани деган америкалик олимнинг “Социал психология” деган китоби жуда зарур эди, сўроқлай-сўроқлай, охири бир файласуф дўстиникидан топиб келди. Хонада ҳеч ким йўқ: Турғун ака бетоб экан, телефон қилди, Абдухалил жавоб сўраб қаёққадир жўнади. Мусо эрталабдан бери Шибутанининг китобидан бош кўтармай, олтмиш саҳифагача ўқиди, етти-саккиз бет кўчирма олди. Ўзининг бошида ҳам психологияга оид фикрлар гивирлаб-югургилаб қолди. “Уятчанлик — уятчанликдан уялишдир. Агар ҳамма одамлар бир-бирларига кўнгилларидаги уятли хис-туйғуларни айта бошлашса, уятчанлик йўқолади. Нега бировлар ўзлари шикоят қилганда уялмайдилар-у, бошқа кишининг шикоятига гашлари келади?”, деб ўйга чўмди.

Мусо ана шундай галати, ўзига ҳам у қадар тушунарли бўлмаган фикрлар оғушида ҳаяжонланиб ўтирганда, эшик гийқ этиб очилди ва Мукамбарнинг чиройли боши кўринди.

— Мумкинми?

— О, албатта! Қадамларига ҳасанот,— деди Мусо ўтирган жойида.

Мукамбар эшикни эҳтиёткорлик билан ёпди, Мусога қараб илжайгандек бўлди.

— Яхшимисиз,— деди.

— Сояи давлатларида!

Мукамбар деразага бир қараб қўйди, ўнгайсизланиб, бошини қўйи солди, локланган тирноқлари тикилди-да, бегона бир овозда:

— Бугун менга ҳазиллашдингизми?— деди. Мусо гавдасини орқага ташлаб ястанди.

— Ҳазиллашдим.

У эрталабдан бери китобга мук тушиб чарчаган ҳозир эса ростдан ҳам ҳазиллашгиси, беш-ўн дақиқа ҳордиқ чиқаргиси келар эди. Мукамбар — истараси иссиқ, ширингина жувон — ҳамиша ҳазилни кўтарарди.

— Ҳазиллашдим,— деб такрорлади Мусо.— Паспортингизни олдим-да, ариза ёзиб, ЗАГСга топшириб келдим. Қалай, бошлабманми? У ёқда сиз, бу ёқда мен, бағримизни жизза кабоб қилиб юраверамизми?

Мукамбар “Қўйинг шунақа бачкана гапларни” дегандек, қўл силтади.

- Сумкамни кавлаштирдингизми?

Мусо қўлларини кўксига чалиштирди.

— Энди, нима десам экан, аввало, “сумкам” эмас, “сумкамиз” денг, хўпми? Иннайкейин...

Мукамбар унга галати тикилди, нимадир демоқчи эди, эшик яна очилди-да, ташвишманд киефада Ҳалима опа кирди. Мукамбар жим қолди. Ҳалима опа унга савол назари билан қаради.

— Нима бўлди?— деди.

— Билмасам, — деди Мукамбар тутилинқираб. — Мусо ҳазиллашибдим...

Ҳалима опа танглайини такиллатди, бошини сарак-сарак қилди.

— Эй укам-эй, укам! Келиб-келиб пулдан ҳазиллашасизми? Мусонинг кўнглига хавотир оралади.

— Тўхтанглар. Қанақа пул? Мукамбар кизаринди.

— Ўзингиз... Сумкани кавладим, дедингиз-ку? Мусонинг ичида нимадир узилиб тушгандек бўлди.

— Э, қўйинглар-э! Нахотки, мени... Эрталабдан бери хонадан

чикқаним йўқ, ахир!

Мукамбар мунгайди, кўлларини қовуштириб, кифтларини қисганда, кичкина жувон, баттар кичрайди.

— Йўғ-э, Мусавой, ким сизни...— дея Ҳалима опа гапининг давомини ичига ютди.

— Нима, яна пул йўқрдими?— деди Мусо юраги увишиб.

Ҳалима опа ва Мукамбар индамай тасдиқлашди. Мусо жуда каттиқ хафа бўлди.

— Шу... Саксон сўм ойлик олсам, тез-тез қарз сўрасам, кимнинг пули йўқолса... Дарров мени ўғри тутасизларми!

— Ҳай-хай, Мусожон, нималар деяпсиз! Опангизман-а, айланай! Сиздай йигитдан шу иш чиқадими? Сиздан гумонсираган одам кўр бўлади-я, кўр!

Ҳалима опа Мусонинг елкасига устма-уст қокканча, куйиб-пишиб тушунтирди. Гап бундай бўлган экан: Мукамбар эрталаб сумкасидаги кармончага йигирма уч сўм солган; троллейбусда чақаси йўқ экан, пул узатса, ҳайдовчи нақ қирқ тийинлик абонемент берибди: ҳозир пастки қаватга, кутубхонага тушиб, Турсуной билан беш минутгина гаплашиб, қайтиб чиқса, сумкасида икки сўму олтмиш тийин турган экану йигирма сўм йўқ эмиш. Ҳалима опага айтса, “Э, ўлибдими! Аввал сўрайлик, Мусо-пусо ҳазиллашгандир”, депти. Кейин Мукамбар тўппа-тўғри Мусонинг олдиган чопиб келаверибди. Устига устак, Мусонинг ҳам ҳазиллашгиси келиб турган экан...

— Пулдан бошқа ҳазил куриб кетган экан-да, деб бўғилди Мусо.

Ҳалима опа ўйланиб турди-да, сўнгра:

— Яна ўша олднмикан?— деди.

— Ўшаларинг ким?— деди Мусо.

— Ким бўларди! — деди Ҳалима опа. — “Турнахон”да. Сувилонга ўхшамай ўлгур!

Мусо шу пайтгача ўғрини бурни иягига ёпишган аллақандай ялмоғиз кампир ёки ҳаммаёғини жун босган, бадбашара, огзи қийшиқ, бир кўзига чарм сирилган эркак сифатида тасаввур қилганиданми, қош-кўзи, оёққўли ўз жойида бўлган росмана одам, устига-устак, қиз бола эканлигини эшитиб, кўрқиб кетди.

— Йўг-э?!—деб юборди. -

— Ий-э, Мусовой, буни ҳамма биледи-ку?

— Рост,— деди Мукамбар ҳам. — Маҳзуна Зокировнанинг хар ойлигидан йигирма беш сўм йўқолаверди. Кейин билсак — шу олган экан. Менинг ўттиз сўмим, Турсунойнинг соати, Мапуз бечоранинг қирк етти сўми, тунов кунги пуллар...

Мусо анграйиб қолди.

— Ў, энагар-эй!.. Э, кечирасизлар, огзимдан чиқиб кетди.

— Ўлсин!—деди Мукамбар.— Бор-йўги йигирма сўм экан. Тешиб чиқсин!

— Йигирма сўм ҳам пул-да, ахир,— деди Мусо.

— Шуниси уни айтинг,— деди Ҳалима опа.

— Нима, бир гала хотин бўлиб ўртага ололмай-сизларми?— деди Мусо.— Бу... Нукул огзимга сўқиниш келяпти-я! Наҳотки уни тийиб қўйолмасаларинг? Директорга айтинглар. Ҳеч бўлмаса...

— Ушлаб олмасак, қандай айтамыз?

Мусо қўлларини орқага қилиб, уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Бу ҳам тўгри. Лекин бир иложини топиш керак-да. Наҳотки, уни ушлаб бўлмаса, а? Пул қачон йўқолди? Ҳозирми?

— Шу гаплашиб тургунимизча вақт ўтди-да, - деди Мукамбар негадир Мусога умид билан термилиб.

— Та-ак,— деди Мусо Мукамбарнинг термилишидан таъсирланиб.— Текшириб кўрсак-чи?

— Қандай?—деди Ҳалима опа.

Мусо ўйланиб қолди, қошларини чимирди.

— Замира... бу “Турнахон” хонасида ўтирибдими?

— Ўтиргандир,— деди Мукамбар.

— Хонасида,— деди Ҳалима опа,

— Унда пул шу ерда. Ишхонада,— деди Мусо. Унинг калласига ажойиб фикр келган эди.

— Ҳалима опа, ҳозир сиз аччиққина чой дамласангиз-да, “Турнахон”ни чақирсангиз? Мукамбар бу пайтда...

Мукамбар орқага тисарилди.

— Э-э, мен кўркаман.

— Сезиб қолади,— деди Ҳалима опа.

— Бирон йўлини топиш керак-да, ахир,— деди Мусо кизишиб.— Қачонгача бундай бўлади! Ҳадеб пул йўқолаверса, “Турнахон” ялло килиб юрса!

— Хонада Йўлдош ака ҳам бор-ку?—деди Мукамбар.

— Хўш? Унга тўғриси айтасизлар. Унинг ўзи “Турнахон”дан безор.

— Бари бир, жуда нокулай. Ўғри бўлгани билан, одамнинг юзи иссиқ,— деди Ҳалима опа.

— Ҳа, ўша иссиқ юзи курсин унинг,— деди Мусо.— Юзим иссиқ деб ўгирлик қилаверадими! Сизларнинг шунақа кўнгилчанликларингни билади-да.

Аёллар индашмади.

— Бугун йигирма сўм ўгирлайди, эртага кассадан ҳаммамизнинг ойлигимизни ўмариб кетади. Ўғри онадан ўғри тугилмайди, уни ўзимизнинг кўнгилчанлигимиз етиштиради. Унинг гуноҳига ўзимиз ҳам шерик,— деб Мусо ташвиқотга зўр берди.— Майли, сизлар индаманглар — пулларинг кўп, маошларинг ошиб-тошиб ётибди! Ҳар замонда бир камбагал эллик-олтмиш сўм олса олибди-да, камайиб кетармиди! Қайтанга яхши — савобга коласизлар!

— Ҳалима опа, биздан нима кетди, бир уриниб кўрайлик,— деди Мукамбар оқаринқираб.

Ҳалима опа индамади.

— Эҳ, қиз бола бўлганимдами!—деб хитоб қилди Мусо, Ҳалима опа Мукамбарга қаради:

— Маҳзуна Зокировнага айтсакми?

Мукамбар Мусога қаради. Мусонинг гаши келди.

— Уни аралаштиришнинг нима кераги бор?

— У киши Замирани бирон иш билан чақирсала Мукамбар иккаламиз...

— Во!—деди Мусо, Маҳзуна Зокировнанинг бу ишга аралашидан норози бўлса ҳам.— Зўр! Икковларинг қараб чиқасизлар.

— Майли,— деди Мукамбар.

Аниклик киритадиган ҳеч нарса бўлмаса ҳам Мусо бутун тадбирни қайта тушунтириб чиқди: Маҳзуна Зокировна “Турнахон”ни чойга, йўқ, тўғри келмайди, яхшиси, бирон нарсани ўқишга чақиради (ҳозир докторлик ишини машинка қилдирыпти, шунга ёрдамлашинг, деса ҳам бўлади); Ҳалима опа билан Мукамбар бу пайтда “Турнахон”нинг сумкасини, столи тортмаларини синчиклаб қараб чиқадилар.

Натижасини келиб Мусога айтадилар.

— Пулни топиб олсак, нима қиламиз?— деди Ҳалима опа.

Мусо ҳайрон қолди: ростдан ҳам, кейин нима қилишади? У “натижасини менга айтинглар”, деганида фақатгина бу ишга раҳбарлигини таъкидлаган, нариёгини ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

— Кейинми?— деб кифтини учирди у.— Кейин... Аввал топайлик, кейин бир гап бўлар.

— Уларнинг хонаси рўпарама-рўпара-ку!

Мукамбарнинг бу гапи пишиб келаётган ишни бузиб юборишига сал қолди.

— Ҳеч кўнглим чопмаяпти-да,— деди Ҳалима оп

— Оббо!—деди Мусо.— Мунча кўрқасизлар. Ахир, эшик ёпик туради-ку. Ўзи, шу аёллар билан бир ишни битириш қийин. Сал нарсага дарров: "Вой ўлмасам, бир балоси чиқмаса эди", деб ваҳима қилишади.

— Пул топилмаса-чи?

— Топилади. Ҳалима опа, топилади, мени айтди денг, топилади! Топилмай қайга боради? Қанот чиқариб учиб кетмайди-ку.

Ҳалима опа оғир сўлиш олди.

— Тезроқ боринглар,— деди Мусо.— Хонадан битта-битта чиқинглар — “Турнахон” коридорда бўлса, шубҳага тушиши мумкин. Кейин, бунақа хаяжонланиб юрмай, бамайлихотир, гўё ҳеч гап йўқдай, пул йўқолганини билмагандай тутинг-да, ўзннгизни, Ҳалима опа, Мукамбар, сиз ҳам.

Ҳалима опа аввал эшикни очиб, долонга қаради, сўнгра, худди Замиранинг хонасига кираётгандек, бир-бир босиб, эҳтиёткорлик билан чиқди.

Мусо кулиб юборди. Мукамбар ҳам ожизгина, ўлганининг кунидан жилмайиб қўйди.

— Сиздан зўр изқувар чиқар экан-да,— деди.

— Ҳе, ўзимизни хор қилиб юрибмиз-да,— деди Мусо бирдан кўнгли кўтарилиб.

Улар ниманидир кутиб жим ўтирдилар.

Мусони хаёл олиб қочди: Америка, каньон, прериялар... Гангстерлар гиж-биж тўлиб ётган Колорадо... У — махфий полиция департаментининг бошлиги. Мукамбар эса унга котиба. Мусо давлат банкани ўмариб кетган ўта хавфли жинойтчиларни тузоққа туширадиган махфий кодли операцияга раҳбарлик қилмоқда. Мукамбар машинка ёнида ўтириб, унинг кўрсатмаларини ёзиб олмоқда.

— Энди бораверайми?—деб сўради Мукамбар. Мусо бош иргади — рухсат.

— Ростини айтсам, жуда кўрқяпман,— деди Мукамбар. Мусо осмондан тушди, “Америка”дан қайтди.

— Ҳеч кўркинчли жойи йўқ,— деди.— Энг муҳими — пулни топиш. Э аттанг, ўгирлашини олдиндан билганимизда, пулларнинг номерини ёзиб қўйган бўлардик.

— Бари бир танийман,— деди Мукамбар жонланиб.— Битта ўн сўмлик, иккита беш сўмлик. Беш сўмликлар янги, ўн сўмлик тоза эскирган эди.

Мусо қидирув операциясига янада чуқурроқ кираётгандек ҳис қилди ўзини.

— Эскилиги-ку яхши. Бирон белгиси, дог-поги эсингизда қолмаганми?

— Билмасам, кўрсам танийман лекин. Тоза абгор эди.

— Да, майли, топилсин-ч”. Синчиклаб қаранглар.

Мукамбар одатдагига ўхшамайдиган бир юриш билан эшикка борди. Чиқаётганида шундай катта эшикнинг кесақисига елкасини уриб олди.

“Иккита беш сўмлик, битта ўн сўмлик”, деди Мусо ўзича. У мана шу пулларни кўз ўнгига келтирди. Ҳалима опа “Турнахон”нинг

сумкаси ичидаги қизил кармончани (Мусо кузатувчан йигит, бу кармончани Замира кўтариб юрганига ҳам эътибор берган) очаётганида шу ўн сўмлик чиқади. Икки буклоглик. Унинг ичида эса яп-янги иккита беш сўмликнинг четлари кўм-кўк чизилиб туради. (“Ҳамма, ҳамма одам пулнинг йиригини албатта сиртга, майдарогини ичга олиб тахлайди. Қизиг-а?”) Мусо айниқса шу ўн сўмликни аниқ кўрди: латтадай эскирган, ранги уникқан, гижим... Шу қадар аниқ кўрдик, негадир унинг топилишига ишонмай қўйди.

“Нега топилмас экан? Ахир, шу пуллар қаердадир турибди-ку!— деб яна ўзига таскин берди у. — Бордию Ҳалима опа билан Мукамбар тополмасалар ҳам, ҳозир худди шу топда аниқ бир жойда турган чиқади-ку!”

Эшик тарақ этиб очилган эди, Мусо чўчиб тушди! Ҳалима опа, ортидан ёв куваётгандек, ховлиқиб кирди. Мусо сапчиб турди.

— Нима бўлди? Топилдими?

— Энди, энди, Махзуна Зокировна Замирани чақирди. Ҳозир сизни ҳам чақиради,— дея Ҳалима опа кўйлагининг ёқаси билан елпинди, чуқур нафас олди.— Чойингиз йўқми? Ичим ёниб боряпти.

— Ий-э, мени чақириб нима қилади? Нима иши бор экан?

— Бир ўзим кўркаман, деяпти. Ноқулай-да, унга ҳам,— деди Ҳалима опа ва чойнакнинг қопқогини очиб кўрди. - Мендан бошқа одам қуриб кетибдими?

- Унга бу ишни сизнинг маслаҳатингиз билан қилаётганимизни айтдим...

- Э-э,— деди Мусо, бирдан кўнглига ғулгула тушиб.

— Жуда калласи ишлайдиган бола экан, деб айтдилар. Ўзи ҳам келсин, бир ўзим бўлсам, Замира сезиб қолади, дедилар.

“Э, каллам ишламай ўлсин!”, деди Мусо ичида.

— Ҳозир борайми?

— Йўқ, ўзлари телефон қиладилар. Агар жуда боргингиз келмаётган бўлса...

— Нега энди! Бораман!

— Лекин, Мусожон, менинг юрагим ўйнаб кетяпти-да.

— Қўйсангиз-чи, шунақа гапларни.

— Рост. Мана сиз ҳам хавотирланиб қолдингиз-ку.

— Мен-а?!

Мусо Ҳалима опага магрур бир тарзда қараб қўйди.

— Хўп, мен Мукамбарни чақирай. Ҳалима опа чиқиб кетди.

Мусо Замирага рўпара келишини ўйлади...

Телефон қаттиқ жиринглаб юборди. Мусо кўпдан бери тип-тикка бигизининг устида ўтирган-у, бигиз пайт пойлаб бирдан санчилгандек, отилиб турди. Стул аганади. Мусо трубкани кўтарди.

Махзуна Зокировнанинг овози лоқайд эшитилди:

— Раҳмонов?

— Ҳа, мен, — деди Мусо.

— Салом алайкум!

Қўлини кўксига қўйганини Мусонинг ўзи ҳам сезмай қолди:

— Э, кечирасиз, салом алайкум!

— Раҳмонов, ҳозир ишнинг биринчи боби машинкадан чиқди. Шунини мана, Замирахон билан аслига солиштиряпмиз. Ярим соатгина қарашмайсизми? Ҳозир келинг, хўпми?

Махзуна Зокировнанинг овозида қўрқиб, ноқулайлик, ҳаяжон — ҳеч нарса сезилмас эди. Аксинча, ўзини Замирани фош этиш операциясига алоқаси йўқлигини писанда қилиб турарди.

Мусонинг кўнгли сал жойига тушгандек бўлди.

Лекин коридор кимсасиз, нимқоронги, жимжит экан. Кўпи куйиб, бор-йўғи учта қолган неон чирокларидан бири сирли тарзда лип-лип этар, шифтни қалқитиб кўрсатар эди.

Мусо шифтга хавотир билан қараб қўйди. Ҳозир Замираларнинг хонасида Ҳалима опанинг Мукамбар билан тинтув ўтказаетганлигини ўйлади-ю, кўнглини ваҳм босди; кашалотлар огзини очиб ётган ўпкониинг устидан муаллақ юзиб ўтаётгандек, авайлаб қадам қўйди.

Махзуна Зокировна тўрда — эшикка қараб, Замира қуйида — Махзуна Зокировнага рўпара ўтирган экан.

"Зигмунд Фрейднинг психоанализ назарияси ўз ўзидан вужудга келмаган — у буржуа жамиятидаги маънавий инқирознинг инъикоси эди..."

Элликларга кириб, сочларига оқ оралай бошлаган Махзуна

Зокировна ўқишдан тўхтаб, бошини кўтарди, олтин гардишли кўзойнагининг бир шишасн “йилт” этиб совуқ чакнади.

— Келинг.

Олиманинг шиша билан қопланган нигоҳи ҳеч қандай маънони ифода этмас, одамни кўрқитар даражада бўм-бўш эди.

— Салом алайкум,— деди Мусо, негадир овози қалтираб.

Замира ерга қараганча товуш чиқармай бош ирғади.

Мусога ўгирлик содир бўлмагандек, Маҳзуна Зокировна билан ўзининг орасида Замирандан бекитадиган ҳеч қандай гап йўқдек туюлди.

Замира столга сингиб кетгудай эгилиб олган эди.

Мусо унинг ёнидаги курсига ўтирди.

— Олдингиздаги иккинчи нусхами? Учинчи бетни очинг. Фрейд ҳақидаги жойини топдингизми? Қаранг, Замирахон, қаерда эдик?

Замира индамай қўл чўзиб, бояги жумлани кўр-сатди.

— “Инъикосидир”, шундайми? Бошладик. “Йигирманчи аср бошида Европа буржуазияси орасида тушкунлик, ахлоқ категорияларининг дарз кетиши, келажакдан умидсизланиш оқибатида... Фрейд ўзининг эротик таълимотини яратди. Аирим кузатишлари медицина, жумладан, психиатрия учун қимматли бўлган ҳолда, ижтимоий ва илмий жиҳатдан хато бўлган бу таълимот...”

Мусо Замирага зимдан разм солди: Замиранинг чўзинчоқ, суяги туртган юзи кўқаринқираб, маъносиз қотган, бурни ўшшайиб, юпка лабларига сезилар-сезилмас соя ташлаб турарди (Мусо шуни ҳам кўрди).

“Ростдан ҳам шу ўгирлаган”.

— Раҳмонов, қараяпсизми? Мусо шошиб қолди.

— Ҳа, қараяпман. Фрейд ҳақида гап кетяпти. Маҳзуна Зокировна росткамига жаҳл билан тикилди.

— Раҳмонов! Сизни пашша кўришга чақирмадим. Хаёлни кейин сурасиз.

Мусо коғозга қаради, қаторлар липиллаб, ҳарфлар хира тортди.

— “Эдип комплекси, “Электра комплекси” деган гайриилмий схемалар бўйича ўгил онани отадан қиз отани онадан рашк қилар

эмиш.

Энди Мусо қизиқиб тинглай бошлади.

— “Фрейднинг реакцион қарашлари ~арб ва Америка Қўшма Штатларига кенг ёйилиб...”

Шу аснода коридордан галати шивир, пичир-кучур келиб, Мусо кулоқларини динг қилди. У гап-сўзларини эшитмаса ҳам, Ҳалима опа билан Мукамбарни товушларидан таниди. Узини қаерга қўйишини билмай, Маҳзуна Зокировнага, кейин Замирага, яна Маҳзуна Зокировнага қаради.

Маҳзуна Зокировнанинг овози бир парда кўтарилди.

— “Унинг... издошлари...”

Бирдан Мусонинг кўзлари Замиранинг ўкиб бўлиб, ағдариб қўйилган оқ қоғоз устидаги қўлларига тушди; қонсиз эти суякка тортилган, кўм-кўк томирлари жилвираб турган, тирсаккача яланғоч кўлдаги сезилар-сезилмас титрокни пайқаб, кўнгли бир хил бўлиб сесканиб кетди: “Ўғриларнинг қўли титрайди!”

Кўлга бирин-сирин қизгиш, кўнглини айнитадиган даражада ёқимсиз доначалар тошиб чиқа бошлаганда, Мусо менга шундай кўриняпти шекилли, деб кўзларини юмиб очди; бу орада доначалар хира тортиб, бир тийинлик, икки тийинлик тангадек нопармон доғларга айланди, кўм-кўк томирлар уларнинг остида билинмай қолди.

Замира бирдан қўлини тортди, “Им-м” дея инграниб, оғзини чангаллаганча, букчайиб қолди.

Мусонинг юрагини алланарса тимдалаб-юлиб ўтди.

Маҳзуна Зокировна кўрқиб кетди.

— Ҳа-ҳа, Замирахон! Нима бўлди?

Замира яна бир ингранди-да, эшикка отилди. Маҳзуна Зокировна “Замирахон!”, деганча ўрнидан турди, Мусога қараб хайрон қотди.

“Эшитди! Уларнинг шивирини эшитди!”

Маҳзуна Зокировна дарров ўзини босиб, кўзойнагини қўлига олди.

— Раҳмонов, нима бўлди ўзи?

Мусо жавоб беришдан олдин коридор томонга кулоқ тутди: унинг

ҳисобича, худди ҳозир Замиранинг вагиллаши, Мукамбарнинг чийиллаши, Ҳалима опанинг ҳай-ҳайлаши эшитилиши, нимадир гурс етиши, нимадир синиши, эшик қарс очилиб-ёпилиши керак эди. Лекин буларнинг ўрнига неон чироқнинг гўнгиллаши элас-элас келди — тинчлик эди.

— Билмадим, қуянчиқ-пуянчиги тутиб қолди шекилли.

Маҳзуна Зокировна кулмоқчи бўлди-ю, лекин дарров лабларини йиғиштириб олди.

— Кўполлик қилманг, Раҳмонов.

Замира тезда қайтиб кирди, тўғри келиб жойига ўтирди.

— Тишим бирдан санчиб қолса бўладими?—деди у яна қогозга мук тушиб.

"Бўлади", деди Мусо ичида.

Маҳзуна Зокировна Мусо билан кўз уриштирди-да, ўта меҳрибонлик билан:

— Ҳалиям оғрияптими?— деди.

— Анальгин қўйдим,— деди Замира.

Мусо Замиранинг қўлига қаради: ҳеч қанақа донача-понача, дог-пог йўк; консиз эти суягига тортилган, кўм-кўк томирлари живирлаб, тирсаги туртган, оддий ориқ кўл; калтирамас, саҳифа устида хотиржам чўзилиб ётар эди.

"Пулни бекитиб келди!"

Ҳозир шу қўлдаги томирлар кўкимтир сувилончалардек ўрмалаб, чиқиб, қочиши керакдек эди...

— "Фрейднинг оригинал кўринган идеяларига эргашган бу олимлар..."

Мусо Маҳзуна Зокировнани тўсатдан ёмон кўриб кетди. Шу дакиқадан бошлаб ундан кўрқиш ҳам ўз-ўзидан йўқолди: кўнглининг бир- бурчида ачинишга ўхшаган бир нарса уйғондию ўчди — олиманинг тоза пўлатдан ясалган пичоқ тигидек кескир овозида ҳеч қанақа амирона куч-пуч йўк, бор-йўги совук экан. |

Маҳзуна Зокировна ўқийверди. Мусо эса унинг кўзойнагига ошқора тикилиб қолди, агар у ҳам қараса, "бўлди қилайлик" деган ишора беришга чоғланди. Лекин олима бош кўтармади; сўзлар

холодильник музхонасидаги катак пластмассада қотган, кирралари салгина ейилган муз парчалари каби шалдираб тўкилаверади...

Мусо Маҳзуна Зокировнанинг энди нега диссертациясига ёпишиб олганига тушунолмади: ахир, За-миранинг хотиржам ўтиришидан ишни тинчитиб келгани шундоқ кўриниб турибди-ку, олима ҳеч бўлмаса, Мусога жавоб берса бўларди.

Нихоят Маҳзуна Зокировна худди чарчаган одамдек уф тортди, кўзойнагини олиб, чаккаларини уқалади...

Мусо Замирадани олдин чикди, тўғри Ҳалима опаларнинг хонасига кирди.

Ҳалима опа жуда даргазаб, Мукамбар эса умидсиз бир киефада ўтирган экан.

Ҳалима опа Мусони кўриши биланоқ ёрилди:

— Йўқ! Ҳамма жойни титиб чикдик. Фақат тангаси бор. Бир сўм ҳам пул йўқ.

— Боя коридорда мунча шивир-шивир қилдиларинг?

— Сен кир, мен кир қилиб турган эдик-да.

— “Турнахон” шу пайтда чикдимиз?

— Энди эшигини тортмоқчи эдим, шўп этиб чиқиб қолса бўладими! Демак, Мусо янглишмапти.

— У бекорга оғзини чангаллаб чопгани йўқ. Шивир-шивирларингни эшитиб турган эди. Пулни бирон жойига қистириб чикди. Сизлар йўқ нарсани ахтариб юрибсизлар.

— Яшшамай ўлгур-эй!— деди Ҳалима опа.

— Усталигини қаранг!— деди Мукамбар.

— Қўйинглар, энди фойдасиз,— деди Мусо.— Йигирма сўмларинг ҳам кетди — қулогини ушлаб, чинқириб.

Ҳалима опанинг газаби ошди.

— Нега кўяр эканмиз! Ҳозир бориб шартга бетига ўғрисан, деб айтаман. Мукамбар нима деяр экан, деб Мусога қаради.

— Ўзини бир... обиск қилсак,— деди Мусо юрак ютиб.— Қуруқ галва кўтаргандан кўра...

— Э, энди шунинг башарасини кўргани тоқатим йўқ, - деди Мукамбар. Лекин Ҳалима опанинг алами хали-бери ўчмоқчи эмас

эди.

— Йўлдошни чиқариб юборамиз-да, ҳамма хотинқизларни текширяпмиз, деймиз.

— Кўнмаса-чи?—деди Мукамбар жунжикиб.

— Кўнмай кўрсин-чи!—деди Ҳалима опа.— Зўрлаб ечинтирарман. Мусонинг завки келди:

— Бир юлишмайсизларми!

— Эҳ-хе, ҳали қариганим йўқ,— дея сал шаштидан тушди Ҳалима опа.— Битта қоқсуякка кучим етмай, нима қилиб юрибман.

..Мусо “тинтув” натижасига беҳад қизикқанидан коридорда кутишга аҳд қилди.

Бирон дақиқалардан сўнг Йўлдош ака чикди “Ҳа, Мусавой, ўғри мушукдек коридорни пойлаяпсиз?”, деган ёқимсиз гап айтиб ўтди.

Сал ўтмай Замиранинг вагиллаши, Мукамбарнинг чийиллаши эшитилди. Нимадир гурс этди, нимадир сингандек бўлди...

Мусо турган жойида тахтадек қотди.

Эшик қарс очилди-да, Замира отилиб чикди, бутун қаватни бошига кўтариб вагиллаганча, Мусонинг ёнидан ўтиб кетди.

Мусо галати бир шиддат билан ўзини эшикка урди, ичкари киргач, шартта эшикни қулфлаб олди; танглайи куриб қолган экан, суви янгиланмаган графинни кўтарди.

Қаватда бор одамларнинг ҳаммаси, нима гап экан деб, коридорга чикди шекилли, гала-говур бошлан? ди.

Кимдир эшикни тортиб кўрди.

Ташқарига қарашга на журъат, на мадор бор эди Мусода.

Кейин Мусонинг тушига ҳам кирмайдиган ажабтовур воқеалар содир бўлибди: “Турнахон” шу вагиллаганича, Ҳалима опанинг айтишича, “иштонин бошига илиб”, қабулхонага, ундан тўппа-тўғри директорнинг олдига кирибди, ўзидан кетиб қолибди (Мусо буни эшитганда тишини тишига босди, “ёлгон!” деди); сув-пув ичирган бўлиб, “ўзига

келтиришса”, яна вагиллабди, “Мени ўғри тутиб, коридорда кип-ялангоч ечинтиришмоқчи эди, зўрга қутулиб қочдим, қочганимни Мусо ҳам кўрди”, депти (Мусо буни эшитганда ўтирган жойида бир

сақраб тушиб, сўкиниб юборди); директор уни отанг яхши, онанг яхши, деб тинчитишга уринибди, кейин Ҳалима опа билан Мукамбарни чақириб, пича дагдага қилибди, "Учовингни ҳам ишдан бўшатиб юбораман", депти (Мусо буни эшитганда "Шунчаки йўлига-да", деди); директор аёлларни "Турнахон"дан кечирим сўратгач, учаласига ҳам бу хунук гапни ишхона остонасидан четга хатлатмасликни қаттиқ уқтирибди (Мусо буни эшитганда индамади).

Бу хангома одамларнинг огзида кўп ҳам турмади, фақат икки-уч кун бурчак-бурчакларда, Замирага эшиттирмай (юзи иссиқ, ахир!) шивир-шивир бўлди. "Изкуварлар"нинг бўшлигидан кулишди, Замиранинг устакорлигидан ҳайратланишди.

Лекин, ҳеч ким Мусони тилга олмади. На Ҳалима опа, на Мукамбар, на Маҳзуна Зокировна бу ҳақда чурқ этмагани учун, ҳеч ким ундан шубҳаланмади. Қайтага, Маҳзуна Зокировна Мусонинг берган саломига мутлақо алик олмай қўйди. Мусога одаммисан ҳам демай ўтадиган бу олима Замирани ҳар кўрганида қуюқ сўрашадиган, уй ичларигача суриштирадиган бўлиб қолди.

Мусо раҳбарлик қилган маҳфий операция муваффақиятсизликка учраганидан кейин икки ойлар ўтгач, ишхонада "штатлар қисқарармиш" деган нохуш гап ўрмалади. Мусо бу илмий даргоҳга ҳали кўп фойда келтиришига ишонса ҳам, негадир ўзидан хаво-тирга тушиб қолди.

Лекин директор ундан қутулишни хаёлига ҳам келтирмаган, аксинча, "Бу болани студентлигидан бери биламан, сал... унақарог-у, ҳали хом-да... лекин ундан кўп иш чиқиши мумкин. Келаси йили аспирантурага шуни юборсакмикан?", депти. Мусо жуда қувонди.

"Хатга тушганлар" орасида Замира ҳам бор экан. Мусо буни эшитганда Замирага ачинди, дил-дилидан ачинди. Ҳар қалай, ўғирлик деганида ҳам сал-пал обрў бўлиши керакмикан, ишқилиб, унга Замиранинг ўғирлиги жуда абгор, бечора бўлиб туюлди. Бу ўғирликни на фош қилиб бўлади, на фош қилгандан кейин мактаниб... Бор-йўғи йигирма сўм экан, арзимаган нарса. Шунга силлиққина ишдан кетказилди. Одам деган мунча майдалашмаса-да: майда ўғри, майда изкувар... Дунёда шундай катта ишлар бўлаётган пайтда бу

гаплар энди чўнтакдан тушиб колди-да.

Дунёдаги ҳамма катта нарса майдадан улғаяди. Лекин Мусоники тескари — у каттадан майдалашиб кетяпти. Одамлар бир ишда хатога йўл қўйсалар, шундан керакли сабоқ оладилар. Аммо Мусо бечоранинг хатоси ҳам кулгили, бетайинроқми-ей... Мана, энди ўйлаб кўрса, ўшанда нега шунча ҳовлиққанини ўзи ҳам тушуна олмайди: “Менга шу зарилми-ди?..”, деб хижолат тортади.

Хижолатдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Куруқ хижолатнинг сабоқлик жойи ҳам йўқ.

"Қачон одам бўламан?", деб ўйлайди Мусо. Назарида, ўзи билан одамлик ўртасида бир масофа бордек, бу масофани лой кечиб ўтиш керакдек...

Хуллас, яна шундай хунук ходиса рўй берадиган бўлса, Мусонинг бирданига ўзини катта одам билиб, бир четда аралашмай туришига ишонч йўқ. |

Яна ҳам ким билади, катта ишлар ўз йўлига — катта одамлар зиммасида, лекин шунақа майда-чуйда ходисаларда Мусога ўхшаган ўйинқароқларнинг виждони таскин топмай, ҳовлиқиб юриши ҳам керакдир — эшагига яраша тушови-да; оламшумул ишлар қўлидан келмагандан кейин жилла қурмаса, арзимас нарсалардан кўз юмишмасин. Яна шундай мақол ҳам бор: “Ўғирлик игнадан бошланади”. Тўғрилиқ-чи?

Виждон деган нарсанинг ҳамма ишга, катта-кичик демай, бирдек тумшугини сукишини, шунинг учун ҳам ўзининг ҳали кўп лой кечишини Мусо ҳозирча тасаввур қилолмайди.

Бу аҳволда қачон одам бўлар экан бечора?..

НИМА ҚИЛИБ ҚЎЙГАН ЭКАНМАН?

Новелла

Бугун эрталаб бетимни юваётиб бирдан ишга боргим келмай қолди, ўзи ҳар куни шундай бўламан, кеч ётаман-да, кейин эрталаб туришим қийин, эй, худо, яна шу ишга боришим керак, а, деб жойимдан қўзгалгим келмайди ишқмасликдан эмас, ҳар куни бориб, ҳар куни бир хил иш қилишдан кўнглим қолган, лекин, бари бир, тураман, чой-пойимни ичиб, отланаман, шунга, яъни ишга боргим келмаслигига, лекин, бари бир, ишга боришга ўрганиб кетганман. Ҳар куни шу ахвол, ишга борганимдан кейин, нимадир бўлса, кимдир бўшаса, кимдир янги келса, жилла курса, ҳамкасбларнинг бирови тўй қилса ё... хуллас, доимги ишимизда жиндай ўзгариш бўлса, ишхонанинг ҳамишалик ҳаётига сал бошқача мазмун киргандек туюлади-да, яна ҳаммаси ўша-ўша изига тушиб кетаверади. Бадга уриб қолган, боргим келмайди, ё тангрим, нахотки бир умр бир хилда яшаб ўтиб кетаверсам, дейман-да, шу умримдаги бир хилликни қандай ўзгартиришни билмай қийналиб боравераман.

Бугун эса бетимга совуқ сув тегдию бирдан ишга боргим келмай қолди. Ишга бормаганимда ҳам, бир кун-икки кун, боринг-ки, бир ҳафта бормасман, лекин бари бир, бошқа борадиган жойим, қиладиган бошқа юмушим йўқ, бари бир, бораман, лекин худди шу бугун орқамдан милтиқ тирашса ҳам, бормайман, тўпга солиб, ишхонага қаратиб отсалар ҳам, тушмай, ҳавода бир айланиб келиб, бари бир, уйга қайтиб тушаман, дедим.

Бемалол ўтириб, чойни хотиржам қайтаришимдан шошмаётганимни хотиним ҳам сизди шекилли:

- Тинчликми? - деди.

- Тинчлик, - дедим.

- Сизга нима бўлди? - деди у.

- Ҳеч нарса? - дедим. - Ишга боргим келмаяпти. Хотиним менга қандайдир бегона қаради-да:

- Нимага бундай қиялпсиз? - деди.

- Нима қилибман? - дедим. - Шу, бугун боргим йўқ. Бўзчининг моқисиманми, бораман-келаман, бораман-келаман, бугун бормай-чи, - дедим.

- Бормасангиз бормассиз, лекин... хайронман сизга, - деб у бир хавотирли гап қилди.

- Ўзи ҳар куни боргим келмайди, бугун эса бормайман, бор гап шу, нимасига хайрон бўласан? - дедим.

- Бормайман деганингизга эмас, ўзингизга хайронман, - деди хотиним.

- Э-э, қўйсанг-чи, ўзим ўша ўзим-да, - дедим.

Хотиним менга галати қараб қўйди.

"Қизиқ, одам бир кун ишга бормайман деса, бошқача кўринар экан-да, кел, эрталабдан кўнглини хира қилмай", деб ўйладим.

Хотиним ишга кетди, болаларим мен тургунча ўқишига жўнаган, уйда бир ўзим қолдим. Зерикиб уйдан чикдим, ҳовли, ҳамма нарса жой-жойида турган бўлса-да, кўзимга бўм-бўш кўринди, бостирма тагидаги машинам ҳам тўрт гилдирагини ерга тираб, маънисиз жим қотган, кечаси бостирма ёғочида тунайдиган бемаъни мусичалар томига, орқа ойнасига шапалоқ-шапалоқ қилиб ўтириб ташлаган, ҳозир калитини бурасам, ҳар кунгидагидек гурилламайдигандек туюлди.

Енгил шабада сезилади, сўридаги токнинг қуруқ хазонлари титрайди, ҳаво чалакам-чатти хира булут, на очик, на бузук.

Дарвоза эшигини очиб, қарадим, ҳеч ким йўқ, маҳалладаги катталар ишга, кичкиналар ўқишига кетган, кўчага, хў, ҳали, тушдан кейин жон киради, ҳозир сўрашадиган ҳам одам кўринмайди.

Ўйланиб турган эдим, уй томондан зинг-зинг этган бир товуш келди, хаёл билан аввал англамадим, кейин билсам - телефон! Югурдим Фахриддин экан.

- Ў-ў, ака, бир сўраб қўяй деб, телефон қилсам, ишхонада йўқсиз, - деди.

- Бугун ўзимга бир дам берай дегандим, - дедим.

- Сал товушингиз бошқача, нима бўлди ўзи? - деди Фахриддин.

- Йўғ-э, ҳеч гап, - дедим.

- Одам хавотир олади, ака, билиб қўяй деган эдим, - деди Фахриддин.

- Тинчлик, тинчлик, раҳмат сўраганингизга, - дедим Фахриддинга.

Одамохун, яхши йигит шу Фахриддин, кўнгил сўраб туради доим. Одамнинг шунақа укалари, дўстлари бори яхши-да, ўзингни ёлғиз билмайсан. Хуршид, Мурод, Назар, Иброҳим, Фарход, Нормурод, Нажмиддин ака, Эркин - ҳаммаси шунақа, кўнгил яқин одамларим. Одамнинг мингта таниши бўлади, юзтаси билан сўрашиб юради, лекин ҳақиқий дўсти унча кўп эмас, беш-олтита, борингки, ўнта.

Худди шуни ўйлаб турган эдим, кўнглимдагини сезгандек Рустам ака сим қокди.

- Ҳа, калай? Тинчликми? Ишда йўқсиз? Одам соғиниб қолар экан, мундай гаплашиб турайлик, - деди.

Унга ҳам, ҳа, бугун шунақа-шунақа, деб тушунтирдим.

- Ўйлайверманг, одам ўзига ҳам қараши керак, - деди Рустам ака.

- Ўйлаганим йўқ, - дедим.

Рустам аканинг гап оҳангида нимадир бордек туюлди, лекин парво қилмадим, у киши ўзи шунақа - доим меҳрибон, одамни авайлагиси келади, шунчаки айтяпти-да деб ўйладим. Лекин сал ўтмай телефон яна жириглади Фарход экан.

- Нега ишга бормадингиз? - деди. - Нима қилиб қўйдингиз ўзи?

- Ҳеч нарса қилганим йўқ, ишга чиқмадим, шу холос, - дедим.

- Буни айтмаяпман, - деди Фарход.

- Нимани бўлмаса? - дедим.

- Бир гап юрибди, ҳайрон бўлдим? Ҳа, майли, олдимда одамлар бор, ўзим телефон қиламан, - деб Фарход гўшакни қўйиб қўйди.

Фарход ҳам қизик, бир гапни бошлайди-да, узиб қўяди, кейин ишга чалғиб, эсидан чиқиб кетади, топиб, боя нимани айтмоқчи эдингиз, деб сўрасангиз, “Қачон? Қайси гап эди ўзи?.. Э-э, ҳа, у-ми, ҳал бўлди”, дейди. Бирон ишингизга ўзи жон қуйдириб ёрдам бермоқчи бўлса ҳам, қайтақайта эсига солмасангиз, унутиб қўяди, кейин “Мингта ишим бор, калла қоладими, нега айтиб турмадингиз?”, деб дўк уради.

Фарход қанақа гапни айтмоқчи экан, деб ўйлаб, яна ўзимни бирон

нарса билан чалгитсамми, деб турган эдим, телефон жиринглади, Фарход, ҳозир нима дедим, деб сўрайди, деб ўйлаб, гўшакни олсам, бошқа одам овози сал танишроқ.

- Салом, ў-ў! Мени танияпсанми ўзи? - деб сенлади.

- Танигандайман, - дедим дудмол қилиб.

- Унда, айт, қани, кимман? - деди.

Ноқулай бўлдим, эзмаланмай, ўзи айта қолса ўларми экан.

- Ҳа, жўра, бунақа қипсан? Сен билан жўрамиз деб, юрардим, хайрон бўлдим, бунақа одам эмас эдинг-ку...

Бу валдирвоқи билан қачон жўра киришган эканман деб, энсам котиб туриб, бирдан эсладим - Бутунбой, синфдошим.

- Э-э, Бутунбой! Қайдан телефон қиляпсан? - дедим.

Танигинг ҳам келмади-я? - деди Бутунбой. - Шу ерда, "Чинобод"даман, ҳақ берсамми, деб ишингга телефон қилсам, йўқ экансан. Бир огиз айтсанг бўларди, ўлар жойда эмасман, маслаҳатлашардик.

Бутунбой азалдан шунақа: мактабдалигимизда ҳам нима қилмайлик, менга олдин айтмабсизлар, деб аразлар эди, тўққизинчи синфда Карим Маърифатни яхши кўриб қолган экан, шу Бутунбойнинг қулогига етибди, танаффусда уч-тўртовимиз бошқа нарсаларни гапириб ўтирганда, бирдан Каримга: "Нега менга айтмадинг?", деб тумрайди, Карим қулогича қизариб кетиб: "Нега айтишим керак? Сенинг қизими у?", деди, Бутунбой эса астойдил йигламсираб, "Ахир, жўрамиз-ку, Маърифат ҳам биз билан битта синфда ўқиса, бир огиз маслаҳат солсанг ўлар жойда эмасман-ку, одамни бунақа четга суриб қўйиш яхши эмас-да", деди. Бутунбойга ҳамма жўра, ҳамма қиладиган ишини олдин унга айтиши керак, лекин у туманда турса, икки йилдан бери кўришганимиз йўқ, нима қилиб қўйибману унга нима деб маслаҳат соламан?

Ҳай, аразлама, мен ҳеч нарса қилганим йўқ, шошма, деб тушунтиргуним-ча, "Ҳа-а, айтгинг келмаяпти, сенга мен одам эмасман-да, а", деб у гўшакни қўйиб қўйди.

Бутунбойни аразлатиш ҳам, кўнглини олиш ҳам осон, эрта ё индин "Чинобод"га борсам, ҳаммаси жойига тушади, лекин унгача

етган гапнинг ўзи нима экан, ишхонага телефон қилиб сўрасамми, деб чоғланиб турган эдим, телефоннинг ўзи жиринглади. Хуршид экан.

- Ўй, менга қаранг, яна нима қилиб қўйдингиз? - деди у дабдурустдан.

Хуршид ўзи шунақа, мен билан тутун қайтариб гаплашади, жуда қалинмиз, мендан икки ёш кичкинаю лекин акасиниб, мендан доим хавотирда, мен-ку, унга зарарим тегадиган бир нарса қилмайман, лекин нукул: “Ҳеч тинч юрмайсиз, одамни жуда қийнаб юборасиз-да”, дейди, тўғри йўлда кетаётган бўлсам ҳам, ишқилиб, тўғри юрингда, деяверади. Машина олаётганимни айтганимда, “Энди одамни тоза тамом қилар экансиз-да”, деди, “Машина оладиган мен-ку, нега сиз тамом бўласиз?”, десам, у: “Ҳайдашни билмайсиз-ку!”, деди, мен: “Ола солиб ҳайдаб кетавермайман, ахир, ўрганаман, мактабида ўқияпман-ку!”, дедим. “Пиёда юришингиз шунча ташвиш эди, энди буёғи юрак оғриги экан-да”, деди у. Хафа бўлдим, “Ў, жўра, қачон нима қилиб сизнинг юрагингизни оғритдим?”, дедим. У бўлса уф тортиб, “Шу кетишингизда сиз бир куни бир нима қилиб қўясиз, унгача мен юрагимни чангаллаб кутиб ўтиришим керак”, деди.

- Ҳеч нима қилиб қўйганим йўқ, Хуршид, - дедим. - Нега бу ҳаммаларинг сўрайсизлар?

- Яна кимлар телефон қилди? - деб сўради Хуршид.

- Ўнтаси! - деб зарда қилдим. - Ҳаммаси нима қилиб қўйдингиз дейди!

- Ана, айтмадимми? - деди Хуршид. - Бир нарса қилиб қўйгансизки, буни битта мен айтмаяпман.

- Хўп, Хуршид, мен нима қилиб қўйганимни билмайман, сизлар билсангиз айтинг: нима қилиб қўйибман ўзи?

- Ўй, қизиқ одамсиз-да? Ўзи кечаси билан юрагим санчиб чикди, эрталаб дўхтирга ҳам ўтдим, асабийлашгансиз, дейди, асабим бузилганининг сабабини тополмадим, гап бу ёқда экан-да, одамни қийнашни қачон бас қиласиз? - деди Хуршид.

- Хуршид, жон дўстим, ҳеч нарса қилиб қўйганим йўқ, уйимда бир кун тинчгина ўтираман деган эдим, бўлгани шу, сизлар бўлса...

- Сизлар, сизлар эмиш, - деб Хуршид гапимни бўлди, - сизга факат

Ўзингиз бўлса, одамни аяшни билмайсиз...

Хуршид аччиқ қилиб гўшакни қўйиб қўйди.

Бунинг иддаосини қаранг! Тавба, нима қилиб қўйган эканман? “Нима қилдингиз?” ҳам эмас, ҳаммаси “Нима қилиб қўйдингиз?” дейди-я! Худди мен оғир бир жинойт қилган ё бир бегуноҳни билиб ўлдириб қўйгандек! Бугун ишга бормаганимга осмон узилиб ерга тушмагандир, ахир? Ўзи ишхонада қиладиган айтарли ишим ҳам йўқ, бир ойлик ишни бир ҳафтада, қаттиқ ўтирсам, икки-уч кунда саранжомлаб, бемалол юраман, юзтанинг биттаси ходимман, ҳафта-ўн кун бор-йўқлигим ҳам билинмайди, ҳайронман, ё бирон гап чиқдимикан, деб телефонга қўлимни узатган эдим, ҳали гўшагини ушламасимдан ўзи жириглаб юборди, юрагим ўйнаб кўтарсам, яна Хуршид!

- Ўв, - деди Хуршид боягидан сал мулозимроқ.

- Х,а, Хуршид? - дедим.

- Шу, жўра, аччигим чиқиб, қаттиқ гапирибман, узр. Мана, яна дори ичиб олдим, - деди. - Энди жўраларни ўзгартирадиган ёшда эмасмиз, у ёшлигимизда олдимизда вақт кўп, жўраларни бемалол янгиласа бўларди. Бу ёгига сараланиб қолдик, боримиз шу, бир-биримизни авайлашимиз керак. Дўстлик ҳам умрга ўхшайди, орқага қайтмайди, тўғрими?

- Тўғри! - дедим таъсирланиб.

- Тўғри бўлса, жўраларнинг қўнглига ҳам қаранг-да, - деди Хуршид. - Мен сизга керакманми ўзи?

- Х,а, кераксиз, - дедим.

- Унда сиз ҳам менга кераксиз, кўп қийнаманг, - деди Хуршид.

- Хуршид, жон оғайни, нима қилдим ўзи сизни қийнаб қўйган? - деб ялиндим унга. - Мундай тушунтиринг, нима гап ўзи?

- Оббо, яна қайтадан бошляпсизми? Қўйинг шуни, - деб Хуршид яна хуноб бўлди. - Ахир, сиз бир нима қилиб қўйсангиз, мен шунчаки ўзимни авайлаб ўтиролмайман, биласиз-ку, илтимос...

Хуршид яна бир оз дард қилди, уни аяб, ҳам бари бир, ундан бошқа гап ололмаслигимни билиб, нима қилиб қўйганимни сўрамадим.

Гўшагини қўйишим билан яна телефон жиринглади, бунга ҳам бир гап бўлган шекилли деб ўйлаб, яна кўтардим. Укам экан. Кўнглим сезганидек, бу ҳам сўрашмаёк:

- Ака, нима қилиб қўйдингиз ўзи? - деб шу гапни бошлади. - Бизни ўйлаш сизда сира йўқ экан-да шу. Отамиз нима деб васият қилганлар сизга? Шу укаларингга қара, қарамасанг, ҳаммаси ҳар хил йўлга кириб кетади, деб бизни сизга топшириб кетганлар, ахир! Сизнинг эса қилиб юрганингиз тесқари, сизга қараб юришимиз керак...

- Ҳеч нарса қилиб қўйганим йўқ, мени эшитсанг-чи, - деган эдим, гапимни кесди.

- Йўқ, эшитмайман! Сиз мени эшитинг, - деди. - Доим шунақасиз, мен бунақа қилсам, укаларимга нима бўлади дейиш йўқ, ўз билганингиздан қолмайсиз. Худди сизга ука бўлганимизга биз айбдордек.

Жаҳлим чиқиб кетди:

- Ўв, менга қара! - дедим.

- Қарамайман! Шу вақтгача қарадим, етади, - деди укам.

- Қарамасанг қарама! - дедим. - Нима, отаммисан, нуқул ақл ўргатасан, мен сенга ёш бола эмасман-ку! Нега тушунмайсан? Мен ҳеч нима қилиб қўйганим йўқ! Жимгина ўтирибман, аҳмоқ!

- Э-э, ўзингиз... - Укам мени ҳам “Аҳмоқ” демоқчи эди, ўзини тутиб қолди. - Мен куйинганимдан айтяпман, одамларнинг оғзи бор, фалончининг акаси шунақа қилиб қўйибди, деган гап яхшими? Мен нима деган одам бўламан, ахир?

- Ҳеч нарса, укам, одамларга бу билан бир қориндан талашиб тушганмиз, лекин ака-ука эмасмиз, дейсан, бўладими? - деб узиб олдим укамни.

- Сизчалик тил билмаймиз, майли, ака, сиз доно, биз аҳмоқ, - деб укам аразлаб гўшакни қўйиб қўйди.

Ҳаммининг укаси шунақамикан, худди мен олдин тугилиб, унга тегишлигини ўзимники қилиб олгандек гапиради-я! Баъзан алам қилади, баъзан эса, укам-да, жони ачиганидан гапиради, деб шайтонга ҳай бераман. Фақат ҳозиргиси жуда ошиб тушди, майли, ўзига келиб

қолар, укам-да, арази неча кунга борарди. Лекин ўзи нима қилиб қўйган эканман? Ё ишхонада бирон гап чикдимикан?

Ишхонага сим қоққан эдим, гўшакни Нажмиддин ака олди, саломлашганимдан кейин сўрадим:

- Нажмиддин ака, ишхонада нима гап?

- Ишхона жойида, укажон, ўзингиз-чи? - деди Нажмиддин ака.

- Мен ҳам жойимда, яъни уйимдаман, ўтирибман, - дедим. - Ҳаммаси телефон қилиб нима қилиб қўйдингиз, деб сўрайди, хайронман.

- Мен ҳам хайрон ўтирибман, - деди Нажмиддин ака, - бир нима қилиб қўядиган одам эмас эдингиз, деб.

- Ўзи нима қилиб қўйган эканман, сўранг-чи? Ё борайми ўзим? - дедим.

-Йўқ, келиб юрманг, шу ердамиз-ку, сиз бир нима қилиб қўйсангиз, шундай қараб ўтирмасмиз? - деди Нажмиддин ака.

- Нима қилиб қўйганман ўзи? Ҳамма сўрайди, ҳеч ким бир гап айтмайди-я, - дедим.

- Майли, - деди Нажмиддин ака майинлик билан, - кўп ўйланманг, балки ўтиб кетар.

Ана холос! “Ўтиб кетар”, дегани нимаси? Нажмиддин ака босиқ-вазмин, унча-мунчага очилавермайдиган одам, менга таскин бериб гапиряптими, бир нарса қилиб қўйганга ўхшайман. Ё шу яқин-ўртада биронтанинг қўнглини оғритдиммикан? Тўгри, тилим ёмон, гоҳида ҳазилимнинг таги зил чиқади, ўзим ҳам билмай қоламан. Уч-тўрт ой олдин ишхонага келган бир танишим кўпчиликка гап бермай, ўзиникини маъқуллаб ўтирган экан, мен кириб: “Нима баҳс ўзи?”, десам, у “Булар мен билан баҳслашади-я, ахир, ҳар куни йигирма тўрт соат ухламай илм қиламан, биламан буни”, деди, тилим қичиб, “Бу одам билан баҳслашманглар, ҳар куни йигирма тўрт соат ухламай илм қиладиган одамдан ҳар гап чиқиб кетиши мумкин”, деган эдим, ҳамма кулиб юборди, ўзи ҳам, сал ранги ўзгарди-ю, қўшилиб кулди, лекин уч кундан кейин аzza-базза хонамга бостириб кириб, “Нега мени ўша куни кўпчиликнинг олдида ерга урдингиз?”, деди, “Э-э, қўйсангиз-чи, қанақа ерга уриш, ҳазил-ку?”, десам, у: “Йигирма тўрт соат ухламай

илм қиладиган одамдан ҳар гап чиқиб кетиши деганингиз ҳазил эмас?”, деди, “Бўлмаса, нима?”, десам, “Сиз мени жинни дедингиз!”, деди, “Қўйсангиз-чи, шунга ҳам қўнгилга оласизми? Ҳай, кулишдикда, кулмасак, бу дунёда зерикиб кетамиз-ку”, десам, “Сиз одамнинг устидан куляпсиз-ку”, деди, “Хўп, огайни, тегиб кетган бўлса, узр, кечиринг”, десам, “Сиз аввал одамни ўлдириб, кейин, узр, ўлдириб қўйибман, деяр экансиз-да, а? Йўқ, узрингизми пишириб енг!”, деди, “Хўп-э, нима қилай бўлмаса? Ўша одамла“ни тўплаб, “Огайнилар, бу одам жинни эмас экан”, деб айтайми”, десам, Мана, шу гапингиз билан ҳам одамни майна қиляпсиз”, дейди! Хуллас, у десам, бу деб, кайфиятни бир тийин қилди, “Э-э, ҳар куни йигирма тўрт соат ухламай илм қиладиган одам жинни бўлмай, нима бўлади, боринг, бир тўйиб ухланг, тузалиб кетасиз”, дедим. Ўзи яхши одам, қуюқ сўрашиб юрардик, лекин шу билан орамиз бузилиб қолди, энди мени кўрса, ола қарайди. Лекин кейинги кунлари бошқа яна бировга ёмон гапирганимни эслолмайман. Булар ҳам нима қилиб қўйдингиз деб, бошқа одамга бир нима қилиб қўйганимни эмас, ўзим нима қилиб қўйганимни сўрашяпти. Бировга бир нима қилиб қўйганимда, албатта, нега фалончига бир нима қилиб қўйдингиз, деб отини ҳам тутган бўлар эдилар. Демак, ўзим бир нима қилиб қўйганман. Ўзим билмай нима қилиб қўйган бўлишим мумкин, ахир? Буларнинг сўрови худди нега бундай ўз жонингга қасд қилдинг деганга ўхшаб кетади-я, астағфируллоҳ! Шу ўйлайман денг, ўйимнинг тубига етолмайман. Ё ишхонадаги ҳужжатларни чалкаштириб юбордиммикан? Йўғ-э, унда бошқача гап бўларди. Ё биронтаси бирон тухмат ўйладимикан, а? Йўқ, нимага тухмат қиларди, мен катта амалдор бўлсамки, биронтаси жойимга кўз олайтирса, ўзимнинг ҳам бировни ағдариб, унинг жойига чиқиш ниятим йўқ. Ё ўзим билмай бирон гийбат гап айтиб юбордиммикан? Эслолмайман, ўзи шунақа гапларга умуман аралашмайман. Ё ноҳосдан биронта жўрамни сотиб қўйибманмикан? Мумкин эмас, чунки жўраларимдан биронтаси сотадиган иш қилмайди. Ё... қизиқ, каттароқ бир нарса, масалан, Ватанни сотадиган бирон хуфия нарсага аралашиб қолдимми, ўзим билмай? Эсинг жойидами, дейман, ўзимга ўзим, ўзинг ким бўлдинг-у, сенинг ватанни

сотишга уринишинг нима бўлади, чумоли чумолига осмонни сотмоқчидек кулгили-ку бу. Ё биронтаси шунақа деб ёзиб юбордимикан? Э-э, йўқ, ҳозир бунақа ёзадиганлар ҳам, бунақани ўқийдиганлар ҳам йўқолиб кетди-ку, дейман яна. Яна нима қилиб қўйган бўлишим мумкин? Хавотирга тушиб, хаёлнинг мингта кўчасига кириб чиқаман, нима қилиб қўйганимни билолмайман, лекин буларнинг сўрашига қараганда, аниқ бир нима қилиб қўйганман, дейман, жавоб тополмайман.

Уйда у ёққа юраман, бу ёққа юраман, ўйлайман: нима қилиб қўйган эканман, бундан кўра ҳар кунги ўрганганим ишга борсам яхши эмасмиди, дейман. Бугун, кеча, ўтган куни, бир ҳафтада, бир ой, икки ой олдин қилган ишларимни бир-бир эслайман, ёмони тугул, аксига олиб, яхшила-и ҳам эсимга келмайди, шу ўртада бирон бир тузук иш қилмабман, шу ишга бориб келаверганимдан бошқа нарсани тополмайман. Ё илгарироқ бир нарсани қилиб қўйганим келиб-келиб энди очилдимикан? Илгари нима қилиб қўйган бўлишим мумкин? Ҳамма қатори яшаб келяпман, бировдан пастроқ, бировдан баландроқ, ишқилиб, шохим йўқ... Ҳа, энди, бу дунёда юз фоиз бегуноҳ одамнинг ўзи бўлмайди, ўтмишини кавласа, табиий, у-бу гуноҳи топилади, бошқалардан яширгани билан, ўзи биледи, кўпи майда-чуйда, вақт ўтиб, эскириб кетган, айтиб, бошқаларнинг вақтини олишга ҳам арзимайди. Лекин бу яқинларимнинг эътиборига арзийдиган бир нима қилиб қўйганман, шекилли, ҳаммаси нима қилиб қўйдингиз, деяпти. Нима қилиб қўйган бўлишим мумкин ўзи?

Бир ишхонага бориб нима қилиб қўйганимни сўрагим келади, бир сўрашни кўз олдимга келтириб, юрагим орқага тортиб кетади: борсам, ҳаммаси ўртага олиб, нима қилиб қўйдингиз ўзи, деб сўраса, нима қилиб қўйганимни билмасам, менинг нима қилиб қўйганим уларга аён, ўзимга эса ноаён бўлса, ишхонада нима қиламан, дейман.

Бир вақти дарвозанинг эшиги қарсиллаб кетди, ўзи шунақа, мойланмаган, очиб-ёпганда қарсиллайди, хотиним ишдан қайтиб келди. Ранги бир ҳол, менга ташвиш билан қарайди денг.

- Ҳа, тинчликми, жавоб олдингми? - деб сўрадим.

- Йўқ, қандай ўтираман? Ҳамма сўрайди, эрингиз нима қилиб

қўйган экан деб, эзилиб кетдим, - деди.

- Эй, жоним, мана, ўзим ҳам ўйлаб ўтирибман, нима қилиб қўйган эканман, деб,- дедим.

- Укангиз ҳам телефон қилди, - деди хотиним.

- Қўявер, менинг ҳам бошимни котирди, - дедим.

- Қишлоқдаги укангиз, уйга тушолмапти, доим телефон банд, деди.

- Э, ҳа, тинчликмикан?

- Акам нима қилиб қўйдилар ўзи, деб мендан сўрайди, - деди хотиним. Ҳайронлигимдан каллам ишламаётгандек туюлди.

- Кимдан эшитибди? - дедим талмовсираб. - Йўг-э, ҳеч нима қилиб қўймаган бўлсам, нимани ҳам эшитарди?

- Йўлдан телефон қиляпман, деди, ҳали-замон келиб қолса ҳам керак, -деди хотиним, бемалол жойлашиб.

Ҳозир бу ҳам бошлайди, деб ўйлаган эдим, яна телефон жиринглади.

- Сен ол, мени йўқ, деб айт, - дедим хотинимга. Хотиним телефонни олгани заҳоти сўрашиб кетди:

- Ҳа, раҳмат! Ўзингиз яхшимисиз, болаларингиз яхшими? Ҳа... ҳа, уйдлар...

Мен: "Йўқ, де!", деб шивирладим, қўлимни силкитдим. Хотиним эса: "Ҳозир", деб кафти билан гўшакни ёпди-да, менга:

- Қандай йўқ, дейман, Мурод ака-ку! - деди.

- Ҳа, Мурод бўлса, бер гўшакни, - дедим.

Мурод менга кўп ҳам телефон қилавермайди, жуда ишлик одам, кейин, ҳамма дўстинг билан ҳар куни гаплашавермайсан-ку, узоқдан ҳам қалин дўст бўлиб юраверасан, онда-сонда учрашиб қолганинг ҳам етади, кўнгил узилмаса бўлди-да.

- Қандай, ёмон йўқми? - деди Мурод, гап оҳангидан сездимки, унга ҳам етиб борган.

- Ёмон йўқ, Мурод ака, - дедим, дўстим бўлса ҳам, раҳбар одамга унча ботинолмайман, учрашганда Муроднинг отини айтаман, телефонда эса, шу қути расмийроқми, ака деб юбораман.

- Ёмон йўққа ўхшамайди-ку, - деди Мурод. - Шу пайтгача бир

нима қилиб қўймаган эдингиз-ку?

- Мурод ака, ўзим ҳам бошим қотиб ўтирибман, нима қилиб қўйган эканман деб, - дедим ростдан ҳам бошим қотиб.

Мурод чуқур нафас олди, унинг хатто мўйловини силаб ўтириши ҳам кўз олдимга келди.

- Хай, қаранг-да, жўра, бирон ёрдам керак бўлса, қотибамга тайинлаб қўйдим, айтсангиз, дарров улайди, - деди Мурод.

- Йўг-э, раҳмат, сиз овора бўладиган ҳеч нарса йўқ, - дедим.

- Тортинманг, - деди Мурод, - Бир дўстнинг керагига ярамасак, нимага яшаб юрибмиз ўзи. Ўйлайверманг, биз ҳам сизни шундай ташлаб қўймаймиз...

Муроднинг гапидан ҳам таъсирландим, ҳам кўнглимдаги ғулгула кучайди: нима, бирон кулфатга учрадими, нега худди мен чорасиз қолгандек, ёрдам қўлини чўзяпти, нима қилиб қўйганман ўзи, а? Ўзимнинг аҳволим бу, яна хотиним ҳам менга ҳамдарад қарайди.

- Менга бундай термилиб ўтиришингдан нима наф? Ишингга борсанг-чи? - дедим унга.

- Сизни шу аҳволда ташлаб-а? Бормайман, - деди хотиним.

- Э, бор, - дедим. - Аҳволимга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Тушлик қилиб ол-да, ишхонангга бор.

- Овқат ўтадим шу топда? - деди хотиним.

- Бўлмаса ўша ерда тамадди қиларсан, - дедим.

- Ўзи нима қилиб қўйдингиз? - деди хотиним.

- Икковлашиб ўйласак ҳам тополмаймиз, - дедим.

- Уйда ўзингиз ўтираверасизми шундай? - деди хотиним.

Хотинимни бир амаллаб ишига қайтариб юбордим. Уйда яна бир ўзим, жойимда ўтиролмайман, тинмай у ёқ-бу ёққа юраман, лекин телефондан узоқ кетмайман. Шу япалоқ кути, жим, аммо истаган пайтида жиринглаб юбориши мумкин. Албатта, бир яқиним сим қоқиб, нима қилиб қўйганимни сўрайди. Мен эса, ахир, нима қилиб қўйган эканман, деб унинг ўзидан сўрайман. Ишқилиб, энди телефон қилмасинлар-да, деб ўйланаман, аммо жим турса, торс ёрилиб кетай дейман. Балки биронтаси ниҳоят нима қилиб қўйганимни айтиб қолар дейман.

Назар телефон қилди, у ҳеч қачон кўп гапирмайди, “Ҳа, ака, яхшимисиз? Ўзим шундай”, дейди. Гапни мен гапирман, у индамай эшитади.

- Назар, жўра, одам доим бир хилда яшайвермайди-ку, тўғрими? - дейман. - Бугун ишга бормадим, лекин ҳамма нима қилиб қўйдингиз, деб безор қилиб юборди. Гап ишга бормаганимда эмасга ўхшайди.

- Э-э, мен нима дейишим мумкин? - дейди Назар. - Қачон нима қилиб қўйган бўлсангиз, ўзингиз тўғрилаб кетгансиз-ку. Мен, қани бу, ака нима қилиб қўйган экан, деб телефон қилаётганим...

Ана холос! Энг суянганларимдан бири Назар бўлса-да, бу ҳам менга шунақа деб турса!

Эркин телефон қилди:

- Салом! А, а? Нима эди? Ҳа, бу, жўра, Мурод бир гап айтди, биласиз-ку, чап қулоқ унча эшитмайди. Гўшакни шу қулоққа тутган эканман, шошилиш-да, жўра, ёмон эшитдим, сизни бир нима қилиб қўйибди, деди. А, а? Оббо, шошманг, жўра, телефон яна шу қулоқда экан. Ҳа, мана, гапиринг!

- Ҳеч нима қилиб қўйганим йўқ, Эркин, - дедим.

- Энди яхши эшитяпман, - деди Эркин. - Нимага ҳеч нима қилиб қўйганингиз йўқ? Мурод шунақа деяпти-ку, Хуршиддан ҳам сўрадим, Усмон телефон қилди менга, укангиз билан гаплашдим. Нега ҳеч нима қилиб қўймагансиз?

- Рост, ҳеч нима қилиб қўйганим йўқ, Эркин, - дедим хунобим ошиб.

- Энди, шу, жўра, қарияпмиз шекилли-да, - деб Эркин хахолаб кулди. - Нима қилиб қўйганингизни ўзингиз билмасангиз, биз билмасак, бу ёғи галати бўлди-ку! Қизиталок, бу ёқда қулоқдан олиб турса. Ўзи кўришмаганимизга қанча бўлди?

- Уч ой, - дедим тахминлаб.

- Уч ой? - деди Эркин ҳайрон бўлиб. - Иброҳимникида ўтирганимизга уч ой ой бўлдими-эй? Куннинг тез ўтишини!

- Ҳа, кун тез ўтяпти, умр ҳам, - дедим.

- Э, бу яхши эмас, бир шаҳарда туриб уч ойдан бери кўришмасак, - деди Эркин қуйиниб. - Учрашиб турайлик-эй!

- Албатта, - дедим Эркинга.

Ростдан, шу топда ҳар куни-кунора кўришадиган жўраларимни ҳам, онда-сонда учрашадиган дўстларимни ҳам кўргим келиб қолди. Кунда ё ойда кўришамиз, саломлашамиз, ҳол-аҳвол сўраймиз, кўришиб турайлик, бир чойхона қилайлик, деймиз, лекин гапимиз қиска, чала, йўл-йўлакай, аммо бошимизга бир дард тушса дарров бирлашамиз, фақат шу бирлашиш кунини кутиб яшашимиз керакми, дейман, мана, охирги жамулжам тўпланганимиз Шавкатнинг жанозасида эди, бошимиз бирикиб, битта йигини ичдан йигладик, “Шавкат ҳаммамизни яна бирлаштириб кетди-я”, дедик, бир-биримизнинг оқарган сочларимизга, майда ўрмалаган ажинларимизга, дарддан мўлтайиб қолган кўзларимизга зимдан тикилиб, яна биттаимизни йўқотиб қўйишдан хавотирга тушдик, шу кўрқув бизни ўша кунлари жуда яқин қилиб қўйди, лекин яна ҳар биримиз ўз уйимиз, ишимиз, ташвишимизга тарқалиб кетдик...

- Эркин, ҳаётнинг урушидан эсон-омон ўтиб келаётган етти-саккиз жўра эканмиз, қаранг, ҳаммангиз мендан нима қилиб қўйдингиз, деб ташвишдасиз, лекин мен нима қилиб қўйганимни билмайман, - дедим.

- Нима қилиб қўйганингизни билмайман-у, - деди Эркин. - Лекин гапни оласиз. “Ҳаёт урушидан эсон-омон ўтиб келаётган етти-саккиз жўра...” Зўр!

Ғалабани ҳам нишонлаб турайлик, шунда бир-биримизнинг нима қилиб қўйганимизни билиб турамиз. Бўпти жўра...

Бўпти-ку-я, жўра, лекин мен ҳар куни ишга бориб келишдан, турмушнинг окимида умрим бир зайлда қалқиб ўтиб кетишидан салгина торикқан эдим, холос. Ҳеч шикоят қиладиган жойим йўқ, лекин худди бировнинг умрини ўзимга вазифа қилиб олгандекман, ҳаётим ҳам ишхонага ўхшайди, бировнинг тартиби билан яшаётгандекман, бир тўхтаб, шошма-чи, бу ҳар куни ишга бориб-келиш билан қаёққа боряпман-у, ким бўлиб етаман ўша манзилга деб бир кунгина ўйласам, деган эдим, ўзи битта, лекин тумонат саволнинг ичида қолдим. Ҳеч нима қилиб қўйганим йўқ, бир нима қилиб қўйган бўлсам ҳам, ўзим ўйлаб тополмаяпман шуни, жўраларимга бу дунёда

борлигимдан бошқа бирон наф келтирмаган бўлсам-да, керак эканманки, ҳаммаси ташвишланиб сўраяпти, лекин балки ўзлари билмас-у, аммо нима қилиб қўйганимни сезиб тургандек, эхтимолки, сезиб келаётгандек, билгилари келяпти нима қилиб қўйганимни.

Укам ҳам келди қишлоқдан катта сумкасини кўтариб, лекин кириши биланоқ нима қилиб қўйганимни сўрамади, аввал кучоқлаб, икки юзимга юзларини салгина тегизди, кейин “Ассалому алайкум, ака, яхшимисиз?” деб синиқ жилмайди, худди ўн йил кўришмагандек галати бўлиб кетдим: укам-укам деб юраверибман, бу ҳам тўрт боланинг отаси бўлиб, сочларига оқ оралаб кетибди-я!

Укам ўтиргандан кейин:

- Қани, омин! - деб фотиҳага қўл очди. Омин қилдик.

- Болаларинг яхшими, келин қалай, ўзинг яхши юрибсанми, қийналмаяпсанми? - дедим. - Бу сочинг ҳам оқариб қолибди-я?

- Ҳа, энди, қирққа боряпмиз, ака, - деб укам яна жилмайди. - Кейин, зотимиз ҳам шунақа шекилли. Бўлмаса, ҳаёт ёмон эмас, кунимиз ўтиб турибди-ку. Жиянларингиз ҳам яхши, бобомга мен бораман, мени олиб борасиз, деб талашиб қолди ҳаммаси.

- Қалай, қишлоқда нима гап? - деб ичимни тимдалаётган мақсадга ўзим ўтдим.

- Қишлоқ, худога шукр, тинч, - деб укам ўрнидан турди-да, сумкасини олиб, ошхонага ўтди.

- Эй, шунча юкни кўтариб нима қилардинг, - дедим.

- Майли, ўзингизнинг уйдан, - деди укам.

- Ташвиш қипсан-да, - дедим. - Мундоқ ўтир, гаплашайлик. Нима гап ўзи, нега шунча йўлдан келиб юрибсан? Нима дейишяпти қишлоқда?

- Э-э, кимнинг ким билан нима иши бор, ака, - деди укам, - ҳамма ўзининг ташвиши билан. Ўтган куни Абдуалим ака, синфдошингиз, қизини узатган эди, Ҳамрокул ака билан куда бўлди, тўйда тўрт-бештаси мендан "Акангиз нега бунақа қилиб қўйибди?", деб сўради.

Анграйиб қолдим.

- Ўтган куни?!

- Ҳа, ўтган куни, - деб укам менга хайрон қаради. - Нима эди?

- Мен ишга, мана, бугун бормадим-ку? - дедим.

- Ишга бормаганингизни мен бугун эшитдим, - деди укам, - лекин нима қилиб қўйганингизнинг гапи анчадан бери юрибди. Холмурад аканинг ўтганига қанча бўлди, бир ярим ойми, икки ойми, ишқилиб, ўшанда Ризо бўлам ҳам: “Аканг нима қилиб қўйган ўзи, бу акангдан сўрасам, тайинли гап айтмайди”, деди. Акамни биласиз-ку, бунақа бўлса, билганини ҳам билмадим, дейди.

- Қизиг-у, ҳеч нима қилиб қўймаган бўлсам, акам нимани биладию Ризо бўламга нимани айтади? - дедим.

- Олдинги бозорда Султонов маст юрган экан, у ҳам “Аканг нима қилиб қўйган ўзи?”, деб ёпишиб олди, “Сизга ўхшаб кўп ичиб бозоржойда агнаб қолибди”, деб қутулдим. Опам ҳам қишлоққа келиб, “Бу аканг бир нима қилиб қўйган, кўнглим сезган эди”, деб доимги дийдиёсини бошлади, йиглаб акамникига борибди, акам мени чакириб, “Бу ерда ваҳиманинг уясини ясагунча, бир бориб, нимага бундай қилиб қўйганининг хабарини билиб келсанг-чи”, деди. Бунга ҳам икки ҳафта бўлди-ёв. Ҳаммаси гапираверганга ўзимнинг ҳам кўнглим тинчимасди. Эрталаб Жиззахга ҳам тушиб ўтдим, ўзи ишда экан, келинга ҳам хавотир қилманглар, ўзим Тошкентга бориб келаман, дедим.

- Нима, Жиззахга ҳам борибдим нима қилиб қўйганим? - деб ҳайронлигим ўн чандон ошди.

- Жиззахдагилар эшитмай қоладими? Бошқа ёқдагилар ҳам эшитган бўлиши керак, - деди укам хотиржам.

- Қайси бошқа ёқдагилар? - деб сўрадим ҳовлиқиб.

- Ҳа, энди, бунақа гап ётмайди, ҳамма ёққа кетади-да, - деди укам.

Нима бўляпти ўзи, а? Нима қилиб қўйганман, яна бу нима қилиб қўйганим қачон, қандай қилиб қишлоққа, яна ўзим беҳабар, беҳабарлигимни ҳам билмасимдан бир-ярим-икки ой олдин, балки ундан ҳам олдинроқ ҳамма ёққа қандай қилиб тарқалган, буни мен қандай қилиб билмай қолганман, ахир, ҳамма ана шу тарқалиб кетган нарса менинг бир нима қилиб қўйганим-ку, шу пайтгача нима қилиб қўйганимдан қандай қилиб ўзим беҳабар юрганман? Сира ақлга сигмайдиган ана шуларни ўйлайман деб умуман каллам ишламай

қолди.

- Ака, ҳали бозор қайтмади, а? - деб сўради укам.

- Ҳали қайтмайди. Нима эди? - дедим.

- Эртага эрта қайтаман. Жиянларингизга у-бу олай, - деб укам рухсат сўради, - кечкурун ўтирармиз. Бу акам ҳам келса керак, боя телефон қилувдим.

Укам бозорга кетди, мен билан ўтиришга кўнгли бормади шекилли, ҳар қалай, аядими, ё бошқа мен билишим мумкин бўлмаган бир нарсани биладими, ишқилиб, доим очиқ гаплашадиган укам унча очилмади, гапирганида ҳам мендан кўзини олиб қочиб ўтирди.

Яна телефон билан ёлғиз қолдим, уйимдан ташқаридаги дунёнинг хабарсими шу қутига уланган, у ёқда мендан бошқа, лекин ичида менинг нима қилиб қўйганим ҳам қалқибқалқиб тарқалиб бораётган ҳаёт ҳаракатда, уйда телефонга термилиб ўтирганим билан у ёқда бир нима қилиб қўйган бошқа ўзим шу нима қилиб қўйганини билолмай ҳамма жўраларимдан, мени билган-билмаган одамлардан нима қилиб қўйганини сўраб-суриштириб юргандек, ҳатто унга менинг мутлақо алоқам йўқдек ҳам туюлиб, керак бўлса, нима қилиб қўйганини ўзи билиб олсин, деб қўл силташгача ҳам бордим. Лекин жўраларга, ака-уканг, қариндош-уругинг, ҳамқишлоғу ҳамшаҳарларингга қўл силтай олмаганингдек, ўзингга ҳам қўл силтай олмайсан, ҳализамон ўз болаларим мактабдан нима қилиб қўйганимнинг гапини кўтариб келса, уларга ҳам жавоб беришим керак. Бошқалар, ҳатто ака-ука, опа-сингилларим ҳам ўз ҳаётини менсиз, менинг қилганқилмаган ишларимсиз яшайверади, лекин оилам, болаларим менсиз яшамайди-ку, ўзимдан ҳар қанча қочмай, буларни ўзимдан халос қилиб кетолмайман. Менинг нима қилиб қўйганим, биринчи ўринда, буларга тегишли-ку! “Дада, бир нима қилганингизда нега бизни ўйламадингиз? Сиз билан фахрланиб юрибмиз-ку, сиз бўлсангиз бунақа қилиб қўйибсиз”, деб айтишса! Айтадилар ҳам, чунки иккаласини ҳам фик-ли қилиб ўстиряпман, ўзим “Менинг сизларга берадиган бойлигим шу ўқиш, илм”, деганман, ўзим берган бойлик-ақлдан келиб чиқиб нима қилиб қўйганимнинг саволини албатта ўзимдан сўрайдилар. Лекин болаларим ҳам сўрайдиган нима қилиб

қўйганман ўзи?

Бу ўртада Нормурод, Усмон, Аҳмад, Саид сим қокди, яна беш-олти узоқроқ оғайниларим, ҳатто “Ўзимизнинг Жонқовул нима қилиб қўйибди?”, деб Маҳмуд ака ҳам сўради, Иброҳим ишга бормаганимни гўшанишинлик деб маъқуллади, нима қилиб қўйганимни маъқулламади, бари бир, нималигини у ҳам айтмади, Орзиқул ҳақирлик мақомининг юкини тушунтирди, ўғлим мактабдан келиб, ракеткасини олди-да, теннисга кетди, салом бериб, кейин индамаганидан билдимки, ҳамма гапдан хабари бор, ичида қийналиб юрибди, қизим, дугонаси айтиб кетди, тушдан кейинги машғулотга қолибди, хотиним ишдан уч марта “Оч ўтирманг тагин”, деб сўраб қўйди...

Уйга қамалиб, худди қудуқ қазаётгандек, тобора чуқурлаб бораётгандек, ўйлайман, тубига етолмайман, лекин нима қилиб қўйганимнинг ўйи тумонатнинг хаёлида кезиб юрибди, билипманки, улар фақат нимадир қилиб қўйганимни билади, холос, лекин айнан нима қилиб қўйганимни ҳеч қайси билмайди, уларнинг хаёлида шундай бир ташвишнинг ўзигина бор, агар аниқ билганларида мендан ташвишланиб сўрамас, нима қилиб қўйган бўлса, ўзи жавоб беради-да, деб қўл силтаб қўя қолган бўлар эдилар. Шундан келиб чиқиб биламанки, нима қилиб қўйган бўлсам ҳам, ўзим билишим керак, нима қилиб қўйган эканман деб, зўр бериб ўзимни кавлайман.

Тугилиб, эсимни танибманки, эсимда қолган қилгуликларимни бир-бир эслашга уринаман, лекин нима қилиб қўйганимни ўзим ҳам аниқ билолмайман. Ё жуда зўр бир одамнинг ўрнига тугилиб, у қилиши керак катта-катта ишларнинг ўрнига майда-чуйда юмушларни бажариб юрганмиканман? Университетга зўрга илинганимда, ҳам мен бечора кирдим-эй, деб хурсанд бўлиб, ҳам ўзимга ўхшаган бир бечоранинг ўрнига ўтдим шекилли, деб эзилиб, кейин ўзимни оқлаш учун нуқул бешга ўқиганман. Лекин менинг ўрнимга ўтиши мумкин бўлган ўша бечора мен ўтган тўсиқдан ўта олмаган-ку, ўрнига мен тугилган ўша зўр одам ўзи тугилганда ҳам мен дуч келган тўсиқлардан ўта олмай, мендай ҳам одам бўлмаслиги, катта ишларни қилиш тугул, зўрга кун кўриб юриши ҳам мумкин эди-

ку! Ёшлигида қанақа ёрқин умидлар тугдирган одамларнинг қанчаси девор қавагида қолиб кетган! Хўп, бировнинг ўрнига тугилиб, унинг вазифасини бажариб юрган бўлсам-да, ака-ука, опа-сингилларим ўзимники, жўраларим ўша тугилмаган бировга эмас, ўзимга жўра-ку, тўгрими? Ҳаммаси мендан бошқа бировнинг эмас, менинг ўзимнинг нима қилиб қўйганимни сўраяпти, шунга жавобни тугилмаган, тугилиши ҳам номаълум бўлган ўша бировдан эмас, мендан сўраяпти, мен эса нима қилиб қўйганимни ўзимдан билолмай ўйда ўтирибман, шу нима қилиб қўйганимни билолмай ўйда ўтирганим балки нима қилиб қўйганимнинг ўзидир?

2001 йил

ГУЛ КЎТАРИБ КЕТАЁТГАН ЭРКАК

Новелла

Гулдаста кўтарган эркак шаҳарнинг гавжум кўчасидан ўтиб боряпти.

Каттакон ва кўркам, гул бозоридаги энг чиройли, шу чиройига яраша энг қиммат гулдаста. Балки қиммат сотиш учун махсус парваришланган гуллардан терилгандир.

Агар гулдаста кичикроқ, кўркисроқ, арзонроқ бўлганда, кўзга унча ташланмас, биз ҳам у ҳақда ёзмас эдик, чунки айни гул фаслида гул кўтариб юриш жуда ҳам диққатни тортадиган, алоҳида тавсифга арзийдиган ҳодиса эмас; гул кўпайгандан кейин гул кўтарган ҳам кўпаяди, бунга кўз ҳам ўрганади, гул фасли.

Лекин бу каттакон ва кўркам гулдаста биринчи қарашдаёқ уни сотиб олган одамнинг сахийлигини кўрсатар эди. Гулдастага қараган одам беихтиёр уни сотиб олган одамга ҳам қараб, “Қара, дунёда шунақа гулдасталарни қиммат демай сотиб оладиган сахийлар ҳам бор-да, а, менда шунақа имконият йўқ-да, а,” деган хаёлга борар эди.

Гулдаста яна нимаси биландир ўзини сотиб олган одамга диққатни тортарди, негадир гулдаста эркакка эмас, балки эркак гулдастага ярашмаётгандек кўринар эди. Ҳа, шунақа, тикилиб, разм солиб қарасангиз, гулдаста эркакни ёшидан улугроқ кўрсатарди, бошқа пайтлари, масалан, каттакон китоб кўтариб кетаётган бўлсангиз, бу китоб сизнинг ёшингизни улуг кўрсатса, нур устига аъло нур, лекин ҳозир шундоқ гавжум серҳаракат кўчада эркак куппакундуз куни гулдаста кўтариб эмас, балки чиройли, чиройи энди очилган би, бокира сулув қизнинг белидан тутамлаб кетаётганга ўхшар эди. “Эй, огайни, катта кўчада, ошим ҳалол деб, бу нима юриш!?”, дегинг келади-ю, гулдастага қараб... Гулдаста ҳам анойи эмас, ҳашаматли, қандайдир барқ урган, яшнаб турган чиройли, ўзини кўтариб кетаётган эркакни камситиб борарди: гўё шунақа гулдаста кўтариб юриш учун одамнинг нимасидир ҳамманикидан ортиқча, нимасидир ҳамманикидан кам бўлиши керакдек...

Хуллас, гулдастани уни кўтариб кетаётган одамга қиёсласангиз, ҳаёлингизга минг хил бир-бирига қарама-қарши фикрлар, ўхшатишлар келавиради. Агар гул кўтариб кетаётган одамнинг ўрнида ўзингизни тасаввур қилсангиз, йўқ, мен катта шаҳарнинг кўчасида бунақа гулдастани ҳеч қачон кўтариб юрмайман, деган катъий фикрга борасиз.

Ўзи эркак бу гулдастани нега сотиб олган? Кимга олган бўлса?

Дейлик, бугун дўстининг тугилган куни. Гулдастани шунга олган. Аммо дўстга бунақа каттакон ва кўркам гулдаста олиш шарт эмас, дўстга кичикроги, умуман номига олинса ҳам бас, деб ўйлай бошлаймиз. Дўстнинг тугилган кунига гулдастасиз, гулсиз ва ҳатто курук ҳам бориш мумкин, бундай кунда дўстнинг кўнглини кўтарадиган яхши-яхши гаплардан гапириб ўтиришнинг ўзи катта совга. Дўст одам тугилган кунда меҳмонларнинг қўлига қарамайди, балки, ишқилиб, дўстларимнинг ҳаммаси, жилла курса, энг яқинлари, ҳеч бўлмаса, бирортаси келса, ёлғиз қолмасам эди, деб йўлга қарайди.

Йўқ, эркак гулдастани дўстига атаб олмаган, дўстига атаганда гулдастани бунақа авайламас эди, дўстга олинган гулдастани киши одатий, кундалик бир заруратдек, бир оддий буюмдек, масалан, шамсиядек бамайлихотир кўтариб юради.

Дейлик, гулдастани эркак онасига атаб олган. Дейлик, бугун онасининг ҳаётида қувончли бир кун. Аммо эркак бундай қиммат гулдаста билан онасини қувонтирармикан? Билмадик-да. Оналар, шу жумладан мазкур эркакнинг онаси ҳам бозорни, нарх-навони, фарзандларининг чўнтагини яхши билади, тугилган куни тугул, ундан каттароқ ҳодиса бўлса ҳам, масалан, боя китобни гапирганимиз учун айтяпман - ўгли академикликка сайланса ҳам, бунақа қиммат совгадан - исрофдан кўнгиллари оғрийди. Эркак шу гулдастани “Она, мана, шу гулдастани фалон муносабат билан сизга олиб келдим”, деб тақдим қилса, она: “Бунинг ўрнига ўзингга бир нарса олсанг бўлмайдим, шунча ёшга кирдинг, қачон болалигинг қолади”, деб қойиши турган гап. Агар эркак бирон-бир сабаб билан онасини йўқламоқчи бўлса, албатта биз совгага муҳтожлиги йўқ, топгани ўзига ҳам, болаларига ҳам етиб, яна ортиб қоладиган оналарни назарда тутмаяпмиз,

совгадан кўнгли кўтариладиган волидасига бир жуфт калиш ё маҳсими, иккаласини ҳамми, одмигина кийимликми, арзонбаҳо рўмолми олар, онаси буни кўриб чин дилдан кўзига ёш олар, ўглини кийнаб кўймаганидан қувонар эди.

Аслини олганда-ку, оналарга энг яхши совга - уларни ҳеч бир сабабсиз, ҳеч қандай мақсадсиз, касал бўлиши ё қувончли кунини кутиб ўтирмай, ё уларнинг ташвиши ё ўзингизнинг ташвишингизни ўйламай, шунчаки, тўппа-тўғри йўқлаб бориш. Сиз уйни укангизга қолдириб, янги ҳовли солиб чиқиб кетган бўлсангиз, агар манови гул кўтариб кетаётган эркакнинг ёшида бўлсангиз, унда хотинингиз, уч-тўрт болангиз билан турасиз, укангизнинг эшигини ланг очиб: “Она! (“Ойи!”, “Бийи!”, “Ая!”, “Эна!”, “Опа!”, “Буви!”, “Анна!”, “Ача!” - фарқи йўқ!) Хў, уйда мисиз? Сизни бир кўргим келди-да! Йўқ, хавотир олманг, тинчлик, айтяпман-ку, бир кўргим келди!”, десангиз, бас, онангизга бундан катта мартаба йўқ. Агар бунга қўшимча қилиб яна: “Невараларингиз, келинингиз ҳам сизни жуда соғинибди-да, бир кў...иб келмайсизми деб бошни қотирворишди!”, десангиз, онангиз қувонганидан

Йўқ, эркак гулдастани онасига олмаган, бу аниқ.

Дейлик, эркак гулдастани отасига атаган. Лекин... оталарга болалар ҳеч вақт гул совга қилармикан? Сиз отангизга гул берганмисиз? Билмадигу, лекин отага гул бериш эриш туюладиганга ўхшайди. Чунки, ҳар қалай, ҳалиги, ишқилиб, гул онангиз билан отангиз ўртасидаги, айтганимиздек, сизнинг дунёга келишингизга тааллуқли муносабатларга дахли бор. Яна ҳам ким билади, отасига ҳазиллашадиганлар ҳам топилса керак. Билмадик, билолмадик, бизнинг оталаримиз райҳон ҳидлаганига думоги чоғ бўлиб юрадиган одамлар эди, гулни боғи билан ўриб келарди. Ҳар қалай, ота дегани гулдан жуда баланд турадими, ишқилиб, биз бирорта ёши улуг эркакнинг отасига атоқлаб гул тақдим қилганини билмаймиз. Аёлларнинг йўли бошқа, кейин... охири пайтлари янги одатлар ҳам келиб чиқяпти, яна ҳам билмадик.

Эркак гулдастани хотинига олганмикан? Йўқ, ундай эмас - хотинига атаб гул кўтариб кетаётган эркак яшнаб, ёшариб кетади.

Агар у гулдастани хотинига деб олганда одамлар унга ажабсиниб эмас, ҳавас билан қарар эди. Бундай каттакон ва кўркам гулдастани хотинига совга қиладиган киши хали ҳаваси ўлмаган, бахтиёр бўлур эди ва кейин, гулдастани ўзи олмас, бўй етаёзган ўгли ё қизига олдиртирар, ўгли ё қизининг қўлига бир даста пул бериб: “Ма, бозордаги энг чиройли, энг катта гулдастани ол, ҳаммамизнинг номимиздан онангга совга қиламиз. Бунақа ишларни ўрганиб қўйгин”, деб валломатлик қилган бўлур эди.

Бу эркакнинг гулдастасидан кўриниб турибдики, хали у бунақа бахтиёр эмас, шу хариди билан бахтини топмоқчи. Шу гулдаста унинг бахтини ё бу ёқли, ё у ёқли қиладигандек... Йўқ, биз билагонлик қилаётганимиз йўқ, эркакнинг гулдастани тутиши шунақа. Кейин, эркак гулдастани кимга олиб кетаётганини билдирмоқчи эмас, лекин гулдаста уни фош қилиб гуллаб кетяпти.

Ким бўлса у? Эркакнинг севганими? Билолмадик-да, бу ерда хали кўп гап борга ўхшайди. Ҳар қалай, эркак аллақачон ўн саккиз ёшда эмас, севганининг ҳам бу ёшдан ўтиб кетгани аниқ. Чунки гулдаста жуда катта, қиммат, ҳамманинг диққатини тартади. Эркак-ку уни севар, аммо унинг эркакни севиш-севмаслиги номаълум. Акс ҳолда, эркак гулдастани мағрур кўтариб кетаётган бўларди. Ҳозир гулдастанинг ўзи мағрур, қийгоч, ёниқ, эркак эса гулдастани ўзи эмас, бошқа эркак кўтариб кетаётгандек хижолатда ҳам эди.

Балки гулдаста эркакнинг маҳбубасини қувонтирар. Балки ўша маҳбуба, агар у чиндан ҳам бор бўлса, эркакнинг атоқлаб гулдаста олиб келишини олдиндан билиб, интизор кутаётгандир, ёки... ҳафсаласи пир ўтиргандир. Ҳар қалай, муҳаббат учун гулдан бошқа нарсалар ҳам керак-ку.

Эркак шундоқ катта, кўркам, қиммат гулдаста олганидан ўзини ноқулай ҳис қилар, кўчадаги одамлардан уялар, гулдастани яширишга илож тополмай, иситмаси чиқиб борар эди, аммо гулдаста нимаси биландир унга шафқатсиз эди. Балки кўзимизга шундай кўринар, эҳтимол, унинг хаёли қўлидаги гулдастада эмас, бошқа нарсалардадир.

Хуллас, шаҳарнинг катта кўчаси, тумонатнинг ичида бир эркак

каттакон ва чиройли гулдаста кўтариб кетяпти экан.

Унга қараган одам, ҳей огайни, кўтар бошингни, ҳеч биримизда сеникидақа каттакон ва кўркам гулдаста йўқ, яшавор деб хитоб қилгиси келади-ю, лекин хитоб қилишидан олдин, аввал билай-чи, нега бу эркак шаҳарнинг энг гавжум жойида шундоқ каттакон ва кўркам гулдаста кўтариб юрибди, бошига қанақа яхши кун тушган экан ё эси сал анақароқмикан, бўлмаса, нега бунча гулдастасини кўз-кўз қилади, деган хаёлларга боради.

Гулдаста кўтариб кетаётган эркакка қараган одам ўзининг шундай гулдаста кўтариб кетмаётганини ўйлаб қолади, ўзида шундай каттакон ва кўркам гулдаста йўқлиги учун ҳар хил тахминларга боради, эркакни жиндай яниб ҳам қўяди.

Рост-да, нега кўчада намоишга гулдаста кўтариб юради, бошқалар гулдаста олиб, кўчада юролмайдими? Нима, шаҳар шу гулдаста кўтарган эркакнинг маҳрига тушганми? Куппа-кундуз куни, одамларнинг хаёлига ҳар хил нарсалар келишини ўйламай, шундай каттакон ва кўркам, чиройли ва яшноқ гулдаста кўтариб кетаётган эркакни кўрганда одамнинг хаёлига ҳамма нарса келар экан.

Қаранг, бир эркак тумонатнинг ичида ўзининг каттакон ва чиройли гулдастасини кўтариб кетяпти! Одамнинг тинчи бузилмайдими?..

КЕТГАН БИРОВ ЭДИ

Новелла

Яна нима қолди экан? Шошганимдан хаёлимни бир жойга тўплай олмайман. Яна нимани олмадим? Ҳаммасини олдим шекилли. Яшаб турганимда буларнинг кўпи кераксиздек ивирсиб ётарди. Одамнинг уйида ўзига керак бўлмаган лаш-лушлар тикилиб ётади-я, ўзи тор жой, маош ҳам ойга учма-уч, яна шунча нарсани олаверган эканман-да, а, деб кўп хуноб бўлганман. Энди эса яшаб турганимда кераксиз туюлган ҳамма нарсалар кераклига ўхшаб, бир кунингга ярайман ҳали, деб тилсиз имо қилаётганга ўхшайди. Ҳатто товони босилиб, ҳовличада оёққа илиб судрашдан бошқага ярамайдиган эски бошмогим ҳам, шунча хизмат қилиб, энди чикитга чикдимми, олиб кет, ярарман бир кунингга, деб аразлаётганга ўхшайди. Бошмогимга қараб, янги олган пайтларим эсимга тушади. Ҳозир ранги билинмайди, лекин янгилигида ярқираб турарди, икки соат навбат туриб, зўрга етган эдим. Импорт, югославияники, кийганимда ҳамманинг хаваси келган, қошиқдек, бежирим эди! Кийганимда жиччагина тор келувди, навбатдагилар шовкин кўтарганидан кейин, шартта пулини тўладим. Кейин ўн беш кунча оёгимни сиқиб азоб берди, лекин кейин ўзи уч йилга чидади. Охири товонини босиб ҳовлида судрайдиган қилдим. Шунда ҳам ҳозиргача бутун, асфальтда шунча юриб, ҳатто пошнасининг нақшлари ҳам ейилмаган. Қани ҳозир бунақа бошмоқлар! Мунгайтириб ташлаб кетавераман-да энди, бечора бошмоқ менинг бечоралигимдан бир ёдгор бўлиб қолаверадими?

Зарур тошнинг оғирлиги йўқ деб, ҳамма нарсани йигнагумча терлаб кетдим. Ташқарида эса худди биров бўл-бўл, бўлсанг-чи, деб шошираётгандек.

Токчада фақат тўзиб, найқогоз пиллалари чиқиб кетган қалпогим қолди. Қалпоқлиги ҳам қолмаган. Ўзи ҳам отам замонида тикилганга ўхшайди, ранги билинмай кетган. Қачон кийганим ҳам эсимда йўқ. Кийган бўлсам ҳам ўша пайтлари бирон лозиматга киймаган бўлсам,

бошқа умуман киймаганман. Уни ҳам ўзим олмаганман, онам одамнинг ёнида қалпоги албатта бўлиши керак, ўзбек қалпоқсиз бўлмайди, деб чамадонимга солиб кўйганлар. Янги эди, янгилигида меники эди, қачон бунча эскирган экан, чамадонга кириб-чиқавериб, тоқчада туравериб бировниқига ўхшаб қолган.

Йигирма йиллар бўлди-ёв. Сочимни ўстириб юришимга қанча бўлди? Онам: “Сочингни калтартириб, мундай ўзбекка ўхшаб қалпоқ кийсанг бўлмайдами, болам? Ўгил бола ҳам елкасига тушириб соч кўядими?” деб қачон айтган эдилар? Саид уйланганда куёвжўра бўлиб борган эдим, қишлоқнинг болалари “Вуй, манови кишининг сочини!”, деб орқамдан дув эргашган, чимилдиққа Саидни олиб кираётганимизда, уларнинг “кампир ўлди” деган одати бор экан, бир кампир остонага ётиб олди, энди шунга уч сўмми, беш сўмми берсак, у ётган жойидан тирилиб туриб, куёв билан унинг жўраларини ўтказиб юборар экан, ётиб олган эди, мен “Босиб ўтиб кетаверамиз, қари кампир экан, э-э, ўлса ўлибди-да”, деб ҳазиллашсам, бошини мундай буриб менга қаради, сочимга кўзи тушиб, “Вой, бу одамёввойи ростдан босиб кетади!” деб сакраб туриб кетган эди. Сочимни сартарошга олдирмас эдим. Ойнага қараб, катта қайчи билан учини ўзим қайчилаб кўярдим, холос. Кўп бўлди бунга, ўша маҳаллардаги қалпоқ-да, бечора жуда адо бўлибди. Қалпоқ бўлиб қалпоқлиги ҳам қолмабди. Кийиб кўришга ҳам кўнгил бўлмайди. Токчанинг чангида ётаверганидан унниқиб, ранг жонивор ҳам қолмаган, титилган қалпоқни бошга кўндириб ҳам бўлмайди. Сал тахи очилиб турибди, ичига майда-чуйда хашаротлар ҳам ин кўйганди... , масалан, майда тортанаклар. Минг йиллик қалпоқ - дўппи, тақия, каллапўш яқинда синч деворнинг орасидан топиб олдик, деб бемалол музейга бериш мумкин. Ўзимники-ку, ҳар ҳолда, бошнинг буюми, ташлаб кетсам, яхши эмас, деб олиб кетсам, қаерга кўяман бу эски матаҳни? Йўқ, биров кўрса, ўл-э бу кунингдан, шу қалпоқни ҳам асраб юрибсанми, қалпоқ топилмас матаҳ эмас-к... , уч сўмга янгисини беради, ёмон қурумсоқсан-эй, деб уялтириши мумкин.

Шошиляпман, машина кира қилганман, шопири, бемалол йиғиштираверинг, мен кабинада ухлаб оламан, деган бўлса ҳам ичим

ҳовлиқяпти. Ҳамма нарсани йигиштирдим, ҳатто эски бошмогимни ҳам олдим, билинтирмай чиқиндихонага чиқариб ташларман. Лекин қалпоқни олмадим, уни чиқиндихонага ташлашга кўнглим бўлмади - бошнинг буюми. Қандоқ турган бўлса, шундоқ турсин, оромини бузмай, балки бу ҳам бир кексадек, қариб-чуриб, эси кирарли-чиқарли бўлиб қолгандир, ташлаб кетганимни билмай кўяқолсин, дедим.

Нарсаларимни елкалаб чиқиб кетдим, қалпоққа қарамадим, кўнглим бўлмади. Ҳа-йё, бир эски қалпоқ-да, шуни қалпоқ деб кийиб юрмайман-ку, барибир, киймаганимдан кейин нима ҳам қалпоқлиги қолади, ўзи жуда қўски-ягир қалпоқ-да, деб ўзимга таскин бердим. Қалпоқ эса токчада тахлоглигича, худди уруш вақти аскарлардан келадиган учбурчак хатга ўхшаб қолаверди.

Янги ижарамга келдим, йўлда келаётганимда бошим яланглиги билинди, худди ўша қалпоқни доим кийиб юргандек, энди бошланг қолгандек, бошқа энди қалпоқ бўлмайдигандек. Ўзим эмас, худди бошим доимги қалпогини сўраётгандек туюлади. Бўлмаса, айтдим-ку, киймаганман деб.

Нарсаларимни тушириб, сал саранжомлагандан сўнг тин олгани ўтирган эдим, яна эски ижарамда қолган қалпоқ эсимга келди. Шунча соч билан бошимга салкин теккандек бўлди, бўлмаса елвизак йўқ, иссиқкина хонада ўтирибман. Яна шундай туюлдики, мен ҳали кўчиб келмагандек, бу хонада менинг ўрнимга узун соч қўйган, бошланг бир бегона йигит ўтиргандек туюлди. Эртага бозорга чиқиб, бир янги дўппи оламан, деб ният қилиб қўйдим. Лекин, бари бир, кўнглимнинг бир чеккаси идраб бораётгандек, еганим ичимга тушмаётган эди.

Бирдан ўша эски қалпогимнинг ҳеч ким йўқ, хувиллаган бир овлоқ хонада битта ўзи эгасиз қолгани шундоқ кўз ўнгимга келди. Унинг тахламида шу пайтгача яшаган кунларим, болалигимдан сочимни ўстириб юргунча ўтган ҳамма кунларим қатланиб қолгандек, нафақат ўтган йиллар, балки энди яшайдиган узун умримнинг йиллари ҳам ўша қалпоққа тахлангандек, қалпоққа қўшиб уларни ҳам ташлаб келгандек, бундан кейин келажагимни кўролмай, бир гумроҳдек яшаб юришимга тўғри келадиганга ҳам ўхшаб қолди. Ким

билади, онам шунинг учун ҳам “Бош кийимингни ҳеч ерда қолдирма!”, деб тайинлаган эканларми? Нега бош кийимнинг бошқаси бунча азиз эмас, шапка эскирса, ё телпакни куяга олдириб қўйсангиз, унга эмас, пулингизга ачинасиз-у, ташлаб юбораверасиз, қалпоқни ташламайсиз. Бўлмаса, ўқиган одамларнинг қалпоқ киймай қўйганига кўп бўлган, ҳам деса қалпоққа эскилик сарқити деб қаралади, унга ҳатто сиёсий тус ҳам берадилар. Юқоридагилар унча хуш кўрмайди, урфдан чиқиб қолган, лекин, бари бир, ҳамма ўзбекнинг ҳеч бўлмаса битта қалпоги уйида туради. Нега ташлаб келдим ўзи, огирлиги тушгани йўқ эди-ку, қозоғга ўраб чамадонга ташлаб қўйсам ҳам бўларди-ку, мендан ош-нон сўрагани йўқ эди...

Янги ижарамда ич-этимни еб ўтирибман-у, лекин худди эскиси - энди кераксиз нарсаларнинг ҳаммаси олиб кетилган, фақат токчасида битта энг керакли нарса - қалпоқ турган хонада унга қараб ўтиргандекман. Ҳаммаси кўз олдим-да, шифтини тортанак босган хона, бўм-бўш, мену токчадаги қалпоқ! Кетмаганман, тахи сал очилган қалпоққа қараб ўтирибман.

Ҳали кўчиб кетмаганман!

ВАТАН ҲАҚИДА ЁЗИШГА КУЧИМ ЕТМАГАН ШЕЪРИМ

Новелла

Эски шаҳарнинг эски бир ҳовлисида тураман.

Дўппидек ҳовлича, ёзув-чизувим билан унга сигмай, тепага - болохонага чиқиб олганман; деразадан фақат томлар, томлар орасидан бошини чиқарган дарахтлару онда-сонда учиб ўтган қушлар кўринади; офтоб нури тўғри мен ёзадиган қозғаларга тушади, кўзимни қамаштиради; шовқин йўқ, ҳаммаёқ осойишта - сенга нима етишмайди, истаганингча тўйиб-тўйиб ёзмайсанми, дейман ўзимга.

Лекин ҳеч кўнглим тўлмайди, нимагадир бўм-бўш; болохонага чиқиб олган бўлсам-да, пастда рўзгоримдан баландда эмасман, турмуш ташвишлари худди кўрдан учган қурумдек келиб қозғаларим тушаверади -ёзганларимда майда-чуйда кўп, баландлик йўқ.

Осмон тоза, офтоб ҳамишагидек чарақлаган бир кун эди, деразадан қараб шуларни ўйлаб ўтирга эдим, бирдан томлар кўзимга бошқача кўриниб кетди: ҳаммаси туташ, бир-бирига кифтини тираб, пастда яшаётган оилаларнинг аҳил ё аразлашганига қарамай, келишувчилик билан ястаниб, қуёшнинг нурида биргалашиб исинаётгандек туюлди: мисоли эрта кўкламда офтоб-шувовқа ёнбошлаб, ундан-бундан иноккина гурунг қурган, олтовлон ола бўлмаган ога-инилардек... Бир-бирининг шу дунёда борлигидан, қаторлари камаймаганидан қувониб, шу қувончларини ҳангомаллашиб ўтирган, ҳали ҳам забардаст, ҳали ҳам чорпахил чоллардек... Хуллас, бир-бирини кўрс юзи яшнаб кетадиган одамлардек...

Дарахтлар ҳам томлар орасидан бўйнини чўзиб, шамолда аланлаганча, бир-биридан ҳол-аҳвол сўраётгандек кўринди.

Яна биридан бирига нур ўтаётган қувватсимларнинг томлар бошини қовуштириши; кечаси ҳовлиларнинг бирида чироқ ўчса, ҳаммаси зимистон ичида қоладн; ёруг оқиб келса, баравар бўлашиб олади...

Ҳозир ҳаммасининг тепасида чарақлаётган битта қуёш, баланд-баландларда кўкиш товланаётган ягона осмон!

Томлар бир-бирига соя ташламайди, осмонни, қуёшни бир-биридан қизганмайди; бўғотларда жой таллашиб чирқиллашаётган чумчуқларнинг кунчковлигига бепарво. Ғўё томлар ахил, атроф тинч бўлиб, ташвишланадиган каттароқ гап топилмаганидан зериккан чумчуқларга майда-чуйдадан бошқа ташвиш қолмагандек...

Юксаклардан ўтиб қолган катта кушлар томларга соқчи, осмоннинг кўкрагига расм чизаётган қалдирғочлар - хабаркаш...

Бу кўринишда...

Эҳ! Айтиб беролмайман.

Шу ўтирган жойимда, болохонам, ҳовлим, қогозларим билан бирга, ўзим ҳам шу кўринишнинг бир бўлаги эканман; кўриб турибман, кўрганларимни уқяпман: ҳали бу ҳаммаси эмас, кўз олдимдаги кўриниш тасаввуримга сигмаётган жуда катта, чексиз-чегарасиз манзаранинг бир бўлаги, бир парчаси, холос, деб ўйлаяпман.

Бу - тириклик, мен ҳам унинг ичида тирикман: шулар бўлмаса, мен бўлармидим!

Ғалати бўлиб кетдим.

Мен бу манзаранинг ўртасида ўтирибман, агар ҳозир болохонам томига чиқиб, чор-атрофга назар солсам, ҳаммаёқда шу манзаранинг парчаларини кўрар, худди ҳадсиз-худудсиз, яшноқ гиламнинг ўртасида, унинг рангларидан кўзи қамашиб, унинг чексизлигидан ақли шошиб қолган чумолидек, анқайиб тураверар эдим.

Кўнглим орзиқиб, қани эди-я, шуларни ёзсам, деб ўйладим. Ичимдаги шу туйғуларни қогозга туширсам: ёзганларимни ўқиганлар уларда шу томларни, дарахтларни, осмонни, офтобни ва шу устивор кенг-ликка қараб қувониб ўтирган ўзимни ҳам кўришса, ўқиётиб менга ўхшаб қувонишса...

Э, шоир эмасман-да! Агар шоир бўлганимдами!

Лекин шоирларга ўхшаб ҳаяжонланиб кетдим. Ҳаяжонимни ёзмокчи бўлдим, майли-да, шеър бўлмаса ҳам, кўнглимга яраша:

агар тўрт деворни битта томга жуфтлаб, оламга кириб-чиқиладиган эшик очилса уй бўлади;

уйнинг деразаларидан осмон оқиб киради, агар уйлар бирлашиб,

бетма-бет турса кўча, кўчалар бир-бирига уланса, - қишлоқ бўлади; қишлоқнинг йўллари бошқа қишлоқларга оқиб чиқади;

агар қишлоқлар кўшилиб, томлар бир-бирига кифтини тутса, чорраҳаларда бошини бошига тираб кўчалар гурунглашиб ётса — шаҳар бўлади; шаҳарнинг уйлари офтобга қараб ўсаверади, йўлларида яна-яна қиш лоқлар оқиб келаверади;

агар шаҳарлар, қишлоқлар, далалар, қирлар, яйловлар, саҳролар, чўллар, тоғлар, дарёлар уйлари, дарахтлари, ўт-ўлани, сувлари, тупроғи, тоши, шамоллари, жонзотлари ва одамлари билан битта куёш, ягона осмон остида бирлашиб кетса - Ватан бўлади — ка-атта!

Бу тирик ҳақиқатни ўзимча шундай англадим: Ватан кўз олдимга келди, рўйирост кўринди, уни бағрида ўзимни ҳам кўрдим: кичкинагина ҳовлимнинг устида кўндирилган каптархонадек болохонада ўтириб-учиб, Ватанимнинг поёнсиз суратини ойна-кўнглимга сигдиришга уриниб турган ҳолимда унга кўшилиб-бирлашиб кетган эканман.

Мен Ватаним берган бошпанада яшаб, у берган неъматлардан жон, ҳавосидан нафас олиб ўтирган эканман.

Зувалам ҳам унинг тупроғидан, қариб-чурисам ҳам шу тупроққа қайтаман!

Ҳатто шу гапларни ёзаётган қогозларим ҳам Ватанники — унинг ўрмонларида ўсган оғочларда олинган экан. Мен эсам шу пайтгача бу қогозларга ким қайдаги майда-чуйдаларни тўкиб...

Энди шукронамни шеърга солмоқчи бўлдим.

"Ўх-хў, қанчалар бепоён экансам, Ватан!"—деб ёздим, қуруқ гап бўлиб қолди; Ватанга қуруқ гап айтиб бўлмас экан.

"Қаъбамсан, Ватан!" — деб ёздим, лекин ўзим Ватанимнинг қоқ бағрида — пойтахтида ўтирибман, чор-атрофим — Ватан, унга букилиб сажда эмас, етиб-югуриб хизмат қилишим керак, деб ўйладим.

"Эрка ўглинман, Ватан", деб ёздим, аммо ёшим қирққа бориб ҳам, ҳалиям боладай эркалик қилиб юрсам, ярашмас-ов, деган андишага бордим.

"Ватан, сен — уйлар бир-бирини суяйдиган, йўллар бир-бирини

улайдиган, кўшиқлар бир-бирини тинглайдиган, сувлар бир-бирини излайдиган, мақсадлар бир-бирини сизлайдиган бузрук маъвосан, лекин юрагимга сигасан”, деб ёздим, тузукка ўхшади, аммо шеър бўлмади.

“Ватан — мен сенинг...” деб ёзаётиб шартта тўхтаб қолдим: боядан бери Ватанни таърифлайман деб, нукул ўзимни тикиштиряпман экан; худди Ватан ҳаммамизники эмас, битта меникидек.

Кейин “Ватан — онамиз”, деб ёздим, лекин қишлоқдаги онамнинг холидан хабар ололмаганимга икки ой бўлгани эсимга тушиб қолди, онасига бепарво одам, қандай қилиб Ватан—она ҳақида огиз тўлдириб гапираман, деб ўйладим.

Бошқа ёзолмадим, ўйлайвердим, ўйлаганим сари Ватан катталашиб, ўзим кичрайиб боравердим...

Қарасам, коғозга термилганча, қаламни кийнаб, фақат бир сўзни шивирлаб ётибман: “Ватан”, “Ватан”, “Ватан...”

Шу сўзни товушимни чиқариб, баралла айтиб юбордим.

Айтдиму...

Бирдан дераза кенгайиб, осмон ёнимга келди, ўзим куёшнинг ёнидан жой олдим...

Ўша ёқдан туриб Ватанга қарадим: томлар томларга, йўллар йўлларга улашган, қишлоқлар қўл ушлашган, тоғлар оқ қалпоқли бошини кўкка тираб, ҳа, шунака баландмиз, деб туришибди, ўрмонлар нафасида тозаланган ҳаволарни шамоллар одамларга ташиб кетяпти, шамолларнинг шаффоф оқимларида қушлар чўмилиб юрибди, одамлар бир-бирларига қараб бош иргашяпти, саломлашишяпти шекилли, яхши нарсаларни маъқуллашяпти шекилли, — буларнинг ҳаммаси кўнглимда бўляпти экан!

Алқисса, шундай: одам Ватанни англаши учун доим уйда ўтиравермай, сал баландроқ жойга, осмонга бўлмаса ҳам, ҳеч қурса, уйининг томига чиқиб чор-атрофга узоқ-узоқ тикилиши кифоя.

Аввал ўзига қараб...

Агар унинг кўнгли ойна бўлса...

Бу ойна тоза бўлса...

Шоирлик қилолмаганимга шу таскин бўлди.
Энди билмадим: ёзишимнинг буёғи қандай бўлар экан?
Бу туйғу ярим давлатми ё бутунми?

ЎЗИМ БИЛАН ЎЗИМ

Туркум новелла

1. ОДАМНИНГ ИСМИ

Нега фақат битта исмга қарамман: Аҳмад, деб чақирсалар, лаббай, деб чопиб бораман.

Мен шу Аҳмад деган исмга боғлиқман, сен ўзи кимсан, деб сўрасалар, Аҳмадман, дейман.

Қаерда неки иш қилсам, яхшиси ҳам, ёмони ҳам исмимга ўтади: Аҳмад ундоқ қилибди, Аҳмад бундоқ қилибди. Баъзи пайтлари эса одамлар менинг кимлигимни эмас, фақат Аҳмад деган исмнигина биладигандек, уларга ўзим эмас, фақат исмим керакдек, исмим менга тегишли ҳамма яхшию ёмон томонларни эгаллаб, ўзимга ҳеч нарса қолмаётгандек туюлади. Менинг эса дўстларим каби Солиҳ, Олим, Хуршид, Мурод бўлгим келади, кимсан, деб сўрашса, Солиҳман, Олимман, Хуршидман, Муродман - Дўстман деб айтишни истаيمان.

Наҳотки, умрим битта исмга боғланиб ўтиб кетади, деб эзиламан. Доим мен исмимга қарамман, аммо исмим биргина менга нисба эмас, у мендан бошқа одамларни ҳам ўзига қаратган. Бу исм мендан олдин ҳам бор эди, мендан кейин ҳам бўлаверади, одамлар менинг бор-йўқлигимга қарамай, болаларига Аҳмад деб исм қўяверадилар¹.

Бир куни дўппимни мундоқ бошдан олиб қўйиб, ўйлай бошладим: волидаи мухтарама заминда яна қанча Аҳмад бор? Ўзбеклар билан бирга тожик, козоқ, туркман, озарбайжон, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур, татар, бошқирд, авар, даргин, қалмиқ каби мамлакатимиздаги бошқа миллатларда ҳам Аҳмад деган қардошлар бисёр экан. Ахир, Ақмат, Аҳмет, Амет, Амит, Амаджон деганларнинг бари битта — Аҳмад-да!

Хаёлан мамлакатлар сарҳадларидан ошиб, ўйлай бошласам, ер юзининг ҳамма мавзеларига Аҳмад деганлар сочилиб кетган экан.

¹ Бу гапни мен ҳаводан олаётганим йўқ; умумжаҳон аҳолисининг бултурги рўйхатида ўн миллион саккиз юз ўн мингу уч юз етмиш битта Аҳмад (10 812 371) бор экан. 6 йил ичида яна неча мингта қўпайгандир — Аҳмад (автор).

Дунёда шунча кўп Аҳмад борлигидан кўнглим анча таскин топди.

Бирданига уларни кўргим келиб қолди. Йўқ, мамлакатма-мамлакат кезиб саёҳатга чикмадим. Шу турган жойимдан Аскартогнинг тепасига чиқиб, жумла-жаҳоннинг ҳамма мавзеларига товушимни етказиб: “Хрй Аҳмад!”— деб бир наъра қилган эдим, Аҳмад деганнинг бари, лаббай, деб чопиб келди.

Ўх-хў, шунча кўп аҳмадлар йигилдики, Аскартогнинг теграсига одам сигмай кетди: қўлимни пешанамга қўйиб, ҳарчанд тикиламан, аҳмадларнинг адоги кўринмайди! Оқ танли, сариқ танли, қора танли, кизил танли, бир хилларининг узоқ йўлда чопиб келганидан, афт-ангорини чанг босиб, қанақа танли эканини ҳам билиб бўлмайди.

Одам исмининг оҳанрабоси шунчалар зўр эканми, озодлик деб ҳибсга тушган нечов-нечов аҳмадлар чақиригимни эшитгач, кишанларни синдириб, турмаларни йиқиб, йўлдаги мамлакатларнинг чегараларини бузиб етиб келибдилар; ошини ошаб, ёшини яшаб, оёқдан мадори кетган кўп каррикурри аҳмадлари узрларини етказишни навқирон аҳмадларга қайтақайта тайинлаб қолибдилар; мишигини эплолмайдиган жужук, чурвақа аҳмадчалар ўз миллати тилида: “Манам бойаман” (масалан, форсчаси: “Манам ме-йавам”), деб йиглаб эргашган экан, уларни катта аҳмадлар: “У ёқдан сенларга шунақа хуштак олиб келамизки, пуфласанглар, отларинг чалинади”, деб аврабдилар; Эрону Ироқда аҳмадлар бир-бири билан урушиб ётган экан, чақиригим етиб боргач, қуролларини ташлаб, бирга, униси йиқилса — буниси турғизиб, буниси йиқилса — униси турғизиб чопаверибдилар.

Мен Суринам деган мамлакатни Африкада деб юрсам, у Америкада бўлиб, ўша тупканинг тагида ҳам аҳмадлардан бор экан. Уругвай, Парагвай деган мамлакатлардан ҳам талай аҳмадлар келди. Аҳмадлар у ёқларда нима қилиб юрибди, деб ҳайрон бўлсам, уларнинг ота-боболари аввал Африкадан Андалузияга, у ердан Лотин Америкасига улоқиб бориб, ўша ерларда муқим туриб қолган экан. Кўп аҳмадлар тирикчилик гамида Европада ҳам тентиб юрган эканлар, шулар ҳам сармоядорларнинг ишдан бўшатиб юборишларидан кўркмай (у ёқларда мусофирларга бундан огиррок

жазоларни ҳам тап тортмай қўллайверишади), ҳамма нарсани шу ҳолича ташлаб келаверибдилар.

Ҳа-я, Европа, Америка, Африкада Амадео, Амадей, Амаду деганлар ҳам йўлга отланишган экан, аҳмадлар фақат “Аҳмад” исмли одамларни чақирди, деб йўлдан қайтаришибди. “Бекор қилибсизлар, исми анча уйқаш экан, келишса бўларди”, деб афсусландим.

Лекин кунчиқар мамлакати — Япониядан бир Ямато деган одам, кулоги сал чатоқроқ эшитар эканми, “Амат-о!”, деб чақиряпти” деб ўйлаб, келаверибди, бунга қувондим.

Бизнинг ~азирада ҳам Аҳмад деган подачи бир қўшнимиз бор эди, қарасам, шу ҳам юрибди. “Хў, Аҳ-мад ака, кишлокнинг подасини беэга қолдирдингизми?”, деб ташвишлансам, у: “Шу пайтда пода кўзга кўринадими!” — дейди...

Хуллас, жумла-жаҳоннинг минг туман, миллион-миллион аҳмадлари бир жойга жам бўлди.

Кел-э, бу дунёда мендан ҳам бир хайрли иш қолсин, деб ўйладим-да, адашларимга қараб: “Бир-бирларинг билан танишиб олинглар”, дедим. Бу гапимни ўзимизнинг мамлакат аҳмадлари ҳамма хорижий аҳмадларга таржима қилиб бердилар — ялпи таълимнинг кучи шунда билинди.

Танишиш маросими, яширмаслик керак, бир оз кулгига ҳам сабаб бўлди, чунки қайси адашим кимга: “Менинг исмим — Аҳмад”, деса униси: “Мен ҳам Аҳмадман”, дейди, сўраган Аҳмад: “Ҳазиллашманг”, деб кулиб юборади.

Турфа миллат, турфа тилли, турфа шамойилли аҳмадлар дунёда шунча кўп Аҳмад борлигини бунгача ўйлаб ҳам кўришмаган экан, аввалига ишонмадилар, кейин эса роса қувондилар. “Шунча вақтдан бери бир-биримиздан беҳабар юраверган экаимиз-да”, деб ўкинганлари ҳам бўлди.

Кейин Аҳмадлар бир-бирларидан ҳол-аҳвол сўрашга тушдилар; миллатинг нима, ҳукуматларинг қанака, маошинг қанча, қарамогингда нечта жон бор, ишлаб топганинг рўзгорга етадими, етмаса — ёрдам берайлик, ахир бегона эмас, ўзимизнинг Аҳмадсан, топганинга қайтарарсан...

Бу ёғи энди ўз-ўзидан аён: душманинигдан бунақа ҳол-аҳвол сўрамайсан, ахир.

Ҳамма аҳмадлар дўстлашиб кетишди.

Шундоқ ахил адашларимга қараб туриб, исмим Аҳмад эканидан, аҳмадларнинг кўплигидан, роса кўнглим кўтарилиб, бошим осмонга етди. Бундан буён Аҳмад исмимга минбаъд доғ туширмайман, ёмонотлига чиқсам, одамлар болаларига менинг исмимни кўйишни бас қилиб, тагин аҳмадлар камайиб кетмасин, деган ниятни ҳам кўнглимга маҳкам тугдим.

Кейин аҳмадлар ичида бўлай, дедим-да, Аскартогдан тушиб, адашларимга аралашиб, ораларида адашиб кетдим.

Биз аҳмадлар бошқа-бошқа мамлакатларда яшасак ҳам, мақсадимиз — тинч, озод яшаш, шундан исмимиз битта, келинлар, бундан сўнг борди-келди қилайлик, огир кунимизда бир-биримизга елкадош бўлайлик, яхши кунларда қувончимизни баҳам кўрайлик, деб гапни бир жойга қўйдик.

Ҳар бир Аҳмад ўзи яшаётган мамлакатда, агар у озод бўлса, озодлигини яна ҳам мустаҳкамлаш учун, озод бўлмаса, озодлик учун курашсин: замон нотинч, ҳар бир Аҳмад ўз элида тинчликни ўйласин, бошқа исмдаги одамларни ҳам ахилликка ундасин, деб бир қарорга келдик.

Аҳмад деган-ном — дунёдаги жами аҳмадлар лашкарининг байроғи, бу байроқ ҳар қандай машаққатли дамларда ҳам баланд кўтарилиб турсин, деган таклиф бир овоздан қабул қилинди.

Ана шундай яқдил, яқтан руҳ билан хўшлашдик. Бир талай аҳмадлар, таъсирчанроқ эканми, хайрлашаётганда йиглаб юбориб, бошқа аҳмадларнинг ҳам кўнглини бузди. Майли, нима бўпти, меҳр миллат, чегара билмас экан, шундай зўр йигинда йигламасак, қайсиқачон йиглаб юрувдик, бунақа кўзёш яхшиликка, деб намли кўзларимизни ҳеч биримиз бекитмадик...

Мен энди Солиҳ, Олим, Хуршид, Муроднигина эмас, Шавкатни ҳам, Йўлдошни ҳам, Эркинни ҳам, Усмонни ҳам, Яшарни ҳам, Мирзони ҳам, Алишерни ҳам, хуллас, барча дўст таниш-билишларимни менга ўхшаб Аскартогнинг тепасига чиқинлар-да,

“Ҳой Солиҳ” ёки “Ҳой Олим!..” деб чақиришга ундамоқчиман.

Кимнингки исми Одам бўлса, шу ишга чорламоқчиман. Бу энди амалга ошмайдиган ҳавойи орзу эмас, ҳақиқат: агар Одам кўнглининг энг баланд чўққисидан туриб, кўкрагини улуг ниятларга тў-ўлдириб: “ҲОЙ ОДАМ!”, деб жумла жаҳоннинг ҳамма овлоқ бурчақларигача товушини етказиб наъра қилса, минг-минг туман, миллион-миллион одам лаббай, деб чоғиб келадилар.

Агар дунёдаги ҳамма одам ОДАМЛИК деган битта байроқ остида тўпланса, тасаввур қиласизми, ҲОЙ ОДАМ!..

2. ЖИМ ЎТИРГАН ОДАМ

Уйимдаги ҳамма нарса нимагадир қулоқ тутган: гўё ҳозир бирови туйқусдан тилга кирадию бошқалари уни тинглайдигандек. Балки, улар деразадан тушаётган ойнанинг нурини кўпдан буён баҳамжиҳат тинглашаётгандир. Балки, шу жимликнинг ўзи уларнинг сўзлашув тилидир, бу тилни мен билмасман. Ҳар қалай, ойлаб, йиллаб кунбўйи бир уйда бақамти қоладиган нарсаларнинг бир-бири билан мулоқотга киришмаслиги мумкин эмас. Балки нарсалар ўз-ўзи-ча бизнинг етти ухлаб тушимизга кирмаган ўйларини турар...

Деразадан осмонга қарайман: юлдузлар чечак отган. Чечаклар бир-бирларига гул чангини узатиб яшайдилар — шундай тиллашадилар: юлдузлар ҳам бир-бирига нур йўллаб гурунглашмайдими? Йўқса, нега бунча жимиллайдилар? Уйга толаман. Мен ҳам гўё жим ўтирибман. Кўнглимдаги сўзлар осмондаги юлдузларча кўп. Улар бир жойда тек турмай, тўпланиб-тарқалиб юрибди. Тўпланганларида кўнглим ёришиб кетади, тарқалганда — хира тартади.

Сўзлар безовта тиллашаётир — мени тиллашаётир.

Нима деб ўйлайсиз, одамнинг кўнглидаги сўзлар лугат китобига тўплаб босилган ўлик харфлар йигиндисими? Йўқ, улар — тирик, тирик нарсалар жим турулмади.

Мана, шу тирик сўзлар кўнглимда гангир-гунгур мулоқот қилаётир — кўнглим ёришиб-хира тортиб турибди.

- Эй, сен, — дейман ўзимга-ўзим.
- Ҳа, мен, — деб жавоб қиламан ўзим.
- Менинг ким?
- Мен-да. Исминни биласан.
- Исмингни эмас, кимлигингни сўраяпман,
- Ким бўлардим, одамман-да.
- Одамлигингни эмас, кимлигингни сўраяпман.

Одамликдан бошқа яна ким ҳам бўлардим, деб ўйлайман. Агар бу саволни ўзимдан-ўзим эмас, биров сўраганда, нима деб жавоб қилардим. Бу саволни биров берганда, жавобимни кутиб ўтирмай, йўқ, сен одам эмассан, дейиши ҳам мумкин. Ахир, одам бўлиш осонми!

— Кимлигингни билмай туриб қандай яшаяпсан?— дейман яна ўзимга-ўзим.

— Қандай яшаяпман?—деб яна ажабланиман ўзим.— Хўш, қандай яшаяпман? Ҳалол яшаяпман, ўзганинг ҳақини емайман, бировга ёмонлик қилмайман, сидқидилдан ишлайман, нонимни беминнат топаман. Бундан ортиқ яна қандай яшашим керак?

— Бу иш кумурсқанинг ҳам кўлидан келади,— дейман ўзимга-ўзим.— Одам яшаш учун ўзининг кимлигини билиши керак.

Яна ўзим ўйлайман, жуда кўп китоб ўқийсан-да, ошна, калланга кимқайдаги китобий саволлар келади, дейман-у, лекин шу яшашимдан бошқа яна қандай яшашим керак экан, деб бошим қотади. Агар бундан ҳам ортиқроғи бўлса, шу кунгача яшаганимни нима қиламан, ахир, умримнинг шунча қисмини бекор ўтказган бўламан-ку! Э-э, биз яшаётган эканмиз, умрни фаромуш ўтказибмиз, деб ўчириб ташлаб, яшашни бошқаттан бошлай олмайман-ку. Отилган ўқ яна қайтиб милтиқдан чиқадими?

Яна ўзим ўйлайман: шундай яшайверганим яхши эмасми, кимдан камлигим бор?..

— Ҳа-а,—деб киноя қиламан ўзимга-ўзим,—кимлигингни билишдан қўрқяпсанми?

— Йўғ-э,— дейман ўзим гашланиб.— Нега қўрқар эканман. Одам ўзининг кимлигини билишдан ҳам қўрқадими?

— Кўрқяпсан,— дейман ўзимга-ўзим, худди кимлигимни биламан-у, жўрттага айтмаётгандек.— Анча доносан, кимлигингни донолигинг билан яширасан.

Назаримда, кўнглимга бошқа бир одам кириб олиб, мени майна қилаётгандек, фаҳмим етмайдиган саволлар бериб, мени атай доводиратаётгандек.

Қизик, деб ўйлайман яна ўзим, исмим, тилим, миллатим, тугилган жойим, тотувгина оилам бўлса, қандай яшаётганим ўзимга беш кўлдек аён, бошқа биров, мени яхши билмайдиган киши шахсим ҳақида ҳар хил хаёлларга бориши мумкиндир, аммо ҳозир бегона билан эмас, ўзим билан ўзим гаплашяпман-ку, нимани яширардимунима манфаат топардим бундан?

- Хўп, ана, билар экансан, айт кимлигимни, - дейман зарда билан ўзим.

- Қани, айт-чи, Ватанингни севасанми?

- Албатта, севаман.

- Халқингни севасанми?

- Албатта, севаман.

Э-ҳа, гап бу ёқда экан-ку, деб енгил тин олиб, бурро-бурро жавоб қиламан.

- Хўш,— дейман яна ўзимга-ўзим. - Қани, энди бу саволимга ўйлаб жавоб бер: Ватанингни, халқинг-ни қандай севасан?

- Ия, бу қанақаси бўлди? Севамай, вассалом! Кўнглимда Ватанимга, халқимга бўлган улкан муҳаббатни авайлаб юрибман.

- Хўп, ана энди кимлигингга яқинлашяпмиз, - дейман ўзимга-ўзим.

Устимдан қанақадир бешафкат ҳукм бўлаётгандек юрагим орзиқиб кетади.

- Уйингни, оилангни яхши кўрасан-а?

- Ҳа.

- Шунинг учун тинмай елиб-югурасан. Ишқилиб, уйимда камчилик бўлмасин, болаларим бошқалардан кам бўлмасин, деб кўлингдан келганини қиласан. Хотинингга биров ола қараса, муштумингни тугасан, болангни қўшнининг боласи урса, отланиб

чиқасан, Биронта безори уйингга тош отса, аламингни олмагунча тинчимайсан. Тўғрими?

- Тўғри.

- Нима учун Ватан, халқинг учун шундай елиб-югурмайсан.

- ...

- Буларга бўлган муҳаббатни кўнглингда авайлаб юришингдан кимга наф? Ахир бунақа бефойда ётган муҳаббатнинг тириклиги қоладими? Муҳаббат меҳроб эмаски, унга сигиниб, шу билан бурчингни ўтаб юраверсанг. Тирик туйғу курашиши керак. Курашмайдиган муҳаббат — ўлик муҳаббат.

- Ватан дегани ҳам аслида - курашаётган муҳаббат, ана шу муҳаббат бирлаштирган кишилар халқ бўлади. Сен, сен учун ҳам биров курашиши керакми?

Аслини олганда, ўзим билан ўзим бунақа гаплашмаслигим керак эди. Гаплашсам ҳам аввалданок бошқа, ўзимга тушунарлироқ мавзудан бошлашим лозим эди. Масалан, ўзимдан-ўзим, қани, ошна, шу вақтгача нималарга эришдинг, деб сўрасам, қўлга киритган нарсаларимни бир-бир санаб берар эдим.

- Хўп, хўп, энди гапни кўп чўзмай, кимлигимни айтиб қўя қол, - дедим зардам қайнаб ўзим.

Шунда фақат савол бераётган ўзимни эмас, саволга тутилаётган ўзимни ҳам кўрдим, иккови ҳам - битта ўзим, лекин...

- Сенми? - дедим ўзимга-ўзим. - Сен - кўнглига ганжинани кўмма қилиб, қаерга кўмгани эсидан чиқиб кетган қашшоқсан. Шу халқнинг бир бўлаги эмас, қаторнинг ичига кириб олиб, қатор қаёққа етакласа, шу ёққа огадиган, ўзини қатор билан паналаб, тирикчилик ташвишида гимирсиб юрган жўн-гина бир... майли... одамсан...

Мулзам бўлиб қолдим: ўзимга ўзим шунақа айбларни қўяманми-а?!

- Ўйлаяпсанми? - деб сўрадим яна ўзимдан-ўзим.

- Ўйлаяпман, - деб жавоб бердим ўзим...

- Ўйла, ўйла, - дедим ўзимга-ўзим. - Лекин, муҳаббат қуруқ ўй ҳам эмас.

- Тушуняпман, - дедим ўзим.

- Тушунаётган бўлсанг, яшай бошлабсан, - дейман яна ўзимга-ўзим. -Майли, яхшилаб ўйлаб ол, фақат қолган умрингни ўй ўйлаш билан ўтказиб юборма. Амалсиз ўй ҳам — ўлик...

Ана шунақа, ўзим билан ўзим гаплашиб ўтирибман.

Уйимдаги ҳамма нарса бекордан-бекорга шундай турмагандир...

Деразадан ой нури уйимга бекорга тушмаётгандир...

Осмондаги юлдузлар бекорга жимилламаётгандир...

Кўнглимдаги сўзларнинг безовталиги бежиз эмасдир, ахир...

Четдан қараган одам менинг ҳозир ўзим билан ўзим гаплашиб, ўйларимнинг бешафқат товушини эшитиб ўтирганимни билмайди. Кўзини бир нуқтага тикиб жимгина ўтирган одамнинг кўнглидан нималар кечаётганини четдан қараган одам эшитмайди.

Лекин эшитиши керак. Жим турган одамнинг ҳаммаси ҳам жим турмаган бўлади. Одамнинг ўзи билан ўзи ёлғиз қолгандаги жимликда бошқалар ҳам эшитиши жуда зарур бўлган тирик сўзлар тилла-шади.

Кўнглим ёришиб — хира тортиб турибди: СИЗ КИМСИЗ?..

3. КЎЗГУДАН ҚАРАГАН ОДАМ

Одам ҳар куни неча марталаб кўзгуга қарайди: сочини тараш учун, кийимининг ярашган-ярашмаганини кўриш учун, кўпинча эса кўзгудаги аксига анчайин маънисиз кўз тикади. Кўзгуга нима учун тикилгани эсида йўқ, бошқа нарсаларни ўйлаб тураверади...

Эркаклар соқол олаётганларида ҳам албатта кўзгуга қарайдилар, ҳатто жаллод ҳам ўз юзига кўзгусиз тиг текизолмайди.

Аёллар эса кўзгусиз ўзларига оро беролмайди лар - улар кўзгу ёнидагина ўзларининг ороланиб бораётганликларига ишонадилар. Албатта, улар эркакларнинг суқ билан термилишига ҳам ишонадилар, лекин эркакларнинг кўзида улар кўзгудагидек акс этмайдилар — кўзгу беҳаё эмас, гап ҳам отмайди.

Чиройли-чиройли қизлар чиройларидан ўзлари ҳам баҳра олиш учун кўзгуга қарайдилар.

Ёш-ёш йигитлар келишимли, хушбичим қоматларини кўзгуга солиб, ундан қизларнинг кўнглини қидирадилар.

Агар уйга кираверишда тошойна турган бўлса, одам ўтганида ҳам, қайтганида ҳам унга бир кур кўз югуртиради.

Кўчага чиқаётган одам кўчадагиларга қандай кўринишини олдиндан билиб, юзига шунга мос тус бериш учун кўзгуга қарайди. Тусини ўзгартирмаслик учун одам хатто кўчада кетаётганда ҳам дўконлар ойнасида лип этган аксини назардан қочирмайди.

Эркагу аёл — одам умри қандай ўтаётганини кўзгудан кузатиб яшайди. Агар ойна кашф этилмай, дунёдаги ҳамма сувлар лойқа бўлиб, одамнинг юзи ҳеч бир нарсада акс этмаса, одам ўзининг юзидаги ўзгаришларни кўрмас, илдиз отаётган ажинларини пайқамас, сочининг оқи кўпайиб бораётганини қақдининг эгилаётганини пайҳас қилмас — ёши қайтаётганини билмас эди.

Одамнинг ёши қайтгани сайин кўзгуга эл бўлиши шундан.

Одам кўзгуда ўзининг ҳамма аъзосини: сочи, пе-шанаси, қошлари, бурни, лаблари, ёноқлари, ияги, бакбақаси, бўйни, кўкрагини, кийимларини; қақди-бастини, бошмоқларини ҳам кўради, у ёнбошини, бу ёнбошини ҳам кўзгуга солади.

Қорин кўя бошлаган одам хатто қорнини ҳам кўзгуга рўпара қилиб, э, падарига лаънат, ҳалитдан семириб кетяпман, дейди.

Лекин одам кўзгуда ўзини кўрмайди. Кўзгуга қараган одам ўзининг ҳамма жойини кўриб туради, лекин - ўзининг кўзларига тўгри боқолмайди. Борди-ю, кўзгудаги кўзларига тўкнаш келиб қолса, билдирмай, билмагандек, гўё бу тўкнашув тасодифдек, секин кўзларини олиб қочади.

Мен бир куни ўзимни кўришга аҳд қилиб, кўзгудаги кўзларимга тўгри тикилдим. Тикилдим... шу онда сесканиб кетдим: кўзгудаги кўзлар меники эмас эди, уларнинг боқиши ўткир, шафқатсиз, сенга бир мартагина берилган ҳаётни бунча абгор қил-динг, деб қаттиқ қадалиб турар эди.

Кўзгудаги кўзлар менинг кўзларимга акс эди. Улар - мен йигит ёшига кираётганимда ҳали мана бундоқ яшаймиз, деб умидвор қилганимга ишонган, энди эса ҳаётим ҳеч қандоқ эмаслигини кўриб туриб, мени фош қилишга пайт пойлаб келаётган, ҳозир шундай пайтни қўлга киритган кўзлар эди.

Кўзгудаги кўзлардан кўзларимни олиб қочдим.

Кўзгудаги кўзлардан кўзларимни яширдим.

Фақат... ичимдаги бир истак уларга қара, қара уларга, деб турар эди.

... ва бу истак тобора кучайиб борар эди.

Чекинишга йўл йўққа ўхшайди. Нимадир қилиш керак!

4. ЎЗИГА ТЕРМИЛИБ ЎТИРГАН ОДАМ

Тепамда биров ўтирибди. Бошимда, юзини юзимга яқин тутиб, меига диққат билан тикилиб ўтирибди.

Кўзлари ҳамдард, хайрхоҳ— узок вақт мени согинган, ниҳоят менга етишиб, лекин мени уйғотишдан аяб ўтирган кадрдонимнинг кўзлари.

Юзим — уйқу билан ёпилган китоб. Китобимни ўқимамай турсин, деб ухлаб ётибман.

Ойнинг нури дераза пардаларидан сизиб ўтади, юзимга гардларини сепеди, тепамда ўтирган бировнинг кўзларида титрайди.

Ойда ёришган юз доим шафқатгалаб бўлишини, юмуқ кўзларга ҳеч ким озор беролмаслигини билиб, кўзларимни очмай ётибман.

Бировнинг шафқатини ҳимоя билиб ухлаб ётибман.

Мени қандайдир мулойим ваҳм босган, қандайдир шодланиб сесканаман.

Ваҳм кўнглимга хузур билан ястаниб, ой ёругида хира товланаётгандек...

Ваҳмни бемалол силаса ҳам бўлар экан-ку, ваҳм билан бемалол тиллашса ҳам бўлар экан-ку, деган ўйларни ўйлайман.

Ваҳмнинг огуши илиққа ўхшайди.

Нега шу пайтгача мени ваҳима босарди, деб ўйлайман яна.

Ваҳм менга яхшилик қилишга келгандек.

Ваҳмга нималардан кўркишимни, нега юзимни очмаётганимни айтиб берсамми, дейман. Айтиб берсам, кўрқувларнинг энг каттасини ўзимга эл қилсам, бошқалари мени даф қилишга ботинолмас, деб ўйлайман яна.

Ухлаётган бўлсам ҳам бош учимда менинг юзимдан ўзини ўқимоқчи бўлган бировни кўриб ётибман, унинг ҳеч қанақа БИРОВ эмас, ЎЗИМ эканлигимни билиб ётибман.

Балки ухламаётгандирман?., Балки бу туш эмасдир?..

Бунча ўзимга термиламан, менга нима бўлди экан?..

5. ТАНАСИДАН КЎНГЛИ ҚОЛГАН ОДАМ

Унинг ҳамма хоҳиш-истакларини бажариш менга қонун эди.

Уни деб ўлиб-тирилардим.

Ҳар куни эрталабдан уни парваришлагга киришар эдим: соқолини олар, тишини тозалар, юзига хушбўй атирлар сеппиб кўяр эдим: устаранинг тиги теккан жойига зарарли нарсалар тошмасин, деб ҳам ўйлардим-да;

ҳар ҳафта ҳаммомга туширар, буғхонада обдан терлатиб, укалаб кўяр эдим;

ҳар куни камида уч маҳал овқатлантирар, қурбим етганича унга ёқадиган таомлардан сайлар эдим; энди чамалаб кўрсам, шу вақтгача еган овқатлари кирқ туянинг белини синдириб, яна ортилмай ҳам қолар экан;

топганимча яхши-яхши либосларга ў,ардим, совукда қалин, иссиқда енгил кийинтирар, изгирин юзига тегмасин, деб қишда пўстинининг ёқасини кўтариб кўяр, бошини офтоб урмасин деб саратонларда соя-салқин йўлкалардан етаклар эдим;

ўзини салгина ёмон ҳис қилса ташвишга тушар, инжикланаверса, дўхтирларга қаратар, дардини аритадиган дорилардан топиб келардим;

чарчаса, дам берардим, кунига камида етти соат ухлатардим, сайр қилдиардим, яна...

Энди мен майда гап одам эмасман, унинг айтса бўладиган хоҳишларидан ташқари, айтиш ноқулай талай-талай майлларини ҳам қондиардимки, ҳаммасини санайверсам миннат қиляпти, деб ўйлашингиз мумкин.

Гапнинг лўндаси, ўзимни унга багишлаган эдим.

Бир куни доимгидек уни папалаб кетаётганимда, бирданига олдимдан тўсиқ чиқиб қолди.

— Қани, энди мен билан бир сакра, бу тўсиқдан ошиб ўтайлик,— дедим. У тўсиқни кўриб чекинди, аниқ — кўрқди!

— Сакра, ахир, сени келиб-келиб тўсиқдан чекинасан, деб шунча парвариш қилдимми,— дедим унга эзилиб.

У эса тўсиққа қараб шалвираб қолди.

Охири, бор-э, асли номард экансан, сенга умрини багишлаган мен — аҳмоқ, дедим-да, бир сакраб тўсиқдан ошиб ўтдим.

Танамнинг қуруқ ўзи қолаверди, йўлнинг нариги ёгига фақат ўзим кетавердим...

6. КҮНГЛИНИ КЎТАРГАН ОДАМ

Ивирсиқ уйимизга кирсак, бетартиб ётган нарсалар ўзимизга жой қолдирмагандек, тор туюлади. Шунинг учун вақт-вақти билан уй кўтарамиз. Уйдаги нарсаларни ташқарига олиб чиқиб, кўрпа-ёстикларни офтобга ёямиз, уйни супуриб-сидириб, шамоллатиб тозалаймиз-да, нарсаларни жой-жойига тахлаймиз: ивирсиб ётган уй кенг, баҳаво, одам кирса, баҳридили очиладиган, энг муҳими — излаган нарсангиз топиладиган тартибли бир гўшага айланади. Тўғрими?

Мен бир куни шу тарзда кўнглимни кўтармоқчи бўлдим. Ивирсиб кетган экан, зарур пайти излаган туйғумни тополмайман; бу туйғу йўқлигидан эмас, кўнглимнинг тартибсизлигидан; унда ҳамма туйғуларим аралашқуралаш сочилиб-босилиб ётган экан.

Бир куни телевизорга қараб ўтирган ўғлим: “Дада, сиз ҳам отларни яхши кўрасизми?”, деб сўраб қолди. Ўйламасдан. “Ҳа, ўғлим”, деб юбордим уялиб кетдим: кўнглимдан ҳарчанд изламайин, отларни яхши кўришимни тополмайман. Бу туйғу болагимдан бери бор, кўнглимда эди, гўдаклигимда хивични от қилиб чопганман, сал каттарганимдан кейин кўпқари бўлган жойдан қолмаганман, ўн саккиз ёшларимда отчопардаги пойгадан завқланиб, кўнглим юмшаб кетган; отлар шу қадар чиройли чопган эди. Лекин, мана, бугунга

келиб, бу туйғуни тополмаяпман...

Бир мактабда ёзувчилар билан учрашув бўлди, менга ҳам сўз беришди. Сўзни тарихни чуқур ўрганиш кераклигидан бошладим. “Тарих — тарихда қолиб кетган ўтмиш эмас, у бизнинг юрагимизда яшайди, бугун биз яшаётган кунлар ҳам авлодларимиз умрида давом этади, ота-боболаримиз ҳаётини унутиб қўйсақ, келгусида бизни ҳам эсдан чиқаришади, изсиз ўчиб кетамиз”, дедим. Шундай дедиму юрагим шув-в этиб кетди: кўнглимга назар солсам, ўзимнинг тарихни яхши кўришим йўқ! Бир вақтлар тарихни шундай севардимки, ётиб олиб, қулогимни ерга боссам, тарихдаги отларнинг дупурини эшитгандек бўлар эдим. Бу туйғу кўнглимнинг қай бир бурчагида, қанақадир лаш-луш кечинмалар тагида қолиб кетган шекилли, шундай зарур пайтда излаб тополмайман. Мулзам бўлиб минбардан тушдим...

Яна бир куни мени атай йўқлаб, тўлиб-тошиб синфдош дўстим уйга келди. Дарвозани очишим билан мени кучоклаб олди. Мен ҳам уни кучогимга олдим эсанкираб туравердим: яна ўша ахвол, синфдошимга бўлган дўстлигимни тополмайман. Дўстим, кўлида бир дунё бозорлик, кўнгли меҳрга лиммо-лим тўлиб, кўзи ёшланиб менга боқади; бечоранинг мени кўрмаганига ўн беш йил бўлибди, ахир! Мен эса нима қилишимни билмайман, нукул: “Эй сени қараю... Жуда қувонтирдинг мени”, дейману кўнглимда қувонч йўқ. “Бекорга келмагандир, шаҳарга иши тушган, бирон илтимоси бор-ов?”, деган хаёлларга ҳам бораман. Лекин, йўқ, ҳеч қанақа илтимос-пилтимоси йўқ; ишидан икки кунга жавоб теккан экан, “Шу-у, жўражонимни бир кўрмасам, кўнглимнинг хусури босилмайдиганга ўхшайди”, деб келаверибди. Кечаси алла-паллагача гурунглашиб ётдик; унинг кўнглига ҳаяжон сигмайди, мени уйқу босади, мен ҳам унга қўшилиб жўшай дейман, аммо ўша жўшқин дўстлигимизни қаерга қўйганимни тополмайман, билмайман.

Яна бир куни шу ерда — шаҳардаги дўстларим билан бўлган бир гурунгда гап биринчи муҳаббатга келиб тақалди. Дўстларимнинг мендан бошқа барида бу туйғу йўқолмаган экан, гурунг қизигандан қизиди, уларнинг бари ўша ўн олти, ўн етти, ўн саккиз ёшига бир-бир

қайтиб чиқишди. Биринчи муҳаббат менинг ҳам эсимда экан-у, аммо туйғунинг ўзи йўқолиб қолибди. Бўлмаса, бир қизни иккинчи синфдали-гимдан тортиб то мактабни битиргунча яхши кўрганман, ҳар куни, ишонасизми, ҳар куни унинг отини айтиб ухлаганман, уйгонганимдан кейин ҳам тилимга келган сўз — унинг оти бўлган. У қиз менга мойил бўлганми, йўқми, билмайман-у, лекин ўзим уни жуда қаттиқ яхши кўрганман. Ўша ширин азобларимнинг ҳаммасини эслайман, лекин кўнглимда қилт этган туйғу йўқ. Кейин эсласам, биринчи севгимдан совиб, энди нима кераги бор, деб кўнглимнинг бир гадойтипмас бурчагига тикиб қўйган эканман, мана, тополмайман.

Бир куни эски ёзувимизга бўлган севгимни тополмай қолдим. Дўстимнинг ўгли мактабида арабча ҳам ўқир экан, ҳарфларни ажибужи ёзишини кў-риб, гайратим жўш уриб кетди, унга хуснихатнинг қанақа бўлишини кўрсатиб қўймоқчи бўлдим. Аммо отимни ёзиш ҳам эсимдан чиқиб кетган экан. Йўқса, бир вақтлар қамишқаламни қия йўниб, Навоийнинг "Ашрақат мин акси шамсил..." деб бошланадиган газалларини қанчақанча кўчирганман, хуснихатим яхши чиққанидан қанчалар қувонганман. Энди эса кўнглимда эски ёзувга меҳр тугул, ўзи ҳам йўқолиб қолибди.

Эътибор бермасангиз, не-не туйғуларингиз йўқолиб кетаверар экан, эътибор берсангиз, нималарни йўқотганингиз келаверар экан: аввал ҳафта-ўн кунда, кейин кунда бирон бир туйғумни бефойда излайдиган бўлиб қолдим.

Ана шундан кейин кўнглимни, худди уй кўтаргандек, саранжом-саришта қилишга бел боғладим. Ўзи ҳам кўнглимда минг хил майда-чуйда туйғулар уюлиб кетган экан, уларнинг керагини керакка ажратгунча бўларим бўлди. Уларни шамоллатиш учун офтобга ёйганимда кўпи қуриб, уваланиб кетди.

Лекин уларнинг тагидан — кўнглимнинг тубидан шунақа туйғуларим топилаётирки!.. Шунчалар бадав-лат эканимни ўзим билмай, қашшоқ-бенаво юраверган эканман.

Кўнгил кўтаришим тўхтагани йўқ, ҳали иш кўп, лекин хозирданок кўнглимга кирсам, яйраб кетаман — шунақа саришта, шунақа баҳаво,

шунака кенг...

7. ОҚИБ БОРАЁТГАН ОДАМ

Аллегро

*Мен бир куйнинг тўлқинларида оқиб келяпман келяпман келяпман
қалқиб қалқиб кетяпман кетяпман кетяпман бу куй мени қайси қайси
қайси қирғоғига қачон қачон қачон ташлаб кетади билмайман
билмайман билмайман фақат бу куйни ўзим чаляпман чаляпман чал...*

ОДАМОВИГА УЧЁҚЛАМА ҚАРАШ

Туркум новелла

1. СУРАТИ

Бу одам жуда тоза юради.

Бу одам жуда озода кийинади.

Бу одам жуда чиройли сўзлайди, гапидан адашмайди ва ҳеч қачон ўзини йўқртиб кўймайди.

Бу одамни кўрганда беихтиёр ўзингизнинг чанг-чунгга беланиб, терлаб-пишиб юришингизни, шимингиз дазмолланмай, кўйлагингиз ёқаси нотоза эканлигини ўйлайсиз (аслида ҳеч бири шундай эмас, лекин сизга шундай туюлаверади) ва шу захоти, уясидан кулаб тушган полапонлардек, хаёлингизга лоп этиб келиб қолган шу куйди-пишди ўйларингизнинг ҳам бетартиб, узук-юлуқ ҳамда чала эканлигини англаб, довдираб тураверасиз — бу одамнинг қарашлари унинг нақадар музайян ва равон мушоҳада қилишини кўз-кўз қилади.

Бу одам жуда батартиб ўйлайди — ўйлашда унинг ўз тартиби бор.

Бу одам яна кўп йўллардан юра олади — унинг юрадиган ўз йўллари бор.

Бу одам яна тиллари осмонни ялаган оловлар ичидан куймай чиқиб келаверади.

Бу одам яна тўлқинлари кўкка сапчиган сувлар устидан ботмай юраверадн.

Бу одам паррихта мусичаларнинг ҳам кўнглини топади.

Бу одам кулча бўлиб турган илонларнинг ҳам тилини билади.

Бу одам тагин ўлаётган дўстга илжайиб қарайди, Бу одам тагин тиш қайраган душманга кулиб боқади.

Яна... бу одам ботаётган офтобнинг қонталаш баркашига қараганча, огзини катта очиб, “хай-йий” деган товуш чиқаряб, бамайлихотир эснайди; эсноқдан бадани яйраб, кўзларига ёш чиқиб кетади.

Бу одамни табиат ярлақанган — унинг

заха емаган шафтолидай,
тиш тегмаган жоноқи олмадай,
қўл тегмаган хуркак сийнадай,
онаси, йўк, рўзгор ўпмаган бокира қиздай тоза, озода, ҳали
унниқмаган, ҳали дунё кўрмаган,
дунёдаги виждонлар ичида энг чиройлиси бўлмиш виждони бор!
Бу виждонни у хар қандай кўздан асрайди; ҳеч кимга бермайди,
кўрсатмайди.

Бу виждонни у шамоллар тегмайдиган, сувлар ўтмайдиган,
оловлар яламайдиган, нигоҳлар тушмайдиган қилиб ўраб-чирмаб,
кўнглининг тубига бекитиб қўйган ва баданини виждонининг устида
пилла қилиб ўраб олган.

Қачон пилла ичидаги ғумбак капалакка айланиб, пиллани тешиб
чиқади ва қанақа тухум қўяди —буни билолмаймиз.

Бу одам эса саволга жавоб қилмайди: у илжайганича
кўнглингизнинг очик эшигидан ўтиб, тўхтамай, нариёгидан чиқиб
кетаверади.

2. СИЙРАТИ

Бу одам яна устидан қулфлаб ўтиради.

Сиз билан бизга — устидан қулфламайдигани одамларга уйда
ўтирганимизда қулфнинг кераги йўк: одам бор уйга дўст келиши,
қўшни кириши мумкин; душман эса уйимизга келмайди, у катта
йўлда оёгимиздан чалади.

Ўз уйида устидан қулфлаб ўтирадиган бу одам эса дўстан ё,
дейлик, ўғридан кўркмайди, эгали уйдан ўгри кўрқади — у ҳам ўзини
тўғриларга кўрсатмаслик пайида бўлади; бу одам дунёдан ҳадик
олади: у ташқаридаги олам кириб келадиган эшикка қулф уриб, тагин
дунё уйимга кириб-нетиб қолмасин, деб хушёр ўтиради.

Майли, дейлик — уй ўзиники бўлганидан кейин, билганини
қилмайдими?

Лекин бу одам кўчага чиққанда ҳам офтобга, ҳавога, қушлар
сайрогига, кўчанинг ўзига, кўчадаги одамларга, одамларнинг берган

саломига ҳам ҳадик билан, тагин кўнглимга кириб кетмасин деб жуда хушёр царайди.

Бунисига ҳам майли, дейлик — кўчадаги одамни сен нега бунақа... ўзингдан-ўзинг хавфсираб юрибсан, деб қисти-бастига ололмаймиз.

Лекин бу одам ўзининг кўнглидан ҳам шубҳа қилади — ёпирай, бирон сўз, бирон фикр, бирон бебошвоқ ҳаяжон чиқиб кетмасин, деб кўнглини ҳам кулфлаб юради: огзига маҳкам, одамлар билан гаплашмаслик чорасини қилолмаса, ноилож, огзини очмай сўйлайди.

3. ТУРМУШ ТАРЗИ

Бу одам фақат уйинигина ватан деб билади: тўрт девор билан ўралган уйини ўз мамлакатим деб ҳисоблайди.

Бу одам ўзи шу мамлакатининг сиёсатини юритади — баайни қадимги пошшолардек.

Мамлакатининг ташқи сиёсати борасида ҳам бу одам хушёрликни кўлдан бермайди, мамлакатига чегарадош “мамлакатлар” билан (бу одам кўшниларининг уйини ҳам худди ўзиникига ўхшаган хорижий мамлакатлар деб ҳисоблайди) борди-келди муомалаларида қатъий бир тартибга амал қилади: уларнинг ички ишларига аралашса ҳам, ўзининг ички сиёсатига аралашишларига изн бермайди; бу одам ўша мамлакатларнинг элчилари билан (носоғлом тасаввурни қаранг!) ўз мамлакатининг ягона ва мутлақ ҳокими сифатида жуда усталик билан муносабатда бўлади: давлат сирларим чиқиб кетмасин, деб огзини очмай гаплашади.

Мамлакат фуқаросиз бўлмайди албатта: бу одамнинг мамлакатада ҳам фуқаролар бор: хотини, болалари... Хотин ҳам, болалар ҳам бу одам юритган сиёсатни маъқуллайди. Шунга қараб, бу мамлакатдагилар яқдил, яқтан яшар эканлар, деган хулосага ҳам келишимиз мумкин эди, лекин сал чатоги бор.

Бизнинг тушунчамиздаги мамлакатда фуқаролар ўз давлатининг ҳамма ишларидан доимо бохабар, тўғрироғи, ички ва ташқи сиёсатни уларнинг ўзлари белгилайди. Лекин бу одамнинг мамлакатадаги

сиёсатдан унинг фуқаролари воқиф эмас. Мутлақ ҳоким уларни сиёсатга аралаштирмайди: хотин — хотин, бола — бола! Шунинг учун ҳам бу мамлакатда ҳар хил сайловлару намойишлар, бўйин товлашу галаёнлар йўқ. Ўзингиз ўйланг, ахир, кимга қарши галаён кўтариладию мутлақ ҳоким ағдарилса, ўрнига унинг ўзидан бошқа яна кимни қўйиш мумкин? Сал чатоги бор, дейишимизнинг боиси ҳам шунда — демократия деган сув билан ҳаводек зарур ақида бу мамлакатнинг ички сиёсатига ҳалал беради.

Ана шуни ўйлаган тўрт девор ҳокими қўл остидагилар билан ҳушёрликни унутмай муносабатда бўлади: яъни хотин зотига сир бермасликни, болали уйда сир ётмаслигини бирон дақиқага ҳам эсдан чиқармайди.

Бу одам уйдагилар билан ҳам огзини очмай сўйлашади!

Энди бу мамлакатнинг иқтисоди, маданияти, мухити, тузум-тутуми қанақа экан, мутлақ ҳоким давлатни идора қилишдек сермашаққат ишни қандай уддалар экан, деб қизиқсинишимиз турган гап.

Биз бу одамнинг тоза юришига, озода кийинишига, чиройли сўйлашига, ўзини йўқотиб қўймаслигига, музайян ва равон мушоҳада юритишига, сувда чўкмай, ўтда куймай юришига, мусичаларнинг ҳам, илонларнинг ҳам кўнглини бирдек топишига, дўстга ҳам, душманга ҳам бирдек қаршига кўзни катта очиб қарайлик—ишлари яхши бўлмаса, ботаётган офтобга қараб шундай эснармиди?!

Қараманг унга — эсноқ юкумли бўлади, ахир!

ҚУЛФ ТИЛИ

Новелла

Одам уйдан чиқди, эшигини берклади — ўзининг ўрнига кулфни эга қолдирди.

Кулф бутун бошли уйга, уйдаги мулкка эга чиққанидан хушёр тортиб, эшикни итарса ҳам, тортса ҳам очилмайдиган қилиб, маҳкам тишлаб тураверди.

Уй эгасининг уйда йўқлигидан беҳабар одамлар уни йўқлаб келдилар: ундан олган қарзини бермоқчи бўлиб дўст келди, унга берган қарзини олмоққа чоғланиб дўст душман бўлиб келди, унга тегаман деган қиз келди, орани бирёкли қилмоқчи бўлиб жувои келди, ирга кўраман, деб бир хотин келди, меҳмонга чорламоқчи бўлган таниш келди, меҳмон бўлишга чоғланган нотаниш келди, зерикканидан қаерда лақиллашни билмай юрган бир биродари азиз ҳам келиб кетди...

Кулф буларнинг ҳаммасига кўрс муомала қилди, эшикни итарсалар ҳам, тортсалар ҳам маҳкам тишлаб тураверди. Кетинглар, уй очилмайди, деб айтишга ҳам чоғланди, лекин огзини очса, эшик ҳам очилиб кетишини билиб, жим тураверди.

Одамларнинг ҳар бири эшикни итариб-тортиб кўришди, эгилиб тирқишдан қарашди, балки уй эгаси дунёдан воз кечиб, устидан кулфлаб ётиб олгандир, деб чақириб ҳам кўришди. Унга тегаман деган қиз қачон келишини мен учун бирон қозога ёзиб, қистириб кетгандир, деб эшикнинг зийларигача қараб чиқди, келиб қолар балки, деб анча маҳтал турди ҳам.

Биродари азиз: “Ҳой фалончи, мен фалончиман, уйда бўлсанг, кўп таранг қилмай, оч эшикни, зерикиб кетяпман-ку”, деб бақириб ҳам кўрди...

Кулф уйда эгаси йўқлигини билиб турса ҳам, уларга тушунтирмади, қани, туёқларингни шиқирлатинглар, демоқчи ҳам бўлди-ю, аммо шиқирлашдан чўчиди; шиқирлашдан бошқа сўзни ҳам билмас эди, билганда тишининг орасидан бир нарса дерди...

Чунки бу одамларнинг ҳаммаси унга ажнабий эди.

Сўнгра бир мушук келди, эшикнинг зийига мўйловларини суйкади, бу очиладиган туйнукми, очилмайдиганми, деб мушук ақли билан ўйланиб қолди. Мушук вақтини бекорга кетказмайдиган хўп саводхон эди: эшикдан келаётган ҳидларни гўшт, қазӣ, ҳасип, пишлок, деб шаррос ўқиб ташлади, айниқса сичқон деган ҳидни завқ билан мутолаа қилди.

У эшикка ичидаги шундоқ мазали саргузашт устидан ёпилган катта китоб муковасига қарагандек термилиб, кўп афсусли миёвлади.

Қулф шундоқ ўқимишли мушукнинг илмини назарга илмай, без бўлиб тураверди.

Лўкиллаб бир кўппак ҳам келди. Кела солиб мушукка ташланди. Ҳе йўқ, бе йўқ, бирдан бўлган бу ҳужумдан довдираб қолган мушук пихиллаганча томга отилди.

Кўппак кўчада, мушук томда, дод-муомалани бошлашди.

Тўпори кўппак мушукдан нима ёмонлик кўрганани ўзи ҳам билмай, хўп сўқинди, мушукнинг етти пуштини тупроққа тенг қилди, тарбия кўрган мухтарам мушук эса бир-икки марта ёзгирди, холос. Дод-муомаланинг мазмуни шундай эди: кўппак мушукка ўзининг кўппак тилида: “Ҳе катта бувангни... хушомадгўй, алдоқчи... одамларнинг кўгирчоги, сичқонпараст, падари қусур... фалон-писмадон мушук, паст — доим мушуклигинга борасан, пўстинингни бурдалаб ташламасам, кўппак отимни бошқа қўяман”, деб дўқ ураётган, мушук эса: “Пандавақи! Ювиндихўр! Еганинг — сарқит, ўзинг гўр бўлармидинг, башарангга қара — мушук уялади”, деб мушукчалаб узиб-узиб олаётган эди.

Қулф эса бу галвадан боши қотиб, зинграйиб тураверди.

Бу воқеа кўп такрорлангани, сал ўтмай яна қайтарилишини билгани учун кўппак ҳам, мушук ҳам кўп асабийлашмай, шунчаки йўлига манжашиб туришдида, кейин иккаласи икки томондан: мушук томдан, кўппак кўчадан кетди.

Гап шундаки, кўппак ҳам, мушук ҳам ўз тилида гапиришган бўлса-да, иккаласи ҳам бир-бирини жуда яхши тушунишарди, чунки иккаласи ҳам бир кўчанинг фуқароси эди.

Аммо иккаласи ҳам қулфга ажнабий, негаки улар қулфнинг мулкида яшамас, шундан қулф уларнинг тилини билмас эди.

Кўча хувиллаб қолди.

Қулф эшикни маҳкам тутиб тураверишдан зерикди. Мен бўлмасам, бу эшик қандай кун кўрар экан, очилиб ёпилаверганидан эси огиб қолса керак, деб ўйлади.

Яхши ҳамки, мен бор — тартиб бор, деб мамнун ҳам бўлди. Лекин мамнунлиги нимага изҳор қилишини билмай, баттар зерикди.

..Кейин кўзлари аланг-жаланг бир кимса келди, эгилиб қулфга меҳр билан термилди.

Қулф сал бўлмаса, огиз очиб гапириб юборай, деди. Лекин бу кимса ҳам тилимни тушунмайди, деган ўйда жим қотди.

Кимса бошқаларга ўхшаб эшикни итариб-тортиб кўрмади, эгилиб тиркишдан қарамади, чўнтагидан қулфларнинг сўзи шода-шода тизилган сим ҳалқани чиқарди — бу қулф тилининг лугати эди, шу билан уни гапга солди.

Излай-излай керакли сўзни топди, шу сўзни қулфга оҳиста айттирди... Ҳатто уйнинг эгаси ҳам қулфга бундай юмшоқ муомала қилмас, уни шақир-шуқур қилиб гапиртирар эди...

Бу кимса қулфни шунақа ардоқлаб, шунақа ҳурматини жойига қўйдики... қулфнинг боши айланиб кетди.

Ахир, бу кимса қанақадир тарбиясиз бир қўппак ёки тарбияли бўлса ҳам, мушук эмас, ҳатто одам ҳам эмас эди-да!

Бу кимса қулфга ажнабий ҳам эмас эди.

Бу кимса оддий қулфбузар ўгри эди.

БИРИ КАМ ДУНЁ

Новелла

Кетяпман. Тепамда кўп-кўк осмон. Қаршимда кирмизи куёш, ботайми, ботмайми деб, дарахтларнинг шохига омонат қўнган. Ғир-ғир шабада. Асфальт йўлка топ-тоза, шинам. Ғивирлаб юргак чумчуқлар мен яқинлашганда дик-дик қочади. Ўриндикда йигит билан қиз ҳузур қилиб ўпишмоқда. “Эру хотин — кўш хўкиз”, деган гапни эслаб кулгим қистайди: шу дўмбоққина қизнинг, савагнчдек ингичка йигитчанинг терлаб-пишиб, ҳарсиллаб омов тортаётганини кўз ўнгимга келтираман. Ҳазилкаш одамлар ҳам кўп-да.

Кетяпман. Дарахтларнинг олачалпоқ сояси бошимни силайди, йўлкага ястаниб олади ва оёғим остидан сассиз сирганиб ўтади. Кўкрагим чуқурлашиб-кенгайиб кетгану тўйиб-тўйиб ютаётганим салқин ҳаво қайтиб чиқмаётгандек... Ўткинчиларни бир-бир тўхтатиб, қувонтиргим келади. Ўзиб кетаётиб бир чолга тавозе билан салом бердим, қўлимни кўксимга босиб, бош эгдим. Чолнинг кўзойнаклари ялт этди, бир зум менга аграйиб қолди. Кейин алқади: “Яхши жойлардан ато қилсин!” Бўлмаса-чи? Сал ўтмай йўлимда бир қиз учради. “Яхшимисиз?”, дедим. У истигно билан лабини бурди, терила-терила сичқоннинг думидек ингичка бўлиб кетган кошларини чимирди. Яхши жойларда яхши қизлар етишади-да.

Кетяпман. Ғуллар. Қизгин очилган, ловиллаб турган гуллар! Кўзга жазиллаб уради, йиглагинг келади — шу қадар расида. Шундоқ рўпарамда “йўл топибмиз — юрибмиз, пул топибмиз — ичибмиз”, деганлардан бири ялп этиб учиб тушди. Ўтириб олиб қўлига диққат билан тикилгач, роса сўкинди. Бошини силкиб пишқирди-да, “Эҳ, Саодат, Саодат, ҳозир бораману...” дея ғулдиради. Кейин ўмганини кўтараман деб, тўрт оёқлаб қолди, ўрнидан туришга кўзи етмади, чоғи, эмаклаб бориб дарахтни кучоқлади, унга осилиб қаддини тиклади. Охири гандираклай-гандираклай йўлга тушди. Қизиг-а?

Кетяпман. Тепамда кўм-кўк осмон, қаршимда қирмизи куёш. Қитиги келган тентакка ўхшаб бениҳоя хурсандман, кулиб юборай

дейман. Негалигини билмайман, билишни ҳам истамайман. Ўз-ўзидан, ҳеч бир сабабсиз завқим тошади. Аллақандай куй димогимда гивирлайди, хиргойи қиламан, Тезроқ уйга етиб, ўгилчамни қийқиртириб ўйнатгим, варанглатиб пластинка кўйгим, хуллас, қандайдир айюҳаннос солиб, оламини бошимга кўтаргим келади. Ичимга сигмаяпман.

Оргимдан кимдир келяпти: “тап-туп”, “тап-туп”. Шошиляпти. Мендан ўтиб кетмоқчи. Кўрамиз!

“Тап-туп” тобора тезлашади. Қадам ташлашига қараганда, бўйи пастрокқа ўхшайди. Пишиллашига қараганда, тез юриб ўрганмаган. Кўз қиримни ташладим — елкамдан қуйироқда бир япаски бурун юзиб чикди, силкиниб ортда қолди, яна кўринди. Яна... Қадамимни тезлатаман, “тап-туп” ҳам кучаяди. Эҳ-хе, ростдан ҳам ўзиб ўтмоқчи шекилли!

Бурун йўқолди, чикди, йўқолди, чикди... Елкамга елимлаб кўйилгандек, липиллаб келаверди.

Унга сира эътибор бермагандек, осмонга қарайман, ён-теваракка кўз югуртираман. У тап-туплаб, тапир-тупурлаб йўргалайди. Худди у эмас, ўзимнинг елкам бетартиб пишиллаётганга ўхшайди. Ерни гурсиллатиб одим отишимдан, бўйим узунлигидан, шу одамнинг мендан ўтиб кетиш учун беҳуда чиранишидан хурсанд бўлиб кетаман. Марҳамат, йўл очик! Қитмирлик қилаётганим йўқ, оёғидан чалаётганим йўқ. Фашига ҳам тегмаяпман. Қоқилиб йиқилишини ҳам тиламаяпман. Қайтанга далда беряпман. Ўтиб кетсин, марҳамат!

Ҳадемай уйга етаман. Сизга айтсам, хотиним хотин эмас, бутун бошли бир хазина — уйда ҳеч вақо йўқ кезларда купкуруқ хаводан бўлса ҳам чучвара тугиб бера олади. Мен-ку, уйга шошиляпман, бу қаёққа ошиқади? Шуларни, айти пайтда уни олдинга ўтказиб юбормасликни ўйлаб янада тезроқ юраман.

Хумпар, сира орқада қолай демайди. Хдйронман, кулгим қистайди. Мунча чиранмаса? Хдй, ана ўтиб кетди ҳам дейлик. Хўш, шу билан бири икки бўлади-ми? Ёки бўйига бўй кўшиладими? Лекин ким бўлса ҳам яхши одамга ўхшайди. Тиришқоқ, курашчан кўринади. Бунақалар кунтли, заҳматкаш, ўз сўзининг устидан чиқадиган бўлади.

Бировга осонликча ҳақ бермайди, ўзини хафа қилдириб қўймайди.

Огайни, менга жуда ёқиб қолдинг-ку! Қани, отни қамчила. Паст бўй, майда кадам бўла туриб мендан ўзолсанг, худо ҳаққи, жуда қувонаман. Омад тилайман. Эй сен, ростдан ҳам ушлаган жойингдал кесасан шекилли. Лекин мен ҳам чакки эмасман, огайни. Унча-мунчага енгилмайман. Кейин, мундоқ қаддиқоматни ҳам солиштир. Сендан қанча узунман? Зўрга елкамдан келасану яна олдинга ўтмоқчисан. Сенинг икки қадамингни мен битта қилиб ташляпман. Қара, мен бемалол, гўё сени пайқамагандек, сен билан баҳслашмагандек, бамайлихотир кетяпман. Сен-чи, питир-питир қиласан, пишиллайсан, лекин йўлинг унмайди. Чарчадинг ҳам. Имкондан ташқари нарса йўқлигини биласанми? “Лайлакка етаман деб чумчуқнинг бути йирилибди”, деган гапни наҳотки эшитмаган бўлсанг?

Кўнглимда ана шунақа серзавқ ўйлар. Ўзишувдан завқланиб кетганман. Очиги, ҳали унинг афтини кўрмаган бўлсам ҳам кўнглимга жуда-жуда ўрнашди.

Бирдан қўл силтаб, орқада қолиб кетса-я деб, ташвишланиб ҳам қўяман. Унга хаёлан далда бераман, галабага ундайман. У ҳам бўш келмаяпти.

Қарамасам ҳам пайқаб келяпман: ўзай-ўзай деяпти-ю, чоги етмаяпти. Жўрттага секинлаб қўяман— у олдинга ўтиб олади. Кейин унча зўр бермай унга етиб оламан-да, ўтиб кетаман. Икки-уч марта шундай қиламан.

Бу одамнинг тиришқоқлигидан қувонаман. У пишиллагани, пилдираб йўргалагани сари кўнглим қувончга тўлади: одамлар сизнинг зўрлигингизни мақтамасин, зўр эканлигингизни амалда тан олсин!..

Тўсатдан унга миннатдорчилик билдиргим, биронта яхши гап айтиб, елкасига дўстона қоқиб қўйгим келди. Қолаверса, натижаси уч қарра аниқ бўлган мусобақадан ҳам кўнглим совиётган эди.

Шу ниятда унга ўғирилдим...

Нима кўрдим денг? Биққи, пакана, қопқора, япасқи бурун йигит менга олайиб қараб турибди. Юзида, кўзида ёввойи мушукни

эслатадиган йиртқич бир ифода бор:

— Ҳа?—деди у.

Сесканиб тушдим. Зўрга ўзимни қўлга олдим.

— Ҳеч нарса.

Бўйни қарийб билинмайди, боши, елканинг давомидек, қапишиб кетган. Бир кўзи қияроқ сузилган.

— Қайдан келяпсан?— деди у ошқора таҳдид билан.

— Ишдан - дедим сал чўчинқираб.

"Ҳозир жанжаллашамнз!" деган ёқимсиз, хавотирли фикр миямдан совуқ гимирлаб ўтди.

— Қаерда ишлайсан?— деб яна савол берди у.

— Нима эди?—дедим, кейин атайлаб — уни ҳам сенлаш учун кўшиб кўйдим.— Сенинг ўзинг-чи?

— Мен сендан сўраяпман,— деди у.

Яқин ўртада ҳеч ким йўқ эди. Ўзимни босиб олдим. Унга индамай тикилиб туравердим. Бор кучимни тўпладим, деб ўйладим ичимда.

— Огайни,— деб таққа тўхтадим, у ҳам тўхтади.— Орқамдан ким келяпти экан, деб сенга қарадим, холос. Сенга қараш тақикланган бўлса — айт! Йўкса — бор, йўлингдан қолма. Бунча тиргиласан? Нима демоқчисан ўзи?

У мени бошдан-оёқ кузатиб чиқди, кутмаганимда бирдан юмшади:

— Энди, сўраяпман-да,— деди. Яна йўлга тушдик.

— Ўқитувчиман,— дедим, кейин ёлгондан кўшиб кўйдим:—

Физкультурадан дарс бераман.

У менга синовчан қараб кўйди.

— Мен холодильник тузатаман,— деди.— Чекишдан борми?

— Чекмайман-да.

— Ҳар куни шу ердан ўтасанми?— деб сўради у. Бу савол бермасга гапира олмайди шекилли.

— Ҳа. Сен-чи?

— Мен ҳам.

— Ҳеч кўрмаган эканман-да,— дедим шунчаки, гапни гапга улаш учун.

— Нега?—деб хайрон бўлди у. — Ҳаммавақт будканинг олдида болалар билан пиво ичиб ўтяраман-ку. Бахти, Ҳаким, Ҳамид, Шерзод. Зўр болалар! Ҳакимни танийсанми?

— Йўқ.

— Вой, нега? Упи бир кўрган одам дарров танийди. Сочи жингалак, лаби дўрдоқ бола. Шунинг учун отини “Негр” қўйганмиз.

— Билмадим, балки кўргандирман,— дедим.

— Кўргансан, кўргансан, — деди у. — Агар ҳар кунн шу ердан ўтсанг, кўрмаслигинг мумкин эмас. Боксёр, мушти катта-катта. Менинг қўлимга бир яримта келади.

— Мусобақаларда қатнашадими?

Вой, қизиқмисан! Мусобақада нима қилади? Газ сув сотадиган автоматларга қарайди. Ҳар куни олтмиш-етмиш сўмдан кам топмайди. Қизлари жа кўп. Келишган бола-да! Зўр ташлашади лекин. Ётиб ҳам чиккан, — деди, бу ҳам Ҳаким деган ўртогининг жуда катта фазилатидек.

— Нега?—деднм қизиққан бўлиб.

— Э, йигитчилик-да,— деб бепарво қўл силтади у.— Автобусда битта олифта жой бўшатмабди. Ўзига ишонган-да. Лекин роса уришган. Бир ҳафта касалхонада қон туфлаб ётган экан.

— Ия, бу Ҳакимларинг кўпчилик бўлганми?

— Ҳа-да. Учови зерикиб юрганда шу бола тўғри келиб қолган-да. Нима, Ҳаким уришса, улар қараб турсинми?

— Албатта,— дедим.

Номард Ҳакимингни ҳам худо кўтарсин!

— Иккита қовургаси синиб кетган экан. Ётқизиб олиб биқинига тепгандан кейин... Жигари эзилиб кетгандир.

Мен индамадим.

— Энди куён бўлай деб турганда хитлар кеп қолган. Номарднинг ёнида қизи ҳам бор экан, шу дод солибди-да. Ҳаким, Шерзод қўлга тушган. Зокир қутулган.

— Ҳакимнинг отаси қутқариб қололмадими?

— Э, нимасини айтасан! Роса югурди, бўлмади-да. Уч йил ўтириб чикди. Алишер бир йил. Ўзлари аҳмоқ — одам кўп жойда

уришадими? Четроққа олиб чиқ, кейин дабдала қил-да, жўна — қани, ким топиб олар экан! Нима дединг!

Куёш ботди. Осмоннинг ранги синиқиб, ҳаммаёкни кулранг парда коплаб олди. Йўлдан машиналар шувиллаб ўтмоқда эди. Бирдан кўнглим сиқилди. Кечаси билан дафтар текширишим кераклиги эсимга тушди.

— Бугун пиво йўқ экан-да,— деди у.— Майли, вақтинг бўлса, чиқиб тур. Қуйиб бераман. Азим деб сўра мени. Ҳаммаси билади.

У бурилиб кетди. Кўкрагини шишириб, бошини баланд кўтарганча тор кўчага кириб кетди. Бирон марта ҳам орқасига ўгирилиб қарамади.

Унга анқайиб йўлка четидаги темир бетон тўсиққа қоқилдим. Чиқиб қолган қайки сими оёгимга жуда ёмон урилди. Шимимнинг почасини шимарсам, оёгимнинг бир энлик жойи кипқизил шилинибди. Хайрият, шим йиртилмабди.

Уйга атиги бир бекат қолган бўлса-да, итар-итар билан трамвайга илиниб олдим. Трамвай гала-говур, дим экан, нафасим қайтиб, бир зумда терга ботдим. Тер кўзимни ачиштирди. Қимдир оёгимни эзгилаб босди.

Оқсоклана-оқсоклана кета туриб чўнтагимни кавласам, рўмолча йўқ. Бефаросат хотин, нукул овқатни ўйлайди. Гумбаз бўлиб семириб кетган. Хўй, сон тегмаган, ўқувчиларимнинг кўз ўнгида юзимни қогозга артаманми! Бурним-пурним қонаб кетса нима бўлади! Қачон ақл битади сенга? Доим: гўшг, картошка, пиёз... Лагмонга чўзилган хамир олиб келишим керак эмиш! Ана, гапни қаранг: эркак бошим билан шаҳарнинг ўртасида хамир кўтариб юрай! Э, ўргилдим сендақа хотиндан! Битта болани эплаб боқолмайди, доим чирқиллатгани-чирқиллатган. Яна бола тарбиясини ўргатадиган консультацияларга қатнайдилар!

То эшикка етгунча хотинимга дагдага қилдим. Ичимда.

Уйга киргач, ечина солиб, тўгри ваннахонага ўтдим. Узоқ ювиндим. Сал енгил тортиб чиқдим.

Овқатланиб ўтириб, йўлдаги воқеани хотинимга айтиб бермоқчи бўлдим.

— Ҳозир келаётиб бир йигит билан ким тез юришдан бахслашиб қолсак бўладими!

Хотиним пик этиб кулиб юборди. Жаҳлим чиқиб кетди.

— Нега куласан?

— Пиёда юришданми?

— Самолётдами бўлмаса?— дедим жаҳлимга ҳай бериб.— Қарасам, мендан ўтиб кетмоқчи. Эҳ-хе, йўл бўлсин, дедим-да... — Хотинимнинг ҳали ҳам илжайиб турганини кўриб, бирдан гапиргим келмай қолди.— Чойдан қуй! .

— Кейин-чи!

— Кейинми? Кейин ҳеч гап бўлгани йўқ... Нега бу кайвони кампирларга ўхшаб саллаи дастор қилиб қолдинг?

Энди жаҳлимни босолмай қолдим.

— Боя бош ювгандим. Қуримаяпти,— деб мингирлади хотиним.

— Кир сочикдан бошқа нарса йўқ эканми?! Яна дастурхон тепасида! Тур, кўзимдан йўқот! Қачон сон киради сенга?

Хотиним йигламсираб, индамай ўрнидан кўзгалди.

Негадир сираўзимни босиб ололмадим, бақиравердим:

— Қачон тартиб киради бу уйга! Нега супургини тикка қилиб қўйдинг? Ун кун бўлди полга сув тегмаганига. Шифоньернинг чангини қара, отингни ёзса бўлади...

Ўғлим нариги уйда ухлаб ётган эди, чириллаб йиглаб юборди.

Ярим соатдан кейин хотинимга ҳасрат қилдим.

— Ке, қўй, ҳадеб тумшуқ қилаверма. Кайфиятим ёмон эди. Шунақа пайтда... биласан-ку, сени қистокқа оламан-да. Хўш, сендан бошқа кимга бақирай? “Эру хотин — қўш ҳўкиз” деб қадимгилар бекорга айтишмаган. Турмушнинг огирлигини назарда тутишган. Омочнинг бир томонини сен тортмасанг...

Ўз-ўзимдан хафа бўлиб кетдим: болалигим қачон қолади? Кап-катта одам, ота бўлатуриб, кўчада юрган кимқаёқдаги безори билан ўзишиб юрибман-а. Яхши ҳамки, ўзи пасайиб қолди. Муштлашиб, биқин-миқинимга пичоқ тартиб юборса, ҳолим не кечарди?

Ўзим шу ҳақда ўйлапман-у, хотинимга менинг ҳам асабим темирдан эмаслиги ҳақида қуйиниб уқтиряпман...

БУ КУННИНГ ДАВОМИ

Қисса

Квартирантга борасан, ишга келасан, ишга келасан, квартирантга борасан — торгина йўлакдан чикмайсан; тегрангда—дунё, катта ҳаёт, сен эса йўлагингда димиқиб, жасадингни судраб бориб-келаверасан; яна ўй ўйлайсан: олдинда ўзингни нималар кутаётганини билишга уринасан...

Уёқда, кишлокда кекса отанг эртадан-кечгача меҳнат билан банд; кўли бўшаса сени дуо қилади: “Шу ўғлимнинг йўлини оч!..”

Йўлинг беркми?

Кайвони онанг салобатингдан гурур аралаш чўчийди: “Ҳали ўғлим бир катта одам бўлсинки!..”

Бўлармикансан, бўлармон бола?

Онангнинг: “Сен қаторилар...”, деб гап бошлагани заҳоти кўзига ёш келади, биладики, йиглаб айтмаса, жеркиб ташлайсан. Шўрлик ҳеч тушунолмайдди, нега уйланмайсан ахир, деяверади. Билмайдикки, уйланиш ҳуснини товоққа солса ё солмаса ҳам бўладиган, ўзи тагли-тугли—онаси ундоқ, отаси мундоқ киз билан бир ёстикқа бош кўйишнинг ўзидангина иборат эмас. Ахир, уйланиш учун ўртада... Хуллас, турмуш қуришнинг нималигини, қандай бўлиши кераклигини отанг билан эллик йилдан буён (тахминан шунча дейлик) сан-манга бормай, тинчгина яшаб келаётган онанг билмайдди, сен биласан. Жуда билиб олгансан шунинг учун ҳам уйланолмайсан. Отангдан ҳам бир сўраб кўрсанг бўлармиди: ота, сиз онамни кўнгил ккўйиб олганмисиз ё раҳматли катта онам шу қизни ол десалар, олаверганмисиз, деб. Отанг қулогингнинг тагига ўхшатиб туширармиди! Сўрамасликка аклинг етади: ўзбекчиликнингми, муҳаббатнингми меваси бўлиб, саккизта одам бир қориндан талашиб тушган, шулардан энг ноқобили, гапга кирмайдигани — сенсан, кенжаси.

Бир томондан ўйлайсан: кампир одам, уйланмаётганим унга катта армон, эҳтимол, сўнгги, умри узоқ бўлсин-у, сўнгги армонидир, одам ҳаётга бир марта келади; кампир ҳам қариган чогида яна қайноналик

хузурини кўрсин, мендан иноят, уйланиб юборсамми, дейсан, акалар уй қилиб чиқиб кетишган, опалар "отилган жойига тошдек тушган", ҳовли бизга қолган, чол-камбирнинг ҳолидан хабар олиш — бизга тан, деган туппа-тузук ҳаёлларга ҳам борасан.

"Оқ уй — ошхонаси йўқ." Шу гапни биринчи марта эшитганингда, қандай доно гап, турмуш — оқ уй, каминада фақат ошхона йўқ экан, камбирлар бунақа гапларни қайдан топади-я, деб ажаблангансан. Лекин кўп эшитаверганингдан кейин "ошхона солиш"дан юрагинг безиллаб қолган. Ичингда бир ўрлик пайдо

бўлиб, гўё уйлансанг, тутган йўлингдан чекиниб, одамларнинг гапи билан яшайдигандек.

Одамлар ҳам тинч қўйишмайди лекин, ҳадеб сўрайверишади: "Қачон, қачон..."

Э тавба, дейсан, ким уйланиши керак ўзи: уйланмаган йигитми ё уйланган одамларми? Уйланиш менга керак-ку, нега бошқалар бунча куйиб-пишишади? Уйланмаган йигит шўрликни нега ўз холига қўйишмайди? Уйланар, ахир!

Фикрдан фикр тугилиб, бир уйланмаган йигитга бошқа уйланган одамларнинг муносабати ҳақида астойдил ўйга тушасан-да, бу йигитнинг ўзинг эканлигинг, ўзингнинг уйланишинг кераклиги эсингдан чиқиб кетади. Ўша, ҳалигача уйланмай, қайсарлик қилаётган йигит ёнини ола бошлайсан...

Иссиқ, ҳаво жуда ҳам иссиқ эди. Осмон, қўм-қўк булутдек, ерни босиб, дарахтлар иссиқдан қуруқшаб, ҳозир, мана, ҳозир гур-р этиб аланга оладиганга ўхшар эди.

Машиналар шовқини кўринмас қувурга камалиб, фақат кўчанинг устида гувларди, гўё кўча тепасидаги кўкимтир ғубор унинг таралиб кетишига имкон бермаётгандек.

Жуда иссиқ. Биронта ҳам япроқ қимирламайдн. Одамнинг олган нафаси ичига иссиқ ҳовур бўлиб куйилади. Столга қўлини қўйса, чип этиб ёпишади. Ичган чойи, худди бадани галвирдек, тер бўлиб сирқиб чиқади.

Саратон.

У сочининг орасига ккўл юбориб кўрди, боши қизиб кетибди:

худди новвойнинг ҳозир тандирдан чиққан бошидек. Иссиқданми ё кўп ўйл агани данми ?

Бурунгилар хўп ақлли бўлган-да: сочни тақир қирдириб, калла жониворни салқинлатиб юраверишган...

Нихоят телефон жириглади. У шошганича трубкани кўтарди, ҳали уни қулогига тутганича бўлмай, ҳаёлидан, йўқ, ўша қиз эмас, бу бошқа одам, деган туйғу ўтди. Ростдан ҳам бошқа одам экан, адашиб тушибди.

— Э йўқ, бу ер бошқа... Э-э, билмайман, билмайман, деяпман-ку.

У трубкани шарақлатиб жойига ташлади. Қанақа одамлар ўзи, уларга керакли номерни мен қайдан биламан?!

У, худди шу кулранг кути гапириб юборадигандек, телефонга тикилди. Хона ёругида хира товланаётган телефоннинг сиртида ўша қизнинг уни йўқламаслигини билдирадиган нимадир бордек эди.

У деразага кўз тикди: дарахтларнинг тек қотиб туришида ҳам, кўчанинг бўғиқ шовқинида ҳам унинг кутганидан билги берадиган бирон аломат, сезим йўқ эди.

Шунақа ишларнинг бўлиш-бўлмаслигини одамнинг кўнгли олдиндан сезади. У ўша қизнинг телефон қилмаслигини аниқ билиб турибди, лекин умидини узгиси келмайди, қаттиқ умид қилса, умид билан телефонга қаттиқ термилиб тураверса, интизорлиги ўша қизга бориб етадигандек. Ҳозир шу дақиқада, бўлмаса, сал кейин, бугун, бугун бўлмаса, эртага. Ахир, сен бир одамни бутун борлигинг билан ўйлаб, ҳаёлан қаттиқ, чорлаб турсанг-да, ўша одам тамомила сезмаса, сен ҳақингда мутлақо ўйламаса... Ҳеч бўлмаганда, қулоги қизир?

Шу битта нарсага ёпишиб олиб, бошқа нарсани ўйламаслигим ёмон-да, деб ўйлади у. Энди шу ўйдан кутулолмайман. Миямнинг қатиги чиқиб кетгунча ўйлайвераман. Ўша қиз ё телефон қилади, ё қилмайди. Шундай экан, биттаси бўлади-да, деб хотиржам ўтирсам, китоб-питоб ўқиб кутсам яхши бўлмайдими-я? Йўқ, калламга бошқа ҳеч нарса қирмайди, телефон қиладими, қилмайдами, деб ўйлайвераман, ўйлавераман, ўйлайвераман... Э, минг лаънат-э ўша қизга, агар пошшонинг қизи бўлсаям! Ишлик одамни шунақа аҳволга соладими? Бир кунимни ўлдирди. Ваъда бергандан кейин сўзининг

устидан чиқиши керакми, ахир? Мен сенга ялинганим йўқ эди, ўзинг телефонимни ёзиб олдинг, кутинг дединг. Бировни бекордан-бекорга умидлантириш инсофданми, ахир? Нозингдан ўргилдим, хў ўша сени... ажува! Танноз! Дуч келган йигитнинг телефонини ёзиб олади-да, яна куттиради...

У телефонга тикилганча ҳаёлан дагдага қилди, ўша қизнинг шанига, уни пастга уриб, анча-мунча гапларни тўкиб солди, аламини енгмоқчи бўлди.

Телефон ҳам муқаррар зарбадан ўзини ҳимоялаб, бошини қўли билан паналаганча, ғужанак бўлиб ётиб олган одамчадек кўринарди.

Шунақа ҳам бемаъни ҳаво бўладими! Иссиқни! Одамнинг ичини қайнатиб юборади.

У сигарет эзгилаб хонадан чиқди. Телефон жирингласа, эшитмай қолмай, деб эшиқни очик қўйди. Коридорнинг охирига, дераза тагига бориб тутатди.

Ана, Собирвой ҳам чиқдилар. Битта керишинг, битта керишинг... Э раҳмат-э, ака! Ҳозир қўлларини силкитадилар. Ҳа, ана, силкитдилар. Энди биз томонга келадилар. Ҳа, шундай: кўп ишлаб чарчагандек... девордан бошқа нарсани кўрмасангиз ҳам уёққа, энди буёққа кўз ташланг, баракалла... келднгизми, энди уф тортинг, тартиб бузилмасин-да, яхши, хўп, ана, энди сигарет сўранг, сўрайверинг ўрганиб қолганмиз, заҳарни ҳам қизганамизми-я...

— Уф, қани, заҳарингиздан бизга ҳам...

У Собирнинг сўрови тугамай, унга сигарет тутди. Собир аввал сигаретнинг ёзувларига разм солди, кўнгил тўлди шекилли, мамнуният билан:

— Хў-ш—деди. Қалайман?

— Қалайсиз, ошна?—деди Собир.

У, кам деганда амлоқдорнинг мулозимга марҳамат кўрсатишидек, илжайиб бош иргади, жавоби шу бўлди.

Ишляяпманми?

— Ишляяпсиз?

— Йўқ, чекапман.

Собир бир қараб қўйди-да, унинг сигаретига қўл чўзди.

— Тутатайлик.

Сигаретни ҳам ҳаром қилди. Тишланадиган жойидан ушлайди-я! Бошладикми дейман.

— Бугун директорга рўпара келмадингизми, ишқилиб?

— Нима эди?— деб сўради у, Собирнинг бу саволни нимага берганини билиб турса ҳам.

— Э-э, икки кунга жавоб сўраб кирувдим... Бошладик.

— ...Бир олди, бир олди! Шу-у, ўлиб-тирилиб ишлайсан-ишлайсан, раҳмат йўқ, бунинг ўрнига...

Ке-тдик! Директорнинг қартасини айлантирамиз! Директорнинг қартаси яхши — ҳар қанча қўйсанг ҳам зерикмайсан одам.

Тилаб чекканига, бу ҳам майли, тинчгина ўй ўйлатмаганига яраша, гапирмай турса ўлармикан? Балки ўлиб-тирилишининг ҳеч кимга қизиги йўқдир.

Ҳей инсон, менга қара, нима қиласан ҳасратингни оёқости қилиб; мен сенга дардимни ёрмаяпман-ку, балки менинг дардларим сеникидан кўпроқдир; чидаяпман-ку...

Шу-да, қандай эди? Ҳа: “Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас, мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд этмас”. Маликул каломни ҳам гийбатга тўйдириб юборишган шекилли... Агар у киши бизга директор бўлганларида эди, уларнинг қарталарини ҳам роса айлантирардик: нега уйланмайдилар, Хондамирнинг ёзганига ишониб бўлмайди, бу ерда бошқа гап бор, ишқи илоҳий ўз йўлига лекин Маликул каломнинг уйланмасликлари...

Хонада чекиш таъқиқланган. У ҳар соатда шу ерга чиқшга мажбур. У чикса, пойлаб тургандек, балки пойлар, манави ҳам чиқади. Ўзи сотиб олса, кўп чекиб қўяр эмиш. Яшавор! Ташламоқчилар. Шу гапни такрорлаётганига ҳам бир йил бўлди. Шунчадан бери тилаб чекадилар ва доим ташламоқчи эканликларини писанда қиладилар. Қоида бўлиб қолган: хо-насадан чиқади-да, келади, йўқ, чиққандан кейин аввал керишади, гўё дўстини кўрганидан қувонгандек, қўлини тепага кўтариб қутлайди, кейин келадн, сигарет сўрайди, шундан ё олдин, ё кейин уф тортади, тутатади-да... Э, майли, у сигаретга ачинмайди, гап тамакининг

пулида эмас, шу заҳарни ўзинг саситдинг нима, икковлашдинг нима?

Инсоф билан айтганда, Собир унинг сигаретидан иккита ё учта, боринги, тўртта чекар, шу билан камбағаллашиб қолмайди. Майли, чексин, лекин гапирмай чекса-да. Ахир, у Собирнинг кўнглига қазнок эмаски неки ичига сигмаса, олиб келиб тиқиб кўяверса...

У ҳар чиққанада Собирни кўрмайин, деб юрагини ховучлаб туради. Яна шуниси ҳам борки, Собирни кўрмаса, кўнгли алагда ҳам бўлади: чиқадими, чиқмайдими... чиқмасин-да... бари бир чиқади... ё чиқмасмикан... чикса-чиксин-е, бунақа фол очиб ўтиргандан кўра, чиққани яхши... Бордию Собир чиқмаса (ишлик одам, сенга ўхшаб кун-узун-кун телефон пойламайди, ишлайди) у бошқача ўйлай бошлайди: нима ҳам қилсин, дардини ҳаммага ҳам ёравермайди-ку, ишонгани мен; ростдан ҳам меҳатқаш, ўлиб-тирилиб ишлайди, лекин директор билан ораси чатоқ, доvon ошай деб турибди, бир химо берилса, бас эди... То сигаретни ёлғиз чекиб бўлгунча Собирвой — Собир жўрамга, ёзгириш — меҳрга айланади.

Собир у сигарет чекаётганда чиқмаса — яхши одам. Лекин аксар пайтлари чиқади, у баҳона, бу баҳона, гап бошланади-да, биронта бошлиқроқ: сектор мудир Иноятов, илмий котиб Нуриллаев, директор ўринбосари Қувватов, ё директорнинг жияни Илҳом, Аввалбой тўгрисида “ҳар ким ҳар нарса деб ўйлаши мумкин-у, лекин аслида тўгри гаплар” кўзгалади-да, кўпинча директорга келиб тақалади. У аввалига Собирнинг дийдиёсини “тишини тишига босиб” эшитган бўлади, Собир ўзининг “шундай-шундай” машаққатларини санайвергандан кейин бир оз юмшайди-да, ўзи ҳам секин гапга тушади: сал баландроқ туриб, сал босиқ ва сал бетарафроқ бўлиб, бир вақт қараса, ҳангоманинг жилови ўзининг қўлида: у гапиряпти, Собир ора-сира кўшилиб, бош иргаб тасдиқляпти. Гапингни биров эҳтиром билан тинглагандан кейин... “гийбат эмас, ошна, жуда тўгри гаплар...” “Қаранг, мен ҳам шуни айтмоқчи эдим, лекин бошқача тушунасизми, деб...” Шунақа пайтлари Собир унинг кўзига елкадош, ҳақиқатгўй дўст бўлиб кўринади...

— Икковининг ораси ёмонлигини туш кўрибманми? Ақобиров ҳам ўқиб чиқди, маъкул, деди, рецензия ёзиб берадиган бўлди, деб

айтганнми биламан, шу-у, бақириб кетди...

— Билмасмидингиз?

— Қайдан биламан?

— Билардингиз-ку, ўзингиз ҳам лекин...

— Ҳай, билганимда-чи, бари бир эмасми? Уларни мен уриштирдимми ё менинг устимда уришишдими? Икки қўчқор сузишса, мен — қўзида нима гуноҳ?

— Қўзи эмас, каттагина тукли бўлиб қолдингиз сиз ҳам. Беш минути кам қўчқорча.

— Директор кўйса. — Собирга бунақа гаплар ёқади. — Қўймапти-да. Нима қилай — бордим ўша Ақобировининг олдига

— Мақола чиқадими, ишқилиб?

— Чиқади,— деди Собир очилиб.— Юраманми, жонга тегди. Шу мақола чикса — бўлди, публикация тўлади. Директорнинг ўзига неча марта айтдим. Фамилиясини қўйиб, ўқитдим. Ҳали у дейди, ҳали бу. Э-э, қай бирини айтай...

— Айтувдингиз.

— Муҳокамага қўйдирса, қочиб кетганим йўқ, замечаниеларини кейин ҳам қилавераман.

— Ҳали муҳокамадаям...

— Шу-да, ишнинг ҳозирги туришидан ярми ҳам қолмайди.

— Ким ўқиса, битта маъқулга иккита номаъқул қўшади.

— Мисир аканинг китоби муҳокамасида бормидингиз?

— Йўқ, нима эди?

— Аввалбой ҳам сўзга чиқибди.

— Йўг-э, баҳай?

— Қўяверинг!

— Нима деяптилар? Ўзларича. китобга уни қўшиш керак, буни олиб ташлаш керак, дегандилар?

Собир унга ўпқаланганнамо қаради:

— Шу Аввалбой, а?! Осмонга олиб чиқдию тагига саккиз қават кўрпача тўшади.

— Мунча? Мисир аканинг китоби маълум нарса-ку.

— Нима қипти? Аввалбой шу келаётган кенгашда ёқлайди.

— Йўг-э? Эшитмабман.

— Сизга эшиттирадим? Ими-жимиди битиради ишини. Албатта, мен ҳам директорнинг уйидан чикмай, бозор-ўчарини қилсам, полигача ювиб берсам, аллақачон ёқлаган бўлардим.

— Жа, унақа... полини ювмас-э,—деб у ўзини хайронликка солди, бу гапни Собирдан юзинчи марта эшитаётган бўлса-да.

— Ювмайди?! Э-э, юрибсиз-да, сиз ҳам, ҳамма нарсага тўгринча эришаман, деб...

Аввалбойнинг шу келаётган кенгашда ёклаши у учун ёқимсиз бир янгилик бўлди. Эшитган сонияда қулогига ўрнашмади, энди эса нашъа қилди: оббо Аввалбой, Аввалхўжа, Аввалчик, Авик, Ав... ҳаммамиздан олдин ёқлар экансиз-да...

Бировга ҳасад қилиш яхши эмаслигини билиб турса ҳам кўнглидаги туйғуни тия олмади, аксинча, эрк берди.

— Аввалбой шундай яратилганки,—деб салмоқ билан гап бошлади у, ўзини лоқайд, ҳамма нарсадан, ёқлашлардан баланд тутишга уришиб,—агар шундай қилмаса, илмни ташлаб, отасининг ёнида чўпонлик қилиши керак. Бўлмаса, кун кўролмайди.— Бу гаплари ўз кўнглидаги кирпитиканнинг тиканларини ўнгига силагандек, таскин топди: Аввалбойга ўхшаб ёқлагандан кўра ўлгани яхши...

Собирнинг кўзлари йилтиллади:

— Мен билан ўқиган...

— Биламан, айтувдингиз...

— Нима гап чиқар экан, деб доим огзимни пойлар эди. Диплом ишини ҳам бизга ўхшаганларнинг огзидан тушиб қолган гаплардан териб ёзган. Ишонмайсиз-а?

— Айтувдингиз, айтувдингиз,— деди у бетоқатланиб: Аввалбой ҳақида бошлаган гапининг давоми узун эди.

Бироқ Собир унга гал бермади:

— Ҳеч эътибор қилганмисиз: қайсимиз билан гаплашса, гапни дарров темасига буради. Мен бир огиз гапираман, сиз бир огиз... Унинг қулоги локатордан ҳам яхши ишлайди. Қарабсизки, мана, уч йилда диссертация тайёр.

— Қойил бўлиш керак лекин,— деди у Собирни гапдан тўхтатишга чоғланиб.

— Нимасига қойил бўлиш керак? Бунақада сиз ўнта диссертация ёзиб ташлар эдингиз.

— Мен бундай қилолмайман.

— Мен ҳам бундай қилмайман.

— Аввалбой ожиз одам-да. Боя айтдим-ку, Аввалбой...

— Ожиз?! Ёқласин, кейин қанақа ожизлигини кўрасиз!

— Мен илмини айтяпман.

— Мен ҳам. Дипломни олгандан кейин унга ожизсан, деб кўрингчи! Ҳозирданок бурнига хода етмайди. Нима, савлатдан бор, кориндан бор...

— Фақат калладан йўқ,— деди у гашланиб.

— Менга қилган насихатини қаранг: Ақобировга бекор борибсиз, домламининг тузлугига тупуриш бу, дейди!

— Шунақа...

— Борганимни ҳам шу етказган домлага.

— Сиз ҳам қизиқ, Шунақа одамларга нега сир берасиз? Сотадикун!

— Э-э, қувониб кетибман-да. Ишингиз нима бўляпти деса, Ақобировга борганимни айтиб юборибман.

Бу бечоранинг ҳам мақтангиси келган: униси яқинда ёқлашини айтган бўлса, бунисининг ҳам кам кўрингиси келмаган...

— Аввалбойни қўйинг. Илмни фақат буюқлар яратмайди. Ақсинча, унинг асосий юкини мен билан сизга ўхшаган ўрталар,— деб аччиқ ҳузур билан таъкидлади у,— кўтаради...

Аввалбойлар-чи? Нима деса экан? Аввалбой бўлмаса, директорнинг бозор-ўчарини ким қилиб беради, полини ким ювади? Собирми? Собир-ку, жон-жон дер, лекин бир кун ювса, ўн кун ҳасрат қилади. Йўқ, директор собирларга полини ювдирмайди, у ҳам кимга ювдиришни билади. Менгами? Мен директорнинг полини ювар эканманми? Ҳечам-да! Яна ҳам... билмадим. Одам қийин шароитга тушгунча оғзиботирлик қилавериши мумкин, лекин., Яхши ҳамки, Аввалбойга ўхшаганлар бор. Ақс ҳолда, Аввалбойнинг ўрнида

бўлишга тўғри келади, ё.. Йўқ, бошқа Аввалбой бари бир топилади. Дунё шунақа: иш жойи бўш турмайди, одамлар бўш туриши мумкин.

Нимагадир жуда гапиргиси келди. Айтмоқчи бўлган гаплари айтмасданок, ҳалитдан, тиникиб, фикри баландлаб кетаётгандек туюлди.

— Илм ҳам, Собир, илм ҳам, директоримиз айтгандек, мухташам бир иморат... Бу иморат тиклайдиган Уста бор, — деди, — Сиз — қора ишчи, иш кучисиз.— Огир кунда Собирни ёлғиз қолдирмасликка ваъда бераётгандек, “мен ҳам”, деб ўзини қўшиб қўйди.— Қора ишчилар иморатнинг лойини қилади, гиштини қуяди.

— Аввалбой тайёрини устага узатиб туради,— деди Собир алам билан,

— Йўқ, Аввалбойнинг иши бошқа. Лойни ҳам, гиштни ҳам ўзимиз узатамиз. Уста бизнинг лойимиз, гиштимиздан иморатни тиклайверади.

— Аввалбой-чи?— деди Собир беозор истехзо билан.

— Ҳозир. Шошмай туринг. Айтаман... Бир вақти келади-да, Уста чанқайди. Биз қора иш билан бўлиб, Устамизнинг чанқашини ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Ўзи, қора иш аслида бунақа нозик сезгиларга кўп ҳам ўрин қолдирмайди. Уста фақат эзгу хаёллар, юксак, масъул мақсадлардан баҳра олади, бизга ўхшаган оддий ишчиларгина очқайди, чанқайди, деб фикр қиламиз. Кейин, Устанинг нима ичишини ҳам билмаймиз. Гулоб, атиргул суви, хуллас, қандайдир ақлимиз етмайдиган ичимлик керак унга, бунақасини топиш кўлимиздан келмайди, деб ўйлаймиз.

Собир унинг гапи қаёққа бурилаётганини билмай диққат бўлди.

— Ана шунда, Уста айни чанқаган пайтда Аввалбой пайдо бўлади, кўлида... —Арман коньяги,—деди Собир топагонлигидап ўзи завқланиб.

— Мана, сизнинг хатоингиз қаерда. Фикрларингизнинг андазаси ҳаётга тўғри келмайди. Ишлаб чанқаган одам коньяк ичадими? Чой, оддийгина, ўзимизнинг яхна чой, сув эмас, чой. Устанинг чанқашига мўлжаллаб, дамлаб, пиёлага қуйиб совутиб туриш керак. Буни фақат Аввалбой эплайди. Устага чой тутиш оддий иш эмас. Бунинг учун

одамда алоҳида бир фаросат бўлиши керак. Аввалбойнинг юрагида Устага нисбатан шундай бир меҳр борки, бу меҳр устанинг кўнглини бир чирмаб, Устанинг меҳри бўлиб яна Аввалбойнинг ўзига қайтади. Нозик, искабтопар бир меҳр. У сиз — қора ишчида йўқ, ўлиб-тирилиб ишлайвериб, бу туйғуни ўлдириб юборгансиз.

— Энди нима қилишимиз керак?—деди Собир тўрсайиб.

— Ҳеч нарса, — деди у. — Ишимизни қилаверамиз.

— Аввалбойнинг ошиги олчи бўлаверар экан-да,—деди Собир гўё Аввалбойнинг ошигини у олчи, қилиб бераётгандек.

— Олчи бўлаверади.

— Э-э, йўқ, мен бу маталингизга қўшилмайман. Ўзига эмас, Аввалбой ҳақидаги жойига.

— Ихтиёрингиз, лекин...

— Ишнинг оғирини биз қилайлик-да, хузурини Аввалбой кўрсин!

— Унда чойни ким узатади?

— Чойни ҳам ўзимиз узатамиз. У кулиб юборди.

— Аввалбойни нима қиламиз унда? Сиз қўйган гиштни Устага у узатиб турса, ўзингиз четга чиқиб қоласиз-ку?

— Ҳаммасини ўзим қиламан.

— Сиз чой тутишни эпполмайсиз. Уста сизнинг лойга беланган қўлингиздан чой ичмайди. Чой узатиладиган қўл меҳнатда қавармаслиги керак. Сиз қўпол қўлингиз билан пиёлани тушириб юборасиз-да, бу кўрган кунингиз ҳам ҳолва бўлиб қолади.

Йўқ, у ҳеч қачон директорнинг полини ювмас экан. Юволмас экан.

— Ҳа, Аввалбойнинг бу томонига тан бериш керак,— деди Собир.— Боплайди лекин. ҳар қандай одамнинг кўнглига йўл топади. Диссертациясида директорнинг ишларидан цитата шунча кўп эдики...

— Нега?— деди у ажабланиб.— Домла бари бир олдириб ташлайди-ку.

— Ўқиб кўрадимиз, ахир. Ўчиришдан олдин Аввалбой уни қандай кўкка кўтарганини ўқийди-ку.

— Зўр. Қойил, — деди у хиссиз бир оҳангда.

— Буям сиз айтган меҳр, чой тутиш,— деди Собир.— Ҳали қараб

туринг, Аввалбой шу Устангизнинг кизига ҳам уйланиб олади.

Унинг кўнгли бирдан гашланди. Пастлашиб кетгандек, майдалашгандек бўлди. Тўсатдан ўзига-ўзи ёмон кўриниб кетди.

- Ошириб юбордингиз энди, - деди ва Собирнинг кўнгли учун ўз ихтиёрига қарши кўшиб қўйди: - Ҳеч замонда хўжа хизматкорини бошига кўтармайди. Куёв ўгилдан баланд иззатланишини унутманг. Аввалбой директорнинг полини ювади-ю... қандайига...

У гапининг давомини айтмади, директордан уялиб кетди. Назарида, директор уларнинг гапи устига келиб қолиб: “Э ўғлим-а, ман сани илмий иш қияпти, диссертациясини ёзаяпти, жуда истеъдодли йигит, деб юрсам, сан бу ерда...” деяётгандек бўлди.

Шу пайтда телефон жириглади. У хонасига чопди.

Йўқ, қўшни хонадаги телефон экан.

Собир унинг ортидан кирди. У ўзини ишга берилган кўрсатиб, ройиш бермади. Бир оздан кейин Собир чиқиб кетди.

Бу аҳвол жуда кўп такрорланган.

Негадир одам хузур билан гийбат қиласан-у, кейин негадир кўнглингда жуда нохуш бир сезимлар уйғонади, ўзингдан-ўзинг иргана бошлайсан.

Бемаъни гап. Уйида бўй етган қизи бўлатуриб, директор хўкиздек, бегона эркакка полини ювдирадими?!

...Аввалбой жикқа терга ботиб, кўйлаги кўтарилиб, оппоқ, бикққи бели очилиб пол ювяпти.

...молдек тўртоёқлаб турган Аввалбойнинг олдида охурдек тогора...

...Аввалбой хансираб, кир латта билан...

У нафратланиб кетди, Аввалбойдан эмас, ўзидан, Аввалбой ҳақида шу ҳаёлга борган ўзидан.

Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Директор домла, устоз сифатида шогирдини эзиб ишлатар, аммо одамни бундай хўрламайди. Аввалбой чаласавод, хомкалла, хушомадгўй, боринг-ки, фикр ўгриси ҳамдир, лекин—одам, Одам, ахир! Уни одамлик шанидан маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Агар директор Аввалбойдек чойтутарини бунақа хўрлайдиган бўлса, менга ўхшаган ўзибилармон,

Ўзибўлармонларни топтаб ташларди. Мен ҳам борганман-ку, уйига. “Э, ўғлим, сан кичиксан-у, лекин маникида меҳмонсан”, деб чойни ўзи дамлаб келган, ҳатто сузишга ҳам қўймаган, ўзи сузиб, унга чой узатган. Уйдагиларнинг ҳаммаси келиннинг отасиникига кндириб кетишган экан. Директор иккаласи ўшанда уч чойнак чой устида (ҳаммасини директорнинг ўзн дамлади—жуда кичикфеъл одам эканми, деб ўйлаган эди ўшанда) бир дунё гапларни гаплашиб олишди. “Ўғлим, санга ўхшаган ёшларнинг энг катта камчилиги ўзбошимчалик, катталарга хурматсизлик эмас, лақиллаш. Олим бўламан, деган одамга ҳеч тўгри келмайдиган нарса ҳам шу. Ҳозир ҳеч нарсани

ўйла.май, фақат ишлайдиган, фақат меҳнат қиладиган пайтларинг. Ҳў кейин, мана, бизларга ўхшаб қариганларингдан сўнг хоҳлаганларингча лақиллашларинг мумкин. Лекин, шу кучга тўлган, тоғни талқон қиладиган пайтларингда умрни лақиллаш билан ўтказиб юборсаларинг, биздай вақтларингда нимани лақиллашни билмай, бир гапни тўтидай такрорлаб, ёшларга кулги бўлиб юрасизлар. Сангабу гапларни бекорга айтаётганим йўқ”.

Собирга ўхшаганларнинг бир ишни бошлаб, ҳалоллаб битказиши гумон, лекин бировга лой чаплашга тушса, шундай қилишадик, тукққан онаси ҳам таниёлмай қолади.

Бориб турган ёлгон! Аввалбой хоҳлаганда ҳам, директор унинг бунақа суйкалишига йўл бермайди.

Қизик, аслида ўйлаган, гапираётган одамнинг яхши бўлиши мумкин, кўпинча яхши ҳам, лекин сен унга кайфиятингга қараб баҳо берасан, кайфиятинг ёмон пайтда ўша одам ҳам кўзингга жуда ёмон кўринади, биронта яхши томонини кўрмайсан, кўролмай қоласан...

Собир Аввалбойни ёмон кўради, бошқаларга ҳам ёмон кўрсатишга тиришади. Аввалбой ҳам, нафсиламрини айтганда, яхши эмас. Лекин директорнинг полини ювиши—ёлгон. Буни Собир тўкиган, бу гапни кўп такрорлайверганидан ўзи ҳам ишониб қолган.

Шу гапнинг ёлгонлигини у билмайдими? Билади. Ишонмайди. Лекин бу гап ўзига ёқади. Собир яна бу гапни чайнаганида, айниқса, Аввалбойнинг яқинда ёклашини айтганида, баттар ёкиб тушди. Шу

ёлгоннинг рост чиқишини тиланди. Ҳар хил йўллар билан менга ўхшаган умидли ёшлардан ўзиб, олдин ёқлар эканми, марҳамат қилиб, директорнинг полини ювсин, деб Аввалбойнинг устидан ҳукм чиқарди. Аввалбойни ҳаёлан хўрлади. Одамлик шанига тегинди. Шу истақ билан кичикфёъл директории қоралаб юборди.

Завкланганига қаранг!

Шоирларга ўхшаб илҳом билан нақл қилганига қаранг. Билдики, нақл қилса ишонарли бўлади. Чунки нақл деган нарсада кўпчиликнинг номидан ҳукм чиқарилади, ҳар қандай фикр ишонарли, конундек бир тус олади.

Ў, сенга ўхшаганлардан директор чикмасин —Собирни эшақдай ишлатасан, Аввалбойга... чой ташитасан!..

Ҳали ҳам камтарлигингга балли. “Уста ўзимман”, деб юборишдан ўзингни зўрга тўхтатиб қолдинг. Уятдан ҳам озгина бор лекин.

Ҳар ким ҳам ўз ҳаётига Уста эканини, ўз иморатига ўзи гишт қўйиб, ўзи лой қориб, ўзи тиклаши[#]ни билмасмидинг? Биласан. Лекин қора ишдан қочасан. Фақат... ўзингга-ўзинг эҳтиром билан чой тутиб ўтираверасан.

Оқ уйим бор эмиш...

У деразани ланг очиб юборди. Иссиқ ҳаво ичкарига ёпирилди. Ҳаво ҳам шунақа бўладими-я, деразани ёпиб ўтирсанг, қайнаб кетасан, очсанг — ёнасан.

Энди телефон қилмаса керак. Исмини айтмагани, адресини бермаганидан маълум эди-я, ўзи. Нимасини кутяпти? Лекин нега қиз унинг телефонини ёзиб олди? Ё кейин ортиқча хиралик қилдими? Йўқ. Фақат “Исмингизни айтмадингиз ҳам”, деди. “Исминини кўчада айтмайман. Ё сизга кўчада қолган исм керакмиди?”, деди қиз. “Қачон телефон қиласиз?” деган сўровига “Кутинг”, деди. “Ё телефон қилмайми?” деб жилмайди. гамзамиди ё масхарамиди, бари бир, ширин эди.

Кутинг.

Кутасан.

Мана, кутяпти.

Йўқ нарсани кутаётган бўлса-чи?

Ўша кизни трамвайда учратиш ростдан ҳам тушга ўхшаб кўринди. Би,дан дунё ўзгача бўлиб қолди. Қизларга гап отишни ўзига эп билмайдиган одам, хар қандай тортинишни йигиштириб кўйиб, албатта шундай бўлиши керакдек, қиз ҳам шуни кутиб тургандек гап қотди, қиз унинг аҳволини тушундими ё силтаб ташлашга ботинолмадими, тўгри жавоб қилди. Уч бекат гаплашиб кетишди. Қиз тушиб қолди. Бўлган воқеа. Энди тушга ўхшаб қолди. У қизнинг на исмини билади, на адресини, на қиз ўзини билдиради. Шундай экан, қизни қайта кўрмаса, у телефон қилмаса, уни кўргани ўнг эдими, туш эдими, бари бир, хотиранинг тушдан нима фарқи қолади?

Нахотки телефон қилмаса?

Унинг юраги орзиқиб кетди. Эзилди. Яна чеккиси келди. Коридорга чиқса, биронта ҳамкасбга дуч келиб қолишини ўйлаб, хонасини ичкаридан қулфлаб олиб тутатди.

Яна телефонга кўз тикди: ким биландир гаплашгиси келди. Трубкини олди.

— Алё, саломалайкум... Каримова... ҳа, Зухра, ишдами?., Илтимос!

"Сизга кўчада қолган исм керакми?" Нима дегани бу? Иккаламиз холи учрашганда айтаман, демоқчимиди?

Ҳозир, айти шу Зухра билан гаплашаётган пайтда ўша қиз телефон қилиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, шартта трубкини кўйди. Зухранинг нари ёқдан телефонга келишини кутмади: гап чузилади.

"Кутинг", деганида алдамаётгандек эди шекилли. Ё алдадимикан? Ҳай, қизнинг бекорга умидвор қилаётганини ўшанда сезганида ҳам нима қила оларди? Қўлидан тутиб, трамвайдан тушишига кўймасмиди? Илож қанча? Энди кутишдан бошқа чора йўқ. Кутиш ўзига керак. Шунча йилдан бери ахтараётганини энди топгандек... Ахтараётганмиди ўзи? Ё ахтараяпман, деб лақиллаб юрибдимми?

Телефон жиринглади. Ҳали трубкини олмаёқ, телефон қилаётган ўша қиз эмас, Каримова, яъни Зухра эканлигини сизди.

— Ҳа, мен... Салом, ўртоқ Каримова... Ҳа, мен эдим... Узилиб қолди... Ўзим шундай... Кино-пинога тушсакми, деб кейин ўйлаб қарасам...— У жўрттага, эшиттириб эснади.— Билмадим, яхшироги

йўқ шекилли... Бемаза, ясама... Кўрмасам ҳам биламан, отидан маълум... Қўйинг шу “Муҳаббат ва қасослар”ни... Ёқмайди менга... Йўғ-э, нега сиз билан боргим келмас экан. Ўзим телефон қилдим-ку сизга. Гапингизни қаранг... Яхшироқ кино бўлса-да... Келади, кепқолар... Оббо, мени чақиришяпти-ку.— У эшик томонга қарата: “Мажлисгами? Ҳозир, ҳозир”, деб қичқирди.— Мана, котиба қизимиз... Йўқ, сиздек чиройли эмас... Ўзим телефон қиламан. Бўпти.

Яхши эмас шу. Умуман бировни ўйин қилиш яхши эмас.

Қўшилиб қўшилолмасанг, узилиб узилолмасанг...

Лекин қайси қизнинг исми кўчада ётибди? Зухранинг нимаси ёмон? Келишган. Юзи чиройли. Одамнинг кўнглига қарайди. Мехрибон, кейин... Фақат са-ал... Нима бўпти шунга?

— Я-ах-ши эмас!

Анов қизалоқ ҳам телефон қилмади энди. Хўп, дейлик, умуман телефон қилмайди. Ўша учрашув туш эди. Тушида бўлган эди. Қиз ўтиб кетган тушдан телефон қилмайди-ку. У нимани йўқотди? Ҳеч нарса. Тушда топган нарсасини йўқотганига ҳам одам куйинадими? Аксинча, яхши бўлди — тушида шундай ажойиб бир қизни кўриб қолди. Яхши-да.

Иш вақти тугади.

Чиқаверишда уни Султон ака тутиб қолди.

— Кетмай тур. Собир билан Раҳмон ҳам чиқсин.

— Жа вақтим зиқ.

— Уйга бормасанг, нима, хотининг уришармиди?

— Бир жойга ўтишим керак.

— Пулинг йўқми? Қўрқма, мен оламан.

— Ишим жуда зарил, Султон ака.

— Ҳеч одамга қўшилаёй дебман. Бир жойда ишлагандан кейин бунақа бўлмайди. Одамларга қўшилиш керак. Қзчон қараса бир баҳонани ғудурлаб...

Бугун шундай қилма. Бир кўнгил ёзиб...

— Директорни гийбат қиламизми?..

— Эй бола, менга қара! Тўхта, деярман...

У портфелини қўлтиққа уриб, жўнаб қолди. Султон акага қарай

олмади.

Бундай демаслик керак эди. Огзидан чиқиб кетди. Ўтиришга директорнинг нима алоқаси бор?.. Бошқа илож ҳам йўқ эди-да. Бўлмаса, кўйиб юбормасди. Аслида бошқа жиддийроқ баҳонани рўкач қилиши керак эди-ку-я...

Мен ёқиб қолган эмишман унга. Албатта ёқаман-да. Мен ҳам сиздай маст бўлиб, йўлимда юролмай қолай-да, ўлигимни сўкишларимга чидаб, уйимга олиб бориб қўйинг, сизни ҳам албатта ёктираман.

Ичишади. Кўпинча Султон аканинг пулига. У ҳам бир-икки марта ноилождан, Султон ака қистайвергандан кейин, “одамларга”, яъни уларнинг ичишига қўшилган. Султон ака ошхонанинг катта стаканини тўлдириб-тўлдириб икки марта отади-да, кўзи пешонасига ёпишиб, тап-тайёр бўлади. Раҳмон ака билан Собир аста кўзгалишади. Собир кам ичсаям, баҳонаси тайёр — кеч борса, уйидагилари... Раҳмон ака — катта, ёши улуг. “Энди, ука, бизлар шу ёшимизда катта кўчада етаклашиб юрсак ярашмайди. Шаҳар! Султонбойнинг ахволини кўриб турибсиз. Яна йўл-пўлда... кўп ичсаям, ўзи зўр олим. Ҳали сизга кўп фойдаси тегаетди. Яхшиликни ерда қолдирмайдиган одам”. Султон ака тамом ўчган бўлса-да, ўзини биров олиб бориб қўйишини сезиб, шуни кутиб бир муддат жим ўтиради. Кейин у “ўзбекнинг кичиги” бўлиб, огзидан боди кириб, шоди чиқаётган Султон акани ёш боладек авраб, кўчадагилардан минг ҳижолатда, уйига етказиб боргунча она сути огзидан келади... Йўл-йўлакай ўзи ҳам сўкишга бўкади: Султон ака ким эсига тушса, булгайди: “Ҳе ўшани... Нега сўкмас эканман?! Нима сани пулингга ичдимми? Ҳе саниям...”

Шунақа одамларнинг ошқозони қандай чидар экан?

Шу сассиги билан бориб хотинининг олдига ётадимми?

Автобус изма-из келибдими, ҳар қалай, бекатда одам санжоб эди.

Автобусга чиқаётган маҳали негадир бир кампир унга хавотир аралаш ўкрайиб қаради. Арпангизни хом ўрдикми, кампиршо?

Автобус юриши билан бирдан мушукнинг аянчли миёвлаши эшитилди. У сесканиб ўша томонга ўгирилди. Бир хотиннинг

тиззасидаги сумка ичидан мушукнинг калласи чиқиб турарди; кўзлари галати, кўкиш товланади, одамга тўғри қарайди: одам бир гуноҳ қилган-у, ҳаммадан, хатто ўзидан ҳам бекитиб юргандек, мушук буни биладигандек, “ҳали жавоб берасан!” деяётгандек— одамнинг кўнглига совуқ ваҳм ўрмалайди.

— Бечоранинг қорни очибди,—деди мушукнинг эгасига ёнма-ён ўтирган аёл.

Мушук тумшугини чўзиб, яна миёвлади.

Бу лаънати мунча зорланади?

Хотин мушугининг калласини силади:

— Манечка! Уят эмасми сенга! Жонгинам! Одамлар сени одобсиз экан, деб ўйлашади.

Мушук хотиннинг қўлини искалади-да, яна миёвлади.

— Оти Маняями! Қаранг-а, қандай чиройли экан,— деди ёнма-ён ўтирган аёл.— Шўрликнинг уйқуси келганга ўхшайди.

— Манечка, сенга нима бўлди? Тўполон қилма.— Хотин кўзларини ёлгондакам олайтириб, мушукка танбеҳ берган бўлди.— Қани, жанжални тўхтат-чи. Жиндай чидаш керак. Уйимизга яқин қолди.

— Жуда яхши мушук экан-да,—деб аёл ҳам мушукни силашга кўл чўзди.

Хотин тирсаги билан мушугини паналаб, гўё беихтиёр қилгандек, аёлнинг қўлини қайтарди, бидирлаб кетди:

— Бензин ҳиди ёкмаяпти-да, таннозга. Салгина нохуш ҳидга чидамайди. Тоза ҳавога ўрганган. Овқатни ҳам сайлаб ейди. Кўнгли шунақа нозик. Бир марта билмай туртиб юборган эканман, шунга уч кун араз қилса бўладими! Сиз ишонмайсиз, бирам ақлли.

Хотин шундай деб мушукнинг тумшугидан ўпиб қўйди.

Уларга рўбарў ўтирган одам—танқа бурун, мўйловининг учлари тепага қайрилиб, нақ қулогигача борган эркак, мушукпарварлик томошасига анқайиб қараб келаётган эди, хотиннинг мушукни ўпганини кўриб, бирдан ирганди: “Э топган матаҳингга...” деб гўлдиради, сўкиш огзига тикилиб қолгандек, бўғриқиб кетди. Унинг ёнидаги озгин, қўллари калта енгидан чвпдек осилиб турган, ингичка

мўйловли йигит: “Инг қилгиси келаётгандир”, деб ҳиҳилади.

Хотиннинг ранги бўзарди, ёмон тус олди.

— Қандай маданиятсиз одамлар!—деб пичирлади ва гапини тасдиқлатишни кутиб, ёнидаги аёлга қаради.

Аёлнинг юзлари кизарди, хотиннинг гапини эшитмасликка олиб, ойна томонга ўгирилди.

Танқа бурун эркак, агар хотин яна бир огиз гапирса бошлаб сўқадиган алпозда бақрайиб қараб тураверди. Озгин йигит тиржайиб бир хотинга, жанжалга химо бергандек, бир эркакка кўз солди, кўрдик, иккаласидан ҳам садо чиқмаяпти; хафсаласи пир бўлиб, у ҳам ойнага юз бурди.

Унинг тушишига икки бекат бор эди, лекин автобус тўхтаган дастлабки бекатдаёқ тушиб қолди. Танқа бурун эркакдан баттар бўгилиб кетган эди.

Мушук тегинган идишнинг ташлаб юборилиши, мушук искаган қозоннинг куйдирилишни эслади. Ўзи ҳам мушукни ўлгунча ёмон кўрар эди.

Хотин мушукнинг огзидан ўпди-я.

Одамга меҳр деган туйғу нима учун берилган?

Мушукка багишлаш учунми? Мушук билармикан шуни?

Бу қанақа дунё ўзи?!

Хонаси ҳувиллаб ётарди.

Уйнинг хўжайини ҳозир қай бир дўконнинг олдида, ажриққа газета тўшаб, ўзига ўхшаган “оламзоднинг гуллари” билан пивога портвейнни аралаштириб симнряпти. Ярим кечаси келади-да, унинг хонасига киради (уй икки хонали). “Э, ўқиётганмидинг”, дейди, гўё унинг ҳар кун оқшом китобдан бош кўтармаслигини билмайдигандек. Кечирим сўрайди. “Гаплашгнм келяпти”, дейди. “Ўқиш керак. Шу ишинг яхши. Қишлогингдан ота-онангни ташлаб, шаҳарга одам бўламан, деб келганингдан кейин, албатта, ўқи,—дейди; маст, лекин гапидан адашмайди, аксинча, ичмаган пайтлари огзидан гап чиқмайдиган одам, ичса, нотиклиги тутади,— Ман ҳам олдинлари кўп ўқир эдим. Анави битта китоб бор-у, оти нимаиди? Йигит билан қиз икковгинаси сой бўйида, жийданинг тагида, а!.. Тепасида она майна

сайраб туради. Тўлиб-тошиб сайрайди, именно, тўлиб-тошиб. Ҳа, ишинг беш бўлгандан кейин, тепангда майна сайрайди, бедана вавақлайди. Маниям тепамда бир вақтлар майналар роса сайраган... Энди... битта туллак чумчуқ ҳам назарга илмайди... ўқи, майли. Ҳозирдан каллани ишлат. Уйланаётганда хушёр бўл лекин. Уйланганингдан кейин бундан ҳам хушёр бўл. Одам ҳамма нарсани ясаши мумкин, лекин турмушни ясолмайди. Қайтанга турмушнинг ўзи одамни ясаб ташлаши мумкин. Шунинг учун бошданок хотиннинг яхшисини танлаш керак. Йигит одамнинг ҳаётда бир марта омади келади — буям бўлса, уйланганида. Ҳаммаси хотинга боғлиқ. Шунинг учун яхшилаб танла, дейман. Яхши, деб ёмонини олишинг мумкин, ёмон деб яхшисини. Лекин ёмониям, ичмасанг, ўзингни хор қилмасанг, яхшилик қилади. Мана, мандан мисол — аҳмоқман. Хотиннинг яхшиси адашиб менга тушиб қолган, билмаганман. Ичи-иб юраверганман.

Ғинг деса, урганман. Лекин... яхши хотин эди, яхши эди. Ман нима бўлдим энди? Сани нимага ижарага қўйдим? Пул учунми? Йў-ўқ, пулни топаман... агар хоҳласам. Пулга қизикмайман. Ичишим керак, аслида ичмаслигим керак, лекин ичишим керак. Керак! Соғлигимдаги турмуш—турмуш эмас. Турмушни бой бериб бўлганман. Эсимга тушишидан қочиб юрибман. Ҳамма нарсани сотиб ичдим. Лекин, мана, шу шимни сотмайман. Хотиним тугилган кунимга совга қилган.

Ўттиз саккиз сўму етмиш икки тийинга олган. Тангалаб йиққан, ман ичган ароқларнинг шишаларини сотиб... Олдинги нарсалардан фақат шу колди. Сира йиртилмайди-я, қара. Олдин чиққан нарсалар шунақа пишиқ бўлар эканми...” Хотинидан кейин албатта болалари эсига тушади, кўзи ёшланади: “Фарзанд нималигини ҳали билмайсан. Қизим гиламга сийиб қўйса, уй сийдик ҳиди бўлиб кетди, болаларга қарамайсан, деб хотинни урардим. Ҳозирлари эса... э ука, ишонмайсан-да, шу сийдик ҳидини ҳам соғиндим. Болангники бўлгандан кейин...” Кейин ўзи яхши, лекин болаларини кўришга гов бўладиган хотинини ёмонлайди: “Нима бўлса ҳам шу болаларнинг отасиманми? Соғинаман. Нима, ичадиган одамда юрак бўлмайдимми?”

Болаларни соғиниб борсам...

"Келманг, тарбиясини бузасиз", дейди. Биламан, икки боласи билан унга ҳам осон эмас. Биздан оладиган йигирма тўққиз сўмига нима ҳам беради? Ўзининг ойлиги... кийин, албатта. Ҳалигача бошқа турмуш қилгани йўқ. Ўзим ярашай дейман-у, лекин яна қўшилсак... Бўлмайди-да, ука. Турмуш шунақа. Энди бизникининг буёғи маълум. Тамом ютказганмиз". Кейин ҳамиша ошналарини сўқади, кейин яна ўзини сўқади, шу билан виждонини сал-пал тозалаб оладими, унинг тақдири тўғрисида қайғуриб қолади. "Э, манга қара, ташла шу бошоғриқни. Бир умр китобга термилиб ўтасанми? Бари ёлгон. Сан... ўзинг ёз. Мана, мани ёз. Айтиб тураман, ёзиб олаверасан. Катта китоб қиламиз. Агар сан тўғри ёзиб олаверсанг, зўр ибратли китоб бўлади. Ҳамма ўқийди. Майли, ўқисин, бу дунёга Воҳид деган бир одам келиб, дунёдан ҳеч нарса ололмай ўтиб кетаётганини халқ ўқисин!.. Энди сан Воҳид деб ёзмасан, отимни бошқа қил, Зоҳид де... Йўқ, Зоҳид тўғри келмайди, акамнинг оти. Шунга уйқаш бир от топ-да. Балки Аҳад дейсанми?.. Отимни тўғри қўйсанг, ичолмай қоламан... Манави қобирганинг тагида кўп гаплар ётибди, ўнта ёзувчига етади. Сан ёзсанг бўлади. Қўлингдан келмайдими? Келади. Одам қилган ишни одам қилади. Туппа-тузук йигитсан, калланг ишлайди. Ичмайсан. Манга олиб бериб турсанг бўлди. Доим ёнингданман. Эй, манга қара, шу ёзувчиларинг китобига қахрамон қидириб Мирзачўлга боришар экан. Санга яхши бўлади-ку: ҳеч қаяққа бормайсан—мани тилимдан ёзаверасан. Ҳаммасини ўзим айтиб турсам... Лекин китоб ёзамиз, деб манга қўшилиб ичиб кетма. Майлими? Зўрласам ҳам ичма. Ичиб кетсанг, ёзувчи тугул, шимилдириқ ҳам бўлолмайсан.. Сани соҳанг нима ўзи, психологиями? Бўлмағур юмушни қўй, ука. Ҳали ҳаётни кўрганинг йўқ, психологияни қайдан тушунасан. Мана, мани психологиямни айтиб бер-чи? Айтолмайсан. Бир пиёнистада нима ҳам психология бор, топганини ичади, ҳеч вақоси йўқ, деб ўйлайсан. Лекин манавининг тагида,—деб у яна кўкрагига нуқийди,—психологиянинг зўри бер! Саники ҳам психологиями? Мани ўрнимда бир кун, майли, бир соатгина яшаб кўр — кейин биласан ҳақиқий психологияни! Псих бўп қоласан... Қалай, боладимми? Бу калла,—

кўрсатгич бармоги билан чаккасини нуқийди,—ҳалиям ишлайди... Э, ичмаганимдами... Санга ўхшаганлар билан гаплашиб ҳам ўтирмасдим. Ичиб шу аҳволга тушдик-да...” Энг охирида халақит бергани учун минг узр сўрайди: “Тўлиб кетганимдан кирдим-да, ука. Бўлмаса, ишинг тигизлигини биладан...” Эрталаб унинг юзига қарамай, гўлдираб бошоғрикка бир сўм сўрайди, бу пулни ҳеч қачон қайтариб бермайди — ижара ҳақидан чегириб ташлайди — ҳаммаси қайтадан бошланади, ҳар куни аҳвол шу. Дарди-ҳоли ҳам, воқеаларнинг ўрни алмашиб турса-да, доим бир хил; фақат хотини совга қилган шимнинг баҳоси йигирма саккиз сўмдан қирқ саккиз сўмгача — хотинини қандай кайфиятда тилга олишига қараб, ўзгариб туради, бироқ нима учундир, тангаси доимо бир хил — етмиш икки тийин.

Падарлаънатнинг уйида бир вақтлар телефон ҳам бўлган, лекин пулни тўламаганидан кейин узиб қўяверишган, кейин ўзи қўшнисига пуллаб юборган.

Телефондек ажойиб нарсани қўлдан чиқазган-а!

У кийимини ечмай каравотга чўзилди. Кун бўйи кетмон чопгандек хоргин эди.

Аравасига минганингдан кейин қўшигини ҳам айтасан.

Ўттизга бораётган одамнинг ўз уйи бўлиши керак. Бу ёшларда одам энди ўз орзуларинигина бошпана қилиб яшай олмайди, орзу қилиш учун ҳам яшаш жойи тайин бўлиши керак. Ётишда тайин бўлмагандан кейин, орзуда тайин қоладими?

Йигирма саккизга чиққан йигитнинг бола бўлиб бола эмаслиги, катта сафига кириб, катта дейишга арзигулик биронта ишнинг уддасидан чиқмаганлиги ажойиб.

Қўлига бирон марта ҳам теша ушламаган Уста, оқ уйингни қачон курасан?

Одам ҳаракатсиз ётаверса, калласига бўлмагур фикрлар келаверади.

"Болам, икки нарсдан одам касал топади: бири — худо берган дарддан, иккинчиси — ўй ўйлашдан.— Онаси бу гапни ҳам кўп такрорлайди.— Ўй ўйлашнинг табиби йўқ”.

Одам ҳам қариганидан кейин ўтган умрини бирбир хотирадан қайта ўтказиб, маънисини доно-доно гапларга тизиб чиқади шекилли? Бўлмаса, ўқимаган, маълумотсиз кампир бунақа гапларни қайдан топади?

У огир кўзгалди. Бир муддат йўл қараб ўтирди. Назарида, ўзи ҳам ҳаётининг, тамоман бўлмаса-да, кўп нарсасини бой берганга ўхшарди. Бой берилган нарсалар жуда қадрли эди.

Бориб деразани очди. Илиқ ҳаво баробарида шаҳар шовқини ҳам юзига урилгандек бўлди. Шаҳардан нимадир бир яхши туйғу ҳам келди.

Муюлишда бурилаётган трамвайнинг гийқиллаши юракка санчилгудек эшитилди.

Шу трамвай ҳам юргани-юрган. Пешонасига мана шу издан чиқмайсан, деб битта рақамни тақиб қўйишган, тинмай бориб-келади. Гийқиллагани-гийқиллаган.

У ўзини умр бўйи бир йўлдан чиқмаган трамвайнинг ўрнига қўйиб кўрди, лекин хурсанд бўлмади.

Бари бир, шаҳар шовқинида нимадир, ҳаётни безайдиган, эй, эзилиб ётаверасанми, яшасанг-чи, мундоқ, деган бир чорлов бор эди.

Кун ўтиб кетяпти. Нимадир қилиш керак! Дангасаманми? Унда дангасаликдан қийналмаслигим, куним ўтганига шукур қилиб, оёқни кўтариб ётаверишим керак эди. Мен эса ношукурман. Ўзимдан норозиман. Бу юришимдан, ҳаётимдан норозиман. Аммо, қизик, бу норозилигим яшашимга халақит бермаяпти, қандайдир ўнгай: ҳаракатсиз ётсам ҳам, бу ҳаракатсизликдан норозиман-ку, деб ўзимни оқлайман; совуқ кунларимда норозиликни пўстин қилиб қияман-да, унинг ичида бўғриқиб, иссиққина юравераман.

Кейин, одамнинг ўзини-ўзи ёмон кўришида ҳам худбинлик бор. Гап бурним сассиқ деб кесиб ташлай олмасликда ҳам эмас. Одам ўзини ёмон кўрса ҳам, аллақандай шафқат, аяш, меҳр билан, баъзан эса зўр одамни ёмон кўргандек ҳурмат билан ёмон кўради. Яна ҳам ким билади: кучли одамларнинг ўзини ёмон кўришини, доим ўзидан, ҳаётидан норози бўлишини шу билан изоҳлаш мумкин дир. Лекин кучли одамнинг норозилиги — ҳаракат.

Албатта, уйланиш керак. У ҳам дунёда тоқ ўтмоқчи эмас. Бутун тирик мавжудотнинг ҳаёти жуфтлашишга қурилган экан, у ҳам бу қонундан бўйин товламайди.

Лекин...

Эҳ! Севсанг-да!

Ўртаниб, куйиб, ёниб, бутун вужудинг билан қа-ат-тиқ севсанг!

Севги кўксингда қамалиб ётган исённи шивирлайдиган имконга айланса...

Ёрилиб кетаёзган кўнглингга таскин бериб, секин-секин, осуда-осуда шивирласанг Унга...

Сокин ҳайқириқ билан, тўйиб йиглаган одамдек енгил тортиб шивирласанг Унга...

Совуқ, дилдираб турган чўққингдан унинг майин, илиқ кўнглига кулаб тушсанг...

Даминг қайтиб кетса севгидан...

Юрагинг гур-р этиб аланга олса...

Севганга яраша...

Лекин...

Сени мана шундай телба-савдойи қиладиган ўша қиз қани?

Кимлигини, қайдалигини билмайсан-у, аммо кутасан. Сабр-тоқат билан.

Келмаса-чи? Келса ҳам, Зухрага ўхшаган қиз бўлса... Балки кеча ўзим телефон қиламан, деб умидлантирган қиз ҳам зухраларнинг биридир...

Бор умрингни тикиб, ҳаллослаб, жон-жахдинг билан югургилаб излаганинг шунчаки йигитлигингга учадиган, қачон ёқлайсиз, деб ҳол-жонингга қўймайдиган оддийгина қиз бўлиб чикса-чи!

Балки у йўқдир, уйқусиз тунлари ҳаёлингда яратгандирсан. Балки ўзинг Унга муносиб эмасдирсан. Орзудаги қизга орзудагидек йигит керак-ку. Ким билади: эҳтимол ўзинг ҳақингдаги тасаввуринг ҳам фақатгина орзудир...

Эҳтимол кечаги қиз ҳам ўзи орзу қилган йигитни ахтариб юргандир. Йигирма бешларга чиққан экан, гаплари бурро-бурро, эҳтимол, сенга ўхшаганлардан огзи куйгандир...

Эҳтимол Уни кўриб, танимагандирсан; сен Ундан, У сендан беҳабар, иккаланг икки томонга: У—катта дунёга, сен — тор йўлагингга, ўтиб кетгандирсизлар..

У шалаги чикқан, ўриндиги ботиб кетран курсида мунгайиб ўтирар эди.

Ташқарида шаҳар шовқин соларди: кўтарилиб-пасайиб турган гала-говур, болаларнинг қийқириги, ора-сира боласини чақирган аёлларнинг қичқириги — шаҳар яшаётган эди.

Куюш ботиб борар эди.

У талабалик пайтларидаги устози, “валинеъмати” ва катталар орасидари энг яқин дўсти — Ҳусайновни кўриб келишга отланди. Ҳусайнов малака ошириш, ўз таъбири билан айтганда, “чаласаводликни битириш” курсига келган.

— Салом, ўт, — деди Ҳусайнов.

— Йўқ, ўтмайман.

— Ўтмасанг, нега келдинг?— деди Ҳусайнов қандайдир бир яхши табассум билан.

— Э-э, ўтинг-да, энди. Остонадан қайтиб кетасизми,— деб кистади Расулов — Ҳусайновнинг ҳамхонаси.

— Кўяверинг, феъли шунақа, ўзининг ақлига бориб етмаса, ўтмайди,— деди Ҳусайнов.

Ҳусайнов, бари бир, унинг келганига қувонган эди.

— Рустам ака, кинога борайлик,— деди у Ҳусайновга.

— Ҳозир-а?

— Сеансга қирқ минут бор. Улгурамиз. Ҳусайнов кифтини учирди.

— Жуда бўғилиб кетдим,— деди у ўзи ҳам кутмаган ҳолда; шу гап огзидан чиқани ҳамоно ростдан ҳам бўғилиб кетганини бирдан чуқур англади.— Ўзимни кўярга жой тополмай юрибман.

Ҳусайнов бир лаҳза унинг кўзига ажабланиб тикилди-да, Расуловга ўгирилди:

— Борамизми?

— Э-э, биздан нима кетди? Қанақа кино экан?

— Бари бир эмасми,— деди у, уларни кўндирганидан

шодланиб.— Экрани ёришса бўлди-да.

Рустам ака жуда яхши одам-да.

У шундай деб ўйлагани сайин Хусайновнинг янада яхши бўлиб кўринаётганини, Хусайнов ҳақида яхши фикр юрита бошлагани учун ўзи ҳам яхшиланиб, кайфияти кўтарилаётганини ҳис қилди. Биз ҳозир унсиз мулоқотдамиз, деб ўйлади у, мен унга бир яхши туйғу йўллаяпман, у ҳам менга шундай бир яхши туйғу билан жавоб қайтаряпти.

"Яхши одамларга яқинлаш,— деб такрорлайди онаси.— Яхши одам дилиннга дил қўшади." Йўқ, чиндан ҳам, кампирлар бундай гапларни қайдан топишади?

— Нега тиржаясан? — деди Хусайнов. — Келиб одамларнинг тинчини бузасан-да, яна тиржаясан.

— Эсимга бир нарса тушиб колди,— деди у, тавба, кулганимни ўзим ҳам сезмай қолибман, деб ажабланди.

Хусайнов кийинаётиб пўнгўлади:

— Уйланиш керак, укам. Ўшанда ўзингни қўярга жой бўлади.

— Ҳа-ха, у жойдан кейин чиқолмай қоласиз,— деб кулди Расулов.

— Бу нима юриш? Ҳе йўқ, бе йўқ, юр кинога эмиш. Экрани ёришса бас экан.

— Пулдан қалайсан? — деб сўради Хусайнов кўчага чиқишганда.— Бизни кинога судраганингдан кейин, пулини ўзинг тўларсан.

— Унда сизга ялиниб келмасдим. Ўзим кетаверардим,— деди у ясама бепарволик билан.— Биздек гарибларни сиздек раҳнамолар қанотлари остига олмаса...

— Кўп алжирайверма.—деб уни гапдан тўхтатди Хусайнов, хушфёъл бир кайфиятда чўнтагини кавлаб.

— Полапон дегани бировнинг қаноти остида ўсиши керак-да,— деди у. Хоин бир истак унинг нигоҳини бари бир Хусайновнинг кўлига қаратди.

— Тўғри, тўғри.—деб унинг гапини тасдиқлади Расулов.— Рустамбой, шундай йигитларни қанотларингиз остига олмасангиз, кимни оласиз.

Хусаинов чунтагидан битта йигирма бешталиқ чиқарди:

— Ма, бизга ўхшаб доцент бўлганингда қайтарасан. Аслида сенга ўзи бир тийин ҳам бермаслик керакку-я.

— Шуям пул бўлди-ю,— деди у ҳижолатини чапанилик билан босишга уриниб.— Чўнтакда йўқолиб кетади. Бир марта ресторанга киришга ҳам етмайди. Яна, қайтарасан эмиш. Доцент бўлгунимча сақлаб юраманми?

— Юравер шундай. Ресторанга кир, қизларнинг кетидан чоп, костюмингнинг нархи юз сўмдан кам бўлса, кийма. Ишингни эса кишлоқдан отанг соқолини селкиллайтиб келиб ёзиб беради.

— Э-э, бўйдоқ одамга пул чидамайди,— деди Расулов, унинг ёнини олибми, Хусаиновнинг гапини маъқуллабми...

...Отаси, атрофида кўп русча китоблар, ёзув машинкасини чиқиллатиб унинг диссертациясини ёзиб берапти. Машинка чиқиллашига монанд соқоли селкиллайди: “Эталон гуруппаларда социал статус проблемасига асримизнинг умумий концептуал матрицаси нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, бу проблеманинг рационал магзи...”

Шуни тасаввур қилиб қулиб юборган эди. Хусаинов бир оз ранжиди, кинотеатрга етгунча насихат қилди, Расулов жўр бўлди, у эса бошини ҳам қилиб, индамай эшитиб борди.

Рустам аканинг насихатида йигирма беш сўмининг алами йўқми? Йўғ-э, ўзининг калласига ҳам бўлмағур фикрлар келаверади. Энди, Хусаинов ҳам шу боланинг иши юришиб кетсин, деб қуйнади-да.

Фильм тугади.

Кинотеатрдан то катта кўчага чиқиб, одамлар селгигунча жим кетишди. Расулов икки-уч марта унга, Хусаиновга қараб қўйди, жимликни бузишга ботинолмай, индамади.

Фильмдаги томоша ҳаётга ҳар ким ўзича бориб келадими, одам, ҳар қалай, томошага бирга кирган шерикларига бетона бўлиб қолади шекилли, фильм тугаб, кинотеатрдан чиққандан сўнг ҳам улардан галати суратда ётсираб туради.

Салом, огайнилар! Танишайлик, мен олдиндан биламан — биз дўстлашиб кетамиз, дегиси келди унинг.

Худди шундай бўлиши керакдек, бараварига тутатишди. У гугурт чақди: ховучининг устида аввал Ҳусайновнинг озгин юзи, кейин Расуловнинг баркашдек юзи ёришди, иккала юз ҳам унга бошқача кўринди — гўё йўлдошлари ундан қандайдир хайрли иш, яхшилик сўраётгандек, у эса гугурт чақиш билан уларни ёритгандек, шу билан хайрли ишни бошлаб юбораётгандек туюлди.

Ўзининг кўнгли ҳам баайни мактаб дафтаридаги босма қогоз сингари сиёҳдек томган бу яхши туйғуни зум ўтмай шимиб олди, шу туйғунинг тиниқ рангига бўялди.

Қоронгиликнинг қоронгилиги шундаки, у ҳамма нарсани яшириб туради, ҳеч нарсани кўрсатмайди. Балки бизнинг кундузимиз ҳам тўла кундуз эмасдир, ундаги ҳамма нарса ҳам кўринавермас? Кундузимиз янада ёришса, биз ҳали билмаган янада яхши нарсаларнинг юзи очилар? Деразадан куёш нури қия тушса, унинг ёругида уй чангнинг ҳар бир заррасигача ялтиллаб кўринади. Кундузимиз янада ёришса, осмон бошқача, ранглар янада равшанроқ туюлармиди, кўзимизга ҳаво ҳам кўринармиди?..

Мана, Расулов билан Ҳусайновнинг юзи кўча қоронгилиги учун кўринмаяпти, иккаласининг ўрнида сигареталарнинг ялтироқ қуртдек иккита чўғи йилтираяпти. Илгари уларни кўрмаганда, шакл-шамойилларини ожизгина йилтираётган чўгдангина иборат деб билармиди? Ҳозир уларни фикран кўряпти.

Фикрлашнинг ўзи ҳам — ёруглик ; фикр фикрлайдиган одамнинг кўзига кўринмайдиган нарсаларни ҳам кўради. Мана, ҳозир у қоронгида ҳам Ҳусайнов билан Расуловнинг кўнгиллари кўриб боряпти. Улар, ҳар қалай, яхши нарсаларни ўйлаб кетишяпти.

Расулов бирдан гап қотди:

— Яхши кино экан-а?

— Ростдан ҳам, яхши экан, — деди Ҳусайнов.

У ўртамиёна ишланган фильмдан дам олиб, енгил тортишини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Чарчоги ёзилиб, танаси яйраб кетди.

Тасавурида: боши тоза сув тўлдирилган думалоқ аквариум каби тип-тиник; икки-учта фикрлари эса ўзидан ёруглик таратадиган рангли балиқчалардек фароғат билан сузиб юрар эди.

Қандай яхши! Майин, салқин ҳаво оғушида, ёнингда сени ёқтирадиган, сен учун куйинадиган оққўнгил ҳамроҳларинг бор. На сен уларга тобесан, на улар сенга. Оддий, инсоний муносабат — тоза. Ҳеч ким ҳеч кимга ёмон қарамайди, бир-бирини гийбат қилмайди.

Дилинг равшан, юрагинг санчмайди, ҳеч жойинг огримайди, оёқ-кўлинг бус-бутун: истасанг юрасан, истасанг — югурасан — яхши!

Ҳамроҳларининг овози унга олисдан эшитилаётгандек эди. Худди қоронги чорбоғнинг нариёгида, девор ортида у ҳақда икки киши гўнгиллаб гапиришяптию у эшитмаяпти, аммо эшитмаса ҳам, ўзи ҳақида яхши гаплар бўлаётганини аниқ кўриб тургандек...

Ораликдаги ҳаво қуюқлашиб, ҳамроҳлари жуда кичрайиб қолган, сўзлари ҳам, учар қўнгизчалар сингари, учиб келиб унинг кулогига урилгач, қиролмай яна қайтиб кетаётгандек туюлди. “Анавиниси... Догматик йигитми... Ўсувчан характер... Мантикий меъёр... Э-э, Зузунинг феъл-атвори... Ҳа, тузук... Э-э, масаланинг бу томони очилмаган...”

Кутилмаганда уни ҳам суҳбатга тортишди.

— Буюк психолог бунга нима дейдилар?—деди Ҳусайнов.

У кўчанинг ёритилган жойига чиқиб қолишганидан норози бўлди. Қоронгилик — ўйлашга ўнгай, қўнгилни фикрларнинг ўзи ёритаверади, фақат қоронгиликда албатта кўзни очиб ўйлаш керак.

— Буюк психологми?— У бир зум гап тополмади.— Буюк психолог ўзидан буюкларнинг фикрлари магзини чақиш билан банд.

Ҳазили яхши чиққанидан ўзи ҳам хурсанд бўлиб, қўнгли бир яхшилик билан ёришиб кетди.

"Юр,— деди Ҳусайнов ўзлари турадиган ётоққа етиб келишганда.— Чой-пой ичиб кетасан. Ё уйингда хотининг ошни сузмай, сени кутиб ўтирибдими?" "Яхши бўлардику-я,— деди у.— Менга тегадиганини онаси ўпсамми, ўпмасамми, деб турган эмиш. У каттаргунча қоринни тўйгизиб турайлик-чи". "Яшанг,— деди Расулов.— Рустамбой, шу укандиз менга жуда ёқиб қолди-да. Сира гапдан ютқизмайди". "Э, бундан фақат гап оласиз. Мирзақуруқ,— деди Ҳусайнов.— Юриши — б", лекин сиртига сув юқтирмайди". "Э-э, одамнинг шундай очиқ бўлгани яхши деди Расулов.

Расуловнинг хотини эрига меҳрибон, яна буни қарангки, жуда пазанда экан — қўй гўштини ёгига қовуриб, битта сирланган сатилга босиб, қўярда-қўймай, бериб юборибди. “Э-э, қўй-э, катта шаҳарда тақирлатиб сатил кўтариб юраманми, Тошкентда ҳам ошхона кўп десам ҳам кўнмади. “Ўзингиз емасангиз, ҳамхоналарингиз ер”, деди”.

Лекин, ҳақиқатан ҳам, Расуловнинг хотини гўшт қовуришнинг ҳадисини олган экан! Угўштни мақтаб-мақтаб еди. Қорни очлиги учунми, умрида бунақа гўшт емагандек туюлди. Кўп еганидан ҳижолат тортиб, Расуловга жиндай хушомад қилди: “Хотиннинг пазандаси — оиланинг фарогати-да. Бу ҳам бир бахт”. Бу гапдан Расулов, гўштни ўзи қовургандек, анча талтайди, тўла юзларига мамнун бир ифода ёйилди. Ҳусайнов кулиб юборди: “Худди ноудда хотиндан қўйгандек гапирасан-а”, деди. “Э-э, бу киши уйланмасалар ҳам оила нималигини яхши тушунар эканлар”, деди Расулов. “Хотиннинг қадри ўтган-да”, деб хахолади унинг ўзи, лекин гапидан ичида уялиб кетди. “Йўқ, менга қара,— деди Ҳусайнов,— рост гап, сен бола биронта бева-меваникига қатнайдиганга ўхшайсан”, “Ҳеч ўхшамайман-да”, деди у қизариб.

"Ҳа, шунақа,— деди Расулов ҳазил-хузулдан кейин.— Ёнингда бўлса, хотиннинг қадри билинмайди. Командировкага чиққанда ё ҳафта-ўн кун меҳмонлаб кетганда хотинни соғинасан одам. Шунда ҳам доим ўйлаб юрмайсан, йўқ, бирданига — кўчадами, автобусдами юрганинга, бирданига эсинга тушиб, кўргинг келиб қолади. Йўғ-э, Рустамбой, унақа ниятда эмас. Куласиз-а. Бу — бошқа нарса... Шундай пайтларда ҳамма ишимни ташлаб, осмон узилиб ерга тушса ҳам уйга қайтаман. Қилган овқатидан тортиб болаларгача соғинаман. Лекин, қизик, уйга кириб, хотинимни кўрганимдан кейин, ҳайрон бўламан: шу хотиним, болаларимнинг онаси, нега бунча соғиндим, нега шошилдим — тушуниш қийин. Овқатни тушираман-да, ҳеч нарсага қарамай, ётиб уйқуни ураман. Уйқудан туриб қарайман: ҳаммаси ўша-ўша — хотин ҳам, болаларнинг шовқини ҳам, овқат ҳам. Э-э, маза қилиб дам олиб юрмайманми, уй қочиб кетармиди, деб хуноб бўламан”, “Бошқаларидан тўйиб борсангиз керак-да?, деб илжайдн Ҳусайнов. Расулов қизаринқиради: “Тўғрисини айтсам, бу

масалада... Ўзим кўп қизиқмайманми ё менга қизиқишмайдим, ишқилиб, бу йўлдан кўп ҳам юрмаганман.—Расулов дув қизарди.— Тўғриси, уйланганимдан кейин умуман юрмаганман”. “Ростдан-а?!” деб Хусаинов чиндан ажабланди. Расуловнинг лоларанг тус олган юзига майда тер кўпчиди: “Ким билади,— деб гўлдиради,— ҳеч шунга қизиқиш бўлмаган. Аитяпман-ку, ўзим қизиқмайман, деб. Йўғасам, эркак одам...— Кейин биров уни шу йўлга бошлаётгандек, нимагадир қаршилик кўрсатиб, сал жаҳлланиб,— э-э, биз шу хотин билан қаноат қиламиз”, деди. “Э-э, яхши-ку,— деди Хусаинов негадир ўнгайсизланиб.— Бунинг нимасидан уяласиз? Эркак одамнинг ўз хотинидан совимаслигидан ҳам яхши нарса борми!”

"Олдин севишиб, кейин турмуш қурганмисизлар”, деб сўради у, гапининг қуруклигидан ўзи ҳам ўнгайсизланиб, “Э-э, қаёқда,— деди Расулов гўё хафсаласи пир бўлгандек қўл силтаб.— Иккинчи курсдалгимда уйлантириб қўйишган. Қишлоқчасига. Саккизинчи синфларда ўқиб юрганида бир-икки кўрган эдим-у, энди, у пайти шунга уйланаман, деган ҳаёл ҳам бўлмаган. Кичкинагина қизча эди. Э-э, кейин ҳам сал бўйи ўсди-ю, лекин бари бир, кичкиналигича қолди. Зоти ориқ. Шу-у, иккинчи курсдалигимда бобой: “Қарияпман”, деб бошни қотирди, момошка “лип этиб биров илиб кетмасдан шу қизга ҳай дегин”, деб мияни қоқиб қўлга берди. Мен ҳам бошқалар илиб кетаман, деб турса, яхши нарса экан-да, қурук қолмай яна, деб шартта розилик бериб юборибман. Э-э, ўшанда тўғриям қилган эканман. Мана, ҳалигача бирон марта хотиндан норози бўлмадик. Ишонасиз-ми, шунча йилдан бери бирон марта чўнтагимни кавламаган”. Хусаинов унча ишонмади: “Сизга билдирмай кавлар?”, деди. “Э-э, нима деяпсиз,— деди Расулов бир оз қизишиб.— Неча марталаб синаганман”. “Хотиннинг пулга бепарвоси бўлмайди,— деди Хусаинов.— Бир ҳисобда, эрнинг пулини текшириб тургани ҳам тузук. Бўлмаса, биз эркаклар не номаъкулчиликларни қилмаймиз”. “Синадим, синадим, қарасам, пулга тегинмайди,— деб гапида давом этди Расулов.— Кейин-кейин, қанча топсам, ҳаммасини қўлига берадиган бўлдим. Шу яхши экан, Рустамбой, пул хотиннинг қўлида турса, бекорга харж бўлмайди”. “Энди, бу қандай хотинлигига

боглиқ,— деди Ҳусайнов.— Бир хил хотинлар борки, қўлига бир сўм тегса, дарров магазинга чопади, пул деса ўзини томдан ташлайди. Бунақаларга пул тутқазиб бўладими? Эрини хонавайрон қилади-ку. “Э-э, бизнинг хотин,— деди Расулов,— бир тийинни ҳам бесўроқ сарфламайди. Лекин, масалан, ўзим ҳам уни ўз ҳолига ташлаб қуймайман-да. Қани, хотин, айт, нима олиб берай, нимадан камчилигинг бор, болаларингга нима керак, дейман. Тўғрими? Хотин ўзимники, деб унга қарамай қўйиш ҳам инсофдан эмас-да”.

У Расуловни ёктириб қолди. Бир оз тўпорироқ, ёқаси гижим, галстугини ёг босиб юрадиган шу содда, дилкаш одамга ҳаваси келди — бахтли экан, дунёдан зерикмай, ҳасрат нималигини билмай ўтади. Лекин жуда кўп “э-э” деяверар экан.

Ҳусайнов Расуловнинг гапидан зерикдими ё бирон нарса эсига тушдими, бирдан хомушланди. Сухбатга бошқа аралашмади, чой дамлаб келди-да, соатига қараб, унга: “Кеч бўлди, бугун ётиб қолавер”, деди. У бош чайқади.

У квартирасига жўнади.

Келса, уйнинг хўжайини йўқ! Шунақа кунлар учун жонингни берсанг ҳам арзийди!

Маёт одамнинг изхори дилини тинглашдан ҳам огирроқ иш борми дунёда? Сен ҳам маст бўлсанг, майли эди. Маст — сен яшаётган уйнинг эгаси бўлса, устига-устак сендан бошқа одамга “юрак сирлари”ни очмаса, бу ҳам етмагандек, сени ўзича ҳурмат қилса. Икки гапнинг бирида буни таъкидлаб турса. “Мен сендан ўн ёш каттаман-у, лекин олдинда, худди сен акамдек, довдираб қоламан”, деб турса. Албатта, бу гапни доим айтмайди, лекин айтгандан кейин одатда пул сўрайди...

Тун ярмидан ошиб, шаҳар тинчиган, жимликни ора-сира катта тезликда ўтиб қолган машиналарнинг шувиллаши бузар эди. Дераза очик қолгани учун уйнинг ҳавоси тоза, салқин. Тўйиб-тўйиб симиргинг келади.

Бугун ростдан ҳам бошқача кун.

Жин урсин ҳамма ташвишу йўқ ердаги ҳасратлар-ни! Шунча ёшга кириб ҳам қанақа одамман, деб иккиланиб юрсанг. Ичингда,

кўнглингнинг туб-тубида ўзингнинг яхши йигит эканлигингга ишонасану, яна буни албатта бошқа биров — ичингдаги бошқа бир одам исботлаб бериши шартдек, ахтариниб юрасан. Қанақадир жўшқин фаолиятсизлик.

Одам ўзини яхшиманми, ёмонманми, деб қийнамаслиги керак. Сабаби: охир-оқибат жавоби битта бўлади — ҳеч ким ўзи ҳақида ёмон хулосага келмайди. Мен хомкалла, аҳмоқмзн, бўрининг тиши, арининг нишиман, йўқ, итнинг кейинги оёгиман, деб ўзини-ўзи роса сўқади-ю, кейин бу сўқишларни йўққа чиқарадиган сабаблар ахтаради, ҳамма айбларини турмушга, бошқа одамларнинг уддабуронлигига ағдарадида, ўзини оқлаб олади. Обдон оқлагандан кейин қараса, ўзи яхши одам экан; унга етишолмаган, ундай бўлолмай юрган одамлар қанча? Шундай экан, иккиланишни бас қилиб, қандайлигингга қарамай, яхши ишларга бирданига тутинаверган маъкул. Шунда, ёмон бўлсанг ҳам, ўз-ўзидан яхшиланиб кетаверасан.

Энг асосийси — ишонч. Йилт этган ёругликсиз зулмат бўлмайди. Зулматга эмас, ўша ёругликка қара. Одамга кўз фақат кундузи юриш учун эмас, кечаси — зулматда йўл топиш учун ҳам берилган. Атайлаб кўнглингни шабкўр қилма.

Сен қизни ҳам топасан. Нега топмас экансан? Шунча қийналишларинг эвазига уни албатта топасан.

Қизлар билан дўстлашдинг. Мастурани эслайсанми, қандоқ қиз эди! Ака-сингилдек яқин эдиларинг. Ҳамма сирларини сенга айтарди. Ақром деган ҳамқишлоғи совчи устига совчи юбориб ҳол-жонига қўймаётганини, онаси эса, Эркин деган қариндошига тегасан, деб мажбурлаётганини гапирарди. “Ақром акани ҳар куни кўраман, автобусда кузатиб келади, ўқишдан қайтишимда кузатиб кетади. Фақат узоқдан. Ўзи келиб бир огиз гапирса нима қилади, а? Ҳадеб совчи юбораверадимми? Ўз қадрини ўйламайди-ми? ўзим гапирай, десам уяламан. Раҳмим келади. Автобусда мана бундай гўдайиб олади.— Мастура ўша Ақром деган гўдайганнинг туришини кўрсатиб, ўзи ҳам кулиб юборади.— Йигит ҳам шунақа бўладими?.. Эркин билан бирга ўқиганмиз. Ёмон бола эмас. Мактабдан кейин ҳам одамга ўхшаб саломлашиб юрардик. Шу, онам билан онаси келишиб

олгандан бери, мени кўрса, бир чақиримга кочади. Кўролмаёпман. Бир гапириб ташлардим. Э, эркак, ким уйланмоқчи: сенми, менми... Қаранг, кимларга дучорман: биттаси гунг, ёнимда, унисининг тили бор-у, лекин ҳеч тутқич бермайди..." Кейин, умуман эрга чиқишни

хоҳламаслигини, тоза ҳаволарни, баланд қирларни, кенг даштларни, қаттиқ шамолларни яхши кўришини соатлаб ҳикоя қиларди: "Сизлар томон дашт, а? Ҳай, дашт бўлмаса ҳам, даштга яқиндир? Мени олиб борсангиз, даштга чиқсак... Қаттиқ шамол турса! Одамни учирадиган зўр шамол бўлмайди-да, а? Шу даштга чиққанимда шамол мени учириб кетса-да, кейин узоқ-узоқ олиб юриб, аста ҳеч ким йўқ бир жойга қўйиб кетса... Учирмаса ҳам, қаттиқ эсса, майли. Фақат чанги ёмон-да, а? Тоза бўлса-да..." Тўртинчи курс охирларида Мастура ўша тутқич бермас Эркинга турмушга чиқди. Эркинбой Мастуранинг йўқ дейишидан кўркиб кочиб юрган экан. Фотиҳа қилинганидан кейин ўзини туппа-тузук кўрсатибди, бинойидек тили ҳам бор экан. Тўйларига гала курсдош бир бўлиб бординглар. Сизларни кутиб олишга чиққанда Мастура сал-пал йиглагандек бўлди, қизлар уни кулиб-кулиб, ҳавас билан овутишди. Тўйдан кейин Мастура ҳафта ўқишга келмади, келганидэн кейин эса илгариги Мастура эмас, мутлақо бошқа — эрлик жувон бўлиб келди. Ака-сингиллик муносабатларинг ҳам бирданигиз барҳам топди. Унинг сенга айтадиган гапларининг вақти ўтибди, янги гаплари эса сенга аталмаган эди. Худди Мастура сенга бевафолик қилгандек. Майли, эрга тегсин, лекин ҳозир шартмиди, битирганимиздан кейин турмушга чиқса бўлармиди... ҳозирдан рўзгорга ўралашиб... хуллас, шунақа мужмал бир алам уйғонди кўксингда. Мастурадан сенга нима кераклигини ўзинг ҳам билмасдинг. Айни пайтда, Мастура турмушга чиқиб, сенга бегоналашгач, ахир, кундузлари дарсда ухлаб қоладиган келинчак, ўзи ҳам уйланса бўладиган йигит билан уйқусининг сабаби ҳақида гурунглашолмайди-ку, қандайдир эркинликка чиққандек ҳис қилгансан. Қизлар билан юришга эрк берадиган эркинлик. Хадича... сени Мастурадан рашқ қилган ва Мастуранинг сенга жиддий кўнгли бўлганлигини ва буни курсдаги ҳамма қизлар билганлигини ва сени латталиқ қилди, деб ўйлашганини ва унинг ўзи, яъни Хадича

муносабатларингнинг худди шундай тугагини олдиндан билганлигини ва сабр билан кутганлигини ва, ниҳоят, энди сен ўзиники эканлигини кўзлари йилтиллаб айтиб берган ва сени, сени тамомила ўзиники қилиб олишга тайёрлигини билдирган... Ана ўшанда сен Мастуранинг тоза ҳаволари ҳам, баланд қирлари ҳам, кенг даштлари ҳам, қаттиқ, шамоллари ҳам яккаю ягона ўзинг бўлганлигингни тўрт йил кечикиб билгансан. Билгансану Хадичадан ҳам ўзингни тортгансан... Мастурадаги айрим белгиларни Ўғилойда кўргандек бўлиб, у билан ҳам бир оз юриб кўргансан. Кейин Сабиҳа... Кейин кўнглингда бўм-бўшлик бошланган. Сен билан юриш уларга яхши сабоқ: бўлганми, кейин бу қизларнинг ҳаммаси турмушга чиқиб, бахтини топиб кетибди. Улардан бирортасини ҳам ёмон йўлга бошламаган эдинг, бирортасини бахтли қилмаганинг каби, бахтсиз ҳам қилмадинг. Энди Зухра... Бу ҳам қарайди-қарайди, кейин ҳафсаласи пир бўлиб, турмушга чиқади-кетади.

Қизлар сенга орқаваротдан “авлиё” деган лақаб тақишган. Йўқ, сенинг авлиёлигинг қолдими? Ўн ол-ти ёшли йигитгина муҳаббатда авлиё бўлади. Сенинг ёшингдаги йигитларнинг муҳаббатига анча-мунча нарсалар илашган чиқади.

Лекин, бари бир, поксан. ўша қизнинг олдида поксан. Севсанг — поксан. Севги ҳамма нарсани поклайди. Балки ўша қиз ҳам сенга ўтмишидан покланиб пешвоз чиқар?..

Уни шунча йил муштоқлик билан кутганингни, юрган қизларингни, кўнглинг бўм-бўш бўлиб, бу бўшлиқни ҳеч нарса билан тўлдиролмаганингни унинг ўзига бирма-бир сўзлаб берасан.

Секин-секин, осуда-осуда, юрагинг аланга олгунча, тафти унинг кўзларига ўтгунча сокин ҳайқири билан шивирлаб сўзлайсан.

Ундан ҳеч нарсани яширмай, ҳаммасини айтиб берасан.

Маҳбублар ўртасида айтилмаган гап қолмаслиги керак Айтиб беравер. Севган қиз маҳбуби ҳақидаги гапларни бошқалардан эмас, огир бўлса ҳам, унинг ўзидан эшитиш зарур. Фақат жасоратли одам эмас, гуноҳини жасорат билан тан олган ҳам — мард.

Хдр қандай иш ҳам албатта яқун топади. Кутиш ҳам. Излаш ҳам. Азоб ҳам. Қолаверса, бахт ҳам.

Эртадан, ўрнингдан турибоқ янги ҳаётни бошла. Сенга диссертация фақат ёклаш учун керак эмас-ку, бу ҳам — борлиги номаълум нарсани излаш. Олимлик илм ҳақида гапириш билан эмас, иш билан бошланади.

Юрасанми собирларга кўшилиб, аввалбойларни гийбат қилиб. Атрофингга кўзингни каттароқ очиб қара. Султон акадан ёзгирасан, уни ҳам тушуниш керак. Яхши одам, лекин ҳаётда унга ҳам нимадир алам қилган, нимадир уни четлаб ўтган. Уста бўлишга уринган-у, нимадир етишмаган, ишқилиб, энди илмда яшай бошлаганида кўнглининг каеридир дарз кетган-да, шу аҳволга тушган. Йўқ;са, сенинг ёшингда у ҳам қандайдир катта нарсаларни кутган.

"Э-э,—дейди онанг,— бу дунёда, ишқилиб, одамнинг бахти қайтмасин; бир қайтгандан кейин..."

"Бахт одамга бирдан келмайди, болам,— дейди доно кампир.— Аста-аста келади: нарвонга бирдан чиқмайсан... Лекин кетганини билмай коласан..."

Ҳикмат. Яшаш илми сенинг диссертациянгдан чуқурроқ..

Қара атрофга: одамлар ишляпти. Ҳатто шу, Собир ҳам, нияти фақат ёклаш бўлса ҳам, ишқилиб, бир мақсадга тирмашади.

Нега анов мушукпарвар хотинни кўриб асабинг бузилади? Майли, бу ҳам — бир эрмаги-да. Шўрликнинг боласи йўқдир, турмуши бузилгандир, ёлғиздир, бу дунёдаги яккаю ягона овунчоги, эхтимол, мушукдир. Унинг ҳам нимагадир меҳр қўйгиси келар...

Табиат одамни меҳрли қилиб яратган: ўзга вужудга багишлаши учун. Ўзида меҳрни тўплаб, ҳеч-ким, ҳеч нарсага харжламай юрган одам дард топади. Ўзини ёмон кўриш дардини.

Сенга меҳр кўрғазганлар кўп-ку. Яхши одамлар ичида яшаяпсан. Султон акага кўрс гапириб юборганингнинг сабаби ҳам, унинг эртага сени кечириб юборишини билганингда: у ҳам сенга меҳр қўйган. Хусаиновни ҳам ўзинг қийналган пайтингда йўқлаб борасан — биласанки, у ҳам сенга меҳрини беради.

Ленин ўзинг ҳали бировга тузукроқ меҳр кўргизганинг йўқ..

Бу ёмон!

Бирдан у ишхонадаги телефонини ўйлади. Телефон

жиринглаётган эди, лекин товуши кайдадир, йўлда, шаҳар осмонининг қаеридадир, худди кумлоқ-қа сингиб бораётган жилгадек ҳолсизланиб, йўқолиб, бу ергача етиб келмаётган эди.

Шаҳарнинг қаеридадир унинг товушини эшитишга интиқ бўлган ўша қиз телефон трубкасини қулогига тутганча, кршларини чимириб, ажабланиб турибди... Қайта-қайта телефон қилади, хуноб бўлади, “Қана-қа бетайин йигит экан, телефон қилинг, кутаман, дегандан кейин, кутмайдими ахир”, деб жаҳли чиқади... “Адресини билмасам, телефонимни айтмаган бўлсам, қиз бошим билан уни қандай ахтариб топаман?”, деб ўксинади...

Ишхонасига бориб келсам?

Телефон товуши хонасининг эшиги, деразалари тирқишидан сизиб ўтиб, бутун ишхонани тўлдирипти, осмонга таралаяпти — уни излаяпти.

Назарида, телефон жон-жаҳди билан уни чакираётганидан ҳозир, мана, ҳозир дарз кетадигандек туюлди.

Ишхонагача бир соатлик йўл. То етиб боргунча...

Эртага, эртага...

У яна дераза олдига борди.

Яна бир машина, олдидаги йўлни чироклари билан пайпаслаганча, худди қоронгиликдан кўркаётгандек, ерга пусиб-қапишиб ўтди.

У деразага орқа ўгириб, хонасига қаради: ўзини тўрт девор билан ҳимоялаб олган хона ҳаддан ташқари беибо ёришиб тургандек, уни масхаралаётган-ек кўринди. У ўзида хонасига нисбатан галати бир душманлик туйди. Аччиқ бир ҳузур билан бориб чирокни ўчирди.

Қоронгилик лип этиб ўзини ичкарига урди, хонани ҳам, уни ҳам ўзига қўшиб олди.

Зулмат унинг суяк-суякларигача сингиб кетган-дек, хатто фикрларини ҳам бир текис — қора, унсиз бир тусга бўяб юборгандек туюлди.

"Тун мени ютиб юборди.

Тун сени ўраб турган ҳамма нарсани ўзига сингдириб олди.

Ёлғиз, яланғоч қолдинг, юрагим!"

Лекин дераза чорчўпи юлдузларга тўлиб кўринди: ёруглик

элаётган галвирдек...

У яна дераза ёнига борди. Шаҳар кўринишидан боягидек эркинлик туйди. Кундуз яхши — одамларни кўриб турасан, уларнинг юзлари ёришиб турганини кўрасан. Одам ёругда туриши керак. Одам ёругда юриши керак.

Тун — ёлгизлик. Лекин тунда ҳам ерда — чироқлар, осмонда — юлдузлар: қоронгилик жуда-жуда катта бўлгани билан, ост-усти галвир, барри илма-тешиқ, бу тешиқлардан зулумотни ёндирадиган ингичка аланга тиллари ўсяпти...

Тўққизинчи қаватдан қарасанг, сен ҳаммадан юксакда, тунги шаҳар эса пойингда сукут сақлаб, сенга тобе — фармон кутиб ётгандек кўринади.

Саҳарлаб тураман-да, абадий яшайдигандек ўйлаб, эртага ўладигандек, шошилиш ишга киришаман, деб қатъий фикрга келди у.

Кўча жимида. Чироқларнинг ёгли нурида кундуз терисидек йилтираб, ниманидир кутиб қолди. Кўча четидаги дарахтлар, симёгочлар, симёгочлардан тортилган, чироқлар тагидаги бир қулоч-бир улоч жойлари саргиш товланаётган трамвай симлари ҳам, беш-олтитагина кўзи қоронгиликка аланлаган уйлар ҳам, ҳатто учган деразалар ҳам кўча кутаётган муждага соме бўлиб қотиб турарди.

Кўчанинг у бошидан яна бир машина кўринди, ўзидан олдин энгил шувиллаши келди.

Ҳаммаси ҳавойи гаплар — бугун ҳаётни қайта қуришга сўз берасан-да, эртага кечагидек яшайверасан, деб ўйлади у, кўнглининг туб-тубидан ўрмалаб келаётган иккиланиш билан.

Йўлдаги машинанинг чироқлари ўчик эди.

Лекин, бари бир, бугунги кун беиз ўтмайди: кўнглимда бугун нимадир энгилди, нималардир бош кўтардилар; эртадан қандайдир ўзгаришлар нишона беради; одам бир нарсани тубдан ўйлаб олса-ю, ҳеч нарсани ўзгартирмаса, яна шундай яшайверса... Йўқ, мумкин эмас — эртадан нимадир яхши нарса бўлади, деб ўйлади у шикаста бир ишонч билан.

Шаҳар юлдузли осмон остида чироқларини пирпиратиб, яшнаб-ястаниб ётар эди. Шу ётишида асотирлардаги жуда баҳайбат, жуда

улкан жуссали афсонавий тирик жонзотға ўхшаб кетарди — қандайдир хушфёъл, соддадил, хайрхоҳ... ҳозир эса ҳорғин сукунат кўйнида тамшаниб-тамшаниб туш кўрар ахён-ахёнда энтикиб, кўзлари очиқ ухлар эди.

АСҚАРТОҒ ТОМОНЛАРДА

Қисса

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен — ўзингдан истагил...
Алишер Навоий*

Йў-ўқ, турмушимдан кўнглим тўлмай, ҳаётдан норозилигим ё ишларим юришмай, шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас, нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтиришим қийин, аммо мудом нималарнидир кўмсайман, аллақаяқларга кетгим, ўша ёқларда ўзимга ҳам номаълум ишларни қилгим, бу ишлардан кўнглим тўлиб, кўкрагимни мундоқ бемалол кўтариб юргим келаверади, лекин ҳеч қаяққа кетмайман, бирон нарса тўғаноқ бўлганидан, кетолмаслигимдан эмас, ўзим, ўзим кетмайман, эҳ-ҳ, кетсамми, а, дейман, кетворсамми, а, дейман, кетсам—зўр-а, дейман, кўзимни юмиб, ўша борар жойимдаги ажойиб ҳаётни, ўзим амалга оширадиган ажойиб ишларни ҳаёл қиламан, ҳозир шундоқ ўрнимдан тураман-да, кўчага чиқиб, ўтаётган бирон машинага қўл кўтараман, деб чоғланаман, ҳаёлимни бири биридан баланд, ширин орзуларга тўлдириб энтикаман, аммо учишга шайланган қанотларимни елкамга маҳкам жипслаб, ўрнимдан кўзгалмай ўтиравераман—бир туртки, бир ҳаракат етишмайди, кетай-кетай деганимда ичим хувилаб, бўм-бўш бўлиб қоламан.

Тонгда уйғонаман, бутун борликни маҳв этиб, лак-лак, минг-минг туман қўшиндай бостириб келаётган музаффар, устивор нурлар деразадан ёпирилиб киради, кўнглимга бир яхши, қудратли режалар қўйилади, сакраб туриб шу ишларни бошлаб юборай дейман, ҳозир, мана, ҳозир туряпман, турдим, деб шайланиб ётавераман, тонг тамом отади, бутун атроф ёришади, офтоб ҳам ёйилиб, нурлари ҳам бояги устивор маъносини йўқотади, хали ҳам ётган бўламан, бир маҳал — энди ётишга имкон йўқлигидан, шуурсиз ҳолда кўрпадан чиқаман, ҳеч нарсани ўйламай кийинаман, бирдан турмуш ташвишларига

ўраламан, руҳим сўлишиб, кўчага чиқаман.

Кўчага чиқиб кўраман: ҳамма яқдил бир оломон бўлиб, қаёқларгадир — мен боролмайдиган томонларга отланган, бир-бирини танитайди, лекин бариси ҳам ўша томонларга кетяпти.

Тушда кўчага қарасам ҳам, кечда қарасам ҳам шу аҳвол: ҳамма бир ёққа, мен билмайдиган томонларга кетяпти.

Биродарлар, нега мени ташлаб кетяпсизлар, дегим келади.

Давраларда ўтираман, суҳбатларга кулоқ тутаман: яқинларим, дўстларим ҳам мен кўрмаган нарсаларни гапиришади, менда йўқ ташвишларни айтишади, хатто уйларида хотин билан гижиллашганини ҳасрат қилишса ҳам, гўё мен билмайдиган, менга насиб этмайдиган ажаб саргузаштларни нақл қилишаётгандай, галати аҳволга тушаман, атрофимдаги одамларнинг ҳаммаси янги, дунёга эндигина келиб, барча нарсдан ҳайрат топишаётгандай, ўзим эса эскириб қолгандай, тобора эскириб бораётгандай бўлавераман, ҳаммасига ҳавасим келади.

Нега — билмайман.

Ниманидир йўқотгандайман, нимадир етишмайди менга, лекин нима шу—биллолмайман, бир ёқларга кетгим келади, бу истак ҳозир қилаётган ишим, жуда тўқин-сочин бўлмаса-да, ҳар тугул, бошқалардан ҳеч ками йўқ турмушимга нисбатан галати туюлади, яна нима керак экан менга, деб жуда кўп ўйлайман, ўйимни тополмайман ичимда нимадир секин-секин, жуда секин, билинтирмай нураб бораётгандай, дарров бу нурашни тўхтатишим керакдай, юрагимнинг аввалги шаҳди пасайиб, гавдамдаги куч аста сизиб тўкилаётгандай, ўзим эса ҳамма нарсага кечикиб яшаётгандай, чора излаб қоламан, тезроқ-тезроқ, дейман, шошиламан, улгурмайман, ортга қайтаётгандай бўлавераман.

Мени олиб кетгани сарҳад ортидан етмиш-саксон йиллик йўлга чиққан оқ от энди соат сайин, дақиқа сайин жадаллаётгандай, тобора тезроқ йўл тортиб келаётгандай бўлиб, ўзимни омонат билиб қоламан, дунёни, оиламни, ишхонамни, одамларни, теварак-атрофимни ўзимсиз тасаввур қилиб кўнглим бузилади...

Бундан кў-ўп йиллар олдин Баҳри Муҳитдаги балиқ овловчи

кемаларга одам чақирилаётгани, хоҳловчиларнинг шу ўзимизнинг шаҳардаги фалон кўча, фалонинчи уйдаги идорага бориб ёзилишлари мумкинлиги хақида эълон ўқидим. Қани эди, мен ҳам узоқроқ жойларга бориб келсам, деб юрган кезларим эди, эълонни ўқиб қанот боғладим: жуда осон экан — бир мавсум, уч-тўрт ойга, ўша идорага хужжат топширсам, идора менга йўлланма берар чипта тўғрилар экан, ҳайт, Баҳри Муҳит, қайдасан, деб кетаверар эканман! Жуда боргим келди, бормоқчи бўлдим, тумшуги билан тўлқинларни ханжардек тилиб сузаётган баланд кемани, кеманинг устида оёқларимни кериб, кўм-кўк лопиллаётган сувларни ол шафақ рангига бўяб ботаётган қуёшни томоша қилишимни кўз олдимга келтириб, тинчим тамом бузилди. Нима бу — ит ётиш, мирза туриш, ижарама-ижара сарсонлик, шу ҳам яшашми, кетаман, бориб дунёни кўраман, сайру саёҳат қиламан, баҳонада уч-тўрт минг ишлайман, келиб эскироқ ховличами ё бир хонали кооператив уйми оламан, деб ўйла-дим. Бир бош, бир қулогим, ташлаб кетишга кўзим қиймайдиган севгилим йўқ, бор бисотим битта кўрпа билан ўттиз чоғли

китоб, ихтиёрим бировда эмас, кишлокдаги онам бўлса, уч-тўрт ой бу ерда бўлмаслигимни билмайди ҳам, иши кўпайганидан келолмаяпти, деб юраверади — Баҳри Муҳитга кетиш ниятим аввалига шундай жўяли кўринди. Лекин у бўлиб, бу бўлиб, ишхонамиздан икки қадам наридаги ўша идорага ўтмадим, эртага, эртага билан кўклам ўтди, ёз ҳам келди, шайланиб юравердим, кейин ким-қайдан қанақадир сабаблар чикди, кетсам, буёқдаги нарсалардан курук қоладигандек бўлавердим, Баҳри Муҳити қочиб кетмас, келаси йили ҳам одам чақирар, жуда шунақа зўр жой бўлса, ўн минг чақирим узоқдан одам сўрайдими, ҳеч кимнинг кўзи учиб турмагандир-да, аввал диссертацияни тугатиб, уёқ-буёгимни йиғиштириб олай, кейин кўнгилхотиржам, бемалол бораман, деган ўйлар чикди, бу гаплар кетиш хомхаёлидан ҳам пишиқроқ кўринди.

Мана, ёқлар ҳам, уйланар ҳам эканман, уйли-жойлиман, хотиржам, бемалол бўлишим керак эди, аммо кўнглим нотинч, йил ўтган сайин ўртанаман, қаёқларгадир кетгим келади, гўё хазинага кириб, ҳеч нарса олмай, олгиси келмаганидан эмас, кадрига

етолмаганидан куп-қуруқ чиқаётган одамдай, турмушимни қайтадан бошлагим, қайта бошдан ёшариб, боролмай қолган жойларимга боргим келади, режалар тузаман, аммо ниятимнинг ўзи ҳам ишончсиз чиқади, кўнгил шуни қўмсаяпти, деб, ҳе йўқ, бе йўқ, мақсад-бемақсад бирон ёқда жўнаб қолишни калламга сигдиролмайман, аммо истакни ҳам ўлдиролмайман, узоқ-узоқ юртларни кезиб қайтган одамлар гурунг бериб қолса, кўксимда юрак эмас, бир чангал увада булкиллаётгандай, бўшашиб қоламан.

Гўё кимлардир — менга жуда ишонган одамлар узоқ йўлга умид билан кўзатиб қўйишган-у, энди мен уларнинг ишончларини ўлдириб, йўлнинг ярмида қапа қуриб олиб, нарёгига юргим келмаётганидан, мендан, умуман инсон зотидан умидлари қайтиб, норози қараб туришгандай...

Офият—ҳиндшунос, ўқиётганида ўн ой Ҳиндистонда амалиёт ўтаган, ҳар замон-ҳар замон ўша вақтлари қилган томошаларини гапиради, менга Ҳиндистон фақат томошадан иборат бўлиб туюлади, аёл боши билан шундай ажойиб нарсаларни кўрган-а, деб хотинимга ҳасадим келади, хотираларини сўзлаётганида ўзимнинг қашшоқ, қизикарсиз одамлигимдан кўнглим чўқади.

Одамнинг табиати шундай: агар ҳамсуҳбатингиз қандайдир муҳим, қизикарли бир нарсани ҳикоя қилса, сизнинг ҳам шундай қизиқ гапларни айтгингиз, латифасига латифа билан жавоб қайтаргингиз келади, ундан қолишмасликни истайсиз, бордию шундай гапларингиз бўлмаса, ҳамсуҳбатингиздан катта қарз олиб, бу қарзни қайтаролмасликдан эзилиб ўтирган одамнинг аҳволига тушасиз. Мен Офиятнинг Ҳиндистонни эслашларига тенг нимани ҳам гапираман, ҳа, зўр, жуда ажойиб яшайди бу ҳиндлар, сигирни худо билишади, жонзотга озор беришмайди, ўкиганман, тарихи жуда қадим дейман, ичимдан зил кетаман, унга бағрим торлик қилаётгандек, ўзимни унга номуносиб билиб, шундоқ ажойиб аёлни алдаб хотин қилиб юргандек бўламан.

Калькуттани айланиб юришганда, тўсатдан шов-в этиб жала қуйибди-да, бир пасда ҳамма ёқни сув босиб, кўчалар тизза бўйи бурқираб оқа кетибди. Муссон дегани шунақа — бир ёғишда дарё-

дарё сувларни тўкиб ташлар экан. “Бир вақти кўчага қарасам!.. Одамларнинг ҳовлисидаги ифлосгача ювиб чўқибди. Шундай уялдим! Йигламай дейман, кўчага кўзим тушиб яна йиглайман. Бир дўконнинг олдида туриб қолдик, на уёққа юриб бўлади, на буюққа. Мен билан бирга... юрган киши оқ шимини тиззасигача шимариб, мени кўтариб олди. Баттар йиглайман, у киши бўлса, зарари йўқ, Офият, ювса кетади, сув ҳамма нарсани тоза қилади, деб гулдирайди. Шу киши ёнимда бўлмаса-ку, э-э, ўлсин шу ёмгири ҳам, деб қўл силтардим. Қиз бола, ёнингда эркак одам туриб, атрофинг тўла ифлослик бўлса, жуда уялар экан...”

Институтдаги ёшлар Наманганга — Нишоналининг тўйига борган эдик, қайтапмиз, вагон тикилинч, ётишга жой йўқ, сиқилишиб ўтирибмиз. Офият иккимиздан бошқа ҳамма уйқуда, дунё ухляпти, фақат иккаламиз бир-биримизни кўриб ўтириш, дилдорлик қилиш учун ўйгоқмиз. Ширин мудроқда кўзим кетиб, ўзимни Калькутта кўчасида, ёмгир ёғаётган илиқ кечада, Офиятни кўтариб кетаётгандек ҳис қиламан, унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради, кўкракларим кенгайиб, мушакларим таранглашади, тобора кучли бўлиб бораман, Офият бошини елкамга қўйиб, тўхтаб-тўхтаб чуқур-чуқур нафас олганча ўша ёмгирли Калькуттани ҳикоя қилади, ҳар замон-ҳар замон деразага лопиллаб урилиб ўтган чироклар ёругида кўзларидаги ёш ярқ этади, таъсирланиб ўтираман: аёл киши одамни ўзига яқин олмаса, хусусан хотирасини, айниқса уялган ҳолатларини, яна кечаси йиглаб гапирайди. Офият шу куйи—боши менинг елкамда, гапириб-гапириб ухлаб қолди, салдан кейин мен билан қўп марта шундай ўтириб, ўрганиш бўлиб кетгандай, иккаламиз ўртамизда одатга айлангандай, уйқусида, кўзини очмай, табиий ихтиёри билан кўлимни елкасидан ўтказди-да, қўлтигимга кирди, бошини кўкрагимга ўнгай қўйди, уйқум учди: ҳозир Офият ўша Калькутта кўчасини, ўзи кўтариб олган ўша одамни туш кўрмаяптими, уйқу билан мени ўша одам деб ўйлаб, қўйнимга кирмаяптими?

Калькутта фақат хотирами? Ким эди ўша одам Офият учун?

Биламан, бир чегара бор, Офиятнинг мен билан танишгунга қадар,

балки танишганимиздан кейин ҳам, мен билмайдиган, эхтимол билишим иккаламиз учун ҳам яхшиликка олиб келмайдиган бошқа бир дунёда яшаганини, ўша дунёнинг сарҳадлари тўйимизда адоққа етганини, ўзига яраша чиройли бир қизнинг ҳали танимаган, дарагини ҳам эшитмаган, дунёда бор-йўқлиги номаълум, учратишини фақат тақдир-тасодиф белгилайдиган бир йигитга ўзини атаб, яккаш уни кутиб, ўзига гард юқтирмай яшаши мумкин эмаслигини, табиийки, унинг кимдир аниқ йигитлар билан гаплашгани, сўзлашгани, ўртада дўстликми, кадрдонликми, эхтимолки, севгими бўлганини тахмин қиламан. Ҳиндистон ҳақида гапираётим, у ерга бордик, бу ерни кўрдик, овқатни қизил қалампир билан

қовуришар экан, зўрга едик, деган пайтларида ҳамиша ёнида “бирга юрган киши” бўлганини, гапириб бераётган воқеалари кемтик, чалалигини, ўша кишига тегишли жойларини ташлаб ўтаётганини, хотираларига халал бериб турганимни кўнглим сезади—унинг қизлик ҳаётидан хотиралари сарҳад ошиб, менинг кўнглимга ҳам шу тарзда мубҳам сезимлар, асосли-асоссиз рашқлар солади, бир вақтлар ҳали тақдирини билмаган, ўзига суянчиқ, умрлик йўлдош ахтарган, бошчисиз, эгасиз, кўзига яхши кўринган йигитдан умидини излаб юрган қиз нарсанинг аҳволига юрагим ачишади, баъзан-баъзан чой устидами, гаплашиб ўтиргандами, радиодан ашула тинглагандами, йўл қараб қолган пайтлари Офийатнинг айни шу тобда узоқ-узоқларга кетиб, ўша дунёда ҳали менга турмушга чикмай, мени ўйламай, менсиз эркин, озод яшаётганини кўзларидан кўриб тураман...

Одамнинг умри тасодифлардан тўқилган. Мен адабиётга қизиқмаслигим, адабиётни деб вилоят марказига ўқишга келмаслигим, келганим тақдирда ҳам, имтиҳонлардан йиқилиб ё мандатдан ўтолмай, қишлоққа қайтишим, бошқа бир касбнинг бошини тутиб, ҳозир бошқа жойда кун кўриб юришим ҳам мумкин эди. Лекин, ҳарчанд уринмай, ҳозирги юриш-туришимдан бошқача, ўзимнинг шу кунда бошқа жойда ўзга бир иш билан машғул бўлишимни тасаввур қилолмайман. Шундай ўйласам, ҳаёлимда ўзим эмас, буткул ўзга, юз-кўзи, қадди-басти менга ўхшаш, аммо тамомила бегона одам гавдаланади, ҳаётим худди шу тарзда ўзгариб кетганда,

мен йўқолиб, ўрнимни етти ёт одам эгаллаши мумкиндай. Ҳолбуки, биламан, ўқишга киролмасам, дунё тугаб қолмасди, ўлмасдим, ўлмаган қул -кўраверардим, аммо ўзим бошқа, хотиним бошқа, демакки, болаларим бошқа... қандайдир ақлга сигмайди, босинқирашга ўхшайди: Офият билан эмас, ҳозир етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган аёл билан бир ёстикқа бош қўйсам, уйимда Комрон, Малика, Ботир эмас, бошқа болаларим ада-ада, деб турса, улар ҳам қуйиб қўйгандек менга тортса, бу болаларимга эса бегона биров оталик қилиб юрса... Мен Офият билан топишмасам, шу болаларим дунёга келармиди?

Чархи кажрафторнинг ройиши сал ўзгариши билан шундай булуви ҳеч гап эмас эди-ку!

Ўйлайман, жуда оддий, кўникиш бўлиб қолган нарсалардан ажабланаман.

Ўша, енгил автомобилни кўрганда, “Луккавой келди, обкетиб қолади”, деб гувва қочган болакайларнинг тўдасидан қандай ажралиб чиқиб, бугунда доцент Маҳди Ашрапов бўлиб қолдим? Маҳди тракторчи, ё сувчи, ё, боринг-чи, газета-журнал ўқишни севганим учун почта мудир, қишлоқ мухбири Маҳди Ашрапов бўлиб қолишим ҳам мумкин эди-ку!

Бир ўринга ўн олти киши таллашиб турганда уч-та “учу” битта “беш” билан институтга қандай илашиб қолдим? Киришимдан кирмасим тайин эмас эдими?

Институтни битирганимдан кейин саккиз йил ўтиб факультетга борганимда Бердиёров домла яқинда кандидатликни ёклаганим, “ўзидан ҳам ўзиб”, пойтахтдаги “мўътабар даргоҳда” дарс бераётганимдан азбаройи қувониб, ўша — ўн икки йил олдин “беш”ни қандай қўйганини айтиб берди, мен бунини омаддан деб юрардим, фавқуллодда ҳодиса — шунгача эсида экан: “Қанча болалар йиқилиб кетди! Буйруқ шундай: йиқитасан, мунчадан мунчасини! “Беш” қаёқда—катагон! Фақат алоҳида рўйхатдагиларга, шунда ҳам ректор кўрсатма берганларга! Сиз жавоб беряпсиз, мана, бунақа: қўлларингизни силкиб, бошингизни орқага ташлаб. Мен эса бошим қотиб ўтирибман: бу болани йиқитиш уёқда турсин, унга “тўрт”

қўйиш ҳам ноинсофлик. Эсингиздами, айти шешър ўқиётган вақтингиз Абдурахмон кириб қолди, ўзининг одамидан яна биттасини пишиқлаб қуймоқчи эди...”

Кечагидек кўз олдимда: жавобларимни қовоқ уюб, вазмин тинглаётган Бердиёров ўша Хўжаев кирганда бирдан ўзгариб, ошкора, ҳатто бир оз ошириб ҳайратлана бошлади, бошини сарак-сарак қилиб, худди новвотчойдан рохатланаётгандек, “ох-ох”, деди, айтиб бўлганимдан сўнг, иккинчи — тилга оид саволни, қовун туширишимдан чўчиб, гапиртирмади. “Бўлди, ука, раҳмат, кетаверинг”, деди. Имтиҳон тугаб, баҳоларни эшиттиришгунча, бўларим бўлди: “Раҳмат, кетаверинг”, деган бўлса, всё, жўра, келаси йил келасан, депти”, деб ақл ўргатганлар ҳам анча топилди...

“Абдурахмон кириб қолмаганда, таваккал қилолмасдим...”

Мени мандатдан Бердиёров қўйган ана шу “беш” олиб ўтди. Мандатга думаламай бир юзу қирқ етти бола етиб келган эдик. Аввалига комсомол ташкилотининг секретари Тўғизбоев бешта-бештадан эллик болани тез-тез чақириб олди, шу билан эллик ўриннинг ҳаммаси тўлди, эшик ёпилди, кирганлар қайтиб чиқмади, тўксон еттигамиз бир-биримизга мўлтираб, гўё ичкаридаги мандат комиссиясига тепадан: “Ташқаридаги бечораларни ҳам олинглар, ноумид кетишмасин!”, деган вахий тушадигандай, умидимизни узолмай, бўйнимизни чўзиб тўрт-беш соат мустар туриб қолдик. Бир вақти эшик очилиб, Тўғизбоев эмас, қабул комиссиясининг масъул котиби Абдурахмон Хўжаев чиқди: жувва эшикка ёпирилдик. Юрагим ховлиқиб кетди: шу оқшом туш кўрган эдим, тушимда ётоқхонада бирга турадиган амударёлик Рамон икковимиз бизнинг қишлоқда янги қурилган водопровод минорасига тирмашиб чиқибмиз, мен чиққан жойимда тойиниб кетиб, зўрга панжарасидан тутиб қолибман, кунбўйи шу тушимга ишониб турибман, кеча Рамон биофакка мандатдан ўтди, бугун мен, бир тойиниб бўлса ҳам, ўтишим керак, энди Хўжаев мени чақириб учун ўзи чиққан, ҳозир мана, мана, мени чақиради, “Ашрапов Маҳди!”, дейди!..

Хўжаев эса эрталабдан бери қайта-қайта оти чиққан Солиҳова Назира деган қизни сўради, унга яқин турганлардан, зора менга ҳам

этибор қилиб қолса, деган умидда “Солиҳова Назира! Солиҳова келмадими!” деб тўрт-беш баравар кичкирди, бир оқ кўйлакли қиз одамларни ёриб кела бошлади.

Хўжаев уни яқин олиб койиди: “Назираҳон, қайда юрибсиз? Эрталабдан бери чақирамиз...”

Эшик яна ёпилди, яна бўйнимизни чўзиб туравердик.

Оёқларим қалтираб, бориб девор тагига тўшалган газетага ўтирдим, ичимдан фақат их-их деган йигига ўхшаган бир товуш келиб, томогимга тикилади, мажол йўқ, соат тўртдан ошяпти, кечадан бери туз тотмаганман...

Бир вақти яна эшик очилди, бормадим, қаттиқ ишонган нарсанг бўлмайд қолиши мумкин дедим, ўтирган жойимда қарадим, Хўжаевнинг огзи очилиб-юмилди, “Аш-а-а... аҳд” дегани қулогимга келди, бирданига, ичкари кириб кетганлар ва ташқари-да турганларга “мухлис”лик қилаётганлар билан ҳисоблаганда, икки юз чоғли одамнинг тепасида “Ашрапов Маҳди!” деган исми шариф акс-садо берди, менга келиб урилиб, сакратиб юборди. “Хў-ўв! Мен—Ашрапов Маҳди! Ашрапов—менман!” деб бақирганча, ўзимни тўдага урдим, юрагим қинидан чиқиб кетай дейди, тезроқ эшикка етмасам, Ашрапов—мен, деб Хўжаевни алдаб, ўрнимга бошқа бола кириб кетадигандай...

Кейин, ўқиб юрган пайтларимда Хўжаев айтиб берди: ректор ўтолмаганларнинг рўйхатига қараб туриб, Ашрапов Маҳдига Бердиёров қўйган “беш”га қўлини нуқибди-да, Хўжаевдан: “Бу абитуриентга “беш” қандай тушганини биласизми?”— деб сурабди. Хўжаевнинг фавкулудда хотираси бор эди: имтихондан йиқилгану ўтганларнинг ҳаммасини биларди, мени ё Бердиёровнинг одами, ё ректорга тайин-ланган, бекорга сўрамаяпти деб ўйлаб, адабиёт огзакидан қандай жавоб берганимни мактаб кетибди. Шунда ректор: “Ундоқ бўлса, шу абитуриентни қўшимча қилиб олайлик. Ташлаб кетадигани бор, ҳайдаладигани бор. Ўқийдигани ҳам кирсин! Чақиринг!” дебди.

Рус тилини бор-йўғи ўнинчи синфда ўқиганмиз, ошхонага кирганда “ктў ўчират”дан бошқасини билмайман, яна кўзойнакли

одамлардан чўчиброк тураман, мени кўп одамнинг ўртасидан олиб ўтиб, тўрда ўтирган бир кўзойнакли, жуда салобатли одамга рўпара қилишди, у киши менга русчалаб бир нарса деди, нима деяптилар, деб унинг ёнидаги одамга жавдирадим. “Яхши ўқийсанми кирсанг, деб сўраяптилар”, деди униси. “Х,а, харашо будиш, будиш”, дедим, кимлардир кулди, ректорнинг қоши чимирилди; у менга: “Ну, как, будем хорошо учиться?” деган экан...

Ўзимда йўқ дингирлаб кетаётиб, йўлда ҳамма хужжатларимни тушириб қўйибман — буниси тушимда водопровод минорасидан тойинганим бўлди. Эртаси куни топилишига ишониб, факультетнинг эшигига бошқа шунақа эълонлар ёнига мен ҳам бир парча коғоз ёпиштирдим: “Шу-шу абитуриентнинг хужжатлари... Суюнчисига ўн сўм!” Мандатдан ўтиб олган бахтиёрлар билан танишиб, ўтган кечаси кўрган тушимнинг қандай тўғри чиққанини гапириб ўтирган эдим, бир мугул башара, дароз бола бир қўлидаги қип-қизил комсомол билетига, бир менга қараганча, яқинлашиб келаверди, дарров билдим — хужжатларим шунда, чўнтагимни кавлаб,

охирги пулимни, етмаган уч сўмига “уйга бориб келганимдан кейин бермасам, худо урсин” деган чин ваъдамни тайёрлаб турдим.

"Ашрапов Маҳди сиз эмасми?" деди.

"Фирт ўзиман-да!" дедим.

"Жўра, чўнтак масаласи сал... бор-йўги етти сўм қопти..."

"Э-э, қўй-э, жўра,— деди у бола қизариб,— бирга ўқиймиз энди, уят бўлади..."

Мен ҳам уялдим, ўнгайсизликни йўқотиш учун унга ҳам тушимни айтиб бердим: “Буни каранг, ишониб ўтирувдим, хужжатларим топилгани — панжарадан ушлаб қолганим-да”, дедим. Оти Тангир экан, мен ҳам сенлашга ўтдим, жуда оққўнгил бола экан.

Кириш имтиҳонларини топшириш, мандат деган азоблар жуда жонимиздан ўтиб кетган экан, иккаламиз ҳам келаси йили ёзда уйга кетмай, ўқишга кирадиганларнинг аҳволини томоша қиламиз, бир роҳатланайлик дедик, аммо кейин бу қуруқ гап бўлиб қолаверди...

Яна ўйлайман: ўшанда имтиҳонда Бердиёровга тўғри келмасам, мен билмайдиган савол тушганда, ё Хўжаев жавобни айтиб

бўлганимдан кейин кирганда, ё ректор узун рўйхатдан баллари меникидан юқори болалардан бирига диққат қилганда нима бўлар эди? Бор эди-ку шунақалари, улардан бештаси кейин “эркин тингловчи” сифатида “резерв”да ўқишди-ку! Янаги йил келмасдим — аскарликка олиб кетарди. Ҳарбийдан қайтиб, яна шу факультетга, борди-ю, кирганимда ҳам, кейин воқеалар ро-йиши мени буткул ўзга ўзандан оқизиб кетар, ҳозир башқа жойга, булак шароитга олиб бориб куйгач булур эди.

Жуда оддий ҳақиқатлардан танг қоламан. Баҳри Муҳитга кетиб юборганимда Офият деган кизга боғланмасдим, у билан Нишоналининг туйига бориб, яқиндан танишмасдим. Институтимизга янги келган эди, уни ҳам тўйга етакладик, тўйда, одамлар худди шу ўйинда бир-биримизга яқинлашишимизни олдиндан билишгандай, иккаламизни ўртага тортишди. Ўйнаётганимизда биқинимда бир нарса шир-р этди-ю, Офият секин кулогимга шивирлади: “Кўлингизни тепага кўтармай, аста бориб ўтиринг”. Уялиб атрофга алангладим, ҳеч ким сезмабди, аста даврадан қочдим. Офият ортимдан чикди. Биқинни пайпаслаб кўрсам, кўйлак қўлтиқдан пастрокда бир қаричча жўнабди. У пайтлари кўйлакни торайтириб, сириб кияр эдик, яна бу Наманганнинг тўйида дастурхонга одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса кўйилар экан, ошхоналарнинг овқатидан ичи шилиниб юрган бўйдоқ... Офият ўн минутлардан кейин игна-ип топиб олдимга келди. “Юринг, бирон жойда тикиб берай”, деди. Ўзим баковулхонага кириб, тўйнинг “ускулат мудури” билан ҳазил-хузул қилиб, тикиб чикдим, Офият узоқданок мени кўриб, гўё менинг уятда қолмаганим иккаламизнинг ҳам шаъ-нимизга тегишлидай, мамнун жилмайди,— яқинда танишганинг қиз бола, тумонатнинг ўртасида сени кўриб қувониб, фақат сенга атаб жилмайиб

ўтирса, жуда чиройли кўринар экан, тилим бойланиб қолди, бирдан хаёлимга шу қизга ўйланаман-ов, деган ўйинқарок, довдир ўй келиб, юрагим хаприкиб кетди, Офият бирдан меники бўлди, тўгри бориб ёнига ўтирдим. Ҳеч бир вақт қиз боланинг олдида бунча очилиб ўтирмаган эдим, ҳеч бир қиз менинг гапларимни бунчалар берилиб тингламаган эди, „ўз гапимдан ўзим таъсирланиб, ҳар бир

сўзимни дона-доналаб, дотор чертаётгандай сўйлайман, айтишимни куйга соламан, Офиятнинг юзида ҳам менинг кўнглимда дарёдай солланиб куйилаётган туйғуларнинг акс садоси ўйнайди, гоҳ мен — созчи, у соз бўлиб, гоҳ у — созчи, мен созга айланиб, суҳбатимиз ҳеч тўхтамади, шу тўхтамаганича, баъзан баравж, баъзан паст, ҳозиргача келяпти, кейин — тўйимиздан сўнг Офият айтиб берди, ўша Наманганда, кўйлагимни тикиб олиб, уни ахтариб аланг-жаланг келаётганимда, аввал совуқроқ туюлган, энди эса тўсатдан хушчакчак бўлиб олган галати йигитга нисбатан нимадир илиқлик уйгонган экан. “Йў-ўк, севги эмас, дарров-а, жуда ўзингизни яхши кўрасиз-да, бошқача, худди кў-ўп вақтдан бери таниш, ҳамма гапни ҳам айтса бўладиган яқин одамдек кўриниб кетдингиз...”

Ўша тобда, айти Офият билан топишган дамларимда Баҳри Муҳитда балиқ овлаб юришим керак эди!

Ғалати туюлади: ҳаётимдаги ўнлаб, юзлаб воқеаларнинг тасодифий боғланишлари, уланишлари, узилишларидан бугунги туриш-турмушим бунёдга келган. Агар бу силсиланинг бирон ҳалқаси узилса ё бошқа қатордаги ҳалқага уланиб кетса, мен ҳозир қаерда бўлар эдим?

Еттинчи синфдалигимда шундоқ ажалнинг домига тушаётиб, умрим бор экан, яшашим ҳақ экан, қутулиб қолганман.

Ҳаво булут, эрта кўкларнинг одамни кўчада ҳам мудратадиган дилтанг бир куни, аниқ эсимда йўк, бузоқ ахтариб юрган эдим шекилли, колхознинг ташландиқ сушилкасига кириб қолдим. Сушилканинг ичи ис-курум босган, нимқоронги эди, Ҳар хил темир-терсак, симтўрлар, думалаб ётган вентиляторлар орасидан анқайиб ўтаётиб, девордаги электр-тақсимлагичга кўзим тушди. Бармоқдай-бармоқдай келадиган, чиройли қайрилган учта сариқ симга қизиқиб қолдим, қорайган деворда, худди сал олдин биров ҳафсала билан артиб-тозалаб куйгандай, сирли товланади. Секин, худди сеҳрлангандай, ихтиёрсиз, шуурсиз, аллақандай заиф бир қувонч билан иккаласини ҳам ушлайман деб, икки кўлимни ҳам чўздим, эсласам, ҳалиям қалтираб кетаман — мени ажал тортаётган эди, шу сонияда, энди симларни чангаллайман деганимда, нечундир уларнинг

ёнгинасида турган қора дастакка диққатим чалгиди, чап қўлим шундоқ симга тегай-тегай деб, ўнг қўлим билан не хаёлда дастакни босиб юбордим, бирданига қандайдир осмоний бир гувлаш бошланиб, юрагим ёрилиб кетаёзди—симларда ток бор экан! Уч фазали, юқори кучланишли ток! Физикани, электр токининг нималигини, ушлаган одамни чиппа ёпиштириб қўйишини, еттинчи синфда ўқийман, жуда яхши билар эдим, эсим тескари бўлиб кетди, оёқларим бўшашиб, бир темирнинг устига ўтириб қолдим, гувиллашдан эмас,

ҳозиргина шу симларни ушлаганда тил тортмай ўлишимни, косовдай қорайиб осилиб қолишимни англаб қолганимдан—мен бу тилладай товланган симларда ток йўқ, эс билганимдан бери ишлатилмай ётган ярим вайрона сушилка аллақачонлар токдан узиб ташланган, деб ўйлаган эдим.

"Мен бир марта ўлганман, бўлди, энди ўлмайман, - дейди рассом огайним Исрофил. - Қариндош-уруглар тўпланиб, ҳув-ҳув йиги-сиги ҳам қилишган, нимамага ҳам куйишарди, тугилганимдан бери инг-инг қилиб ўнганмай ётган бир парча гўштман. Мени ёстикқа қўйиб қизил бахмалга ўрашди, кимдир мингирлаб жаноза ўқиди, мазоратга олиб боришди. Гўрга қўямиз, деб қизил бахмални очишлари билан бақириб йиглаб юбордим. Бахмални ҳамсоямиз Арокул ака очаётган экан, кўркқанидан шайтонлаб қолди. Яқин-яқингача мени кўрса: "Ҳа, жиян, сал бўлмаса, мени ўлдириб қўярдинг", деб юарди.

"Бўлмаган гап, ўлмагансан, аслида летаргик уйкуга тушиб қолиб, мазоратда уйғониб кетгансан", дейман.

Исрофил мени уриб енгади: "Бахмал қип-қизил эди, деяпман-ку! Худди қизил халтада ётгандай, кўзимнинг олди ҳам қип-қизил эди".

"Бахмалнинг орасидан қип-қизил бўлиб офтоб ҳам кўриниб турганмиди?"

"Бунақа нарсаларни тушунмайсан. Биринчидан, қизил рангнинг бўлакча хосияти бор, одамни тетиклантиради, тунчироқлар шу учун қизил, эҳтиросни қўзғайди, менга ҳам қувват бериб тирилтирган, иккинчидан, сенга аниқ эслайман, деяпман: бахмални Арокул ака очганда кўзимга урилган оқ рангдан — кафандан йигладим. Агар шу бахмал билан кўмишганда, ҳозир Исрофил деган жўранг бўлмасди,

ким қайси тўнкалар билан қатик ялашиб юрардинг...”

"Бахмалнинг қанақалигини кейин эшитгансан, рассом одам— дарров қолганини кўз олдингга келтиргансан. Кейин ўзинг ҳам ишониб қолгансан...”

"Сен фақат кўз олдингга гўдаиб турган нарсаларни кўрасан, фақат очик-ойдин нарсаларни тушунасан. Сал чуқуррогига дарров бемаъни мантиқ ёпиштирасан”.

"Ўзинг-чи?"

"Ўзимми?— дейди Исрофил жиддий тортиб.— Мен — генийман.”

“Ол-а,— дейман узиб олгудай,— генийлик кўчада дарбадар копти-да, одам қуригандай сендан бошпана топса?..”

Исрофилнинг ростакамига жаҳли чиқади: “Саёз дарёга ўхшаб шагиллайсан-у, кўнглинг кўр—тумшугингнинг олдида турган генийни кўрмайсан...”

Исрофил чизган сувратларда мен ўша — ўзим боришим керак бўлган узокларни кўраман: ранглари бу ерники эмас, одамлари ўзгача, кўринишлари бошқача, ҳаммасида одамни қандайдир секин жўштирадиган, кўнгилни кўпиртирадиган нимадир, англаш қийин, англаш учун мияни зўриқтириш, хаёл чегараларини бузишга тўғри келадиган кенгликлар бор. Мен унинг ўша қизил бахмални, ўз жанозасини аниқ эсимда, деб нақл қилишига ишонмайман, қизил рангнинг бўлакча хосиятлари ҳақидаги гапларида ошириб юбораётганини сезиб тураман, аммо уч ойлик чақалоқ пайтида, уни ўлди деб ўйлаб, маъракасини ўтказиб, кўммоччи бўлиб, мазоратга олиб боришгани рост, айна кўмишга чоғланишганда, мургак чақалоқнинг кўнглида ихтиёрсиз бир куч—яшаш истаги жунбушга келиб, йиглаганига ишонаман. Исрофил ўша чақалоқдан катта бўлган, ўша куч уни рассом қилиб тарбиялаган. Исрофилнинг ўзига қуйиб берса, мен у дунёни бир кўрганман, яхши биламан, учиб юргандай эдим, энди туйғуларимнинг чуқурлиги ҳам шундан, дейди. Балки, балки... У чиндан ҳам генийдир, хали очилмаган, ё унинг генийлигини тушуниш, тумшугимнинг олдида турган даҳони кўриш учун туйғуларим саёзлик қилар... харҳолда, Исрофилнинг ўшанда гўр огзидан бақириб йиглаб хаётга қайтгани билан бугун чизган

манзаралари ўртасида боғланиш бор...

Ўшанда нима куч мени симларни чангаллаб қолишдан асради? Балки бу яшагиси келаётган, аниқроғи, ҳали яшашини сезиб турган ёш, норасида танимнинг хато ўлимдан табиий четланиши бўлгандир, балки ўлишни истамаган тирик хужайраларнинг ибтидоий сезгисидир, аниқ эслолмайман, ҳарҳолда, қўлларимни ўша сирли товланган симларга чўзаётганимда ақлим ухлаётган, мудроқ-паришон ҳолатда эдим, худди биров мени бошқаргандай, ҳали яшашимни, мактабни битириб, институтга киришимни, пойтахтга келиб, шу ерда оила қуришимни, уч фарзандга ота бўлишимни — бу дунёда ҳали томир ёйишимни бирдан эслаб, симларни эмас, дастакни ушлаб, босиб кўр, деб буюргандай туюлади, бу буйрукни ҳозир, шуларни ўйлаётиб, болалигимга бергандай бўламан...

Агар ўшанда қўлим симларга текканда, атиги бир сония — бутун умрим ўша сопияга жо, ўша сониядан иборат, улиб кетганимда ҳозир ўзим, мендан тўраган уч болам ва менга боғлиқ талай-талай ишлар бўлмас, ўрним бўм-бўш, хувиллаб тўрган бўлур эди, Ҳарҳолда, улмай қолганим оддий тасодиф эмас, тасодиф десам ҳам, яна шунақа ўнлаб, юзлаб бир-би-рига чирмашиб кетган тасодифларнинг бир узвий ҳалқаси бўлган, бу ҳалқалар занжири ажалнинг шундоқ човути остидан ўтиб, менинг ҳозирги тириклигимга уланган, ўша ерда узилиб қолиши белгиланмаган эди, болалигимнинг менгача чўзилиб келиб, умр берса, келажагимгача ҳам уланиб яшаётганини сезиб тураман.

Баҳри Муҳитга бораман, деб, кетмай, бу орада Офият билан топишим ҳам шундай тасодиф, ўша занжирнинг энди фақат менга, менинг умримгагина эмас, Офиятнинг ҳаётига ҳам, болаларимнинг дунёга келишига, яшашига, вояга етишига боғлиқ ҳалқаси, йўл юришни яхши кўришим, доим

тинчимни бузиб, тинчгина яшашимга қўймаётган истак эса... Билолмайман, ишқилиб, тупроқдан ташқарида юрган ҳар бир одамнинг ичида, вужудида ўзи ҳам англаб етмайдиган бир устиворлик бор, шу куч унинг ҳаётидаги тартибсиз тасодифларни бир шодага тизади, одам эса фақат шу тартибда яшашни истамайди

шекилли, баъзан ҳатто қўлидан келмайдиган нарсаларни амалга оширишга, шу тасодифлар тизгинида қолиб кетмасликка интилади: агар одам бундан сўнг қандай яшаши, қандай турмуш кечиришини аниқ-равшан, беш қўлдай аён билса, кизиги қолмас, ҳафсаласи ўлар, гўё дунёга тескари келгандай, келажагидаги ҳаётни аллақачон яшаб қўйгандай бўлиб қолар эди — одамга у билмаган нарсалар керак, уларни билиб, яна билмаганларини ахтариб кетиши керак, чунки одам дунёга билиш учун келган, билиб кетиши керак...

Офият биз ҳам одамларга ўхшаб, ёз ойлари уёқ-буёқларга кетайлик дейди, янаги йил, янаги йил, деб келаман, вақт йўқ шунга, ҳафтами—ўн кунми кишлокқа борамиз, мана—ҳаво, ана—кенглик, тўйиб хордиқ чиқаринглар, дейман, ўзим икки-уч кунда келди-кетди, бориш-келиш, ўтиришлардан, ош билан шишадан беза бошлайман. Офият, бир хотин рўзгор қилиб юрса, буниси яна уч бола билан келиб бир дунё ташвиш орттирса, қараб туrolмас экан, келинга қўшилиб пиширик-сиширикдан чиқолмай қолади, дам олиш ўрнига ҳориб-чарчаб шаҳарга қайтамиз, мени йил бўйи чала ётган ишлар кутади, Офиятни эса қозон-товоқ, идиш-оёқ деганлар кучок очиб қаршилайди.

"Яхши ҳамки, ўқиётганда Ҳиндистонни кўриб қолганман", дейди у.

"Ҳиндистондай мамлакатни кўриб келиш бутун умрга етиб-ортмайдими?" дейман.

Бошқа нима ҳам дей?

Болалар каттарсин, ҳаммаси бўлади, дейми?

Илгарилари Исрофил бирга юр, деб тоққами, сув-омборгами судраб қўймасди. Фақат бир марта унга эргашиб бордим. Биринчи куни — тузук, чўмилдим, офтобда тобланиб ётдим, яна чўмилдим, тушдан кейин шишиб ухладим, Исрофил тинмай ишлади, иккинчи куни ундан хафа бўлдим: на гаплашади, на уёқ-буёққа юради, худди шундай беҳавотир ишлаши учун мени кўриқчиликка олиб келгандай, китоб ўқий десам, яна мудроқ, босади, ухласам, қарахт уйғонаман.

"Фирт уй каламуши экансан, ўзинг ҳам,—деди Исрофил, учинчи куни эрталаб йўл халтамни елкалаганимдан кейин.— Сени озодликка

зўрга тортиб чиқсам, яна кавагингга урасан...”

"Худо мени одамлар орасида яшагин деб яратган", дедим...

Исрофилдан йилдан-йилга узоқлашиб кетяпман, йўқ, мен тўхтаб турибман, Исрофил кетиб боряпти, худди болалигимдек: ўзи билан ўйсиз,

ташвишсиз эркинлигимни, тоза хаёлларим, қизгин умидларимни ҳам олиб, мени ташлаб кетяпти...

Дўст ёнингда туриб ҳам сендан узоқлашиб бораверар, оила бузилганда ўртадаги болалар, ота уларни ҳар қанча яхши кўрмасин, хотинга ўтадигандек, дўст ҳам узоқлашганда умрингдан энг тотли дамларини ўзига олиб, ўрнига юракни ачиштирадиган оғрик хотираларни ташлаб кетаверар экан.

Исрофил меникига тез-тез келиб туради, мен ҳам шундай— уникига боришни қанда қилмайман, факат... бир мажбурий юмуш бажараётгандай, ҳа-ху гаплашиб ўтираемиз.

"Э-э..."

"Расулни айтаман..."

"Нимасини..."

"Яхши эмас..."

"Унга айтдим..."

"Ўзи билади..."

"Бировнинг турмуши..."

"Лапашанг..."

"Бир ёқлик..."

"Кулгиси қистайди..."

"Шу аҳволига..."

"Деганда қандок..."

"Мингир л ай ди- ей..."

Четдан қараган одам булар ўзбек тилидаги сўзларнинг талаффузини ўрганибди-ю, ҳали жумла тузишни билишмас экан, бир гапни охиригача айтишолмайди, деб ўйлаши мумкин.

Гўё айтмоқчи бўлган нарсамизни бармогимиз учида навбатманавбат ушлаб кўриб, э-э, буни биламиз-ку, деб яна ташлаб юбораётгандай. Аслида бу қуюқ, суҳбатнинг мазмуни шундай: Расул

бир эрсиз аёл билан юради, бирга ишлайди, хотини билиб қолиб, идорага келибди, ўша мегажинни юлибди, галва, томоша, директо, , партком, яна бир-иккитаси йигилиб, Расулни ўртага олишибди. “Хўш нима қилмоқчисан?” дейишса, Расул: “Билмасам, ўзларинг биласизлар”, дебди, директорнинг жон-пони чиқиб кетибди: “Ўйнаш тутган сенми ё бизларми? Мазасини сен тот-да, нима қилишингни бизлар билайликми? Ё бунисини ташла, ё унисини”, дебди. Расул иккаламизга ҳам унча яқин эмас, аммо отам замонида қурилиш ташкилотининг ётоқхонасида бирга яшаганмиз, бу аҳволига ачинамиз, ёрдам бергимиз келади—шуни муҳокама қиляпмиз, фикр билдиряпмиз, фақат бир-

биримизнинг нима демокчилигимизни жуда яхши билганимиз учун, очиқ айтишга эҳтиёж ҳам қолмаган: гапларимиз икковимизга ҳам ёд бўлиб кетган.

Шунга қарамай, мен ҳали ҳам Исрофилни соғиниб бораман, Исрофил ҳам мендан бурунги — ўша Маҳдини излаб келади.

Мусофир жойда ҳамюртларни бир-бирига, уларнинг фазилатларидан кўра, кўпроқ тугилган юрт меҳри яқинлаштиради, ўз элида ёвлашганлари ҳам бегона элда топишиб, ҳатто дўстлашиб кетадилар.

Исрофил билан мен икки хил одам бўлиб чикдик, аммо узоқ,— тунлари ухламай лақиллаб ётганимиз, ҳеч адо бўлмайдиган гурунглариимизни кўшиб ҳисобласа,— жуда узоқ вақт бир кўнгил мулкида елкадош яшаганимиз хотираси тамом айрилишга изн бермайди. Ҳар қанча узоқлашмайлик, бошқаттан яшамаймиз — ўша дўстликни четлаб ҳам ўтолмаймиз, юракдан чиқариб ҳам ташлолмаймиз.

"Ҳеч тушунолмаيمان сени,— дейди Исрофил, энди хотирага айланган дўстлик баъзан-баъзан кўнглимизни илтиб, яна аввалгидай ташна гаплашган вақтларимизда.— ўзингни минг хил нарсаларга боғлаб қўйгансан, худди учиб кетишдан кўрқадигандай. Қанақадир одамлар, қанақадир муносабатлар..."

Исрофилнинг гаплари мени чарчатади, унга ҳам-қасбларим қанақадир одамлар эмаслигини, ўртамиздаги муносабатлар жуда

жиддий ва ниҳоятда заруратлигини тушунтиролмаيمان.

"Анави... ким эди, бўйнини қисиб юрадиган курсдошинг, Абдиқуловми? Ачинаман шу одамга: умрини тўрт-бешта одамни йиқитиш учун сарфлаб юрса! Ўзинг ўйлаб кўр: факультетингда ҳар ким ўз ишини билиб бажарса, Абдиқуловнинг бу уриниши бемаъни бўлиб қолмайдими? Кичкина бир дунёда кичкина одамларнинг бири-бирини кавлаб беҳуда яшаши кулгили эмасми? Сен эса шуниям фожиа қиласан. Ахир, дунёга фақат шу мақсадда келмагансан-ку!.."

Унинг гапларини эшитиб ўтириб ўйлайман: одамларнинг ичида, уларга ёнма-ён туриб, яна қанақасига тамомила эркин, мустақил яшаш мумкин?

Мен тумонатнинг ичидан югуриб ўтолмайман, албатта бировга қоқиламан ё бирови этагимдан ушлайди...

Исрофил шунинг уддасидан чиқади—у одамларнинг устида учиб яшайди.

Ҳеч бир асари жанжал-гурбатсиз, асаббозликсиз ўтмайди. "Нега ёмон кўришини ўзлари ҳам билмайдиган" муҳолифлари жуда кўп, ҳатто "хаммўйқалам" дўстлари билан гаплашяптими, тезлашяптими, билиш қийин, томоги бўғилиб қолгудай баҳслашади, одамга хос жами ҳис-ҳаяжондан бебаҳра эмас, аммо бу туйғуларнинг ҳаммаси уни асосий иши — "буёқчилик"дан чалгитаётган мажбуриятга ўхшайди, гурбатнинг қоқ ўртасида, бўғилиб-қуйиниб, яна буларнинг биронтасини ўзига олмай, гўё пайқамагандай, кўнгли доим озодлиги, эркинлигича қолаверади. "Олишса -

шундоқ - индамай олишсин, олишмаса—индамай қайтаришсин. Нима қилишади мулоҳазаларини тикиштириб. Мен дунёни шундай кўраман, нарсаларни шундай ҳис қиламан. Хоҳласам ҳам ўзгартиролмаيمان. Булар эса менга, йўқ, бу йиглашинг ёмон эмас, лекин, мана, бунақа, бизга ўхшаб йигласанг, янада чиройли чиқади, дейишади! Бир шунақа шеър бор, а? Кулги хунук бўлса бордир, аммо йиги чиройли бўлолмайдими, ҳатто қувонч йигиси ҳам — бу қувончга етгунча тортган азобларни билдиради. Мен эса чизган нарсамда ҳеч йигламайман, шу тўнқаларнинг дардини чизаман, улар эса ўзларини кўрмай..."

Бу қандай куч?

Менда шу йўқ.

"Сенга ўхшаганларнинг ҳаётини мен уч ойдаёқ тўла яшаб, ҳаётдан қарзимни узганман—энди эркин қушман, истаган томонга учишим, ҳоҳлаган нарсамни чизишим мумкин", дейди у ҳазиллашиб.

Менга чин туюлади: у чиндан ҳам олдин яшаган, бир, балки бир неча вужудда таносух бўлиб, одам зотининг турмушини обдон синаб кўрган, Исрофилнинг жисми охир бўлгач, бошқа одам суратига кўчади, балки унинг рассомлиги шундандир, ўзини суратларда ҳам қолдирар,— кейин қиёфасини эслаб юриш учун...

Бир кун эрталаб Исрофилнинг ҳай-ҳайлашидан уйғониб кетдим. Деразадан қарасам, у учта шогирди билан юк машинасидан катта бир картинани туширяпти. Нақ девордай келади, қаерга осаман, деб шошиб қолдим.

Тушгунимча Исрофил картинани машинага суятиб, қўлини белига қўйиб, томоша қилиб турибди. Кўзлари киртайиб кетган.

Картинага тикилиб туриб, бирдан кичрайиб қолгандай бўлдим: ундан бир тоғ силжиб чиқаётган эди, мисоли шундай—сеанс пайтида кинотеатр экранида кўринган тоғ бирдан расмона тоққа айланиб, экранни ёриб, томошабинларга қараб ҳаракатлана бошлаган, залга думалаб тушаётган зил харсанглари экранга туташ супанинг тахталарини бурдалаб, олдинги ўриндиқларга етай деб қолган, залда ҳеч ким йўқ, аммо ваҳимага тўла эди, хира ёнаётган қизил чирок шуъласида ўриндиқлар қаторлари кўркувдан қотиб қолгандай кўринарди.

Болалигимда кўрганим бир кино эсимга тушди: бригада шийпонининг оҳакланган деворида туйқусдан паровоз кўриниб, тақа-тук, тақа-тук қилиб ўқирганча, тўғри устимизга ҳайдади, худди тагида қоладигандай, ўзимизни орқага ташладик, биз тугул катталар ҳам сўкиниб қуйишди: "Ва-ассийнигар! Нақ босаман дейди-я!"

Исрофил чизган манзарага зехн солган одамни шунақа ваҳм босар эди.

Исрофил шундай тушунтиради:

"Чўлда кечаси ёлғиз кетиб боряпсан, бўри йўқ, шогол йўқ,

ҳаммаси қирилиб битган, сенинг арзанда жонингга ҳеч нарса қасд қилмайди, лекин кўрқасан, нимадан — билмайсан. Очиқ майдонда турибсан, бирдан ер қимирлайди, сени қора ваҳм босади, тепангдан кулаб тушадиган уй-пуй йўқ, аммо юрагинг ёрилиб кетай дейди. Бу кўркув ақлингдан ташқарида. Инсоннинг атрофини унга куринмайдиган аллақандай кучлар ғуж қуршаб туради, балки бу куч кўп эмас, битта — табиат, балки табиатда яширинган бир қудратдир? Аниқ айтилмайман. Ярим тунда уйингдан чиқиб, теварак-атрофга, осмонга қара — шу кучни сезасан, қандайдир улуг, муаззам бир қудрат товушсиз гувиллаб тургандек бўлади, қулогинг билан эмас, кўнглинг, туйгуларинг билан эшитасан, бирдан уйингга киргинг, паналаб олгинг келади. Бир хил пайтлари, айниқса, тоғда кечаси кўрпанинг ичида ҳам титраб ётаман, танимга шу куч кириб қалтиратаётгандай бўлади, қанақадир қувонч билан кўркаман. Агар шу кўркувни енгсам, танамдаги титроқни тўхтатсам, табиатга қўшилиб кетадигандай бўлавераман, худди жуда улкан деворнинг тагида туриб, уни пайпаслаётгандай бўлавераман, аммо юмук кўзларимни очолмаётгандай бир аҳволга тушаман. Ўзинг ҳам бир вақтлар шунақа деган эдинг. Сенинг гапларинг эмас, кўп туйгуларинг ҳам менга ўтиб қолган шекилли, қозоннинг қорасига ўхшаб... Майли, бу ҳазил... Лекин мени ҳам сен тушунасан. Манави, чоркунжак экран — бизнинг табиат тўғрисидаги тор тушунчамиз, табиат эса бу тасаввурга сигмайди, унинг чегараларини бузиб-янчиб ўтиб, шуурига ёпирилади...”

Исрофил картинасини фақат менга бир кўрсатиш учун олиб келган экан, менга ёққани, тўғрироғи, кўрқитганидан роса қувонганини зўрга босиб яна машинага орттирди.

Одам боласининг вояга етиши қийин кечар экан. Кейин айтилади: “У-у, қаранг, кечагина бола эдик!” деб.

Умр йигит ёшидан кейин тезлик олади. Ўспирин бола бунақа гапларни хаёлига ҳам келтирмайди, ўспиринликнинг умри жуда узун.

Институтда ўқиган йилларим жуда узоқ кечгандай, ҳар бир куни мислсиз-чегарасиз чўзилиб кетгандай туюлади.

Ўша пайтлари Ҳақбердини ўлгудай ёмон кўрар эдим —

каравотнинг қоқ белида ирkit қора чопонига ўраниб, чордана қуриб оларди-да, бурнини,— кечирасиз-у, ростдан ҳам шунақа қилган бўлса, қандок бошқача айтай,— қанқиллатиб тортгани-тортган эди. Ижирганиб, тишимни тишимга босиб зўрга ўтираман. Гапирсам, баттар бўгиламан,— бурнингга куйдирги чиққур,—ёқмаса, эшитманг, дейди! Кошки, хона каттароқ бўлса, товукхонадай бир каталак— йўталганга ҳам зириллайди.

Ҳатто ҳозир ҳам Ҳақберди билан кафедрада ёлғиз қолсам, кенг ёруг бино торайиб, ўтирган хонамиз икки елкамдан сиқаётгандай, гапни қисқа қилиб, чиқиб кетаман...

У пайтлари Ҳақбердининг ўрнида одам эмас, бир олақарга кўнқайиб олиб, “қаг-қаг” деяётганга ўхшар, худди шу тобда шифтдан гупиллаб қор уриб берадигандай жунжикиб кетар эдим. Ўзи йўқ пайглари ҳатто кўрпаси устидаги алчайиб ётган чопонидан ҳам шу ахмоқона, бемаъни-бетарбия товуш келадигандай, ҳозир енгини силкиб “қаг-ёғ” этадигандай, ёстигининг тагига тикардим, шунда ҳам кўнглим тинчмай, кўрпасига бостираддим, кўрпа тагида ҳам тинч ётмай, эгаси келса, биргалашиб мени хунибийрон қилишга режа тузаётгандай туюлаверарди.

Ёмон кўришда Ҳақберди мендан ҳам ошиб тушарди, куйиб-ёниб, нафаси тикилиб ёмон кўрарди мени. Яхши ҳамки, одамнинг нафрати фақат ўзини ковуради, агар Ҳақберди лаппакбаликқа ўхшаб ўзидан электркувват чиқарса, у билан қўл олиб кўришганимдами, хайрлашганимдами паққос ўлдириб кўярди. Кимнинг меросини бўлишолмаганмиз — билмайман. Тиккама-тикка келиб, бақиринган кезларимизда нега мен уни, ё у мени тушириб қолмаганмиз, хайронман. Ҳақбердининг жанжални ҳеч қачон муштлашишгача олиб бормаслигини, борди-ю, шундай бўлса, чап бериб кетишини энди биламан. Кейин, у пайтлари, жари-ўнгиридан тортиб сим-сиёҳ, фақат юлдузлари бодраб турадиган кечаларигача беҳавотир, ўзимизники бўлган қишлоғимизни янги тарк этиб, нотаниш одамлари, безорилари кўп шаҳарга эндигина келганимиз учунми, ҳаммамиз ҳам ўзимизни ҳимоясиз билиб, мусофирчиликда бир-биримизни қўллашимиз керак деб ўйлаб, бир курсда ўқишимиз, битта каталакда ижарада

туришимизни ҳамма нарсадан, ўзимиздан ҳам баланд кўйиб, хатто фалончиларнинг ижарасида уриш чиқибди, тўрдаги каравотни талашиб, Холмурод Шобердини урибди, қаранг, биз қандай аҳил яшаймиз, деб мақтанар ҳам эдик. Ишқилиб, бир мусофирнинг ўзи билан бирга турадиган мусофир билан чиқишолмаслиги, шерикларидан ажраб, бошқа ижарага кўчиши, ҳамхужраларидан пулини бекитиши, гали келганда, ошхонада навбатдан қочиши, ўз бошича, ҳеч кимга қўшилмай овқатланиб юриши ҳам жуда хунук хисобланар, узундан-узок гийбат, сўқишларга сабаб бўлар, шунақалар чиқиб қолса, кўп ўтмай давралардан четлатилиб, шумшук кўриниб юришар эди.

Бирини биридан баттар уйларда, уйдан ҳам баттар хўжайинларникида яшасак ҳам, стол теварагини гир қуршаган уч ёки тўрт каравотга қанча одам сигиб ўтиришига, керосинкадаги кастрюль қанча гуруч кўтаришига қараб, яқин-яқин ижарагирлар жамланиб, ўтиришлар қилиб турамиз — одам саккиз-тўққизтадан, баъзан ўн бештагача келади.

Ота-онамизнинг иссиққина оғушини эндигина тарк этиб, ҳали кўпчилик жамулжам яшашни унутолмаганимиз, аксинча соғинишимиздан шунақа гап-гаштакларга бир хайит, байрамдай қараймиз, унисидан-бунисигача интиқ бўлиб юрамиз, тўпланиб улгурмаёк бир-биримизга гал бермай, ҳафта бўйи йигилган гапларимизни ховлиқиб, қувонч билан тўкиб соламиз, (зарурати қисталанг бўлиб зўрга ўтирган Тангир чидай олмай, бирдан ташқарига отилади — “Жон жўралар, айтмай туринглар, ғув-в этиб

бориб келаман”. “Э-э шу вақти... Гапнинг белига тепдингиз-да, лекин!” — унинг келишини жим кутамиз, келиши билан яна бошлаймиз), огизларимиз чарчаб, бошларимиз оғриб кетгунча, кечаси уй эгаси келиб шовқин солиб хайдамагунча валақлашамиз, эртаси куни ҳам кеча “гапхона қандай қизиганини” маза қилиб эслашамиз. “Замонамиз қаҳрамони”ни янги ўкиб, Печоринга ўхшамокчи бўлиб юрган кезларим, ўтиришнинг бошларида ўзимни жуда-жуда зериккан, бепарво, совуқ тутишга тиришаман, гап қизиган пайтлари ичимдан потраб чиққан кулгуни зўрга босиб, лабларимни қимтиб оламан, аммо

сал ўтмай, печоринчилик тамом ёдимдан кўтарилади, энг зўр ҳангомани ўзим айтаётгандай, ҳамманинг диққатини қаратишга тиришиб, томоққа зўр бераётганимни билмай қоламан.

Кечаси кўп гапирганимдан калла карахт, оғзим қуруқшаб, деразадан юксак орзуларим туманида хира йилтираётган юлдузларга термилиб, "нақадар зерикарли, нақадар зерикарли-я...", деб ўйланиб ётаман...

Якшанба кунлари эрталабдан ўзимни зерикшига мажбурлайман, бугун ўтиришга қатнашмайман, деб аҳдлар қиламан, аммо вақт пешиндан огиши билан кўкрагимда тўполон кўтариб, томогимни қитиклаётган, лабларимни кечкурун айтар гапларимга шайлантираётган туйгуларга бас келолмай қоламан...

У пайтлари мустақилликдан кўра, ҳаммага ўхшашга, ҳамма қатори фикрлашга интилиб, ўзимизни тўдага урар, янги ҳаётга, янги нарсаларга ташна бўлсак ҳам, янгилик изламай, йўлга чикмай, гуж яшашни яхши кўрар, дунёни бир-биримизсиз фикр қилолмас, шу чагир-чугурнинг ичида Ҳақберди икковимиз ҳам ярми қизил, ярми кўкка бўялган коптоқдай, чирмашиб, келажакка думалаб келаётган эдик.

Мана, Ҳақберди, Тангир, Ҳасанбой, Сувон, кўк бўёги олапес тўртта қаравот, лиқиллоқ-омонат стол, бурчакда милтираётган керосинка, устида битта мусулмони гиш—уйни шу билан иситамиз, Ҳақберди ўша қора чопонда, олақаргадек қўнқайиб, бурун нагмасини бошлаган; Сувон — қори — кўрпадан фақат консепт ушлаган қўли чиқиб турибди, ҳар замонда кўзи шифтга бакраяди, кейин юмилади—пичир-пичир қилиб ҳозир ўқиганини ёдлайди; Ҳасанбой столга мук тушиб, доимгидай илжайиб, китобга чизиб ўқийди — чизмаса, калласига кирмайди; Тангирбой — худонинг эрка талабаси, ётиб уйқуни уряпти, гоҳо Ҳақбердининг бузук қарнайдан уйғониб кетади-да, “Э-э-э” деб яна бошини кўрпага буркайди, оёғи очилиб қолади, оёғининг бармоқлари узун-узун, қийшиқ...

Ташқари совуқ, кеча қор ёққан, изгирин. қамалиб ўтирибмиз. Дафтарга термиламам, Ҳақбердининг бурни бошимга қамчи тушгандай таъсир қилади. Тушлик қилиб олгандан бериёқ икки марта

айтишиб олдик, ҳозир дунёдаги бор ёмонликни ичига жамлаб, ҳаммасини менга тилаб ўтирибди. Менинг кайфиятим ҳам уникидан қолишмайди. Ўзимча ҳар хил воқеаларни тўқиб, ундан ўч оламан. Мана, у битта жонон қиз билан ёнма-ён кетаётганда, қиз эсидан чиқиб, бурнини тортиб юборади, қиз унга: “Қо-оч-э ислиқи!”, деб

қарайди, Ҳақберди мулзам бўлиб қолади. Лекин жонон қизни унинг ёнида юргизишдан қизганиман. Ҳақберди домлаларнинг олдида... Падари қусур, кўпчиликнинг ичида сира бунақа қилмайди-да! Ҳаммасига менинг иккита имтиҳондан ҳам “беш” олиб, бу куйканакнинг зўрга “тўрт”га илингани сабаб... Ҳақберди Жамиланинг қўлини ушлаётди... ўзиям Жамиланинг қўллари картошканинг ўсимтасига ўхшайди. Ўл-а, бу кунингдан, дейман. Курсимизда, отаси занжими ё онаси кўмирхонада тугиб қўйганми, Жамила деган қопқора, пастаккина бир қиз бор. Қиз зотига қирон келгандай, Ҳақберди шуни яхши кўради, шуни гапирса, огзи сув очади-ей, аммо яқинига ҳам йўлай олмай, бир чақирим узоқдан хуркиб қарайди, яна “Эҳ-х,— деб жўмрагини чўзади, чўччайган лабининг устидаги сарриш туклари тикқаяди,— шу қиздан бир муччи олиш насиб қилармикан бандасига! Вой-эй!” Эртагаёқ шунинг кўзи олдида атайлаб, бандасининг насибасини намойишга кўрсатмасамми, деб ўйлайман, аммо Жамиланинг огзини ўпаётганимда “Вий-й”, деб чийиллашини кўз олдимга келтириб, ҳафсалам ўлади. Овозининг ёқимсизлигини!.. Шунинг нимасига учган. Ўл-а, илиқишмай!..

Шу пайт кимдир деразани тиқирлатиб чертади. Ҳасанбой ялт этиб менга қарайди, Ҳақберди эса ҳозиргина кўнглимда кечган ўйларни билиб тургандай, узиб олади: “Одам эмас шулар, ичида қурти бор-эй! қахратонда пишириб қўйибдимикан?!” Сержўра боламан, бири келиб, бири кетиб туради, Тангирнинг чопонини елкамга ташлаб, кўчага чиқаман, дарвозанинг тирқишиданок Шоди аканинг катак пальтосини таниб, қувонаман. Шоди ака бир саломлашиб ўтишга тўхтагандай, киришга тайсаллаб туради, уни куч билан ичкари тортаман.

Ҳасанбой мулойим илжаяди, Сувон — ўқишдан қутулганига хурсанд — кўрпасини тепиб отиб, сакраб туриб, Шоди акани кучоқлаб силкий кетади, Шоди ака: “Ў-ў, жиннимисиз!” дегандан

кейин уни қўйиб, Тангирни кўрпа устидан гупиллатиб солади, бу ҳам етмагандай, тепасига ўзини ташлаб юборади, Тангир уни кўрпага қўшиб икки оёқлаб тепади, у кети билан столга урилади, Ҳасанбой чакқонлик билан чойнакни ушлаб қолади, Ҳақбердибой керишиб, қўногидан тушади...

Сал ўтмай, стол устида нон, қанд пайдо бўлади, Тангир товукқа дон сочгандай, майиз ташлайдн. Керосинка устида чойнак жигиллайди.

Гапимиз унча қовушмай, эртадан кейин бўладиган имтиҳон, домланинг қандай олиши ҳақида эзмаланиб ўтирамиз, Ҳақберди менинг бунисидан ҳам "беш" олишимни ерга уради: "Иккита "беш"дан кейин ким ҳам "тўрт" кўярди? Давомат учун "аълочи" чиқариш керак". Чой дамланиб, баданга иссиқ ўтгандан кейин, гап қизларга кўчади. Биз билан олти ой ҳам ўқимай, оти ёмонга чиққан, илинган билан юриб-юриб лип этиб эрга тегиб кетган Султонни гийбат қиламиз, Ҳасанбой танглайини чўқиллатади, Сувон ишшаяди, Тангир: "Бир йиглаб кетганинг ўрнига кирганда шу ҳам", деб сўкинади Ҳақберди кўзлари ўйнаб: "Шаҳарнинг қоқ ўртасига олиб чиқиб,

одамларнинг кўзича, панкилллатиб отиб ташласанг бунақаларни!", дейди, ўзини танимасак ҳам, Султонга чув тушган ўша йигитга жўр бўлиб ачинамиз, Шоди ака ерга қараб, босилишимизни кутади... Бирдан Шоди аканинг олдида бефаросатлик қилганимизни англаб, гапни адабиётга буриб юборамиз. Ҳасанбой Шоди акадан: "Ит— вафо" деган қисса ёзаётган эмишсиз, ростми?", деб сўрайди. Шоди ака юзига сирли тус бериб: "Эски китобларни бир қарашим керак", дейди. Ҳақберди чимирилади. Ҳасанбой Шоди акадан агар қиссаси босилса, неча пул олишини сўрайди-ю, Сувон гуруллайди: буларнинг қишлоғи Тошкентга бир шоир етиштириб берган экан, шунинг Сувонга айтишича, "бети тўла" китобнинг ҳар сўзига уч тийиндан эмиш! Тангир ажабланади: "Шунча камми?" Сувон ҳисоблаб беради, Тангир баттар ажабланади: "ўҳ-ў! Шунча кўпми? ўзимиз ҳам кунига икки-уч юз сўмлик гап гапирар эканмиз-да, а? Шу гапларни ёзсак? Ҳасанбой Сувондан "Шеърга-чи?" деб сўрайди-ку! Сувон биз

билмайдиган гапларни билишидан тоза шишади: “Газетада босилса, каторига қирқ-эллик тийин, китобдагисига етмиш тийиндан!” Бирдан Ҳақбердининг кўзлари ўйнаб қолади, мактабда шеър ёзганини айтади, битта, дуторга багишланганини ўқиб беради:

Эшитиб хонишларингни мен

Тушунолмамай бўламан ҳайрон:

Бир жуфт оддий торингдан чиққан

Куйинг бунча дилрабо, жонон?..

Ҳасанбой “Ў, уккагарнинг боласи!” деб юборади, мендан бошқа ҳаммаси лоп этиб ичимизда тирик шоир пайдо бўлганига қувониб кетади, мен ўртанаман, Ҳақбердининг лаблари сўлжаяди, энди “Ям-яшил” деган шеърини ўқийди, бунисида яйлов ҳам, осмон ҳам, елиб бораётган чавандоз, ҳатто унинг арғумоги ҳам ям-яшил бўлиб, Ҳақбердивойнинг туйғулари ҳам “мовий-яшил маъвода” учяпти экан.

Тангир жўшиб, Ҳақбердининг елкасига қокади: “Шундай талантни ичингизда бижгитиб юрибсизми!” Тангирнинг бу тарзда оғиб кетиши менга сал ботади, биз билан яшаб турган бир писмиқ, бурнини шунақа хунук тортадиган бир китмир тўсатдан шоир чиқиб қолса, одамга алам қилар экан. Яна огзидан чиқаётган гапларни қаранг: “арғумоқ”, “сарбаланд”, “яшил уммон”, “тотли дамлар”, “сарсари еллар”, “маъвода”. “Маъвода”сини мутлақо билмас эканман, Ҳасанбой сўраган эди, Ҳақберди: “Масканда дегани” деб тушунтирувди, ичимда роса мулзам бўлдим: мен “мабодо” сўзи шеърда шунақа —“маъвода” ёзилади, деб ўйлаган эканман, худо бир асраб қопти: Ҳасанбой сўрамаса, “Шуни “мабодо” тўғри деб ёзса бўлмайдими, китобий жимжима ҳақиқий поэзияга ёт”, деб санчиб олмоқчи эдим.

Тўсатдан Сувонбой қарсиллатиб газал ўқиб ташласа бўладими! Ёпирай, кесакдан ҳам ўт чиқиб қолди-ку, деб анграйиб бошловдик, йўқ, хартугул Чархийникини ёддан айтибди.

Шуниси маълум бўлдики, мендан бошқалари ёзув-чизувга аралашган экан: Ҳасанбой мухбир, хабарлари район газетасида босилган, Тангир ҳикоя ҳам, шеър ҳам ёзган кўп қиррали ижодкор, Сувон мактаб кечаларида шеър ўқиган. Йунилган таёқдай куп-қуруги

Ўзим...

Бирдан гапимиз бир сакраб бу йилги қорга, сўнг шундай қорда қўй боқадиган чўпонларга, айна шу пайтлари қўйга қирон келтирадиган бўриларга ўтиб кетади. Отаси чўпон, ўзи чўлик бўлиб кўрган Тангир гапириб яйрайди, менга “сарт” деб тегишади, шу пайтгача тирик бўрини кўрмаганимга қулиб, мен “сарт”ни чўлда “эшшакдай-эшшакдай” бўрилар борлигига ишонтиришга уринади, унга Ҳақберди қўшилиб,— у ҳам даштлик,— мени лақиллатишга чоғланади, уларнинг ёлгонини эшитмаганга оламан, бунақа тортишувлар кўп бўлиб, охирида ҳамиша ўзим ютганим учун, киприк қокмай уйдирма тўқишга ўтаман: “сувда сузадиган, ҳавода учадиган, филларни ютиб юборадиган бегемотларни” телевизорда кўрсатишганини айтиб, Шоди акага имо қиламан, Шоди ака босиқлик билан “бўлиши мумкин”, деб қўяди, Тангир содда бола — лаққа тушади, қизиқади, лекин илгари ҳам кўп марта шундай ангда қолганидан, ўзини ишонмаган кўрсатади. “Қўй-э, роса опқочасан-да”, дейди-ю, давомини эшитишга шошилиб туради, Ҳақберди истехзо билан: “Қайси эшиттиришда, қачон кўрсатди, числоси, числоси?”, деб ўсмоқчилайди. Сувон бунақа гапларга кўп ҳам ақли етмаганидан: “Шундай денг, э-э, шундайми...”, деб ишшайиб ўтиради. Ҳасанбой ёлгон гапираётганимни билиб турса ҳам, индамайди. “Гурунг зўр бўляпти-да”, деб илжаяди — бечора, бизникида сигинди, бир жой топган экан, жуда нобоп, совуқ, йигма каравотини елкалаб ялиниб келди, сиқилишиб жой бердик, энди биронтасига сал мундайроқ гапирсам: “Кўтар кўрпангни! Қури!”, деб юборишимиздан чўчийди, жилла курса кўкламгача, кунлар исигунча, ё биронтамиз ётоқ-потокқа ўтмагунча, илжайиб чидайди. Ҳасанбой келганидан бери Ҳақберди мени сиқиб чиқариш пайида, ҳатто деразадан совуқ урадиган каравотини унга бериб, ўзи менинг жойимга ўтишини ҳам ваъда қилган, аммо Тангир мен тараф, Сувонга эса бари бир...

Одамнинг ҳаёти тез ўзгарар, олдинга ё орқага кетар, ўзи ҳам ё яхшиланар, ё паст тушар, аммо феъли бирдай тураверар экан, мен буни Ҳақбердида кўрдим, ҳали ҳам ўша-ўша, фақат биқиниб олган...

Ҳозирлари дарсимда санама-растадай тизилишиб ўтирган

қизларга, дадил-дадил йигитчаларга қараб турсам, гўё булар ўсиб кетгандай, ўзим эса уни хануз ўша биринчи курсдаги содда ўспирин, болалигим ҳозиргача этагимга ёпишиб юргандай туюлади...

Битта мен эмас, ҳарбийни битириб келган ва ўқишга уч-тўрт марта думалаб илинган каттароқ йигитларни айтмасам, қолганимизнинг қизлар, севги ҳақидаги тасаввурларимиз беш-олтита китоб билан “Сангам”га ўхшаган фильмлардан узоққа боролмас, курсдош қизлар билан ҳатто кечалари бирга сайрга чикқанда ҳам, кўнглимизда минг турли эҳтирослар жўш урса ҳам, буни бирон сўз, бирон ҳаракат билан билдиришга юрак

бетламас эди. У пайтлари қизлар—маъбуд, бўса—илоҳий! Севадиган қизимизни ўзимиздан жуда устун қўйиб, кейин ёнига йўлашга чора тополмай юрар эдик. Тангир Гулчехрани ким қанақа баландда тасаввур қилганиданми, икки йил ўпкасини қўлтиклаб чопиб, охири, учинчи курсда уни “қўлга киргизганида” ҳафсаласи пир бўлиб, шундай деган эди: “Қўлини қайириб, бошини бурганига қўймай, мана, мундай қилиб ўпсам... Жўра! Шўртак бир гўшт! Лаъл лаблар дейишади яна! Бетимга тарс этказиб соп қолди. Э-э, бор-э, дедим... Фирт ёввойи-ей” Кейин у ҳафта сайин ўпишишдан тотли-тотли там топа бошлади-ю, ҳар учрашувдан кейин Гулчехрани “ташлаб”, мен билан: “Энди олдига борсам, одам дема мени! Қўлни ташла: битта коньякдан!” Кейинги учрашувдан бўғриқиб келади: “Коньяк олиб келардим-у, пул йўқ, жўра”, деб гўлдуради. Битирар йилимиз, қишда Гулчехраларнинг хонасида устларидан қулфлаб ўтиришган экан, Тангир ҳадеб ёпиша-верганми, Гулчехра жажли чиқиб: “Қанага ўхшаб сўраверасиз, шундан бошқа нарсаниям биласизми?” дебди. Тангир эси тескари бўлиб, менга келди: “Мен уни яхши қиз деб бошимга кўтариб юрсам... гапини қара!” Бирон ой—то яна Гулчехра билан топишгунча, фигонидан тутун чиқиб юрди. Гулчехра ҳатто жўрага ҳам айтиб бўлмайдиган нималаргадир ўргатиб олдим, Тангир вазмин тортиб қолди, ўрталаридаги гап-сўзларнинг тафсилотларини мен билан ўртоқлашмай қўйди; “Гулчехрасиз яшолмайман”, деб юрган ошиқ, дипломни ола жуфтакни ростлади.

Лекин бу савдоларга ҳали бор.

Ҳозирча Ҳасанбой шундай орзу қилади: “Агар ўзим яхши кўрган хотинни ололсам, уйдан чиқмайман, устимиздан қулфлаб оламан”.

Сувон ўзини баланд тутиб, масхараомуз: “Ҳий-йа, хўроз!” дейди.

Тангир эса босиқлик билан: “Насиб қилгани бордир-да”, деб қўяди.

Камина эса, ўзимга биронтасининг мундайроқ қарашига ишонмасам ҳам, қайси билан юрсам, деб бош қотираман...

Курсимизда чиндан ҳам яхши қизлар кўп бўлган экан, аммо ўзимизга ишнолмай, эпини топиб гапиролмаганимиздан, “Э-ҳа, битиргунимизча булар қариб қолади”, деб пуф сассиқ қилиб юрганмиз. Очигини айтганда, қизлар ҳам бизни писандга илишмайди, кўпроқ юқори курсдаги кийинишни кийиб қўядиган йигитларга кўз сузишади. Бирда-яrimi билан дўстлашганимиз шу дўстлик билан севги ўртасидагн тўсиқдан хатлаб ўтолмай хуноб. Гапирмай деса, бу юриши мужмал, гапириб кўрай деса, бундан ҳам маҳрум бўлишдан кўркади.

Флотдан қайтган Мавлон ака “популярний” деган сўзни курсимизга ёйиб, ўзимизча тилимизга мослаб олдик, маъноси шундай: қизларни гапга солиб, кулдиришни биладиганимиз — “популяр йигит”, оти тез-тез тилимизда айланадиган қиз — “популярка”. Сувон ҳисобда йўқ, қизлар унга, у қизларга қарамайди, чунки унаштирилган, ўша томонлардаги галати одат бўйича, “қайликка бориб” юради, Тангир “сал популяр”, Ҳақберди шўртумшук “нўл

популяр”, мен эса “анча популяр”ман, аммо Ҳақберди: “Маҳдига ўхшаб қурукдан-қурук хотинларнинг холаси, қизларнинг дугонаси бўлгунча...” деб рангимни чиқармайди, падари қусур, тили ёмон, аммо тўгри сасийди.

Кейин, ўзимиз сезмаган ҳолда, аста-секин улгайиб, ўзимизни тутишни, кийинишни, қизларга муомалани ўргандик, бизга устунлик қилиб турган юқори курслар битириб кетиб, қизларимиз эътиборида фақат ўзимиз қолдик, ҳатто баъзиларимизга улар тутилган буюмдай, оҳори тўкилгандай кўриниб қуйи курслардаги “свежий” қизлардан битта-битта топиб олдик, “муччи-пуччи” деган қишлоқи гапларни

гапирмай қўйдик.

Лекин ҳали бу гапларга икки-уч қовун пишиги бор.

Ҳозирча Сувонни ўртага олиб, минг алдов билан “қайликқа” борганда нималар бўлганни айттиришга уринамиз. Бу хумпар ҳам қайси жўраси билан боргани, янгасини қандай чақиргани, қайлиги кутаётган уйга ўтаётганда қанақа кучук қувлаганини ошириб-шишириб ҳикоя қилади-ю, бизга энг қизиқ жойига келганда: “Багини айтиб бўмайди”, деб ишшайиб ўтираверади, илло авраимиз, ёрилмайди.

Лекин Шоди ака келган куни ундан уялиб, бунақа мавзуга ўтмаймиз, суҳбат маданийроқ кечади.

Ҳар хил таъсирланаётган битта кўнгил бўлиб ўтирибмиз.

Фақат Шоди ака гўё ичидан огир бир сир-синоатни чиқариб ололмаётгандай, тўлгана-тўлгана гўяндалик қилади,

"Ў-ўв, жўралар, сизларга сабр, менга тўзим, сизларга умр, менга ёш берсин, даврамиз тўлиб юрсин, муродларингдан айирмасин, жўралар-ов, бошладим, бошладик, ха, эшитганнинг умрига барака!

Хў-ўй, юрган бир бола эдик, энамизнинг оппоги, отамизнинг оппоги, темирқанот полапон, кўзлаб учдик, катта шахарнинг тор хужрасига келиб тушдик, биримиз биримизнинг нафасимизни искаб турибмиз, кенг дунёни, кенг дунёдаги кенгкўнгил одамларни, кенгкўнгил одамлар орасида одамнинг кўнгли кенгайиб юришини, ўзимиз ҳам шу кенгликларга бораётганимизни билмай, жўралар-ов, димикиб ётибмиз, ў-ўв, ўша кунларга чиқишни ўйламаганда, димиққанимизни қайдан билардик—ҳа-ё, насиб!

Жўралар-ов, кулоқ беринглар, хў-ўй, бу дунёнинг бир чинини сўйлаяпман, бир ёлгонини, ёлгоним — чин, чиним — ёлгон,— эшитган кулоққа бовли, кулоқ берганлар айтсин — қайсини сўйладим?..

Жаброилдан сўрабдилар, нега яхшиларни оласан, деб, Жаброил уларни Боги Эрамга бошлабди, асоликка бир огоч танлаб беринг деб, сўраганлар бир тик ўсган ниҳолга болта урибдилар, Жаброил айтибди, ҳамма яхшисини олади, деб,—жўралар-ов,—сўраганнинг жавоби ўзида экан...

Хў-ўв, дўстнинг тўйига борманг—ўзи есин, кулганида борманг — ўзи кулсин, бахтини берманг — ўзи топсин, осмонга чиқса, тортманг — ўзи тушади, йиқилса, қараманг—ўзи туради, ярасини силаманг — ўзи битади,

жўралар-ов, ёлғизни йўқловсиз қўйманг, ёлғизлик — тузалмас дард, дўстнинг дардини олинг — ўзингиз тузаласиз, одамзод дунёга бир-бирини йўқлаб келади, йўқламаса келарми-ей, келган одам келганини хабар қилиб йиглайди, кетган одам кетганини йиглаганлардан хабар билиб ётади, келганнию кетганни мустар қўйманг, иккови ҳам ўзингиз — келган эдингиз, кетаб боряпсиз-эй, ў-ў, одамзоднинг йўли узун, ўнқири кўп, чўнқири бор, якка юрманг, жуфтдан келдингиз, жуфт топинг, сўрагандан сўрайдилар, берганга берадилар, кетаётгандан келадилар, мурудингиз — ўзингиз, ўнгга юриб изланг-а — ўзингизга борасиз, чапга юриб изланг-а — ўзингизга борасиз, огайнилар, кўнгилни кенг тутинг, Шу кенг дунёси — ўзингиз.

Ў-ўв, жўралар, кулоқ беринг, ўнгга салом бераман — чапдан алик келади, дунёсининг чапи — ўнг, чапга салом бераман — ўнгдан алик келади, дунёсининг ўнги — чап, осмонига тиклаб боқдим — турган еримни кўрдим, жўралар, одамни туккан еридан айирмасин, ё насиб, туккан еримиздан олган тупрогимиз рост бўлсин, алқисса — яшайдиган жойимиз чаман одамзор экан — тўп гулдан товланиб ўсиб турибмиз...

Ў-ў, жўралар, дунёсида бир меҳмон эдим, Асқартоғнинг этагида мудраб ўтириб эдим, ташвишхонамни дову дастгайи билан елкамга елкалаб, қулогимга бир товуш келди, етмиш икки томиримга етди, тур, деди, ирғиб турдим, тур деганнинг ўзини кўрмадим, жўралар-ов, эшитганимни айтяпман, эшитганимга эргашиб боряпман...

Йўл бошлайин, жўралар, ҳа-а, йўл тортайлик, Асқар деган тоғларга! Тоққа чиққансизлар-ай, тоғни кўрмагансизлар, кўнглингиз тоғ бўлмаса, тоғни қайдан кўрасиз-ах! Тоғни севмаганлар қолсин шу ерда, тоғни билмаганлар юрсин Асқарга! Ҳе-ей, устига чиққанда гафлат босмасин, ўнгига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, чапига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, орқага қараб кўрсин — тоғу

тошни кўради, олдига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, осмонини бир кўрсин-ей — ўзи турган бўлади, жўралар-ов, баландда туриб ҳам ўзини кўрмаган қанча, пастда юриб ҳам баланддан қараётган қанча, жўралар, дунёсининг усти паст, пасты—уст-ов, одамзоддан баланди йўк, ўша баландларга ўлмай етайлик, умидимизни етим қўймасин, одамзодга азобидан баланд сабот берар экан...”

Шоди ака атрофига тўртта кўзани қўйиб олган морбоздай муқом қилиб сўйлайди, қошлари, кўзлари бир зум ҳаракатдан тўхтамайди, биз—тўрт лақма, чопоннинг ичидан бўйнимизни чўзиб, Шоди ака имо қилган томонларга аланглаймиз, чапга салом берса — чапга бошимизни бурамыз, ўнгдан алиқ олса, ўша ёқда одам бордек, ўнгга қараймыз, ув тортиб хўй-хўйлаган пайтлари галати бир енгил ваҳмда баданларимиз жимирлаб кетади. Шоди ака биз билмаган, эшитмаган буткул бошқа бир дунёнинг ўнгу чапи, ости-устини таърифлайди, бир сир-синоат, телба сезимлар тўлқинига тушиб олган.

Биздан бир курс юкорида Рўзиқул деган курашчи бола ўқирди. Дароз, бадани бўштоб, корни ҳам анча туртиб чикқан, бурни пастга солинтирилган

бошмалдоққа ўхшар, полвонлик сиёғи йўк, лекин икки йилдан бери кураги ерга тегмаган эди. “Бу — бир палакат, жинниси бор, курашда шу жинниси келиб, енгиб беради”, дейишарди. Унинг курашига тўп-тўп бўлиб борамиз. “Ана, мана, жинниси келяпти”, деб жон ҳовучлаб ўтирамыз. Тўшакнинг нарёгидан ҳар оёғи йўнилмаган болордай, нақ Аҳраман девнинг ўзи мўйлов бураб чиқиб келади, бу томондан эса ҳалпиллаган иштонини кўтариб қўйиб, зинкайиб Рўзиқул бораверади, бел ушлашади, Аҳраман дев сиқимлаб ўзига тортганда, Рўзиқулнинг чайир оёқлари дир-дир титрайди, бир-икки айланишгандан кейин Аҳраман дев “Хў-ўф!” деб хитоб қилади-да, Рўзиқулни ердан узади, кўтариб уради, аммо Рўзиқул тўп этиб оёғида ўнг тушади. Яна бел тутишади, Аҳраман дев “хў-ўф!” деб наъра тортиб, яна Рўзиқулни кўтаради, аммо боягидай кўтариб уролмади, Рўзиқул оёқлари билан Аҳраманни акашакдай чирмаб, қотиб тураверади, зўр берганидан Аҳраманнинг кўзлари олайиб кетади. Рўзиқул қалтирайди, бирга думалашади, Рўзиқул унинг тагидан

мушукдай сирғалиб чиқиб кетади, яна думалашади, кураш ҳаками уларни ажратади. Энди Рўзикул худди курашни ташлаб кетаётгандай тўшак четига келади, Аҳраманга томон ўгирилиб шум тиржаяди, худди куй бошланишини кутаётган раққосдай кўлларини кериб кўтариб, бармоқларини пастга солинтиради-да, бирдан ингичка, чинқирок, одамни сескантирадиган гайритабийй овозда “Ҳий-йа!” деб қийқиради елкаларини ўйнатиб, қийпанглаб Аҳраман девга қараб бораверади,— “жинниси келгани”, яъни жунуни кўзигани шу, жунуни кўзиса, унга одам зоти бас келолмас эди,— тўғри келиб Аҳрамаяга чил беради, Аҳраман гуппа учиб тушади, кўзларининг пахтаси чиқиб яна Рўзикулга ёпишади, Рўзикул хиййа-ҳаййалаб яна чил беради...

Рузикул талай мусобақаларда қатнашиб ютиб чиқди, шу, эсимда йўқ, Ўзбекистон чемпиони бўлган эдими, бўлмоқчи эдими, яна бир жунуни очилиб қолди — полвонпақирнинг қўли эгри экан, ўгирлик устида қўлга тушиб, қўлга туширганни уриб, ҳайдалиб кетди.

Лекин жунуни борлиги рост, у йикитган полвонларнинг келбатини кўрган одам бунга шак келтиролмас эди.

Шоди аканинг баданида ҳам Рўзикулнинг жунунига ўхшаган нимадир бор эди. Алдармиди, рост айтармиди, нега шуларни ёзмайсиз, десак, ёзолмайман, чунки фақат шундай - сизларга ўхшаганларга қараб сўз бошлаган пайтимда келади калламга - бирдан кўнглимга ваҳий тушади, шуларни анавиларга айт деб қулогимга пичирлаб туради, айтиб бўлганимдан кейин кетади, ҳамма гапни ўзи билан олиб кетади, каллам бўм-бўш бўлиб қолади, дер эди.

Ваҳийнинг қай вақтда келишини ҳам биламан, дер эди, аввал кўкрагим куюшиб, ҳаво етмаётгандай бўлади, демак - яқинлашяпти, шу вақти деразага қарайман, шунда бюиламан - келдим, йўқми, йўли ойдинлашади, гара деразадаги ҳар бир чизикни, ҳар бир бурчакни, ҳатто анави бурги билан тешиб, чўп қоқилган жойигача аниқ, донадона кўрсам, шу кўрганламимнинг

ҳаммаси бир-бирига уланиб, бирикиб, битта нарсага ўхшаса - бўлди - келди! - каллам тиниқлашади, ичимдан бир нарса кўтарилиб чиқади, кириб улгурган бўлади-да, кейин чиқади, айтмоқчи бўлган гапларимни биров шивирлаб тургандай кўнглим диркиллаб кетади...

Баъзи пайтлари эса бизни қойил қолдирганидан талтайиб, айтганларимни қозога туширсам, кучи йўқолади, ҳамма гап - товушимда, буларни ўқиган билан биров бир нарса англолмайди, ўзим гапириб беришим керак –ҳамма тилсим ўзимда, деб кўяр эди.

Атайлаб шундай қилармиди ё ўзи ишонармиди, ҳозир ҳам тушунмайман, Шоди ака аниқ-равшан нарсалардан ҳам доим бир сир-сабаб кўрар эди. Ҳатто бошининг оғришини ҳам ота-бобоси, аждодларининг шажарасига олиб бориб тақар эди:узоқ ўтмишда, нодиршоҳми, ундан бошқасими бостириб келганда ўн олтинчими, ўн еттинчими авлод олдинги бобоси жангга чиқиб, бошидан қилич еган экан-у, ўша жароҳатнинг оғриги Шоди аканинг бошида қўзгалаётган эмиш, чунки ўша бобокалони қилич теккан захоти ўлган бўлиб, оғрик яшамай қолган, ҳар бошланган нарсанинг охир топишига кўра, келиб-келиб энди қўзгалаётган эмиш.

"Ўнинчида ўқиётганимда ўша бобом тушимга кирган. Тушимда катта бир тошойнанинг олдида туриб, четидаги ўйма нақшларни томоша қилаётган эканман. Бирдан ойнанинг ичидан: "Шодибек, ўзингни бир кўриб қўймайсанми?", деган мулоим товуш эшитилди. Бундай қарасам, ойнада, не кўз билан кўрайки, салла-совут-қалқонда ўзим турибман, бошим яланг, салла йўқолиб қолди, пешанамнинг манави ерида бир энли, қип-қизил қони шўргалаб турган жароҳат - қиличнинг изи! Бақириб юбордим. Уйғониб кетибман. Нариги уйдан энам чопиб келди. Сув ичирди. Пешанам зирқираб оғриётган эди. Шу-шу, миям санчадиган бўлиб қолди. Аслида, ойнада ўзим эмас, ўша - неча юз йил бурунги бобом, айти шу бошидан қилич еб ўлаётган чогида кўринган экан. Бунинг ҳеч ажабланидиган жойи йўқ. Оламдаги ҳамма нарса наслдан наслга ўтади, такрорланади, суяк суради. Мен отамга ўхшайман, отам - бобомга, бобом ҳам отасига, шу тахлит давом қилса, кетаверса, табиатнинг ўша қадимда яшаб ўлиб кетган бобокалонимизни менда такрорлаган бўлиши ҳеч гап эмас, кўнглим ёмоли нарсани сезади, мениям ўша оғрик олиб кетади-ёв..."

"Сизлар кўп нарсани тушунмайсизлар. Мана, ҳадеб Султонни сўқасизлар. Лекин унинг нимага шу аҳволга тушганининг тубини ўйлаб кўрмагансизлар. Аслида, Султонда гуноҳ йўқ. Ҳамма иллат -

аждодиди: ё онаси, ё бувиси, улар ҳам тоза чиқса, ё она томонидан, ё ота томонидан уругида қайси бир асрда яшаган бирхотин бузук бўлган, оқибатини ўйламай бузуклик қилиб қўйган. Энди ўша бузуклик кейинги авлоднинг қонига ўтиб қолганда, тинч юриб-юриб, охири, Султоннинг баданида уйгонган. Султон пгўрлик буни билмайди, эркалар билан ётиш ўзимга ёқади, деб ўйлайди, аслида, уни шу иллат чақиради, шунинг қўлидабир ўйинчок, уни енгиш мумкинлигини хаёлига ҳам келтиролмайди, сеҳрланган. Энди бари бир,

унинг биронта боласими, неварасими, баданига эрк берса, бўшлик қилса, бузук бўлиб қолади. Битта матал бор: карвон кечувдан ўтаётганда битта туя сувнинг ўртасида тўхтаб қопти, туякаш ҳарчанд урса ҳам жойидан қимирламабди, шунда карвонбоши — кўпни кўрган кекса туякаш экан,— ёш туякашга урма, пешоб қилсин, бўлмаса, юрмайди, бунинг онасининг онасида шунақа одат бор эди: ақлсиз ҳайвон, доим шу кечувда сувнинг ўртасида тўхтаб пешоб қиларди, боласи бунақа қилмаган эди, неварасига ўтибди, уругида бор экан-да, дебди. Энди, жўралар, туякарвоннинг йўли юз йилда ҳам битта бўлиб тураверади, одамзоднинг юрар йўли кўп, яхши эркакка тушса, Султондан ҳам яхши хотин чиқиши мумкин, аммо иллат қолади...”

"Мана, яшаяпмиз, ўқиб ётибмиз, мустақил бўламиз, деб ўлиб-тириламиз, феъли-хўйимизни фақат ўзимизники деб биламиз, лекин мундай танамизга ўйлаб кўрсак, бир хислатимиз отамиздан, бир хисла-тимиз бобомиздан, уларга ҳам ўзидан олдинги ота-боболаримиздан ўтиб келган. Бир хил зўр одамлар бўлади, гавда кетворган, важоҳат қоплондай, отаси ҳам, бобоси ҳам полвон ўтган, аммо ўзи шу сохт-сумбат билан ўлгудай кўрқок. Нимага шундай? Сабаби жуда оддий — ота-бобосидан бурунги аждодларидан би,онта одам кўрқок бўлган, кўрқоқлик буларнинг гурурига кириб қолган-да, келиб-келиб шу одамнинг қонида уйгонган, гавдасига қарамаган. Эндн, сизлар ҳаммаси олдинда бўлган бўлса, қайтарилаверар экан, деб ўйламанглар. Одамзодга ирода, чидам, манави калла нима учун берилган—тўғри яшасин деб! Демак, жўралар, одам тоза яшаши, иллатга бўй бермай, ёмон ишлардан ўзини тортиб юриши керак. Бир

хил одамлар зимдан гуноҳга ботади, ими-жимиди юрибман, ҳеч ким билмайди, деб ўйлайди — бекор гап. Ўзи биллади-ку! Унинг гуноҳи кейин боласидами, неварасидами, чеварасидами, лоп этиб юзага чиқиб қолади. Одамнинг билган нарсаси кўнгилга ўрганиш бўлади, кўнгилга ўрганиш бўлган, битта одамнинг одатига айланган иллат унинг қонига ҳам ўтади, кейин суяк суради. Тирик одам ўз авлодининг қонини тоза тутишни ўйламаса, дунёсининг дунёлиги қоладими...”

Шоди аканинг шундай лаққи донишмандлиги бор эди: “Э-э, жўралар, гўрмиз, билмаймиз, хали бошимизга кўп савдо тушади, яхшимизнинг ёмон ёмонимизнинг яхши бўлиб кетиши бор...”, деб юарди.

“Кўраман хали”, деб кўярди, гўё бизга ҳаёт эмас, унинг ўзи кўрсатиб қўядигандай...

Шоди ака жуда ёмон ўқирди, имтиҳонлардан ҳар йиқилиб чиққанида, елкасини деворга бериб: “Э-э, бу илмларинг бизга тўғри келмайди-и”, дея синиқ илжайиб тураверарди.

Ёлгончи эди, гуё бормаган жойи, кўрмаган юрти йўқ, ҳаёлига келган уйдирмани, орқа-олдига қарамай, чиппа-чин қилиб гапириб ташларди. Унга ишонсақ, бурноги йили биргина августнинг ўзида колхозда ҳисобчилик қилиб, бир қизни яхши кўрган, уни олиб қочаётганда қўлга тушиб, ўлимичи калтак еган, геологларга қўшилиб, Помирнинг аввал Сангизамин, кейин

Сангиосмон деган тоғларида қон қидирган, Булунғур вино заводидан бир цистерна “Олмазор”ни қўриқлаб бораётиб, Арис деган бекатда улфатлар орттирган-да, қирқ кунча ичиб ётаверган, цистерна яримлай деганда, милициянинг қўлига тушиб, ўн беш кунча қамалган, шу кўйи Қозогистон даштларида ўримда ишлаб қолиб, қайтаётганида топган уч минг сўмини қартага ютқизиб қўйган, институтга имтиҳон топшириб, “соққасини чўзолмагани учун”, мандатдан йиқилган бўлиб чиқар эди. Ҳаммаси шу биргина августнинг ўзида! “Москвада ишлаб юрганымда, аҳмоқ, биринчи хотиннинг гапига лаққа учиб, Таллиндан уй сотиб олибман, уч ойдан кейин ҳавосининг намлигига чидаш бермай, уйни хотинга ташлаб, ҳайё-ҳуйт, буёққа жўнаб келавердим”,

деган гапларни айтиш унга чўт эмас эди. "Алдаяпсиз", десак, "Ишонмасанглар, Таллиндаги ратушада Айво Пурккала, иккита "к" билан ёзилади, шунақа жўрам экскурсовод бўлиб ишлайди, хат орқали сўранглар. Э-э, у билан неча марта қисқичбақа ушлагани чиққанмиз. Пивога жуда зўр кетади-да", деб гапни бошқа ёққа бурарди. Ишонмасак ҳам кўнглимизда шубҳа тугилади, уй сотиб олмаган бўлса ҳам, саёҳатга боргандир, йўкса, ратуша деган нарсаларни қайдан билади, пиво ичганини гапиряпти-ку, деб ўйлаймиз. "Шоди ака, ростини айтинг, неча марта ўйлангансиз ўзи?", деб сўраймиз. (Қизикда — қайсисига қандай ўйланганларини айтиб беради.) Шоди ака бошини орқага ташлаб, кўзларини юмиб олади-да, ҳисоблаб чиқади: "Бу хотиним Туйғун—олтинчи, йўқ, еттинчи, йўг-а, биттаси билан ўн кунгина яшадим, ҳисоб эмас, тўғри олтинчиси экан". Куламиз: лақиллатаётганини билиб турамыз, аммо олти-етти марта ўйланмаган бўлса ҳам, шунчаси билан юрган чиқар номма-ном, адаштирамай айтяпти-ку, деб ҳавасимиз келади.

"Маъдивой,— отимни ўзича шунақа ўқимишли қилиб айтарди,— буларингизни кўйинг—оддий одамлар, мени алдайди деб ўйлашади,— деган эди бир марта.— Сиз бошқа, менга ўхшайсиз. Иккаламиз бу тўданинг ичида римлик авгурлармиз. Рим авгурларини биласизми? Иккитаси кўча тўла оломоннинг ичида учрашиб қолса, мана бундай қилиб, кўз уриштириб, имо қилишар экан. Шу имода, қаранг, булардан қанчалар баландмиз, деган маъно, оддий одамлар уч кеча-кундуз ётиб муҳокама қиладиган гапларнинг мазмуни бўлар экан. Баъзан-баъзан буларга кўшилиб, менга ишонмай қоласиз. Унақа қилманг, мен ростини айтаман, ёлгон гапирмайман. Одам бир мартагина яшайди, шу умри ҳам жуда қисқа. Қайта тугилишнинг иложи йўқ. Шундай экан, берилган умрни бир марта эмас, такрор-такрор, қайта-қайта армонсиз яшаб олиш керак. Мен шундайман: колхозда ҳам ишлаганман, Помирга ҳам, Павлодарга ҳам борганман, институтга уриниб кўришни ҳам эсдан чиқармаганман, ҳаммасини қилганман, шу бир ойнинг ичида, бошқа қай вақтда қиламан, у вақтларнинг ўз ишлари бор, нега буларингиз ишонмайди, ичимга кириб чиқишмаган-ку, ҳайронман, фақат кўрсатганингни кўради одам

бунақа булмаслиги керакда...”

"Яшаш зерикарли-да,—дер эди у яна.—Шу юриш-туришимга ўзимдан ҳам бир нарсалар кўшиб турмасам, бўғилиб кетаман...”

Шоди аканинг ўша бормаган Помирида кўрган бир одам-ёввойи чолдан эшитган ҳикояси бўларди, чолнинг бошидан ўтганми шундай воқеа ё Шоди аканинг ўзи тўқиганми, бирон эртақ китобдан ўқиганми, ишқилиб, биз учун жуда қизик, кўзларимиз ёниб, юрагимиз гумуриб эшитар, айтимчимиз кетгандан кейин, айна имтиҳонлар қисталанг пайти шунча вақтимизни лақ-луқ гап билан олганига хуноб бўлиб, орқасидан сўкар эдик...

Шоди ака гўё ўша геологларга эргашиб, кон қидириб чиққанда, Сангиосмон деган кимсасиз жойда шу чолни учратибди. Бир чолки, ҳар елкасига иккита Сувон бемалол сигиб ўтирар, ҳар билагига бизларга ўхшаган йигитнинг сонидай келар, бўй-басти, ҳай, билмадик, бу эшикларга сигмас экан. Кўзи ёмон, тикилса одамни тешиб юборар эмиш. Юзида кўндалангига тўртта чукур-чукур чандиқ бор экан.

Шоди ака ҳамма гапни шу чандиқдан келтириб чиқарган, бир айтганда, ўн беш кун, бир айтганда, бир ой, яна бирида қирқ кун деганда чолнинг кўнглини топиб, нега одам оёғи тегмаган жойларда ёлғиз яшаётгани, бошига қандай кулфат тушиб буёқларга келиб қолганини сўраган, чол ҳам азбаройи Шоди акамизни яхши кўриб, кўнглига яқин олганидан, олис-олис, баланд-баланд чўққиларга қараб чукур уҳ тортган-да, саргузаштини айтиб берган...

Чол йигитлигида осмондаги бургутнинг кўзидан, учиб бораётган пашшанинг қанотидан бехато урадиган, отган ўқи тегмаса, қайта отишни ор биладиган довқур овчи бўлган экан. Бошқа қишлоқ, бошқа уругдан бир соҳибжамол малак билан аҳд-паймон қилиб, қизнинг отаси, қариндошлари қаршилигини қандай енгишни билмай, боши қотиб юрган кезлар. Энди бизлар билмаймиз, балки Ҳасанбой хабардор чиқар, уёқда бир уруг бир уругга қиз бермайди, удуми жуда қаттиқ—удумнинг бузилиши қон тўқишга олиб келар эмиш...

Худди шу кунлари тоғда бир айиқ пайдо бўлиб, атроф қишлоқларга дориб, кунда-кунора бир сигирними, ҳўкизними гумдон қилиб кетаверибди. Кўп овчилар айиқнинг пайига тушибди, аммо

изнинг ўзи йўқ, томдай-томдай букаларни олдига солиб, мўнграгиб ҳайдаб кетаётганини кўрган одамлар бор, аммо айикнинг на ўзи, на макони бор, қаёқдан келиб, қаёққа кетганини ҳеч ким билолмас экан.

(Шоди ака бу айикнинг сирини тоглик соддалар билмаган, мен биламан, деган маънода қошларини учиради, ҳикояси ваҳималироқ чиқади.)

Бу орада овчи йигит ҳам милтигига тўнгизўқдан жойлаб, айикни ҳеч ким отолмайди, лекин, мана, биз отамиз-да, деб тоғу тошни кезади, бирон белги, из тополмагандан кейин, ҳеч қанақа айик йўқ, одамларнинг кўзига кўринган, ваҳма гап, деган хулосага келади-да, айикни кўрганлардан суриштириш баҳонасида севгилисининг кишлоғига бориб, у билан гапни бир жойга қўяди, униси эртаси куни тунда тугунчасини култиклаб, уйларнинг орқасидаги чорборда кутадиған, буниси келиб олиб қочадиған бўлади, шунақа ваҳимали дамларда бу ишимизни ҳеч ким билмай қолади, деб ўйлайди овчи.

Шартлашилган куни овчи кеч кириши билан йўлга тушади. Тоғ оқшомлари ёмон қоронги, овчига бунақа қоронгилар чўт эмас, соҳибжамолнинг висолига етишни ўйлаб, тошдан-тошга сакраб, йўлбарсдай йўл танобини тортиб бораверади. Икки томони тиккалаб кетган чуқур даранинг тор бўйнига келганда, худди кўкрагидан биров итаргандай юролмай, таққа тўхтаб қолади, сабабига ўзи ҳайрон, қоронгига синчиклаб тикилса, беш қадамча олдинда бир қорувли одам қотиб турган эмиш! Қўрқув нималигини шу пайтгача билмаган овчини бирдан ваҳм босибди, гўё кўрқадиған нарсанинг ўзи йўқ эмиш-у, аммо юраги потирлаб кетаверармиш. Зўрга тили калимага келиб: “Ҳўй, ту ки, инсми, жинсми? Жавоб гў? Бўлмаса отиб ташлайман!”, дебди. Жавоб ўрнига ҳалиги одамдан бир гулдираш эшитилибди. Овчининг юраги тубга тортиб, сочининг ҳар туки бигиздай тиккайиб, каллапўшини кўтариб юборибди: қараса, олдидаги қора ҳеч қанақа одам-подам эмас, катта, баҳайбат, гумбаздай ҳурпайған айик! Оёғида тикка туриб олганидан одам бўлиб кўринган экан. Энди қизигинн эшитайлик: овчи ҳадаҳа елкасига қўл юборса, милтиги йўқ! Уйдан чиқаётганда мойлаб, ўқлаб, тахт қилиб елкага олған милтиги йўқ! Овчи тахтадай қотибди, ҳа, ўлдим энди,

шунча жондорни бежон қилдим, ўзимнинг жоним ҳам жондорнинг қўлида экан, деб калима қайтарибди. Лекин айиқ унга ташланмабди, шу турганича худди бир нарсани тушунтирмоқчидай ғуруллайверибди. Овчи сал-пал эс-ҳушини тўплаб, аста-аста орқага тисланибди, айиқ ҳам бу ишинг тузук дегандай, ғур-ғур қилиб турибди. Овчи сал узоқлашгандан кейин, орқасига қайрилиб қочибди. Энди яна қизигини эшитайлик: қочиб бораётса, думбасига тўп-тўп қилиб қаттиқ бир нарса урилармиш, қўлини орқасига юбориб, ушлаб кўрса - қўндок! Милтиқ елкасида экан! Овчини қора тер босибди, бир харсангтошнинг устида ўтириб, белидаги белбогини ечибди-да, терини артибди (шу жойи эсингизда турсин), боя эсим тескари бўлиб, елкадаги милтиқни тополмабман-да, деб жаҳли чиқибди, милтиқни қайта ўқлаб, орқага қайтибди. Милтиқни маҳкам чангаллаб, ҳалиям йўлда турган бўлса, падарлаънатини варанглатиб отиб ташлайман, деб пусиб-қапишиб бораверибди.

(Шоди аканинг юзида, ҳа, нодон-а, бунақа айиқни отиб бўладими, деган сирли-норози ифода ўйнайди.)

Бир вақти шундай кўлогининг тагидан бояги гуриллаш чиқиб, ҳатто айиқнинг иссиқ нафаси бетига урилибди: шундоқ ёнгинасида турганмиш! Милтиқ эса бу томонга қараган, то ўнглаб, тепкини босгунча, айиқ унинг ўзини таппа босиши мумкин. Айиқ яна боягидай ғуриллаб, кет-кет, дегандай товуш қилармиш. Овчи яна орқага қайтибди, яна тошнинг устида ўтириб ўйлабди. Йўлга тушса, яна шу ҳол: қаршисида айиқ турибди! Шунда овчининг қони қайнаб, айиққа: “Ҳўй, хирси гўрсўхта! Чи ба ту роҳи ман банд куни? Даф шуд-э, падарашба лаънат!”, дебди. Падарашба лаънат, деганда айиқнинг жаҳли чиқибди, овчининг бошидан ошириб, бир тошни отибди, тош тепадаги харсангларга урилиб майда-майда бўлиб тушибди. Овчининг кайфи учиб кетибди, лекин билибдики, айиқ унга даф қилмоқчи эмас,

бўлмаса, тошни тўғри мўлжаллаб отарди. Хуноб бўлиб, аҳволини айиққа тушунтирмоқчи бўлибди: “Ҳўй, менга қара, жўра! Мен севганимни олиб келишга боряпман. Нега йўлимни тўсасан? Сениям жуфтинг бордир, яхши кўрсанг керак, мениям тушун-да, ахир!” Айиқ эса жавоб ўрнига яна ғур-ғур қилармиш, қайт-қайт, дегандай

бўлармиш. Жаҳли чиққан овчи милтигини ҳавога тўғрилаб, устма-уст бўшатиб, айикни кўрқитмоқчи бўлибди, аммо ҳарчанд тепкини босармиш, тепки чиқ-чиқ қилармиш-у, милтик отилмасмиш...

(Шоди ака нодон овчининг устидан мугомбирлик билан кулади: худди айик ўзиники, ҳамма гапни унга ўзи ўргатгандай.)

То шунақа олдинга юр, орқага қайт, айик билан гаплашиш, унга ялиниш билан тонг ҳам отибди, атроф ёришибди, бирдан айик гойиб бўлиб қолибди, аммо энди фойдаси йўқ — кун ёйилганда қизнинг қишлоғига боришдан ҳеч қандай маъни чиқмайди. Овчи аламидан милтиқни осмонга қаратиб тепкини босса, гумбурлаб отилибди. Куйинганидан нима қилишини билмай, ўтирган жойида милтиқни гумбурлатаверибди. Бир вақт кўрса, ўқ тугаган. Йиглагудай бўлиб, қишлоғига қайтибди. Шу куниёқ озик-овқат билан ўқ-дорини гамлаб, қандай бўлса ҳам севгани билан топишишга тўсқинлик қилган бу галамис жондорнинг суробини тўғрилаш учун йўлга отланибди. Овчи одамга овидан енгилишдан ҳам кўра шармандалик йўқ, то уни терисини шилмагунча, қайтмайман, деб сўз берибди ўзига.

Кечаси айик билан тўқнашган жойига келиб, бу ерда айикнинг биронта изини, белгисини тополмабди, ҳалиги айик отган тошнинг бўлаклари ҳам, теккан жойи ҳам йўқ, айик турган жойларда эса биронта ҳам тош-пош силжимаган, биронта ўт-майса эзилмаган. Овчи одам, айик тугул каклик йўргалаган жойдан ҳам белги топади, жуда ҳайрон бўлибди, аммо йигит сўзидан, арслон изидан қайтмайди, ахтариб кетаверибди. Олти кун тентирабди, еттинчи куни пешинда ниҳоят из топибди: бир эмас, иккита,— бири айикники, бири молники, шу издан дараклаб бориб, айикни ҳам кўрибди, ўша кечаси учратганига қараганда, чоғроқ экан, энди ҳўкизни ёриб, жигарини ейман, деб тумшугини қоринга тикқан пайти экан, нафси кутурганидан овчининг писиб борганини сезмабди, овчи унинг қулогини мўлжалга олиб, бир ўқни жўнатибди. Айик бир ўқирибдию чаппа қулабди. Худди шу вақти чўққининг орқасидан жуда ҳам ёмон, даҳшатли бир ўқирик ҳам эшитилиб, овчининг эси тескари бўлиб кетибди. Бир тошнинг панасига ўтиб, тепага қараса, чўққидан лапанглаганча бир айик, бир айик тушиб келяпти! Бу дунёнинг айиги

эмас, манов ўлиб ётган айикка тўртта келади! Ўша айик! Жуфтнинг ёнига тушиб, искаб кўриб, чунонам ўкирибдики, ёру кўк титраб, тоғу тош ларзага келибди. Овчи милтигини чангаллаб, тура қочганини билади, қандай қишлоғига етиб келгани, қандай ётиб қолгани, қанча кун алаҳлаганини билмайди!

Энди бундан ҳам қизигини эшитайлик.

Ўша айик отилган, тогдан бошқа баҳайбат айик тушиб, жуфтнинг тепасида зор-гирён ўкирган куни овчининг соҳибжамол малаги ҳам бирдан қаттиқ оғриб, шу оғриши билан етти кеча-кундуз ана кетди, мана кетди бўлиб ётади. Тогда табиб зоти борки, ҳаммаси келади, муолижа оти борки, ҳаммасини қўллашади, лекин бефойда — киз ёниб тагига етган шамдай сўниб бораверади. Еттинчи куни, киз тилдан қолиб, имо билан рози-ризолик тилашаётган пайтда, қариндош-уруглари тўпланиб, йиги-сиги бошламоқчи бўлиб турган бир вақтда, тоғ томондан сочи ҳам, соқол мўйлаби ҳам қизгиш-сарик, баданини ҳам шунақа жун босган, ялангоч, фақат овратини белбоғ билан яширган бир далли-девона лапанглаб тушиб тўғри касал ётган уйга кириб боради.

Қўлларидаги тирноқлари ўсиб қайрилиб кетган, оёқларидаги тирноқлари юрса, ерни тимдалаб, қатир-кутур товуш берар экан.

(Бу девонанинг қанақа девоналигини сезиб, жўр бўлиб: “Хий-й!” деб юборамиз, Шоди ака баттар жўшади.)

Девонанинг йўлини ҳеч ким тўсмайди, унинг вазоҳатида одамни ўзига бўйсундирадиган, мен айтгандай қиласан, деган бир куч бор эди. Тўғри жон таслим қилаётган қизнинг бош учига ўтириб, ўзича гулдираб, нималарнидир ўқийди, қиз кўзини очади, онасига қараб: “Сув беринг, чанқаб кетяпман”, дейди, кейин бирдан девонанинг белидаги белбоққа кўзи тушиб, ўйланиб қолади. Девона унга қараб бир нарсаларни гулдирайди, бечора соқов экан, ҳеч ким уни тушунмайди. Девона қизнинг отасига қараб яна гулдирайди, кейин қўлидан ушлаб ташқарига тортиб чиқади, бир киз ётган уйга, бир овчининг қишлоғи томонга ишора қилиб, ўзининг калласини унинг бошига яқинлаштиради, тўпланганлар уни ўйин туш-япти, деб ўйлаб кулишади, девона эса ерга ётиб, кўзларини олайтириб, ўлаётган

қизнинг аҳволини мукаллид қилади, ўрнидан туриб, бир таёқни олади-да, милтиқ отаётган бўлади, тушунишмайди, кейин девона бир одамни ерга ётқизиб, бир одамга таёқ ушлатиб, кейин икковини кучоклаштиради, яна ўша овчининг қишлоғи томонга ишора қилади, агар шундай бўлмаса, деган маънода бош чайқаб, ўзи узала чўзилади-да, ўлган қизнинг аҳволини кўрсатади. Ниҳоят қизнинг отаси тушунади. “Э-э, далли-девона, англадим нима демоқчилигингни, кўп гулдирайверма, айтганингдай қиламиз. Бўлди! Қизимнинг умри шунга боглиқ эканми сен хохлагандай бўлади”, дейди-да, овчиникига бир отликни жўнатади...

Тушундингиз!

Девонанинг айтгани бўлибди: отаси кириб, “касалингнинг давоси шу эканми, она қизим, мен розиман, ўша йигитникига одам юбордим”, деганиданок соҳибжамол малакнинг рангига қон югуриб, ўрнидан туриб кетади. Буёқда эса хушxabарни эшитган йигит ҳам, алахлаши тўхтаб, иситмаси тушиб, бир кунда согайиб кетади.

Ҳафта-ўн кун ичида тўй ҳам бўлибди, тўйга соқов девона ҳам келиб ўтирибди, олдига овқат қўйишган экан, беш панжасини уриб, чапиллатиб,

тўкиб-сочиб ебди, чанкаган экан, куёв-келинга никоҳ ўқиладган супага отилиб чиқиб, овчи энди ичаман деган косани ундан тортиб олиб, никоҳ сувини ичиб юборибди. Овчининг ранги оқариб, девонанинг белидаги белбокка тикилиб қолибди, девона эса унга қараб иржайгандай бўлибди. Ҳеч нарсадан беxabар одамлар эса девонани кула-кула нари хайдаб, хурсандчиликни давом эттираверишибди. Энди, тўй, расм-русумни биласизлар, куёв юзини бекитиб, то қизни уйига олиб кетишмагунча, сал паналаб юриши керак, шундай бир пайтда юрган бир девона, устига-устак соқовни қисти-бастига олиб, белбоғни қайдан олдинг, деб қувлаб юриш ноўнгай, овчини гам босиб, хурсандчилик татимай ўтираверибди... Девона эса худди ўзининг тўйидай ўйинга тушибди, бўкириб-гулдираб ашула айтган бўлиб, ҳамманинг ичагини узибди. Фагат унинг юзи овчига жуда қахрли, қасослидай кўринибди, кулишининг ҳам ириллашдан фарқи йўқ экан...

Келинни ҳам олиб келишибди, соч силатар, юз кўрсатар, бет очар деган расм-русумлар утиб, ҳамма тарқаб, эрталабига қизнинг ок кўйлагини текширадиган янгалар ҳам қикир-қикир қилиб, ниҳоят уйкуга кетишгандан кейин, йигит соҳибжамол келинчагининг қўйнига киради, аммо, эй, эшитгандан нари, йигит одамнинг бошига бундай кулфат тушмасин!.. Ўзиям овчи шу девонани кўргандан бери, юрса, ер тортиб бораётгандай, мадорсиз, ичига чироқ ёқса ҳам ёришмай турган экан, бу ҳам устига-устак бўлиб, кўнглига ёмон хавотир оралабди: бахти бойланган экан! Келин унга таскин бериб, кўнглини кўтармоқчи бўлиб, бир-икки огиз сўз қотибди. Овчи шундан кейин ўша куни уни олиб қочиб келишга бораётганда, йўлда айикка дуч келиб ўтолмагани, кейин изига тушиб, унинг ўзини эмас, жуфтини отиб ўлдирганини айтиб берган экан, келинчак “воҳ!” деб қичкириб юборибди. Энди яна орқага қайтамиз: ху, овчи билан соҳибжамол аҳдлашаётган пайтда, уларнинг гапини қизнинг янгаси бодомнинг орқасига паналаб, ҳаммасини эшитган, кейин оқизмай-томизмай эрига етказган, ака бошқа ака-укаларга, улар ҳам ўз навбатида отага, ота эса қизни уйга кулфлаб, кейин олтов-еттов қариндош бўлиб, милтиқларни шайлаб, келди — отамиз, деб чорбогда пойлаб ётишган экан.

Буёгини энди ўзингиз тушуниб олаверасиз: нега айик овчининг йўлини тўсган, нега ялиниб-ёлворса ҳам ўтқизмаган...

Шу вақт эшик ичкарига итарилиб, зулфинлари ўйнаб кетибди, кимдир эшик орқасида гуп-гуп юргандай бўлибди. Овчи ўрнидан турмоқчи экан, келинчаги дахшат ичида маҳкам бўйнига ёпишибди. Овчини эса ичидаги бир куч ташқарига тортармнш. Ниҳоят келинчагининг қўлларидан бўйнини куч билан бўшатиб, эшикни очибди, ташқарига қараб икки одим ташлабди. Қараса, қоронгида ўша соқов девона иржайиб турибди, овчи сал ўзини босиб: “Кет-э, гойиб омадани ҳирс”, деган экан, девона кулочини кериб, унинг юзига шапалоқ тортиб юборибди, шапалоқ зарби шунақа кучли эканки, овчи қичқиришга ҳам улгурмай учиб кетибдию боши билан деворга урилибди...

Шу ётишида қанча ётган — номаълум, кўзини очса, тепаси тўла

одам, кий-чув, уйдаги ҳамма нарса агдар-тўнтар, тўс-тўполон, келинчак эса ҳеч қаерда йўк, сим-сиёҳ гойиб бўлган, биров кўрувдим, демайди...

Ана шунақа, жўралар, сизга ёмонлик қилмаганга ҳаргиз ёмонлик қилманг—ўзингизга қайтади, овчининг келинчаги... Майли, давомини эшитинг.

Овчи ошнамит энди айикдан тайин ўчини олиш учун ўттиз тўккиз кун, милтиқнинг қайиши елкасини ягир қилиб, тоғу тошни кезади, қирқинчи куни, Сангиосмондаги менга кўрсатган горига етиб келади, бошини суқиб қараса, хотини ҳам, далли девона ҳам шу ерда! Девона хотиннинг тиззасига бошини қўйиб, пиш-пиш ухлапти, хотин эса унинг қизгиш-сарик, тикрайган сочларини силаб ўтирибди. Кийимлари абгор, кўзлари бежо, бу ҳам бир девона! Овчи кўзини чирт юмиб, девонани отиб ташлабди, ёввойилашиб кетган хотин ириллаб унга ташланган экан, иккинчи ўк билан бунисини ҳам тинчитибди. Девона эса жон бериш арафасида унга ўнгарилиб қарабди-да, иржайиб... аслига қайтибди — айикқа, ўша баҳай-бат айикқа айланибди кейин ўлибди. Хотин ўқ теккан заҳотиёқ жон таслим қилган экан.

Овчи айикни судраб чиқиб, ўша ердан гўр кавлаб кўмибди-да, хотиннинг жасадини елкалаб, тўғри қайнотасиникига кириб борибди, бўлган воқеани бир-бир айтиб берибди, милтиқни унинг қўлига тутқазибди. “Ўз қўлларинг билан мен бебахтни отиб ташланглар, бу дунёда яшагулигим қолмади”, дебди. “Ўша горнинг олдида ўзимни-ўзим отардим-у, лекин манави, менинг жаддимга қолган бечора жанозасиз кетмасин, дедим. Мана, етказиб келдим,энди мени ўлдирсаларинг, улуг иш қилган бўласизлар”, дебди.

Энди, жўралар, Помир халқи жуда мард келади, улар бекорга тоғда яшамайди, тоғда яшаган одамнинг кўнгли ҳам тоғ бўлади, дарди ҳам шунга яраша, шафқати ҳам, овчининг гуноҳига қонга — қон, жонга — жон, дейишмабди, аксинча, “Хунингдан кечдик, ўзи сени худо жазолабди, у дунёингни ҳам, бу дунёингни ҳам куйдирибди. Бор, кетавер, фақат кўзимизга кўринмайсан, дардимизни эслатмайсан, одамлар орасида яшамайсан”, деб айтибдилар.

Шу гап, жўралар, чолнинг юзидаги тўртта чуқур чандиқ ўшанда айиқ шапалоқлаганда қолган жароҳатларнинг изи экан, ўзи эса ўшандан буён шу кимсасиз жойларда ёлғиз кун кечирар, худодан рост ажал тилаб юрар экан. Чолни ўз кўзим билан кўриб, бошидан ўтганларни ўз қулогим билан эшитмаганимда, ўша горнинг ичига кириб, қадамлаб ўлчаб чикмаганимда, сизларга бу гапларни айтиб ўтирмаган бўлар эдим...

Ишонсанглар ҳам, ишонмасанглар ҳам—ихтиёр ўзларингда, чолни ўтган йили кўрган эдим, бакуват эди, ҳали ўлмаган бўлса, ўша кимсасиз жойла,да ёлғиз гамини елкалаб юргандир. Айтиб бўладими, дунё асли ўзи кенг-у, лекин бандасининг юрар йўллари тор, бир тасодиф билан Помирга чиқиб Сангиосмон деган жойига бориб қолсанглар, шу ерларда Амиршо

деган овчи ўтганми, унинг келинчагини айиқ олиб қочиб кетганми, деб сўранглар. Ҳа-я, сал бўлмаса унутибман: шўрлик келинчакнинг отини Моҳирў деган эди овчи, Моҳира эмас, Моҳирў— помир-ча от...

"...Майли, Ҳақберди, сиз ишонманг,— дейди Тангир ўйланқираб.— Лекин қайси эртақ бўлган? Ҳаммаси ҳам тўқилган-да."

"Шу яшашимизнинг ўи ҳам тўқилган,— деб ту-шунтирмоқчи бўлади Шоди ака."

"Жа-а, гап сотишни яхши кўрамиз-да,—деб киноя қилади Ҳақберди."

"Хотинни отган, одамлардан айрилган, бола-чакаси йўқ, ҳамма нарсадан махрум, нимага яшаб юради бу овчингиз?— дейди Сувон қизишиб.— Бир ўқ билан ўзини ҳам..."

"Э-э, сиз қизиқ экансиз,— деб чўчинқираб жилмаяди Ҳасанбой.— Гуноҳга ботади-я!"

"Нимага яшайди? Яшайди-да!— деб чимирилади Ҳақберди.— Жон ширин, ҳамма ўлимдан кўрқади."

"Э-э, шунақа яшагандан кўра...—деб қўл силтайди Сувон."

"Яхшими, ёмонми, турмуш огирми, енгилми, бари бир, одам умрини тўла яшаши керак,— дейди Шоди ака."

"Авваласи шунча ёмонлик қилмаслик керак,— дейди Тангир

салмоқлаб.— Қилгандан кейин қочмаслик керак — номардлик бўлади...”

"Шунақа яшаш мардлик бўладими?— дейди Сувон яна қизишиб.— Расвоси чиққандан кейин, ўлимни ҳам бўйнига олиши керак!"

"Майли, шундай дейлик, лекин овчининг қилмишларига бериладиган жазо кимнинг бўйнида қолади?—дейди Шоди ака.— Ахир, жазони ҳам кимдир тортиши шарт-ку."

"Тўғри,— дейди Тангир юзлари ёришиб.— Овчи ўзини ўлдирса, эртақда ҳам маъни қолмайди."

"Э-э, буларнинг ҳаммаси гап,— дейди Ҳақберди.— ҳаётга тўғри келмайди. Агар одам эртақ бўйича яшаса..."

..Шоди ака кетишини ҳам, қолишини ҳам билмай, мунгайиб ўтиради. Чўпчакни муҳокама қилишдан чарчаймиз, гапхона совийди, яна индинги имтихоннинг гами тушади, Ҳақберди конспектини кўлига олади, Сувон яна кўрпасига киради. Тангир деразага тикилиб, гўё катта иарсаларни ўйлаб, ўйлаганларидан кўнгли қолгандай, "Ҳа-е, шу-да", деб кўяди, Ҳасанбой бу гапдан дик этиб туриб, дастурхонни чакқон йигиштиради, хужрамиздаги яккаю ягона курсини Шоди ака эгаллагани учун, бир зум тек қотади, кейин Тангирнинг ёнига омонат кўниб, ер остидан ҳаммамизга бир-бир қараб чиқади.

Пучайиб ўтирамиз, бир-биримиз билан сабрсиз кўз уриштирамиз: кетмайдими энди...

Шоди аканинг оиласи тўғрисида шивир-шивир гап кўп эди, биз учун бу гаплар сирли ва аянчли туюларди. Шоди аканинг ўзи: "Бир мундай ўтай ҳам демайсизлар. Туйгун, курсдош укаларингизни олиб келмайсизми, деб кўп сўрайди", деб қанчалар айтган бўлса ҳам, ҳеч бормаганмиз, негадир ўша Туйгуноининг кўзига Шоди аканинг курсдош укалари сифатида кўринишдан ор қилар эдик.

Шоди ака Туйгуноига у бошқа бир йигитдан ҳомиладор пайтида уйланган. Туйгуной биздан икки курс юқорида, музфакда ўқийди, ўзларининг факультетини битираётган Нозир деган бир йигит билан илакишиб, бўйида бўлиб қолган, у хонасаллот ҳам айшини суриб юриб-юриб, Туйгуной ҳомиласи борлигини айтгандан кейин, давлат

имтиҳонларидан қутулган пайти экан, уйда ойдай хотини, гулдай боласи борлигини айтиб, диплом олишга ҳам қарамай Туркистонига жуфтакни ростлабди. Туйғуной ёзги таътилда уйга боришга юзи чидамай, акаларидан қўриб, ўзини бир нима қилишга журъати етмай, икки қўли—бир тепа, қисматини қаргаб, шўр-шўр кўзёшларини оқизиб юрган кезларда қишлоғидан синфдоши Шоди ака хужжатларини қўлтиқлаб, институтга келиб қолади-да, дардини ёришга кимса тополмай юрган қиз, унга сардафтарини очади. Шоди ака нодон ёшларни топиштиришга гайрат билан киришади, Туйғунойдан адрес олиб, Туркистонга устма-уст, бири биридан таҳдидли телеграммалар жўнатади, Нозирбойдан садо келмагач, номард қочоқнинг нега жимлигини текшириш, оиласи чиндан бор-йўқлигини билиш, ёлгон чиқса, биратўла шошқалок ошиқмаъшукларнинг бошини қўшиб қўйиш учун, Туйғунойни етаклаб сафарга отланади, шу билан то Нозирбойни топиб, оиласи борлигини қўриб, Туйғунойга таскин бериб қайтиб келишгунча, биринчи имтиҳон ҳам ўтиб кетган булади.

Энди, биров кимга осилишни билмай юриб, шартта Шоди акани тутган, деб Туйғунойни сўқади, биров сарқит ялашдан номус қилмаган Шоди акани, ўрталарида Туркистондан қайтишларида нима бўлган, нима қўйган, ўзларига аён, ишқилиб, келганларидан кейин, у пайтлари Туйғунойнинг хомиладорлиги унча билинмаган чиқар, ўзи суксурдай нарса, Шоди ака уни севиб қолганми, балки бир инсонни хор-зорликда юришига кўнгли чидамагандир, ўзига турмушга чиқишни таклиф қилади. ЗАГСдан ўтиб, оила қуришганини қишлоқдагиларига билдиришга икковининг ҳам юраги дов бермай, бирга яшаб юраверишади, лекин, тешиқ кулоқ, бунақа гап ерда ётадим, огизма-огиз ўтиб, Туйғунойнинг акаларига етиб боради, ота — колхоз раиси, бир ака — райондаги жами “молия”ларнинг каттаси, бири — прокурор ёрдамчиси, бири — ПМКнинг бошлиги, уругларидан чиққан шармандаларнинг иккаласини ҳам бир гўрга тикиш учун қора булутдай бостириб келишади. Аммо, келиб қўришса, яна бир неваралиқ, жиянлик бўлай, деб туришибди, тўрвақоқди тилла қиз гаражнинг пиёниста қоровули Турдимат

нонемаснинг туршакдай боласи билан кўмирхонадай бир каталакда ялашиб-юлқашиб ўтиришибди, уят — ўлимдан ёмон, Шоди акани бир-икки шапалоклаган, ўлдирворамиз, уругинг билан куритворамиз, деб удагайлаган бўлишади, начора, замон шунақа, бу кўргулик битта уларнинг бошига тушаётгани йўқ, ёпиглиқ қозонни очиб ўтирмай, унча ҳам гурилламаган, мунча ҳам писилламаган тўй ўтказишади, тўйдан кейин, жигаримиз ким-кимларнинг эшигида дарбадар яшамасин, деб номуслари келадими, чоғрок ҳовли олиб беришади. Ҳаммаси ёнларидан, кўплашиб. Шоди ака шунча хўрлик кўриб ҳам — булар, кимсан — Бўрибоевлар — Бўрибоев раис, Бўрибоев “молия”, Бўрибоев “прокурор”, Шоди аканинг отаси эса, оиласида етти жон, топгани ўзига етмайди, - “Ҳой инсонлар, Туйғунойлариингнинг асл сардафтари мундоқ эди, очмай ёпнб турибман-ку”, демайди, бунақа дейдиган одам ҳам эмас, уриш сўқишларга бошини ҳам қилиб, шундоқ номдор оиланинг қизини йўлдан урган, улугларга канадай ёпишиб олган устомон кўёв бўлиб юраверади. Қурилишда ишлайди, топганини рўзгорига ташийди, Туйғуной ўша зинодан бўлган боласини тукқандан кейин, биров сўрамаса ҳам: “Нозир деган олифта Туйғуннинг бошини айлантиришга уринган экан, шовурини эшитибок етиб келдим-да, шартта йўлини тўсдим. Аиримлар ҳар хил бемаза гапларни тарқатиб юрибди эмиш, агар кимлигини билсам, нақ онасини кўзига кўрсатаман”, деб ҳаммага айтиб чиқади. Тинчгина оила қуриб юрган одамга ким ҳам: “Боланг сеники эмас-ку”, деб бетлаб гапиради дейсиз, ўзи билмаса, бошқа гап эди. . .

Лекин, энди, аёл киши бировга ўзининг шармисорлиги очмасин, очса ҳам, шу одамни ҳадеб кўравермасин экан, Шоди ака эса унинг сардафаридаги шамолда шилдираётган қора варақдай ёнида юрса, бу ҳақда гапирмаса, юзига солмаса, жилла курса, хўжакўрсинга ҳам ҳам айбдо, хотиннинг кўзини кўкартириб, биқинини моматалоқ қилиб турмасап, эркаклик ҳурмати кетар эканми, Туйғуной Шоди акани ёмон кўриб қолади, ажралай деса, у ёқда бадном кечмиши, бу ёқда икки-уч йиллик ўқиш, ўртада бошқадан тўраган бўлса-да, кун-кундан келажagini талаб қилаётган фарзанд, тепасида “ўзинг пиширган шўриш-шўрани ўзинг ичасан”. Деб зуғумлаб турган ота, акалар,

кимдан тиг еганини билмаган ургочи йўлбарсдай, аламини Шоди акадан олади.

Шу гапларнинг ҳаммасини Ҳақберди айтиб берган. Ичимизда минг хил миш-мишнинг тагидаги гапнинг асл маъзини фақат шу чақади, қолганимиз ким ишонтириб айтса, шунинг оғзига термилишдан бошқасига ақлимиз етмайди...

Шоди ака уйда ториқиб кетган пайтлари кўнгил ёзгани бизни келди, хангомамининг эзилиб, суви чиқиб, фақат пўчоги қолганини сезиб турса ҳам, яна нималаргадир илҳақ бўлиб ...тираверади, менга оғир тушади... Ҳақберди тешиб юборгудай қарайверади

Шоди ака бундан тўрт йил бурун ўлибди. Ҳақбердининг шу пайтгача у билан борди-келдиси бор экан, жанозасига етиб борибди, қариндошларидан

бир-иккитаси: “Бечорага Туйғуной кун кў...сатмади, куйдириб ўлдирди”, деган гап қилибди, майли, ўтган ишга салават

Беэён, кўнглида кири йўқ одам эди раҳматли!

Билмайман, нега шундай, бўлмаса, учинчи курслардан бошлаб, ётоқхонага ўтганимдан кейин, Шоди ака, Ҳақберди, Сувон, Ҳасанбойлардан тамом йироқлаб кетдим, дарсларда куруққина саломлашиб қўйишимни ҳисобга олмаганда, уларнинг бор-йўқлигини пайқамай ҳам қолдим. Яхши ўқиб, ҳар хил тўғарак, клуб, конференцияларда қариллаб юрганамдан, ўзимга ўхшаган “илм ихлосмандлари”, “бўлажак” шоиру ёзувчилар билан дўстлашиб, икки йил ижарада яшаганим, Шоди аканинг валақлашларини оғзимни очиб эшитган кезларимни улар билан бирга эслашишга ҳам номус қиладиган бўлдим, ҳали ҳам уларнинг ижарасига бориб, базми-жамшидларига қатнашишни қанда қилмаган Тангирга ҳам ажабланиб юрдим, аммо ҳозир талабалигимни ўйласам, хотирамга ўша керосин ҳиди сасиб турган каталак хужралар келади, тўрт йил нукул Шоди аканинг уйдирмаларини тинглаб ўқигандай бўламан, шунча курсдош, таниш-билишнинг орасидан фақат Шоди ака, Ҳақберди, Тангир, Сувон, Ҳасанбойнинг қиёфаси тузукроқ жонланади, кейинги йилларим қанақадир ола-говур аудиториялар, полидаги линолеуми

ейилиб кўчган, лахтак-лахтак кўлмакдай йилтираётган узун-узун долонлардан иборат туюлади, ҳатто ўзим билан бирга юрган қизларни ҳам тузукроқ эслолмайман, гўё улар билан фақат коронгида ўпишиб, кундузлари уларнинг юзларини сира кўрмагандай...

Ҳақберди Шоди аканинг ўлганини айтганда, - умр ўтган сайин, одамнинг кўнгли бунақа нарсалардан қотиб борар экан, - унча таъсир қилмади. “Э-э, бечора, яхши одам эди, нимадан ўлибди?”, деб сўрадим. Ҳақберди унинг миясидан рақ бўлмиб ўлганини айтгандан сўнг, “Э-э, пгўрлик, э-э, пгўрлик”. Деб туриб, туйқусдан даҳшатга тушдим: доим боши оғриб юриши, бобокалонининг бошидан қилич еб ўлгани тўғрисидаги гапларини элаб, юрагим тубга тортиб кетди, худди калламда тубсиз бир қудуқнинг оғзи очилиб, шу қудуққа ўзим йиқилиб бораётгандай, ваҳима босди: “...оғрик”, “уйгонмаган, аждодларининг қонида юриб-юриб, Шоди аканинг бошида турган оғрик... кўнглим сезиб турибди, мени ҳам шу оғриқ олиб кетади...” Авлодлар қони... шу оғриқ билан бадар кетиб, Шоди аканинг авлоди томирида оқаяжак қон тозаландимикан... оғриқ энди касаллик бўлиб қайталамай дими?..

Шоди аканинг умри мен тасаввур қилолмайдиган, содда ақлим етмайдиган қандайдир би– мангу ҳаракатга –одам авлодининг давом қилишидай улуг бир дарёга асрлардан буён оқиб келаётган насл дарёсининг оқимини тозалаш учун қурбонликка келтирилган эди, назаримда, Шоди ака бу дарёда узоқ оққандай, ҳали-хануз оқиб бораётгандай туюлди, оқимда бўйинини чўзиб, бир вақтлар уқтирмоқчи бўлган абадий тилсимотни тушунмасдан, писандга илмай, ташлаб келганим учун таънали боқиб

тургандай, ҳали ҳам бўлса, ўша сир синоатни тинглаб кўриш учун димиқ ҳужраларга қайтишимни илҳақ кутаётгандай кўриниб кетди. Мен бу оқимга тушиб кўришим керак эди, лекин ҳозир ҳам тушишга қўрқяпман, қайтиб чиқолмаслигимдан, қайтиб чиқсам ҳам бутун турмушим, хаётим, оилам бузилиб кетишидан қўрқяпман, аввал тушиб кўришим, аввал-бошдан бошқача яшашим керак эди, энди кеч, англамай ўтиб кетдим, билмай ўтиб кетибман, энди билолмайман, билганим тақдирда ҳам бу тириклигим ўша тилсимотнинг олдида

сарик чақага ҳам арзимаё қолади, йўқолиб кетаман.

Афт-ангорим ўзгариб кетди шекилли. Ҳақберди юпанч берди:

"Қайнагалари Ленинградга обориб операция қилдиришмоқчи экан, яхши кўришарди, харҳолда, бола-чақасига армон бўлиб қолмасин, дейишган-да, ўзи кўнмабди, қолган беш-тўрт кунимни болаларим олдида ўтказай, дийдорларига тўяй, дебди. Кунни қисқа экан бечоранинг, шу қисқа умрида ҳам мундай кун кўриб яшамади-я. Пешона экан-да. Томир қолдирди-ку, - иккита ўгилчаси бор, тогалари одам қилади", деди, қизини қўшмади. Шоди ака шу қизалоққа бўлакча меҳр қўйган эди, ўзи-ку - тирик етим, норасида нарса, яна етим бўладими, деб Туйгунойдан ажралмаган эди.

Индамадим, гапиролмадим: шунча йил Шоди ака билан ошначилик қилиб, ҳатто унинг касали маълум бўлиб, э-та - индин узилай деб турганда кўришга ҳам бориб, ҳеч нарса билмаган эшитмагандай, тонг оқаргунча ундан-бундан бамайлихотир гапхона курган, уни мутлақо тушунмаган, ёлғиз расми, қуруқ сурати, сирти-пўчоги билан гаплашиб юрган Ҳақбердига буларни қандай ҳам айтайин?

Сўраб қолиш керак эди!

Ўзи билармиди?

Бари бир Шоди акани ўйласам, ичимда қанақадир ёпишқоқ бир ачиниш пайдо бўлади, харчанд уринмай, шўрликни ўзимга яқин ололмайман, раҳмим келади, кўнглида кири йўқ, беэён, тўзимли, яхши одам эди, дейман-у, яхши кўраман, деб баралла айтолмайман, нимадир ҳалал беради...

Анча йиллар олдин, Исрофил билан қурилиш ташкилотининг ётоқхонасида бирга яшаган кезларимда, унга Шоди ака тўғрисида гапирган эдим. У пайтлари Шоди ака тирик, мактабда илмий бўлим мудири бўлиб ишлар эди. Исрофил гапимни нари-бери юриб, ичига бир оғрик қамалиб қолгандай, безовта эшитди.

"Сен бу одамни мутлақо тушунмабсан,-деди у Шоди акани илгаридан биладигандай. - Ҳаёлингда ўзинг бўяб, чиройли қилиб олган бошқа одамни-образни гапиряпсан. Аслида, Шоди аканг ҳеч қанақа фидойи ҳам эмас, таҳқирланмаган ҳам. Таҳқир нималигини

билмагандан кейин, қандай таҳқирланади. Эзилган у эмас, хотини! Тасаввур қил: ҳар куни, балки ҳар соатда ўзининг айбини ёпган олижаноб эрни кўриб туриш қандай азоб! Шоди аканг эса одамларнинг раҳмини келтиришдан ҳам озиқ олади, қаранглар,

кўринглар, жўралар, мен қанақа гариб одамман, деб бемалол яшайверади. Жуда галати худбинлик...”

Ўшанда Исрофил кўзимга йўлида учраган ҳамма нарсани босиб-суриб ўтиб кетаётган бир темир вужудга ўхшаб кўринди—Шоди аканинг гўяндалигини, чўпчакларини айтмадим, қизгандим.

Бир марта, Офият Комронга юкли бўлган пайтлар, унга ўзимнинг талабалик йилларимдан қизик-қизик ҳангомалар айтиб, кулишиб ўтириб, курсимизда Шоди ака деган шунақа-шунақа акамиз ўқиганини ҳам сўзлаб бердим, сўзлаётиб ўзим ҳам таъсирландим, аммо гапим охирига етмай, Офиятнинг ранги бўзланди, Шоди аканинг қандай уйланганию қанақа болажон эканлигини таърифлаётган чоғимда сўзимни шарт кесди: “Э-э, бўлди-е!—деди, қўрқув билан нафрат қоришган, аллақандай хавотирли тусда.—Одамни бўғиб юбордингиз. Бошқа гап қуриб кетдими?! Кампирларга ўхшаб, эски-туски сандигингизни титкилайвериб...”

Намозшом эди, деразалар дув қорайиб, уйимиз сим-сиёҳ; зулматга чўмгандай бўлди, огзимдаги — огзимда, бўғзимдаги — бўғзимда, анграйиб қолдим; йўқ, Офиятнинг ўзини танимаган-билмаган, отини ҳам энди эшитган, бундан кейин кўриш-кўрмаслиги ҳам гумон бегона одамни ёмон кўрганидан эмас, ўзгача, бир янги туйғудан—Офият аниқ бир нарсани ўйлаб, мени, ўзини, кутаётган дунёсини, эндигина илашиб, аланга олаётган оила ўчоғимизни шу тобда кимқайси тупканинг тагида юрган Шоди акадан, тўгрирори, унинг бебахтлигидан жон-жаҳди билан кўриётган, шу тинчгина яшашимиз, шу чункиллашиб ўтиришимизни деб, ҳар қанақа Шоди-поди деганларни топтаб ташлашга, бунақаларни хотирамдан ҳам ўчириб чиқишга тайёр эди.

Шундай туюлдики, ҳатто Офият билан Шоди ака ўртасида иккаласига тааллуқли, менга айтилмайдиган бир синоат бордай, Офият шу сирнинг очилиб, турмушимизга раҳна солишидан

кўркаётганга ўхшади; лоп этиб Шоди аканинг мудом оқ шим кийиб юриши ёдимга тушди, Офиятнинг Калькуттада жала куйиб, кўчалар ифлосга тўлиб оққани, уни ёнидаги бир киши оқ шимини тиззасигача шимариб ўтказиб кўйгани тўгрисида йиглаб айтганини эсладим, соғ каллага сигмаса ҳам, Шоди ака билан Калькуттанинг ўша ёмғирли куни, Офиятнинг йигиси орасида боғланиш сездим: балки... табиат Шоди акага ўхшаган яна битгани яратиб, Офиятга учраштиргандир, у ҳам Шоди ака сингари бебахт чиқиб,

Офиятни умуман инсоннинг бебахтлигидан зада қилиб, қисмати пгўр одамлар билан фақат учрашиб гаплашишдангина эмас, отини эшитишдан ҳам бездириб кўйгандир, балки Офият ахтарганини — ўз кадри-ғурурини биладиган, ҳаётдан ҳақини юлиб оладиган човут чангалли одамни мендан топиб, энди бахтли яшайман деб турганда, бир бебахтнинг пгўриш савдоларини илиқ меҳр билан сўзлашимдан менинг феълимда ҳам шундай мўртлик, бепандлик сезиб, эр-хотинлик тақдиримиздан, яна йиглаб, кўзёшлари ҳайф кетишидан хавотирга тушаётгандир — бу шубҳа-гумонлар

шу қадар тубсиз, шунчалар мубҳам эдики, нафақат хотинимга айтиб, сўраб кўришга, балки шу берадиган саволларимни бир маънига тизишга ҳам ожиз эдим; деразадан намозшомнинг қора рўёларига қараганча, ҳаммасини ичимга ютиб, индамай ўтиравердим...

"Шубҳа-гумон қирқоёққа ўхшайди, минг тикил, қайси оёгини босганини кўролмайсан—ҳаммаси бирдан кимирлайди" — ким айтган эди шу гапни?

Эслолмайман, кимдир аниқ биров ўзимга айтган эди, эслолмаяпман.

Қирқоёқ доим бошимда жимирлаб юргандай, кулогимга кириб кетишидан кўркаман, чўчийман.

Хаёлимнинг қай бир тўлқинларида қалқиб юрган Тангир бир куни лоп этиб пайдо бўлади.

Шу уйимизга янги кўчиб, ҳали тузукроқ ҳам жойлашиб улгурмаганмиз, олдинги бир хоналик уйимизда нарса кўйишга жой йўқ эди, энди тўртга хонани қандай тўлдиришга бош қотиб, озгина кўр-қутга нималар олишни чўтлаб, дераза олдида чекиб ўтирган эдим,

пастда бир мошранг “Уазик” гийқ этиб тўхтади, хали унинг ичидагиларни кўрмасданок, мени йўқлаб келишди-ёв, деган хаёлга бордим, гўё бугун кунбўйи, фақат бугун эмас, кўп кунлар, ойлардан буён дераза олдида шуларнинг йўлига термилиб ўтиргандай бўлдим, беҳуда ўйламаган эканман, аввал шопир йигит тушди, биринчи қаватга кириб чикди-да, кабинанинг очик эшигидан менга фақат тирсаги билан тиззалари кўринаётган одамга, шу уй, дегандай бош иргади, униси— барваста, юзлари товоқдай тўла, бўлали бир одам ҳам тушди, тап-туп ер тепиниб, оёгини машина зинасига қўйиб, почаларини қоқди, кейин ўгирилиб қаддини ростлади-да, тепага, тўг-и менга каради, нимасидир жуда яқин, жуда-жуда таниш - э,э, “Иргай”ку Тангир! Қани, мени ҳам танирмикан, деб индамай туравердим. Танимади, салом ўрнига дўгайиб: “Ў-ў, жўра, домла Ашраповнинг уйлари қайси? Отлари Махди”, деб сиёсат қилди. Э, э, падари қусур, отимни шунча ҳурматлаганингдан кейин, ўзимга бунча дўқлама-да, дедим ичимда, ўша “отлари Махди” - ўзим-ку! Тангир индамаганимга бир сония ажабланиб турди-да, бирданига ёш боладай кийқириб юборди: “Хў-хўй! Ўзингми, сарт!..”

Институтни битирганимдан буён Тангирни тез-тез эслаб, бир шатаймас жўрам бўларди, деб юрардим, аммо ўзини кўрсам, бунчалар қувонаман, деб тасаввур ҳам қилмаган эдим, кучоклашаётгандан кўзимдан илиқ бир нарса тошганини билмай қолибман, Тангир ҳам таъсирланиб, худди неча йилга дом-дараксиз йўқолиб, бирдан топилган акамдай, мана, келдим, келдим-ку, дегандан нукул елкага қоқади, кўзлари йилтиллади, қиз боладай илжади...

Тангир “Ҳа, жўра-е, шу ерда яшайман, де”, деб хоналарга бир-бир бош суқиб ажабланди: “Пулни сандикқа босасанми дейман, ё ҳечам олмайсанми? Ўзимга айтсанг-ку, ҳар йили тўрт-бешини юбориб турардим...” Ботирнинг хали қирқи ҳам чикмаган эди, Тангир иримчи Офиятнинг мен билан

маъноли-маъноли кўз уриштиришига парво қилмай, чақалокни олиб чиқартирди-да, юзини очиб кўрди, гўё киши билмас, йўргагига битта юз сўмликни қистирди. “Бўйинса, кўркманг... Отингиз нима? Опят, Опяттой. Хотинни ҳам оти ўзингга мосидан топган экансан,

Махди, тўғри айтиш учун биз қишлоқилар яна тўрт йил ўқишимиз керак. Қўрқманг, Опятой, кўзим йўқ, олтитаси бор, хотин ҳозир еттинчисини корнига қамаб, ана чиқарай-мана чиқарай деб турибди. Қизталокнинг зоти қуёнми, тўнимнинг этаги тегиб кетсаям, бўйида ушлаб қолади...” деб Офиятни дув қизартирди.

Шопир йигит оти Исамат экан, бу орада халта-халта бозорликларни ташиб кирди.

Тангир кўп ўтирмади, бир-иккита “жуда нозик одамларга ҳақ беришини”, менинг у ерга “тўғри келмаслигимни” айтиб, қўзгалди. Кетаётиб сирли илжайди-да: “Эртага уйда бўлгин. Битта-яримта одамларим билан келишим мумкин, тагин уялиб юрмай”, деб тайинлади, тушунтириб айтмади.

Эртаси куни, Тангир кўплашиб келар экан, деб кечаги ўзи келтирган бозорлигидан мўл-кўл солиб, шўрва остириб ўтирган эдим, эшик гурсиллади, назаримда, тепишаётгандай бўлди, бу қанака қўпол ташриф экан, деб бориб очсам, икки гирдиғум йигит катта телевизор қутисини икки томондан ачомлаб: “Домла Ашрапуфнинг уйларими?”, деб туришибди, гўё мен ўша “Ашрапуф”нинг эшигида юрадиган дастёридай. “Қўл толиб кетди, ака, - деди бирови. – Йўлдан қочинг. Ҳали шунча нарсани чиқариш керак”. Уларнинг ортидан сувқоғозга ўралган катта гиламни елкалаган Исамат кўринди. “Домла, шуларни сизниқига жойлаштирар эканмиз. Тангир Қурбоновичнинг ўзлари кечкурун келиб тушунтирар эканлар”, деб шум жилмайди. “Ашрапуф” ўзим эканлигини сезган йигитлар бир кўримсиз менга, бир кўримсиз уйимга ажабланиб аланглашди...

Икки соат ўтар-ўтмас, катта хонамизни бир бойваччанинг ясогли меҳмонхонасига айлантиришди, деворни узунасига қирмизи-қорамтир йилтиллаётган “стенка” эгаллади, паркетга учу тўрт, қизгиш гулли қаҳваранг гилам тўшалди, “стенка”га рўбарў, ўтирган одамнинг кетини оғушлаб, тургани қўймайдиган диван-креслола– қўр тўқди, рангин телевизор дунё бойликларини жилвалантира бошлади ҳаммаси тушунарли эди, Исаматнинг буни қаерга қўйсак, шундай жойлаштирадик, сизга қандай, деб менга синовчан қарашлари, алланечук ҳавасманд-ҳавасли ўйнаб кўзларидан Тангирнинг бу

йигитни яхшигина пишиқлаб юборгани шундоқ кўриниб турар, аммо ишонгим келмас, шунча нарсани Тангир нима учун, нима мақсадда менга марҳамат қилганига ақлим етмай, бундай эмаслигига бошқача изоҳ тополмай, хунобим ошар, Исаматни қистовга олиб аниқлашга эса юрагим дов бермас эди.

Бунақа нарсаларни бошқаларникида кўриб, ўзиникида ҳам шунақа нарсалар бўлишини ҳали фақат орзугина қилган Офиатнинг питирлашига мумкин қадар ишонтириб: “Ҳа, Тангир ўзига олган экан, мошин топилмабди,

вақтинча туради. Хонани бекор банд қилмасин, фойдаланиб тураверишсин, депти” деган жавоб бердим...

Кечқурун Исаматнинг ўзи келди. “Тангир Курбоновичнинг зарил ишлари чиқиб қолди, ўзингиз юрармишсиз. Илтимос қилдилар”, деди.

Бордим. Тангир хонасида ёлғиз дастурхон тузатиб ўтирган экан, мени гунохкорона кулиб қарши олди, икки пиёлани тўлдириб коньяк куйди.

"Айтиб ўтирма. Исаматдан сўрадим, зийрак бола, юзингдан ҳам билиниб турибди. Мана, бўйнимни эгиб турибман. Шуни олдиндан сезиб ўзим олиб бормаган эдим. Ашқол-дашқолингни кўтар, деб қолсанг, шармандам чикмасин деб. Энди, жўра, гап бундай, ҳеч қанақа илтимосим йўқ. Катта ўғлим энди тўкқизинчида ўқияпти, сенинг филфагингга киритмайман, одам қилмоқчиман. Укаларни ўқитганман. Уйингга юборган нарсаларим шунчаки... Уй кўриш-га... ҳади... Қандай тушунтирсам... шу, жўра, бир вақтлар институтда ўқиб юрганамда, агар куним тугиб, бахт қараб, ошигим чикка турса, бойиб кетсам, бойлигимдан кўп эмас, қирқдан бирини Маҳдига бераман, деб кўнглимга туккан эдим. Менга сен у вақтлар пир қатори эдинг. Агар ўзгармаса, бузилмаса, деб шарт ҳам қўйган эдим. Кеча кўрдим — ҳалиям ўша-ўша, “сарт” Маҳдилигингча турибсан. Шу бошқача ҳеч гап йўқ. Қўлингга тутказсам, олмас эдинг. Нарса қилдим...”

"Биламан бунақа гапларни: кўпчиликнинг ҳақини ифлос йўллар билан... Кўпчиликнинг ҳақи бўлса, шуни кўпчиликка бериш йўлини топ-чи!"

"Қандай тарқатасан? Қайси ведомость билан? Чўпонлар билан

мундай махинация қилган эдик, заготконторада мундай келишган эдик, мана, юз минг фойда топдим, шуни теппа-тенг бўлиб олайлик, дейманми?..”

“Қирқдан бири ҳам эмас. Фараз қил, менда юз сўм бор, сен эса мухтожсан, мен сенга бир сўм эмас қирқ тийинми, эллик тийинми бердим, шу билан давлатим камаярмиди? Тангалаб эмас, сўмлаб, катта-катта сўмлаб топаман-ку. Энди солиштир: ўқиб юрган пайтларимиз, Гулчеҳра билан кинога боришга пулим бўлмаса, уч сўм бер, десам, берармидинг— берардинг, ўзингга танга қолса, бас эди. Қайтарасан, демасдинг. Мен ҳам шундай қилардим, Бунақа уч сўмлардан қанчаси мендан сенга, сендан менга ўтган. Ҳозир энди юз сўмимдан атиги қирқ-эллик тийин чақасини берсам, ориятинг кўзгайди. Сенга керак-ку. Майли, биз бошқа-бошқа одам бўлиб чиқдик, сен — яхши, мен ёмон чиқдим лекин ўша пайтлари қилган жўрачилигим қолди-ку!..”

“Мен бу пулларни ҳаром ҳисобламайман, топшир, дейишсин, топширмайман. Чунки ҳар куни, ҳар соат-да ўзимнинг йигит умримни, олти боламнинг тақдирини жоди тагига қўйиб топяпман. Сенга эса, Маҳди, қилган совгам ҳаппа-ҳалол, жўра — тоза кўнгил билан беряпман, ўзинг ҳам тоза одамсан...”

“Э-э, ошна, галати одамсан, хирмоннинг устида аганаб ётибман, сени кўриб, кўнглим ийиб кетди-да, бир чангалини хотамтойлик қилдим. Нима бўпти шунга?”

Ўйлаб ўйимнинг тубига етолмайман: “стенка”— уч минг, гилам — бир мингу юз, телевизор — етти юзу эллик олти, жами — “юз сўмдан қирқ-эллик тийин...” Тангирга термиламан, шунча пули бор одамга ўхшамайди, эзиламан, наҳотки дийдори билан кўзимни ёшлатган жон жўрам “қирқ-эллик тийини” билан мени топтаётганини, саховати билан хўрлаётганини билмаётган бўлса, ё давлати ошгани сайин одамнинг фаҳм-фаросати тумтоқлашиб бораверадими?

Эҳсони билан мени ўлдираётганини бу миллиончи бойнинг ўзига қандай тушунтирсам?

Тангирбой, шунча йил ўзимни тоза сақлаб келдим, энди сен, ҳе йўк, бе йўк, ногаҳонда имонимни топтаб кетаверасанми?

Тангирбой, шунча йилдан бери менинг ҳам бўйнимга ўн минглаб пуллар жалаб хотиндек осилди, тегмадим, бўйнимни бўшатолмай, ёнимдагилар бемалол олиб, мени ҳам олсанг-чи, косангни оқартирсангчи, деб қисташганда ҳам бўгилишга чидаш бериб келавердим, энди сен битта хотамтойлик билан бардошимни янчиб кетаверсанми?

Тангирбой, шунча йилдан буён хотиним, болаларимнинг кўз ўнгида ҳар қалай иззат-хурматим бор эди, энди сен бу ҳимматинг билан уларга мендан кенгроқ, истаганини бир даста пул билан бемалол муҳайё қиладиган дасти узун одамлар ҳам бўлишини кўрсатиб, мени бир тийин қилиб, яна бир камбагалга қайишдим, деб шод кетаверсанми?

Инсонга энг огири — бировнинг бойлиги олдида бўйнини қисиб яшаш эканлигини наҳотки шунча пул топган мияли бошинг билан ўйламасанг, Тангирбой?.,

Бошим чатнаб кетадигандай, ўйхонамга гуррос-гуррос бостириб кираётган бу гапларнинг Тангирга заифона ожизлик бўлиб туюлишини, қорни тўқ сахий қорни оч йўқсулнинг текин неъматдан бош тортишини ҳеч қачон тушунмаслигини билиб, очик айтолмайман, ерга урилаётган одамлигимни фақат: “Керак эмас эди. Тангир, бекор овора бўлибсан”, деб гўлдираш билан ҳимоя қиламан, баттар хўрланаман. Тангир тушунмайди, баттар мамнун бўлади. “Қўйсангчи, шунақа гапларни. Ҳай турибди-да уйингда, ўзинг ҳам бир кун олардинг-да. Одамнинг кадри нарса билан ўлчанмайди-ку. Арзимаган тахта-тухта деб икки жўра аразлашмайлик”, деб жилмаяди...

Одамнинг хотираси карвонсаройга ўхшайди: кўп одам яшайди, ким унга бир қўниб, шу билан ҳамишалик муқим макон қурган, кимлар эса бир тўхтаб ўтганича, қайтиб қорасини кўрсатмаган — одамнинг ўзига боғлиқ эмас.

Сувон, Ҳасанбой синга,и гала-гала курсдошларимни гира-шира эслайман, тумонатнинг ичида, ҳаммаси бир-бирига ўхшаб, унисининг қиёфаси бунисига аймашиб, аралаш-қуралаш, вагир-вуғур қилиб қаёқларгадир оқиб ўтиб кетишгандай туюлади, жуда кўплари ёдимга

тушмайди, оломоннинг ичида шакл-шамойилсиз бир коралар туртиниб-суртиниб боришаётгандай кўринади...

Ўн йилдан буён талабаларга дарс бераман, кўз ўнгимда тўда-тўда алмашиб туришади, ўн йилдан бери гала-говур қилиб оқаётган дарёнинг ўртасида қоқилган козиқдай туриб, очилиб-юмилаётган огзимга бир нафасга тўхтаб қараб, яна гуррос-гуррос, икки ёнимдан айланиб ўтиб, йўлида бораётган ёшлар оқимига термилиб қолавераман...

Шоди акани кўп ўйлайман, гапларини эслайман, аммо ўзи қандай кўриниши эсимдан чиқиб кетган, ёдимга тушгани — гўра еяётгандай бужмайган юзи, ушоқ гавдаси, доим текис дазмолланган, текислиги учун эгасини нимагадир ҳақир кўрсатадиган оқ шими холос, шулар ҳам Исрофилнинг бошлабоқ ёқтирмай ташлаб юборган қоралама — эскизларига ўхшайди; Ҳасанбой ҳозир ҳам кўз ўнгимда фақат илжайиб юргандай, фақат илжайиши, юзи эсимда йўқ, Сувон ҳали ҳам бурнини карракдай кериб, анграйиб тургандай, Тангирдан хотирамда фақат дароз бўйи, завқдан қисилган кўзларию мўғултахлит бети қолган.

Хотирам карвонсаройдан кўра, бир вақтлар яқинларим бошпана топиб, вақтинча яшаган, кейин ҳаммаси юрт-юртига кўчиб, кўчаётганда ирим қилиб ул-бул кераксиз нарсаларини ташлаб кетишган гариб мусофирхонага ўхшаб кетади, баъзан уни яна ўша одамлар билан обод, гавжум қилишга уринаман, лекин илгари кўрганларим энди кўз олдимда бошқача ростланади...

Тангир билан ўқиш тугагандан сўнг қайси йўлни танлаш тўғрисида кўп тортишар эдик. Мен-ку, энди билсам, ақл-хушимни танигандан буён, худди сопқондан отилган тошдай, шу туриш-турмушимга отилиб келаётган эканман. Тангирни ҳам тил кафедрасига олиб қолишмоқчи эди, у эса шаҳарда яшашни салкам одамзотнинг бахтсизлиги хисобларди. “Сенинг йўлинг бошқа, ичингда ҳамма нарсага чидайдиган, қийинчилик деганни писанд қилмайдиган бир нарса бор, қишлогингга борсанг ҳам, сигмасанг керак. Мен эса ойликдан ойликкача мустар яшай олмайман, ошқозон касал бўлиб қоламан. Отамнинг ёнига қайтаман. Икки ставка дарс

олиб... Аввал отамнинг ўқишга киришимга берган уч мингини ишлашим шарт. Акам яқинда уйланди. Отамнинг бошида борганимдан кейин мени уйлаш ҳам турибди. Яна бир укам келаси йили ўнинчини битиради, ўқишга кираман, дейди. Унга ҳам... Битта отам шуларнинг ҳаммасига қайдан етказида!..”

Тангирнинг қамалганини эшитгунга қадар, у билап баҳслашиб юрдим.

“Бир куни деразадан қараб ўтирган эдим, пастда бир мошранг “Уазик” тўхтаб...

аввал шопири тушиб...

бўлалди, юзлари ойтовоқдай тўла Тангир... тўғри менга қараб... “Домла Ашраповнинг уйлари...” “Хў-хўй, сарт Махди...” хоналарга бир-бир бош суқиб... “Сира олмайсанми?..” битта юз сўмлик... “тўнимнинг шамолига ҳам...” эшикни гурсиллатиб тепишади... тўрт-беш минглик ашёлар...

кечқурун, бойлигига, менга қилган яхшилигига маст Тангир...

бойлигу одамгарчилик, пул, тўгрилик, олишу олмаслик тўгрисида ечими йўқ баҳслар...”

Яна:

“...бир куни деразадан қараб ўтирсам...” Яна... Яна...

Худди ҳаммаси рост, бўлаётгандай...

Баҳсимизнинг якунида ҳамиша мен Йўлчига ўхшаб ўлсам ҳам, маънавий галаба қозонаман — Тангир ҳижолатга тушади, гуноҳкорона-мамнун — яхшиликка жазо йўқлигини билиб илжади...

Мен пулининг сассигига чидолмаётган Тангир билан эмас, унинг ичидаги ўша, “хўб тоза одамсан-да”, деб менга ихлос қўйган, нима десам, ишонган, оққўнгил — танти Тангир билан баҳшлашаётган бўламан, негадир энг охирида унинг ҳадясини энди нима қилишга ақлим етмай қолаверади, гоҳ магазинга топшириб, пулини эгасига қайтараман, гоҳ қарз, ҳозир Тангир арзимаган пулга муҳтож эмас, кейин узаман, деб кўнглимни тинчитаман...

Мен тоза қолдимми?

Кейин билсам, совхоз директорларининг тагида битта мошин бўлмас, мош...анг “Уазик”ларини далага, оппоқ “Волга”ларини

шаҳарларга минишар экан

Кейин билсам, янги замоннинг бойлари айш-ишратга чамадон-чамадон пулларни сочишар экан-у, ҳатто дўсту ёронларига ҳам бир сўмни беҳисоб беришмас экан...

Кейин билсам, Тангир директорлигининг бошларида совхозни кўтариб, ободончиликка зўр берган, аммо машғал бўлишга кўнмай, бошқа колхоз-совхозлар шитоб билан илгарилаётган йўлдан юрмай, ўзини четга олган, фақат етиштирганини топшириб, кейинги икки йил ҳатто планни ҳам бажаролмай, раҳбарларга ёмон кўриниб қолган, тўғри амалидан туширилишга одамлар ўртасидаги обрўси монелик қилиб, устидан материал тўпланаётган экан...

Кейин билсам, зора кўпчиликка едирсам, одамларнинг ҳақиға хиёнат қилмасам, эгам менга ҳам зуриёд берар деб, рўзгорига ҳаром аралаштирмай, топган буд-шудини ўн олти йил ичида уч марта алмаштирган хотинларини шаҳарма шаҳар, табибма-табиб олиб юриб қаратишга кеткизар экан...

Кейин билсам, Тангир ўз ёгига ўзи қоврилиб икки жаҳонга сигмай юрган кезлари, қўйиб юборган биринчи хотини ниҳоят эрга тегиб, Ҳасан-Ҳусан туққан, шу билан унинг нуқсини ойдинлаштирган, Тангир вилоят марказидаги мажлисда ҳам ўтиролмай, уйига қайтса, уни саҳарга қадар кутган бу хотини мошранг “Уазик”нинг шопири билан Лайли-Мажнун бўлиб ётган экан; Тангир ёмон бақувват эди, “Муниг баданида ёмон бир қора куч бор”, дер эди Шоди ака, шошганидан жойпўшга чалкашиб йиқилган шопирни икки мушт билан шакар томирига урган экан, ўлдириб қўйибди, хотини деразадан ташлаб қочибди...

Шофёрнинг исми Исамат эмас, онаси шошилиб туққанми ё ўзи дунёга келишга ошиққанми, одамнинг тушига ҳам кирмайдиган от — Қистовбой бўлиб, бир томони Тангирга хеш - амакисининг қайниси экан...

Тангир биринчи хотини билан етти йил туриб, бефарзандлиги учун қўйиб юборгандан кейин, Чоржўйнинг қаеридадир дарс бериб юрган, ҳали ҳам турмушга чиқолмаган Гулчехрани ахтариб борибди, Гулчехра уни хуш кутиб олибди-ю, аммо синган косани ямаб

бўлмайдими, деб қайтарибди...

Бу гапларнинг асли қандай бўлганини Тангирларнинг қишлоғидан қирқ чақирим наридаги мактабда ишлаган Ҳақберди топиб келди.

Институт ҳовлисидаги қайрагочнинг тагида учрашиб қолган кунимиз, салом-алик, сўрашишдан кейинроқ Ҳақбердининг биринчи айтган гапи шу -Тангирнинг шўриш-савдосини ҳикоя қилиш бўлди, факультетга ишга ўтаётгани, министрликдаги бир ҳамю...ти қўллаб юбораётгани ҳақидаги минг туманли шамаларни кейин билдирди

Ш–нча йилдан буён иккинчи қаватдаги уйимнинг деразаси олдида, пастда ўзини танитишга - мен хаёл қилгандай бузилиб кетмаганини айтишга келиб, қарашимни кутиб м–нгайиб турган Тангирга орқамни ўгирганча, борлигимни икки одамга гуноҳсиз ва гуноҳкор Мадҳига,

саховатли ва таъмагир Маҳдиларга бўлақлаб, уларни бир-бири билан уриштириб ўтирган эканман.

Мошранг “Уазик”нинг шопири Тангирнинг учинчи хотини билан зино қилишини сезиб юргандай эдим, йўқ эса, нега уни оти Исаматми, Қистовбойми, бари бир, доим Тангир билан бирга, шум илжайиб юрган ҳолда ўйлар эдим?

Гўё мен Тангирнинг олти боласи бор, хотини еттинчисига юкли деб ўйлаганим учун ҳам у бефарзанд юргандай?..

Мабодо, тақдир мени Тангирнинг ўрнига қўйганда, у қилмаган айни шу гуноҳларни ўзим қиладигандай эдим, йўқса, нега уни ҳар гал кўз олдимга келтирганда, менга қиладиган совгасини ҳам кўрар ва бу совгани қайтариш чорасини тополмай қолар эдим? Кўнглимнинг туб-тубида одамнинг кадри пул билан ўлчанмаслиги ҳақида ўқиган қоп-қоп маърузаларим - Тангирнинг кўзини очиш эвазига тўрт-беш минг сўмлик молни тама қилдим шекилли...

Нега, шунча йилдан буён ичимда тинмай бузукбошлик қилаётган девга қарши курашавериб тинкам қуриётгандай...

Нега шунча йилдан буён деразам тагида мошранг “Уазик” тўхтамади?

Ҳақбердининг айтишича, аслида ҳам шундай бўлиши керак эди - Тангир ҳар йили уч-тўрт марта иш юзасидан пойтахтга келиб кетар

экан.

Тангир ўзи тўғрисида менинг бу қадар ёмон хаёлларга боришимни билармиди?

У мен ҳақимда - оиладан тинчиган, турмушда бахт қараб, ошиги чикка турган, монографиялари босилиб, доим иши ўнгидан келиб юрган, шунга қараганда, яқинда докторлигини ҳам ёқлайдиган, ҳозирча доцент Маҳди Ашрапов тўғрисида қандай ўйлар экан?.. “Э-э, биламан, буларга қандай эришаётганини...” демасмикан?

Яна: жазосини ўзи тортишга мардлиги етармикан?

Яна: одамлар ўртасида бош кўтаролмасликдай огир жазосини хотинига қолдириб кетмадимми?

"Билмадим, кимга қандай, лекин Маҳди менга ҳамиша ўрناق, - деди Ҳақберди, тугилган кунимда қадаҳ сўзи айтиб. –Маҳди билан бирга ўқимаганимда, билмадим ҳозир қаерда юрардим. Ўқишда ҳам, турмушда ҳам Маҳдидан орқада қолмасликка тиришдим, энди етдим деганда, у яна илгарилаб кетаверади, аммо мана, уни қувлаб кам бўлмадим: кишлоқда юрсам ҳам ёқлаб олдим..."

Кўпчилик ўтирган эдик: Исрофил, кафедрадагилар - ҳаммаси кандидат, бу бошоғриқдан аллақачонлар қутулиб, энди бамайлихотир катта бошоғриққа тайёрланаётган одамлар тўпланиб қолибди, диссертация ёқлаганини бахтининг салкам якуни ҳисоблаётган Ҳақбердининг гапларига

ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугидан беҳабар боланинг шодлигига қарагандай, беписанд жилмайишди, Исрофил индамай столни чертиб ўтирди...

Менга эса Ҳақбердининг бу гаплари замирида ўксиниш билан алам ётгандай туюлди.

Аслида ҳам шундай эди.

Ноқулай аҳволга тушдим: наҳотки Ҳақберди бор умрини менга етиб олиш учун сарфлаб, мендан ҳам баландроқ одамлар борлигини, дунёнинг устиворлигини, кенглигини, бу кенгликда Маҳди Ашрапов деган одамнинг ҳаёти тор бир туйнук эканлигини билмай ўтиб кетаверса...

Агар, дейлик, чархнинг каж рафтори билан Ҳақберди менинг

ўрнимга тушса - ўзи орзулагандай, менга етишиб олса, нималар қилган бўлур эди, -билмайман, шундай ўйласам, мен - ишбилармон истеъфо бериб, жойимга бир ишга ноудда-ношуд, лекин тинмай гап кавлаб юрадиган одамни тайинлашаётгандай қизганчда қоламан...

Институтни битиргандан кейин, воқеалар равиши ўзгариб, ўзимнинг Ҳақбердининг ўрнига кишлоққа кетиб, ўша ёқда диссертация ёқлаб, кейин институтга келишимни ва менинг ҳозирги ўрнимда бўладиган Ҳақбердига ҳавас қилиб яшашни сира-сира истамас эдим...

Ҳақбердининг ҳавасида мен доим хатар кўраман...

Биринчи йили Ҳақберди ёмондан нари, яхшидан берироқ дарс бериб юрди, ҳар қалай, талабаларга ўрта мактаб ўқувчиларига дарс ўтаётгандай. "Хўш, Йўлчи қандай образ бўлган экан? Қани, бу шеърни ўқигандан кейин қандай кайфият олдик, ким айтади?" қабилидаги гапларни гапиришдан бир қадар қутулди, ўзи айтгандай, методикасини анча такомиллаштирди, лекин: "Хўш, шундай қилиб, инқилоб галаба қозонди, жамиятда янгит одамлар етишди, бу эса ўз навбатида адабиётда янги қаҳрамонларни барпо этди, демак: янги ҳаёт - янги одамлар - янги қаҳрамонлар, буларнинг ҳосиласи -янги адабиёт", деб м аълум тушунчалардан мунчоқ тизишдан нарига ўтмади. Талабалар унга шунақа гаплари учун, бир томони яқинда келганини назарда тутиб, "янги қаҳрамон" деб лақаб тақишибди.

Бу йилига эса Ҳақберди чиндан ҳам, галатироқ бўлса-да, қаҳрамонга айланди.

Ҳақберди одамнинг гапини "ҳа, хим", деб маъқуллагандай эшитади-ю, аммо кўзлари доим бир тусда чакнаб тураверади, яхши гапга кулганида ҳам ёмон гапдан маъюс тортганида ҳам, кўзларидаги истехзо ўзгармайди — худди қошининг тагидаги иккита тешиқдан бошқа бир одамнинг кўзлари пойлаётган-дай...

Чиндан ҳам, Ҳақбердининг сиртини ичидаги бошқа биров кийиб юргандай, унга худди икки кишига: бири—мени кадрлайдиган, менга ишониб-суянадиган, иккинчиси — ҳар сўзимга гайирлик қилаётган, ишонмаётган, — бир танада яшаётган қўшалок одамларга гапиргандай

орқа-олдимга қараб, йигиштириниб сўзлайман, назаримда, — негадир бунга ишонаман ҳам,—ўша, тили аччиқ, тийрак талаба Ҳақберди турмушнинг огирлигидан, феълининг ёмонлигидан такрор-такрор зарба еб, энди, мана, босилиб қуюлган, эҳтиёткор бўлиб қолган бугунги Ҳақбердининг ичига биқиниб олгандай туюлади.

Билмайман, нега шундай, Ҳақберди билан ёлғиз қолсам, ҳар гал унга ваъда қилган жуда зарур нарсамни, эсимдан чиққанидан эмас, беришга қизганганимдан, атай уйда қолдириб келиб, энди ўтирик баҳоналар билан ўзимни оқлаб ўтиргандай ўнгайсизланаман...

Одам ҳамиша кимдандир қарздор, кимларнингдир олдида бурчли, жуда кўп одамлардан яхши нарсалар олганман, жуда камини қайтарганман, Ҳақбердидан ҳам олган бўлсам керак, аммо қайтаришга унинг ўзи арзимади, бари бир қайтарганимнинг қадрини билмайди, унга нима керак, деб ҳисоблайман—худди кўр кампирнинг тиллаларини ўзимники қилиб олгандай...

Агар, айтгани рост бўлиб, у менга эргашган, мендан кўп нарса олган бўлса ҳам шуларнинг орасидаги энг асосий нарсани фақат ўзимда олиб қолганман...

Нимашу?..

Бир куни душанбада Карим ака Етмишбоев дагдага қилиб келиб қолди: "Сингармонизмнинг республикадаги отаси мен бўлсам, мен диссертация ёклаганда санлар онангнинг қорнида эдинг!", деб Толибовага бақириб кетди, айби нимадалигини унча тушунмаган Юлдузхон кўзёшини қалқон қилиб олди.

Бунгача сал-пал гап ўрмалаб, талабаларнинг домлаларга қанакадир "мусбат-манфий"лар қўйиб, кимларнидир алмаштиришни таклиф қилишгани тўғрисида шовур келиб, асли ўзи нима даҳмаза эканини билмай, ажабсиниб юрган эдик.

Карим аканинг жияни ўзимизда ўқир эди, кечкурун йигламсираб борибди: амак, энг кўп "манфий" олганингиз учун сизни ҳайдаб, ўрнингизни Толибовага олиб беришар эмиш — бачаларнинг отзида шу гап, кетиб қолсангиз мен қандай битираман?..

"Сингармонизмнинг отаси" шусиз ҳам дарслари ошиб-тошиб ётган Юлдузхон унинг ҳам дарсини олса, қандай эплашини ўйлаб ҳам

ўтирмай, кечаси билан тўлганиб чикқанча, эрталабига шовқин солиб келаверибди.

Юлдузхон: “Наҳотки мен... Наҳотки сиздай кишига...” деб ўпкаси тўлиб гапиролмай турганда, бўрон кўпгандай Сухроб кирди-да, бир дунё миш-мишни тўкиб ташлади: кеча бозорга тушиб, битта шумгина талабамизни учратибди-да, гапга солибди, эмишки, министрликка факультетнинг чириб бораётгани тўғрисида кўп сигналлар тушиб, министрлик бу “бардак”ни тозалашга зимдан киришибди, Абдикулов, яъни биз бечорагина деб юрган

шу Ҳақбердимиз аслида шахсан министрнинг махфий топшириги билан орамизга ташланган, ичидан пишиб кетган устомон одам экан, шу вақтгача ҳар бир домлани миридан-сиригача ўрганиб, етарли материал тўплабди, анкета сўрови ташкил этиши ҳам шундай материал, тўғрироғи материалларига объектив далил бўлиб, ҳозир министрликда компьютерларга солиниб, кўрсаткичлари ҳисобланаётган эмиш, натижалар жуда ёмон чиқибди, айти шу кунларда қайси домлани колдириш, қайсисини кеткизиш тўғрисида масала кўрилаётган, биринчи галда, эллик фоиздан кам “мусбат” олганлар, кейин аста-секин олтмиш учу уч фоиздан кам “мусбат” олганлар, ўрнига одам топилишига қараб, жилдириллар эмиш, унгача, турган гап, факультетни ўтиргизиб қўйган раҳбарлар, аввало деканамиз Маҳмудали ака каттик ҳайфсан билан бўшатилиб, ўрнига ўқитувчилар орасида ҳам, талабалар ўртасида ҳам обруйи баланд ёш бир доцент қўйилади, бу ҳам Ҳақкердиннинг кимни кўрсатишига боғлиқ, ҳозирданок аниқ бир тахмин бор-у, фақат буни айтиш Сухробга ноқулай...

Сухроб ўзидан ҳам анча-мунча гапларни қўшиб-чатиб гапирди, ҳаммамиз кулдик, Карим ака, қарилик курсин, одамнинг эси кирди-чиқди бўлиб колар экан, деб Юлдузхондан кечирим сўради, сал-пал энгил тортдигу кўнглимиздан гидир кетмади: мана, шундай кўпчилик вагир-вуғур ўтириб, сув олармиш, том босармиш деган олди-қочдиларнинг авра-астарини агдариш, чўкиртак қиличини ўйнатиб кўрқитмоққа уринаётган увоққина ёғийни чертиб-черткилаб майна қилиш яхши, хатто жуда завкли эди, бироқ ҳар биримиз ўзимизча

ўйлаганда, ўша ёғийга қарши ёлғиз турганда, бу миш-мишларнинг таги бордай, нимасидир асослидай, кўнглимизда ноаниқ бир таҳлика уйғонар эди.

Биринчи дарсим тўртинчи курсда эди, одатдагидай ўтди-ю, фақат талабалар кўзимга бошқачароқ кўринди, буни олдинги кунлари ҳам пайқагандай эдим, лекин, тўгриси, бирон-бир ўзгаришга, хусусан Ҳақбердининг даҳмазасига боғламаган эдим; улар ўзларини менга илгаригидан ҳам яқинроқ тутишаётгандай, гапларимни қувониброк тинглашаётгандай, ҳар ҳолда, уларнинг савол беришларида, кейин гўё чин "аълочи"дан имтиҳон олаётгандай, тез-тез бош иргаб, жавобимни мамнун эшитишларида одатдагидан анча фарқланадиган ўктамлик, ўзларига ишонч, менга мадад ва ҳатто, домла, бўш келманг, биз бормиз, қараб турмаймиз, деб ҳомийлик қилиш ҳам бордай, менга шундай туюлган бўлса ҳам, Ҳақбердининг охирини ўйламай қилган иши ёмон тус олиб, талабалар билан домлалар ўртасида шу пайтгача чўкиб ётган кўп нарсаларни юзага қалқитиб чиқараётгани сезилиб турар эди.

Дарсдан чиқиб деканатга кирсам, яна одам, гала-говур, Турғун кўлини кўтариб, нимадир демокқа уринади, Карим ака: “Маҳмудалининг олдида нима деган одам бўлди? Сизга ишониб кетяпман, Карим ака, деган эди-я!”, деб вагиллайди, Марҳамат опамиз бурчакда пик-пик йигляпти, Юлдузхон унга сув тутяпти, Жамшид деворга елкасини бериб, хаёли қочиброк турибди, Сухроб қовогини уюб, ўзини ташвишманд тутишга уринади, лабларини

йигиштиролмаганидан, эси оғиб қолгандай кўринади, қолганларнинг юзида ҳам, шамол йўғ-у, дарахтларнинг учи қимирлаши нимадан, деган ҳайронлик, фақат Суннатов босиқ, кўлини чунтагига тикиб, уёқдан-буёққа юради, ким кирса, эшикка қараб, ёпиб қўйинг, деган амирона ишора қилади.

Назаримда, ҳамкасблар ишонгилари келмаётган нарсаларга ишона бошлашган, бояги беписанд кулгидан асар йўқ, бир-бирларига синовчан қарашлари, унсиз саволларида одатдан ташқари, ноқулай бир ётсираш пайдо бўлган, ҳеч ким ўзини қандай тутишни билмас, агар бепарво кўринишга уринса, бор гапни билиб, айтмаётгандай,

кулиб юрса, бу гаплардан қувонаётгандай, хафа юрса юраксизлик қилаётгандай, бир мужмал аҳвол вужудга келган эди.

Миш-мишлар соат сайин болалар эди:

Марҳамат опанинг курси Жамшидга олиб берилиши керак эмиш...

Талабалар, Етмишбоевга сидиргасига “манфий” қўйиб ташлашгани етмагандай, исм-шарифини ҳам ўчириб чиқишган эмиш...

Суннатовнинг “мусбат-манфий”лари тенг...

Юлдузхоннинг “манфий”и кам...

Келдиевага “мусбат-манфий” қўйиб ўтирмай, “Танноз” деб ёзишган...

Маҳмудали ака ҳозир Олмаотада — фольклоршунослар кенгашида эмас, балки Москвада, таниш ахтариб чоғиб юрган эмиш...

Ашраповнинг “манфий”и умуман йўқ, эмишки, Ҳақберди анкета таркатаётиб: “Маҳди Ашраповичдай домлаларнинг кадрига етишларинг керак, у киши ҳам сизлардай талабадан катта бўлган, хали яна ўсади”, деб шама қилибди...

Ҳаммасидан ҳам Ҳақбердининг ўзи йўқлиги сирли эди. Ўтган сешанбада бир қорасини кўрсатгандан буён йўқ. Балки, ростдан ҳам касал ётгандир, аммо буёқда шунча гапни кўзгаб, ўзи кўринмаётгани кўп шубҳа-гумонларга сабаб бўлди.

Марҳамат опа тўртинчи курсга мёндан кейин кирган экан, лекциясининг ўртасида Эшназар Бобоқулов деган аълочи талабамиз қўл кўтариб ўрнидан турибди. Марҳамат опа ундан: “Ҳа, Эшназаржон, нимани тушунмадингиз?”, деб сўрабди. Ярамаснинг тушунган нарсаларига опамизнинг ақли етмайди.

"Навоий мероси билан бугунги кунда рўзгор тебратиш проблемасига қандай қарайсиз? Бундай қилиш улуг шоир хотирасини топташ бўлмайдими?", деб савол берибди. Бечора опамиз ўзини тушунмаганга солиб, Навоий ижодининг буюклиги, классик шеърятда “рўзгор” сўзи оддий рўзгордан чуқурроқ ижтимоий маъноларни ташиши, улур шоиримиз хотин-қизларга оддий рўзгор бекаси деб қарамагани, балки бир пок хотиннинг оёқ изини юзта эркақдан баланд қўйганини гапирибди-ю, бари бир, Эшназарнинг

аччиқ илжайиб тинглаётганига чидай олмай, бир томони, эрининг ноуддалигидан беш болани едириб-ичириш, уйлантириш-чиқариш ўзининг зиммасида қолиб, йигирма бир йил олдин “Навоий ижодида ижобий хотин-қизлар образи” деган мавзуда амал-тақал кандидатлик ёқлаганидан бери илм билан шуғулланолмай, мана, бугун кенжа ўгли қатори болаларга майна бўлиб ўтирганига хўрлиги келиб йиглаб юборибди.

Нима деб таскин беришга ҳам ҳайрон эдик. Ўзимиз-ку, унинг ҳатто қайси кизига қанча қўйлак тиктирганигача талабаларга гапириб беришидан кулиб юрар эдик. Бобоқуловни деканатга чорлаб, тартибга чақирамизми? Нима деб? Ақли пичоқдай кесадиган бола, “Агар гапим нотўғри бўлса, исботлаб берсинлар”, деса, нима деймиз? Шу йил уни ҳатто пахтага ҳам юборишолмади, ҳайдаймиз деб ҳам қўрқитишди, ҳатто стипендиядан ҳам маҳрум қилишолмади — пахта ихтиёрий, майли, бирон жойда мажбурий, деб ёзилган қонидани кўрсатинг— бораман, чора кўрсангиз, мен ҳам чора излайман, деб оёқ тираб тураверди! Махмудали ака, билмадим, нега унинг лақаби “Бойбўрибий” бўлиб кетган, Алпомишнинг отаси бу бийнинг олдида анча лақма бўлиб чиқади, “Ҳали алоҳида гаплашаман сен билан, жуда қашшанг бола экансан”, деди-ю, тагин терим кампаниясидай масъулиятли дамда бу гап каттариб, бир балоси чиқиб юрмасин деб, ўзи

ВККдан “Психически ненормальный” деган справка олдириб, сейфга ташлаб қўйди.

Эртасига Жамшидни учинчи курсдагилар қарсақ билан кутиб олишибди — Марҳамат опа кечаги маш-машадан кейин дарсга келмай, ўрнига кирган эди...

Биринчи курсга кирган Келдиева аудиториядан ҳеч кимни тополмабди. Иккинчи курсдагилар бугун дружиначиликка боришдан бош тортишибди. Суннатов овозини баландлатган экан: “Бизга бақирришга ҳаққингиз йўқ”, деб қўрслик қилишибди.

Етмишбоевнинг қон босими кўтарилиб, “Тез ёрдам” чақирдик, бақир-чақирдан сал қутулдик — жанжал тинчигунча даволанди.

Мен лекциямни “Қизим сенга айтаман...” қабилида ташвиқот

билан ўтказдим, катталарни хурмат қилиш кераклиги, одоб ҳақидаги гапларим билан ўзимни ҳам, талабаларни ҳам зериктирдим, дарс охирида Эшназар: "Домла, кўрқоқлик асли одамнинг табиатида борми ё уни муҳит кўрқоқ қилиб кўядими?", деган илмоқли савол берди. Ичимдан ичкиринди ўтса ҳам, "Э-э, ука, ботирлар ҳам кўрқа-кўрқа, охири кўрқавериш жонига теккандан кейин ботир бўлган", деб кулгига бурдим, танаффусда унинг ўзини бурчакка олиб, домлаларга бунақа бетгачопарлик қилиши ноўринлигини ва факультетда юрган гапларда ҳеч қандай асос йўқлигини уқтирдим. "Бир асос чиқарсакчи, домла, кўшилармидингиз, сиз улардан кўра бизга яқинроқсизку?", деди...

Уришиб бердим.

Бўлмайдиган нарсалар бўлаётгандай, миш-мишларда асос борми-йўқми, бунга қарамай, ҳаммаси ошкор тус олган, таълим-тарбия жараёни издан чиқиб, аудиторияларда кечаги мўмин-қобил талабаларимиз эмас, юзи таниш, ўзи нотаниш ганимлар тўдалашиб, ҳар бир хатти-ҳаракатимиз, гапларимизни имтиҳон қилаётган, устига-устак, ўзимиз ҳам гуруҳ-гуруҳларга ажралиб, ёвлашиб бораётган эдик.

Бир ёқда "ёш бир доцент" тўғрисидаги "тахмин" аниқ менга келиб тақалаётган, беш-олти домлаларнинг менга муносабати ҳам "тагин кейин..." тарзида сезиларли ўзгариб бошлаган эди...

Аксига олиб, "Бойбўрибий", Олмаотада, оқсоқол профессорларимиздан бири, бавосили кўзиб, касалхонада ётибди, бири монографиямни яқунлайман, деб уйга қамалиб олган, партком—малака оширишда, Тургун декан ўринбосари бўлгани билан, бировни йўлга солиш уёқда турсин, ўзининг ҳам қайси йўлдан юришини билолмай боши қотган, хуллас факультетдаги аҳволни сўраб-тергаб турадиган биронта бошчи йўқ — шундай вазиятда Ҳақбердининг бу ишни охиригача ўйламай қилганига ишонмай қўйдим.

Оти олиб қочаётган чавандозга ўхшаб, ақлимиз шошиб қолди: "мумкин эмас", "курақда турмайди", "талабаларнинг ўзи тўқиган", "тутуриги йўқ" деган омонат тўсиқлардан босиб-хатлаб ўтиб кетяпмиз, на отимиз жиловга бўйин беради, на устидан сакраб

тушишни эплеймиз...

Энг ёмони — миш-миш, олди-қочди, асаббозликни бир четга суриб, воқеаларнинг тубига синчиклаб назар солсак, чуқурлардан, кимга яхши кимга хатарли, мубҳам, мудроқ ҳақиқат ўрмалаб чиқаётганини кўрар эдик.

Кўл қовуштириб тураверсак—бўлмайдиган, ўладиган касал эмасдир, ўзини олиб келайлик, юролмаса, суяб кирармиз, нима галва эканини ўз огзи билан тушунтирсин, у еган сомсага биз пул тўлаб ўтираверамизми, тагига етайлик, дедим,

Ҳасаннинг машинасида Суннатов, Шамсиев Ҳақбердиникига кетишди.

Ҳақбердининг келиши кўп миш-мишларни пучакка чиқарди-ю, аммо муносабатларимизни чалкаштириб юборди...

Кейинги гаплар аянч, аччиқ, гариб ҳақиқат, жинлар базмидай рўё ва бетайин эди...

Эртаси куниёқ Олмаотадан “Бойбўрибий” етиб келди: Суннатов телефон қилган экан.

Ҳақберди анкеталарни душанба куни тарқатиб, сешанбада эрталабоқ курсбошилар орқали йигдириб, одамга айтишга ҳам уяладиган жойидан чиққан чипқони газак олиб, юргизмай қўйгани учун чоршанба куни мукка тушиб ётиб қолган экан, кейин сезишимча, Суннатов у қаратган поликлиникага бориб, рост-ёлгонлигини текшириб ҳам келибди.

Аввалига Ҳақберди ҳеч кимга ҳеч қанақа анкетани кўрсатмайман, буни ўз илмий ишим — методикани социологик жиҳатдан ўрганиш учун қилганман, деб оёқ тираб туриб олди-да, жанжалга баттар мой куйди.

Кафедрада тўпландик, деканатда галва бўлди, Ҳақберди анкеталарни ўзича ўйлаб топгани, ўзи тузиб, тарқатиш-йигишда башка ҳеч ким қатнашмаганини айтди — юқоридан топширик ё кўрсатма йўқлиги ойдинлашди-да, унинг кўлидаги анкеталарни нима қилиш тўғрисида баҳс кетди; бир қисмимиз Ҳақбердининг илмий изланишларига аралашиб нотўғрилиги, олимлик этикасига тўғри келмаслигини таъкидлаб, тадқиқотига халал бермайлик, дедик,

кўпчилик, бирови азбаройи кизиққанидан, бирови ўзидан кўрққанидан, анкета ҳаммамиз ҳақимизда бўлгандан кейин, ҳаммамизга тегишли, кўришимиз керак, деб туриб олишди.

Орамиздаги кунда баҳс, кунора гурбат талабаларга бошқача таъсир қилди — бу тортишувларнинг нима билан тугадини кутиб, тинчланиб қолишди, дарслар ҳам изга тушиб, силлиқроқ ўта бошлади.

Бошқа “бўшармиш”, “кетармиш” деган гаплар босилиб, фақат Ҳақбердининг ўзи, қўлидаги анкеталарга муҳрланган сирнинг ўзи қолди, мен, Сухроб, Юлдузхон, яна катта Боқиев билан Тиллабоев уни ёқлаб чиқдик, анкета талабаларнинг хулқига ёмон таъсир ўтказган бўлса, сабаби анкетанинг ўзида эмас, факультетдаги аҳволда, дедик: Суннатов, Шамсиев, Шербоевга ўхшаганлар анкета талабаларга қутқу бериб таълим-тарбия жараёнига зарар етказди, ўқитувчиларни обрўсизлантирди, бу учун Абдиқулов жавоб бериши шарт, деган гапга ёпишиб олишди; яна гуруҳ, гуруҳчаларга айрилдик, тепамизда — бунақа пайтлари қарши томонларнинг фикрларини тинглаб, гўё кўнглимизни топиб яраштирадиган, шу билан раҳнамога айланадиган ҳаммишаги “Бойбўримиз” — аччиқ-тизиқ, айтишиб юравердик.

-урбатимиз ректоратга ҳам икки-уч марта чиқиб тушди.

Аммо Ҳақберди айтганидан қайтмади, “Бойбўрибий”, малака оширишдан бир ҳафтага жавоб олиб келган партком Орзимуродовнинг алдаб-сулдашлари, коллективни ҳурмат қилишга чақиришлари ҳам, мулоимгина таҳдид-пўписалари ҳам қор қилмади. “Юз ўн етти қорақўзнинг менга ишониб билдирган кўнгили ҳақиқатини сизларга топшириб қўймайман. Бунақа талаб қўйишга ҳуқуқий ваколатларинг ҳам йўқ, аксинча, менга ёрдам беришларинг керак эди”, деб туриб олди.

Охири “Бойбўрибий”нинг ўзи шунақа ҳуқуқий-қонуний йўлини топди, тўғрироғи, биз тортишиб юрганда, эски туллак, ким билан учрашса, учрашиб, ўқитувчи қайси вақтда қандай анкета сўрови ўтказиши мумкинлиги тўғрисидаги тартиб-қоидаларни аниқлаб олиб, масалани кўндаланг қўйди: Ҳақбердининг иши гайриқонуний экан! Ўқитувчининг анкета сўрови ўтказиши олдиндан факультетнинг ҳам,

кафедранинг ўқув планида белгиланиши, шундан сўнг ўзининг индивидуал иш планига киритилиб, кафедрада тасдиқланган бўлиши, шунда, мавжуд қоида бўйича, ўқитувчи

бошқа ҳамкасблари ҳақида эмас, фақат ёлғиз ўзи тўғрисида саволлар тузиб, объектив фикр тўплашига рухсат бор экан. Ҳақбердининг бу ишни ўз билгича — на деканат, на кафедра билан “предварительно!” келишиб олмай, индивидуал иш планида кўрсатмай, “негласно!” қилганлиги таълим-тарбия жараёнида “грубейшее нарушение!” бўлиб, масала, албатта, партком йиғилишида кўрилиб, тегишли хулосасини олиши шарт экан; “Бойбўрибий” бунақа пайтлари керакли сўзларни энасининг маҳрига тушиб, кейин ўзига мерос қолгандай, шу гапим билан истаган одамингни варанглатиб отиб ташлайман, деб ишлатар, аммо тегиб кетса, хун тўлаб юрмай, деб нишонни сал тепароқдан олар эди.

Ҳақбердининг анкеталарни олиб келишдан бошқа чораси қолмади, лекин ўз навбатида у ҳам шарт қўйди: йиғилишда менинг масалам кўриладиган бўлса, анкета натижаларини ҳам ошқора муҳокама қиласизлар, бу учун аввал комиссия тузасизлар, деди. Орзимуродов—бошлиқ, ўзбек тили кафедрасидан профессор Бегалиев (чакириб келинади), Суннатов, ўзбек адабиёти кафедрасидан мен билан Сухроб комиссия составига кирдик. Суннатовни киритгани учун “Бойбўрибий”нинг ўзи “Мен — "заинтересованный личность!"” холис турай, иш объектив бўлсин”, деди..,

Ҳақбердининг ўзи ёнидан пул тўлаб, ўзининг ҳам, бизнинг ҳам бошимизга орттирган машмашасининг мазмуни шундай эди — декан билан икки профессор — кафедра мудирларидан бошқа, қолган ўқитувчиларнинг исм-шарифлари илмий унвон-даражаларига қараб:

1. доц. ЕТМИШБОВЕВ К. Е.
2. доц. ОРЗИМУРОДОВ Б. С.
3. доц. ТОЛИБОВАЮ. С... 15. ффк. БОҚИЕВ Қ. А... 18. к. ўқ. КЕЛДИЕВАБ. Т... 22. кч.ўқ. БАДАЛОВ Ж. Й...

тартибида бир устунга тиркалиб, қаршидаги “билим савияси”, “дарс савияси”, “муомала маданияти”, “талабчанлиги”, “характери” деган устунларга ҳар бир талаба ўз баҳосини “мусбат” ё “манфий”

шаклида белгилаб, энг охирги —“таклифлар” деган устунга, агар ўқитувчини ўз фанини ўтишга нолойиқ, ҳисобласа, бунга муносиб ўқитувчининг шу рўйхатдаги тартиб рақамини ёзади, масалан, “II. доц. САЙДУЛЛАЕВА М. Ҳ.—Қ—Қ 22, яъни Марҳамат опамизнинг “муомала-маданияти”, билан “характери” яхши, аммо бошқа “савия”лари паст, унинг фани—“Ўзбек адабиёти тарихи” курсини “22. кч. ўқ. БАДАЛОВ Ж. Й.”— кичик ўқитувчи Бадалов Жамшид Йўлдошевич ўтгани маъқул, мабодо, талабанинг фикрича, бу фанни ўтадиган ўқитувчи факультетда бўлмаса, “нўл” кўйиб қўйилади

(масалан, “9. доц. ШАМСИЕВ Т. К. ————Қ Қ Қ 0, демак, доцент Шамсиев

Таваккал Каримжоновичнинг “билим савияси”, “дарс савияси” ёмон, бошқа жиҳатлари яхши, у ўтадиган “Эски ўзбек тили” курсига четдан ўқитувчи чақириш керак.

Анкетани тўлдирган талабанинг исм-шарифи махфий қолади.

Анкеталар билан бир ўтиришдаёқ танишиб чикдик, ўрганиб текширадиган ҳеч нарсаси йўқ, ҳаммаси кундай равшан, Ҳақберди ўз ишини тартиб-режа билан сидқидилдан бажарган, ҳар бир ўқитувчига қанчадан “мусбат”, қанчадан “манфий” тушганини чўтга қоқиб, фоизга чакқан, алмаштириш ҳақидаги таклифларни ҳам виждонан кўрсатиб қўйган эди. Анкеталарнинг ўзида, Ҳақбердининг ҳисоб-китоб қилган қозғаларида ҳам англашилмовчилик йўқ— бари тўғри, фақат... биз миш-миш, олди-қочди, бетутуриқ деб юрган гаплар бу қозғаларда аниқ-таниқ, ҳеч бир эътирозга изн бермайдиган “мусбат”, “манфий”лар, рақамлар билан бераҳм ҳақиқатга айлантириб қуйилган эди:

1. доц. Етмишбоев К. Е. Қ 8%;—92 %; қарши—113
2. доц. Орзимуродов Б. С. Қ 44 %;—56 %; қарши— 59
3. доц. Толибова Ю. С. Қ 93,6%;— 6,4%; қарши — 3
4. доц. Суннатов А. Ш. Қ 45,7%; —54,3%; қарши—60
5. доц. Шамсиев К. Б. Қ 73,2%;—26,8%; қарши—36
6. доц. Ашрапов М. А. Қ 98,1%;— 1,9%; қарши— 0
7. доц. Ражабов Х. Д. Қ 39 %;—61 %; қарши— 73
8. доц. Шербоев К. Ш. Қ 31,3%; —68,7%; қарши— 72

9. доц. Шакаров Т. Ш. Қ 17,5%;—82,5%; қарши—81
10. доц. Маманова М.М. Қ 49,3%;—50,7%;қарши—66
11. доц. Тиллабоев Б. Т. Қ 48,4%;—51,6%; қарши—59
12. доц. Сайдуллаева М. Х. Қ 22 %;—78 %; қарши — 91
13. ффк.Эгамов С. Э. Қ 92,9 %;— 7,1%; қарши— 10
14. ффк.Боқиев И. И. Қ 38,5%;—61,5%; қарши—68
15. ффк.Боқиев И. М. Қ 63,8%;—36,2%; қарши — 43
16. ффк. Байдуллаева Т.А. Қ 86,3%; —13,7%; қарши— 12
17. ффк. Абдикулов Х.У. Қ 50,6%;—49,4%; қарши— 56
18. к.ўқ. Келдиева Б.Т. Қ 2,8%;—97,2%; қарши—114
19. к.ўқ. Бердиназаров Х. Ф. Қ 72 %;—28 %; қарши — 37
20. кч.ўқ. Бектошева Ш.М. Қ 32 %;—68 %,- қарши — 67
21. кч.ўқ. Ҳалимбоева Д.Н. Қ 88,8%;—21,2%; қарши—29
22. кч.ўқ. Бадалов Ж.И. Қ 100%; — 0%; қарши— 0

Ҳар эҳтимолга қарши бухгалтериядан битта електрокалькулятор олиб келиб, рўйхатнинг ҳар жой-ҳар жойидан бешта ўқитувчининг “мусбат-манфий”ларини қайта ҳисоблаб, фоизга чакдик—тўппа-тўғри чикди, масалан, Етмишбоевга 8 фоиз “мусбат”, 92 фоиз “манфий” қўйилибди, 113 талаба унинг ўз фанини ўтишига қарши чикқан...

Суҳроб, ўзининг кўрсатгичлари бошқаларникига нисбатан ҳаттоки жуда яхши (92%;—7,1% қарши—10) бўлса ҳам, ранги оқариб, гулдираб қолди. “Худди ҳали ўлмаган одамларнинг жанозасида ўтиргандай бўляпман”, деди, Суннатовнинг юзига бир шум ифода қалқди-ю, индамади, тамакига зўр берди, профессор Бегалиев жуда зериккандай чўзиб уф тортди, Орзимуродов ҳаммамизга бир-бир қараб чикди-да, Суннатовга имо қилди, Суннатов чиқиб кетди. Бир-биримизни томоша қилиб ўтиравердик. Анча жимликдан кейин Орзимуродов йигламсираб гап бошлади: “Буларни бировга кўрсатиб бўладими? Шарманда қилади-ку?” “Шарманда бўламизми, бўлмаймизми, лекин бор гап”, дедим мен. “Э-э, қойилман!—деди Суҳроб.—Ўзини ҳам қўшиб, тўгрисини кўрсатиб қўйибди-я! Аҳвол шунақа эканда-да, а? Ҳаммаси жойида кўриниб юрган эди, буни қаранг!” “Коллективни ўйлайсизми, йўқми?—деди бурилиб Орзимуродов.—Ё фақат ўзингизнинг яхшига чикқанингизга қувониб юраверасизми?” “Шуям коллектив бўлди-ю”, деди Суҳроб. Бегалиев

деразага қараб: “Яхшими, ёмонми —коллектив,—деди.— Битта Абдикуловларингнинг ҳақиқатни очиши билан аҳвол тузалиб қолмайди. Буни тузатиш деканнинг ҳам, ректорнинг ҳам, ҳатто министрингизнинг ҳам қўлидан келмайди. Минг йилдан бери айтаман: факультетга ҳар кимни олавермайлик, деб. Мана, оқибати!” Орзимуродов унинг гапни қаёққа бураётганини тушунмай, сапчиб тушди: “Ўн йилдан бери бор-йўги тўртта одам олдик-ку, домла! Мана, Ашрапов, Байдуллаева, Сухробжон билан Абдикуловнинг ўзи...”

Бегалиев унга қараб руҳсизгина: “Яшанг”, деб қўйди. Орзимуродовнинг алами келди: “Гап аҳволни тузатиш тўғрисида эмас, бу коғозларни нима қилиш тўғрисида кетяпти, сиз бўлсангиз...” “Қоғозларними?— деди Бегалиев киноя билан.— Гугуртингиз борми?” Сухроб чўнтагига шапатилаб кўриб, гугурт олди. “Менга эмас,—деди Бегалиев.—Йигирма йилдан бери чекмайман. Ана, Бердимуродга беринг, ёкиб ташлайди”. Сухроб шоша-пиша гугуртни чўнтагига тикди. Орзимуродов яна эзилди: “Нима қил дейсиз, бўлмаса? Мана, санаб чиқинг: нечта одам? Ҳайдаймизми шуларни? Шунча одамни бўшатиб, ўрнига қайдан одам топамиз? Бошқа институтларда ҳам шундай. Жа шу Абдикуловнинг коғозлари билан кўзимиз очилгани йўқ, ўзимиз ҳам билар эдик...”

“Ким сизга ҳайданг, деяпти? Ҳайдаш билан иш битса экан”, деди Бегалиев. “Очиқ партия мажлиси ўтказайлик-да, муҳокама қилайлик,— дедим.—Кун тартибига кадрлар масаласини кўяйлик. Мана шу кўрсаткичлар

асосида доклад тайёрлайлик — комиссия номидан. Ҳақберди ҳам ўз фикрларини очиқ айтсин. Майли, талабалардан ҳам эшитиб кўрайлик...” Орзимуродов жириллаб берди: “Қачондан бери ўқитувчи ўқувчига имтиҳон берадиган бўлиб қолди?! Ҳамма гапларинг тўғри, айб бизда, деб айтаемизми талабаларга? Кулгили аҳволда қоламиз-ку! Ҳа, энди қайсиси кўп йиқилган, жавоб беролмаган бўлса, учини олган-да бу коғозларда.” “Ёппасига ҳаммаси аламзада эмасдир”, деди Сухроб. Мажлисида бу томонини ҳам аниқлаб оламиз”, дедим. “Ҳали ким билади, балки бу Ҳақберди жўрангиз... Жа бошқаларни анойи деб

ўйламанг”, деди Орзимуродов. “Кўп мижи-мижи қилмайлик,— дедим.— Ҳаммаси шу йигилишда ойдинлашади. Бу ерда ҳал қилолмаймиз”, “Кўриниб турибди-ку,— деди Орзимуродов.— Тўқсон саккизу бир! Кеча келган болага юз фоиз! Бадалов шунча тажрибали бўлиб қолдими?” “Оббо,— деди Суроб,— анкеталарни Абдиқуловнинг ўзи тўлдирмаган-ку!” “Минус”ларни “плюс” қилиб чиқиш қийин эканми?— деди Орзимуродов.— Ўшанақа сиёҳ билан битта чизикча туширса бўлди-да,— мана, бунақа қилиб...” Сухроб унинг кўлидан ушлади: “Бузманг!” “Ана шу билиб юрганларингизни ҳам йигилишда очик айтасиз,— дедим.— Биз ҳам анойи эмасмиз, Абдиқулов “плюс”ларни ўзи “минус” қилиб чиққан, дейсиз” . Орзимуродов менга хафа бўлгандай қаради: “Э-э, мен... энди шунақа майда гапларни йигилишда кўтариб юрамизми? Бўлиши мумкин деяпман, шундай қилган, демадим-ку”. “Шубҳангиз бўлса,— деди Сухроб,— келинлар, анкеталарни экспертизага берамиз, танишларим бор, бир кунда текшириб беришади...” Бегалиев ёқимсиз кулди: “Агар бу коғозлар ташқарига чиқса...”

Жудаям ташвишманд, ўта шижоатли тусда “Бойбўрибий” кирди — гўё бу ерда биз ёш болалар ишни расво қилиб қўйганмиз-у, бу кишимиз ҳам гуноҳимиздан ўтади, ҳам хатоимизни тўғрилаб беради...

Суннатов унга эргашган кўйи бидирлаб кетди: “Мен нима деяпман, Маҳмудали Аскарлович? Буларга ҳам тушунтирдим. Мана, Сухробжон ҳам бу коғозларни коллективга суикасд, деб тўғри айтди...” Сухробнинг кўзлари олайиб кетди: “Қачон?” Суннатов шоша-пиша гапини тўғрилади: “Мен нотўғри тушунган бўлишим мумкин, Сухробжон, лекин сиз коллективнинг жанозасида ўтирибман, дедингиз, ҳаммамиз эшитдик. Ҳали жуда эрта бу гапни айтишга...” “Менми?” деди Сухроб баттар ловиллаб. “Ҳой, кўйинлар, яхшимас,— деб иноят қилди “Бойбўрибий”.— Тилнинг суяги йўқ, огиздан чиқиб кетган бўлиши мумкин. Буквалний тушунманг, Аҳроржон. Хў-ўш...” “Сўкинманг,— деди Суннатов Сухробга. — педагог, олим одамсиз!” “ Э-э, мен сўкинмаяпман, тавба, деяпман,— деди Сухроб анграйиб.— Одамни бунақа...” “Бойбўрибий” кордонлик билан уларни тўхтатди: “Хў-ўш, танишдинларми, нима қарорга

келдинглар. Домла, қандай, бу коғозларда гапирса, арзигулик бир нарса бормикан? Бу Абдиқулов укамиз ўзи ўтирган шоҳга болта урмабдими? Ёмон йиқилса, биздан кўради-да, кейин...” Бегалиевнинг ўрнига Орзимуродов жавоб берди: “Ҳайронмиз, бир томондан, бу коғозларда... иккинчи томондан, мана, Маҳди Ашрапович ҳам...” Суннатов яна бидирлаб кетди: “Буларга ҳам тушунтирдим, ҳозир сизга

айтган гапларим, Маҳмудали Асқарович: анкеталар жуда саводсизлик билан тузилган: мана, ўзингиз кўринг, “билим савияси”, “дарс савияси” — иккови битта нарса эмасми? Яна қаранг”. “Муомала маданияти” ҳам бор, “характери” ҳам бор: “муомала маданияти” “характер”дан келиб чиқмайдими, ўзи эмасми? Нега бунақа бўлиб ташлаган — “минус”ларни кўпайтириш учун! “Таклифлар” эмиш! Кимни олиб, кимни қўйишни ёш болалар белгилайдими? Ундай бўлса, деканатни, ректоратни тарқатиб юборайлик — болаларнинг ўзи хоҳлаган ўқитувчисини чақириб дарс тинглайверишсин! Мен тушунмай қолдим, Маҳмудали Асқарович, бу совет педагоги, етук олимларни масҳара қилишдан бошқа ҳеч нарса эмас!” “Бойбўрибий” Суннатов гапираётганда ҳаммамизни кузатиб турди — ўрганди. “Жуда ошириб юборманг, Ахроржон. Гапларингиз кўп томондан тўғри-ю” жуда сгустит қиялсиз. Шусиз ҳам бу борада ҳамма яқдил, деб ўйлайман. Ҳозир ҳар хил шахсий муносабатларни йигиштириб қўйиб, коллективни ўйлаш керак. Талабаларнинг олдида ўқитувчиларимизнинг илгаригидай авторитетини кўтариш—мана, главный вопрос. Бир бузғунчини деб... умуман, яхши эмас. Хў-ўш, домла, менингча, бу ишни чўзиб юрмасак, мен бир жиддий, умумий ишимизга ёрдам берадими, деб ўйлаган эдим, арзимас гап экан...” Бегалиев деразадан кўз ўзмади. Унинг ўрнига яна Суннатов бидирлади: “Ҳаммамиз ҳам шу фикрда тўхтаган эдик, Маҳмудали Асқарович;”. Сухроб, кўзлари қисилиб, энгагини чўзди: “Қайси фикрда?!” Суннатов унга ялинганнамо қаради: ишни бузманг-да, жўражон! “Бу масалани олдинроқ—шу Абдиқуловни ншга олаётганда ўйлаш керак эди,— деди Бегалиев деразадан кўзини олиб,—эсингизда бўлса, ўшанда носинашта одамни олишдан эҳтиёт бўлинг, деб айтган

эдим, Маҳмудали, кулоқ солмадингиз”. “Айтгандингиз, айтгандингиз,—деди “Бойбўрибий” гуноҳкорона тусга ки,иб.—Лекин министрликдан кўнгироқ бўлди, мана, Маҳдижондан сўрадим, ўзи қандай одам, кейин бизни уялтириб қўймаймиди, деб. Жуда яхши одам, дейишди”. “Энди яхшилигини кўрмайсизми! Мана санаб чиқинг, нечта одамнинг юзига лой чаплаган!”—деди Суннатов. “Да-а,—деди қайғу билан “Бойбўрибий”.— Олтмишга қиряпмиз-у, ҳалигача одам танишни билмаймиз. Яхши йигит, деб унга ишонч билдириб юрсак, қилган ишини қаранг! Чистейшее провокация! Шуларни битта савол қилса ҳам бўлар экан. Нима кераги бор эди, а талабаларни ҳам чалгитиб. Жўрангизнинг мақсадини тушунмаяпман, Маҳдижон. Фикрларини очиқ ёзиб берса ё бирон мажлисда айтса ҳам бўлар эди-ку. Аҳроржон, энди ука, сиз ҳам жуда бунақа... ошириб юборманг. Одамлар нотўғри тушуниши мумкин. Айтгандай, санаб олдингизми?” “Санадим,— деди Суннатов.— Бир юзу ўн еттита”. “Санамай кўярмиди!”, деди Сухроб. Бегалиев соатига қаради: “Нима қилдик энди? Комиссия хулосасини ким ёзади?” “Ҳали ҳеч қандай хулосага келмадик-ку,— дедим зўрга ўзимни босиб.— Нукул Ҳақбердини ёмонлаяпмиз. Анкеталарни, улардаги фактларни нима қиламиз? Кўз юмиб кетаверамизми? Сиз айтгандай, Маҳмудали ака, Ҳақберди нотўғри йўл тутгандир, лекин тўғрисини очибди-ку. Ўртага қўйиб, кенгашиб олайлик”. “Бойбўрибий” қўлини кўксига қўйди: “Албатта, албатта, Маҳдижон, ана

шундай решительный гапларингиз учун ҳурмат қиламиз-да, сизни. Кенгашайлик, келишайлик. Мана, домла, сиз, Аҳроржон, Сухробжон, ўртоқ Орзимуродов — камчилик эмассизлар”. “Мен кўпчилик деганда, ҳаммани айтяпман,— дедим.— Анкеталарни ҳамма кўриб чиқсин, муносабатини билдирсин: тўғри бўлса—тўғрилигини, нотўғри бўлса—нотўғрилигини...” Орзимуродов қийналиб қаради: “Ҳеч тушунмаяпман сизни! Ё соддаликка соляпсизми ўзингизни? Биз киммиз — шу кўпчилик ваколат берган комиссия! Биз нима десак, шу ҳамманинг фикри-да”. “Лекин бу ерда кўпчиликнинг фикрини айтмаяпмиз-да,— дедим.— Ҳар ким ўзиникини ўтказиш пайида”. “Жуда мантиқни севасиз-да”, деди Орзимуродов бошқа гап тополмай.

Суннатов чичонглади: “Нега ўзимизники бўлар экан? Мана, Маҳмудали Асқарович, чистейшее провокация, дедилар-ку! Бу провокация кимга қарши қилинган—кўпчиликками? Биз кимни ҳимоя қилияпмиз? Абдиқуловними ё шунча йилдан бери қўлни-қўлга бериб, аҳил ишлаб келаётган коллективними? Шундай экан, кўпчиликнинг фикри қайси томонда бўлади?” “Сиз томонда!”, деб кесатди Сухроб. “Сиз кўп ҳам гапни бураверманг,— деди Суннатов.— Мен кўпчилик томонида турганим билан фахрланаман. Провокаторнинг ёнини олиш билан эмас.” Орзимуродов унга енгил тин олиб қаради. “Шунақа сўзларни сал ўйлаб ишлатайлик,— дедим мумкин қадар вазминлик билан.— Мавқеимизга ҳам, ёшимизга ҳам ярашмайди”. “Ҳа, ёқмаяптими?— деди Суннатов тантана билан.— Провокацияни провокация, демай, яна қанақа аташ керак?” “Аввал исботлайсиз,— дедим.—Йигилишда! Манави анкеталар мисолида. Ҳозир айбловчининг ўзини айбдор қиламан, деб уриняпсиз. Лекин айбнинг ўзини ҳам тушунтирасиз”. “Тушунтираман! Лекин, хайронман, яна қанақа исбот керак сизга? Нима, мени йигилишда бу гапларни айтолмайди, деб ўйлайсизми?” “Бойбўрибий” илондай буралди: “Ўртоқлар, укалар, арзимаган нарсани деб... Маҳдижоннинг гапи ҳеч нотўғри эмас. Абдиқулов бу ишни душманчиликдан қилмаган бўлиши мумкин. Яқинда қишлоқдан келган, олий ўқув юртининг тартиб-қоидаларини билмайди. Районо-пайоно ўлчови билан юрган одам-да. Балки у бизга яхшилик қилишни қўзлагандир. Комиссия хулосасига, Маҳдижон тўғри айтдилар, бунақа “провокация-мровокация” деган гапларни киритиш шарт эмас. Асли ўзи шунақа-ю, энди, нима қилайлик, бурним сассиқ, деб кесиб ташлолмаймиз. Кеча ўзимиз Абдиқуловни кучоқ очиб қарши олсак-да, бугун кетига тепиб юборсак, яхши эмас. Тушунтирайлик, тарбиялайлик бу галча кечирайлик. Адашиб жар ёқасига бориб қолган одамни тўхтатиш ўрнига, итариб юборсак... Шахсан ўзим яхши кўраман шу одамни, ачинаман: келганидан бери битта костюм-шимда юрибди! Балки унга моддий ёрдам керакдир. Ҳовли оламан, деб анча қарзга ботганини эшитдим, квартира олиб беролмайдиганимиздан эзилиб кетдим, ишонасизларми, жуда эзилдим. Баъзан иш-иш деб, одамни унутиб

қўямиз. Келинлар, майли, бу йил, гап орамизда қолсин, битта-яримта одами бўлса, тўғри менга учрашсин, ҳар кимга саргайиб юрмасин, тўғри ўзимга учрашсин, бўйнимга оламан. Майли-да, ким-кимларга яхшилик қилмаймиз, ўзимизга ҳам қарашайлик. Қарзини узсин, кўкрагини кўтариб юрсин.

Менимча, кейин бунақа номаъқулчиликларни такрорламайди... Бундай, яхшиси, Аҳроржонга топширайлик, илтимос, Аҳроржон, деканат билан парткомнинг особий заданияси — комиссия хулосасини уйда ёзиб, эртагтайёр қилиб келасиз. Бу ерда айтилган ҳамма фикрларни инобатга оласиз: боя ўзингиз айтган гаплар, анкеталар саводсизлик билан тузилганлиги, оқибати, ҳм, яна... энди, буёгини ўзингиз тўғрилайсиз, лекин такрор айтаман, ошириб юборманг, Маҳдижон ҳам жуда тўғри таклиф киритдилар, боягидака гапларни ёзиб юрманг, орамизда қолади. Ректорат ҳам кистокқа оляпти, уларга тезроқ етказиш керак хулосани. Улар ҳам ўқиб, ия, орангизда провокатор пайдо бўлибди-да, тезроқ, думини тугинлар, деб қолишса, Ҳақбердижонга ҳам яхши бўлмайди, ҳа, бир инсонни, олимни йўқотиб юборишимиз мумкин, кейин қачон ўнгланади? Ошибка жойларини указать қилинг, маъқулми? Бир куни келиб унга қандай яхшилик қилганимизни ўзи тушуниб олар... Кейин ўртоқлар, бу масалани партмайлисга қўйиб, ҳамманинг дилини оғритиб юрмайлик, жуда хунук гап, кейин бошқа жойларга ўрмалайди, ҳар хил гап-сўз... Комиссия хулосаси охириги нуқта бўлсин, дейман. Майли, эртагами, кейинми, Ҳақбердижоннинг ўзини таклиф қилайлик, комиссия фикри билан таништирайлик, хатоларини мардлик қилиб бўйнига олсин, биз ҳам мардлик қилиб, айрим жойларини юшатамиз. Энди, бу коғозларни менинг сейфимга бекитиб қўйсақ, тагин битта-яримтанинг кўзи тушиб...” ўзимни босганим сайин, босилиб-янчилик кетаётгандай бўлдим-да: “Бу ерда комиссия текшириши эмас, театр томошаси кетаётганга ўхшайди”, дедим, гапимни давом эттиролмадим, Сухроб ловиллаб берди: “Нега сизнинг сейфингизга гумдон бўлиши керак? Нега ҳаммамизнинг номимиздан Суннатов ёзади? Бунақа экан, Орзимуродов, Суннатов учовларинг ёзиб қўяверинлар эди! Комиссия деб бизни қўғирчок

қилиш шартмиди?” “Бойбўрибий” алплар замонида яратилганидан бери бунақа жиззаки тўгрисўзларни кўравериб, пишиб кетган эди, яна буралди: "Мени тушунмадингиз, Сухробжон. Пишириб ейманми бунақа коғозларни? Нахотки менга керак, деб ўйласангиз? Тагин йўқолиб-нетиб, Абдикуловнинг тадқиқоти чиппақка чиқиб юрмасин, деган ниятда айтдим-ку. Комиссия бир хулосага келсин, кейин ўзига топширамиз — ишлайверсин. Умум ишимизга ёрдам. Хулосани тезроқ ёзсак, Абдикуловга ҳам яхши эмасми— иши тўхтаб турибди. Мен шу томонини ўйлаяпман. А, Ахроржон, фикрларингизни бир тартибга солгандан кейин, ўзингиз ҳам кўрасиз, қўл қўйиб беришингиз керак-ку. Кейин, Маҳди Ашрапович, шундай нозик ишни томоша деб, бизни ҳам артистга чиқариб қўйганингиз яхши эмас, майли, мен бу гапни ҳазил, деб тушунаман. Сизни шахсан мен ҳам, коллективимиз ҳам жуда ҳурмат қиламиз. Тартуга бориб, шунча эътиборли, номдор одамлар қаторида сизнинг докладингиз ҳам таъкидлаб ўтилганига қанча қувондик! Мана, Олмаотада ҳам сизни Айвар Калниньш деган фольклоршунос сўради: “Қандай юрибди?” деди. “Жуда яхши, жуда яхши, жуда истеъдодли одам, етук олим, яқинда ёқлайдилар”, дедим, бағоят хурсанд бўлди. Ўша ернинг ўзидаёқ "Авторефератларини шахсан ўзингизга юборамиз, битта кулинг ўргилсин тақриз уюштириб берасиз”, деб ваъдасини олдим. “Пажалиста”, деди.

Докторлик ёқлаш жуда огир иш, мана, ҳозирдан ёрдамни тайёрлаяпмиз, шошиб қолманг, деб. Мана шу галвалар ўтсин, сизга албатта шароит яратиб берамиз. Гапим катъий лекин”. “Суннатов ёзган хулосага индамай қўл қўйиб берсам, мени ҳам доцентликка ўтказсангиз керак,— деб узиб олди Сухроб.— Ҳужжатларни тайёрлайверайми?” “Бойбўрибий” қўлларини икки ёнга керди: "Ана холос, шунақа қилманг-да, энди, Сухробжон! Доцентликни мен бермайман, ВАК тасдиқлайди-ку, ахир. Ҳай, деканман, лекин факультет менга отамерос эмас-ку, доим шу ишда турсам. Бугун — мен, эртага — сиз. Доцент ҳам бўласиз, профессор ҳам... Ҳали бу гапларни эслаб кулишиб ҳам юрамиз. Худо хоҳласа, Маҳдижоннинг зашитасини эсон-омон ўтказиб олсак, деканликни шахсан ўзим қўш

қўллаб топшираман. Чарчадим, шунақа галвалар деб илмий иш қолиб кетяпти, мен ҳам докторликни якунлаб олай...” “Ўртоқлар масаладан жуда узоқлаб кетдик,— дедим, Бегалиев менга ялт этиб қараб олди.— Майда-чуйда гапларни қўйиб турайлик. Деканлик тўғрисидаги миш-мишларни олдинги мажлисда аниқлаб олдик, бу масалага қайтмайлик”. “Мен тўғриси айтяпман, Маҳдижон,— деди “Бойбўрибий” гул-гул очилиб.— Агар доктор бўлсангиз, шу ишни сизга топширмаган номард!” Унинг гапини эшитмаганга олдим: “Менингча, бундай, комиссия хулосасини шу ерда, ҳаммамиз бирга ёзамиз. Анкета сўрови натижаларини, ўша олдинги келишганимиздай, йигилишга қўямиз. Хулосамиз ҳам шу фактлар асосида бўлади. Агар, Маҳмудали ака, анкета сўрови ўтказиш жараёни нотўғри бўлса, Ҳақбердининг ўзи тушунтириш беради: нима мақсадда, нима учун қилган, бу йўлнинг нотўғри эканлигини билганми, йўқми — айтади”. “Мен ҳам шуни айтяпман-да, Маҳди Ашрапович,— деди “Бойбўрибий” енгил тортгандай.— Мутахассислар билан гаплашдик. Педнаука бордим, ўзимизнинг психология кафедрасидан аниқладим, ҳаммасида бир гап—нарушение, грубейшее нарушение! Фақат... йигилишга қўйсақ, унда... Абдиқуловга расмий чора кўришим керак бўлиб қолади-да. Тақдирини ўйлапман, қаранг, қанча одам тўғрисида ёмон гаплар... Талаб ташлашмайдами? Зўр билан олиб қолсақ ҳам, кейин, ҳаммани ўзига душман қилиб, қандай ишлайди?!” “Майли,— дедим,— бу томонини деканат, парткомнинг ўзи ҳал қилади. Шунақа махсус қарор бўлса, Ҳақберди тегишли жазосини олар. Лекин мен унча ишонмайман: анкета деган нарса мавжуд ахвол тўғрисида объектив фикр тўплаш, бунинг йўллари қандай қилиб чеклаб қўйилади? Комиссия деган отимиз бўлгандан кейин, йигилишгача буни ҳам аниқлашимиз керак. Лекин, нима бўлса ҳам, Абдиқуловнинг анкета сўрови ўтказиши фактларни очиқ-ойдин қилиб қўйди...” “Маҳдижон,— деб мени гапдан тўхтатди шу пайтгача ўзини мудраганга солиб ўтирган Бегалиев.— Сиз фанда жуда зўр одамсиз, аммо ҳаётда ҳали жуда ёшсиз”. “Домла,— дедим мен ҳам унинг гапини кесиб,— гап ҳозир менинг гўрлигим тўғрисида эмас, каттароқ нарса — ҳақиқат тўғрисида кетяпти. Бу ерда ҳадеб эшакнинг

гўшти ҳаромлигини муҳокама қилиб, меҳнатини гапирмаяпмиз”. Бегалиев қаддини ростлаб ўтирди, чинакам илмий баҳсга ҳозирлангандек, жиддий тортди: “А, худди шу масалада ёшсиз! Бу ерда эшагингининг гўшти ҳам ҳаром, меҳнати ҳам, кечирасиз-у, ҳаром. Яъни очган ҳақиқати ҳам, агар уни ҳақиқат, деб

қарасак ҳам, объектив эмас. Субъектив! Ҳа-а, субъектив! Ҳозир исботлаб бераман. Биринчидан, бу анкеталарни осмондан тушган фаришталар эмас, ўзимиз ўқишга қабул қилган болалар тўлдирган...” “Нима, Абдиқулов бошқа факультетнинг болаларига тўлдиртириши керакмиди?”, деди Сухроб ажабланиб. “Шошмай туринг, ука, сизга эмас, Маҳдига гапиряпман, — деди Бегалиев уни силтаб. — Иккинчидан, уларни, қай тартибда қабул қилганмиз? А? Нечтаси ўзи кирган? Бирови—укаларинг, бирови— хотинларингнинг укалари, катта аммангининг кенжаси, кичик холангининг тўнгичи... Ҳар группада, бўлса, ўзи кирган икки-учта, боринги, бешта бордир. Хўш, Маҳдининг одами йўқ, сездирмай киритган бўлмаса, билмадим. Лекин, мулла Сухроб, сиз нечта одам киритгансиз? Фақат тўғриси айтинг”. Сухробнинг ранги яна оқарди: “Мен ҳеч кимдан яширмаганман: битта укам билан битта қайним ўзимизда ўқийди. Опамнинг ўглини физматга киритганман, буни ҳам айтишим мумкин. Учови ҳам “аъло”га ўқийди. Ўзим шу ерда ишлаб, бошқа институтга олиб боришим керакмиди? Менда унақа пул йўқ...” “Сизни айбламоқчи эмасман,— деди Бегалиев.—ҳаммаларинг шундай”. Менинг жаҳлим энди чиқди: “Сизда-чи, домла? Ҳозир шу муҳокама қиладиган масалами? Анкеталардаги фактларни гаплашайлик”. “Э-э,—деди кўзларини жавдиратиб “Бойбўрибий”,— неча марта Бекназар Турдиевичга айтдим, бунақа шароитда ишлаб бўлмаяпти, бўшатиб, деб. Ҳаммага яхшилик қиласан, бир ёмонлик келса, ёлғиз ўзинг қоласан. Ҳамма ёрдамнинг олганлар четга чиқиб, томоша қилиб тураверади”. “Меники жуда кўп, Маҳдиджон,—деди Бегалиев кўнгли юмшаб,— қанчаси битириб кетди, қанчаси ўқияпти, қанчаси, худо менга умр берса, энди келади. Ҳаммамиз ҳам шундай. Мана, Орзимуродов нега ҳар йили ёзда қабул комиссиясига пашшахўрда? Аҳрор Маҳмудалига бунча ёпишиб олган? Маҳмудалининг ўзи бунча

қалтирайди? Шу ҳақда бирон марта ўйлаб кўрганмисиз, Махдижон? Устингиздан шиша қалпоқни бостириб олиб, менга гард юкмайди, деб умид қиласиз... Менга бунақа жаҳл билан қараманг, ука. Сал кўзингизни каттароқ очинг, демоқчиман. Бояги гапимнинг иккинчи томони, анкетадаги манави рақамлар, “мусбат-манфий”лар шунинг учун ҳам ҳақиқат бўлолмайдики, субъектив томонлар субъектив томонлар тўғрисида чала фикр билдирыпти. Факультет ёмон аҳволда эканми, демак, тарбиявий жараён жуда ёмон, демак, талабаларнинг савияси ҳам жуда паст, демак, ўқитувчиларни ҳам талабаларни ҳам биргаликда тозалаш керак. Буни бирдан қилолмайсизлар. Шунча талабга жавоб беролмайдиган ўқитувчини бўшатиш керак бўлса, демак, шунга тенг фоизда талабаларнинг ҳам бахридан ўтиш керак. Уқдингизми — ёмон ишчини ҳайдагандан кейин, унинг брак маҳсулотини ҳам бир бало қилиш керак-ми? Менинг таклифим бундай,— деди Бегалиев кутилмаганда,—ўша шум Абдикулов билан келишинглар-да, ишни ёпди-ёпди қилинглр. Ўзига тушунтиринглр, талабаларни тўпланглр, бир чиқиш қилиб берсин, шошма-шошарлик қилганини тан олсин. Кейин манави когозларини ўзига беринглр, пишириб ейдими, чалпак қилиб сотадими — ўзи билади. Бунақаларга қарши курашганларинг сайин куч олади, охири яхшиликка олиб келмайди. ҳеч қанақа комиссия хулосаси, партмажлис керак

эмас. Маслаҳатим шу” “Бўлмаган гап,—деди Сухроб яна кўтарилиб.— Ишни шу ҳолда қолдирмаймиз. Бу — компромисс йўли!” “Биз кексаларнинг йўли шу, ука,— деди Бегалиев ўрнидан туриб.— Сиз ёшсиз, пешонангиз тошдан, деворга ураверинг, гайратингиз кўп: ё деворни йиқитасиз, ё пешонани ёрасиз... Энди менга жавоб. Маҳмудали, яна ўн беш кунча кўринолмайман-да — шу ишни битирай”. “Бойбўрибий” жуда мутаассир бўлди: “Бош устига, домлажон, лекин бу ерда ўзингиз турмасангиз, шундай огир кунларда... майли... бу нотинчликлар бир когозгина мақолага арзиса эди.Ўралшиб қолдик-да. Сиз бораверинг, домлажон, шундай қиламиз”.

Суннатов иргиб туриб Бегалиевни кузатишга чорланди. “Аҳроржон, сизга бир маслаҳат, ука,—деди профессор хона ўртасида

бир муддат тўхтаб,—кўп ҳам сувни лойқалатманг, фақат ўзингиз эмас, бошқалар ҳам атрофни кўролмайд қолади. Майли, сузиб кетаверинг, фақат лойқалатмай...” Суннатов қайтиб ўтирди: “Мен лойқалатмаяпман, домла, лойқалатганларни ўзингиз кўролмаёпсиз”, “Ҳай, майли, гапни гапир уққанга, дейилган экан”, деди Бегалиев эшикдан чиқа туриб.

Бегалиев кетди-ю, шунча гаплашганимиз бир тийинга чиқди, гурбатимиз қайта бошланди: “Бойбўрибий” анкеталарга тўр тўкиб, тепасида ўтириб олди, Орзимуродов йигламсиради, Суннатовнинг кўзлари зирк-зирк ўйнади — Сухроб икковимиз уларнинг қай ёгидан айланиб ўтишни билмай, бурилиб қолавердик.

Кейин Сухроб айтади: “Ҳақбердини тушунмаяпман...”

Мен айтаман: “Ҳақбердини биламан...”

Кейин Сухроб айтади: “Мен кетаман...”

Мен айтаман: “Мен кетмайман...”

Одамларни фақат мақсаднинг ўзигина дўст қилолмас экан.

Мен илгари илмга унча ҳам қизиқмайдиган, адабиётнинг тарбиявийми, маърифийми аҳамияти тўғрисида диссертация ёклаб олиб, энди дарсини латифаю хангомалар билан ўтказадиган, мардона гурунглари қувлаб юрадиган, олдидан чиройли киз ўтиб қолса, гапираётган гапини унутиб қўядиган Сухробни унча хушламас, ҳатто отини ҳам тилим келишмагандай “Суроб” деб айтар эдим, унинг тантилиги ҳам кўзимга олифталик бўлиб кўринар эди.

Йўқ, у чиндан ҳам ҳалол-танги одам экан: “Ўйлаб кўрсам, шу талабаларнинг субъективлиги рост—бўлмаса, менга ҳам тўксон иккию тўққиз фоиз “мусбат” қўйишадими? Дарс ўтишим Суннатовникидан ҳеч ҳам авло эмас. Ўзимни яхши кўришса керак-да, а? Жа ноқулай-э!”, деди ва ўн-ўн беш кун ичида “Билим” жамиятидан иш топиб ўтиб кетди. “Кетгим келмаяпти-ю, лекин ўзинг курашган нарсага ўзинг нолойиқ бўлгандан кейин... кейин, буёгига “Бойбўрибий” ҳам мени шундай қўйиб қўймаса керак,

обруйим борида этакни ёпганим маъқул. Сизга ўхшаб калласига монографияларим билан туширолмасам...”, деди...

Очиги уни тўхтатиб қолишга кўп ҳам уринмадим: гурбатнинг

буёгига ўзи ҳам дош беролмас эди: ё аччиқ устида “Бойбўрибий”ни уриб майиб-сайиб қиларди, ё... билмадим, ҳарҳолда, у—Ҳақберди эмас эди.

Бунгача ҳам ўзи икки ойга чўзилган машмаша Ҳақбердидан бўлак ҳамманинг силласини курутган, одамларга бу ишнинг каёққа, кимнинг фойдасига битиши бари бир бўлиб қолган,— ишқилиб, яқунланиши керак эди..

Аввалига “Бойбўрибий” анкеталарда ёмон “баҳо олган” ўқитувчилардан анчасини Ҳақберди билан Сухробга қарши қайради, тўдани бўлиб ур қабилида иш тутиб, қўлидан келганча мен билан ёвлашишдан қочди (ҳозиргача), биламанки, бундан кейин ҳам (“Маҳдижон, сизни авайлашимиз керак, яқинда ёқлайсиз, факультетимизнинг обрўсига обрў қўшишингизни интизорлик билан кутяпмиз”, деб чап бериб келяпти), Ҳақберди дим-дим ўйнайверди, анкеталардан бошдаёқ олдириб қўйган фотонусхаларини (бермайман, деб юрган одамнинг бирдан қўш қўллаб тутқазганидаёқ шундай қилганини сезган эдим) тегишли жойларга кўтариб боришини шама қилаверди, жанжал кўтарилиб-пасайиб, баримизни хоритди, охири яна шу бештамиз: “Бойбўрибий”, Суннатов— мен, Сухроб, тарафматараф қолдик. Орзимуродов ҳам малака оширишимга бир бориб келай, деб кетганича бадар кетди.

Йўлимизни Ҳақбердининг ўзи бойлади: Сухроб иккаламиз анкеталар билан бир танишгандан кейин, қайта кўролмадик: асли Орзимуродовнинг сейфида, “Бойбўрибий”га ишонмай, ўзимиз кулфлаганмиз, энди эгаси думини тутқазмайди, кейин билсак, калитни “бий”га бериб кетган экан; нусхаларини Ҳақберди бермайди, устида қаттиқ ишляпман, дейди, газетага мақола қилаяпман, дейди, министрликка олиб чиқаман, дейди, олиб чиқсамми, деб турибман, дейди,— дастимизда душманга урадиган қиличнинг ўзи йўқ, қурук қўлимизни ўқталиб, аҳмоқ бўлиб юравердик...

Бу орада ўн беш кун кўринмайман, деган Бегалиев ҳам қайтди, яна шунчага жавоб олиб кетди, лекин ора-сира кўриниб, ҳой, ҳалиям тинчимадингларми, деб кўнгил сўраб турди. Бир марта қўлтигимдан авайлаб тутиб, сайрга бошлади, у доим ишга пиёда келарди, мен уни

кузатиб қўйган бўлдим: “Махдижон, деди у жуда-жуда ҳалим овозда,—етмиш тўртга чиқдим. Шу, десангиз, ҳозир калламга галати ўй келди. Агар худо инсонга бошқа одамларнинг ҳаётини яшаш имконини берса... Тушуняпсизми? Мана, сизга ҳафта вақт ажратилса-да, шу вақтда сиз меинг ўрнимга яшаб кўрсангиз, мен эслайдиган нарсаларни эсласангиз, кўрган-билганларимни ҳис қилсангиз. Ишонаманки, қийналардингиз, лекин ўзингиз учун кўп фойда олардингиз. Мен йиқитган одамларнинг ҳаммаси сизга ўхшаган эди. Уларнинг хатоларини ҳам билардингиз. Ҳай, ана, дейлик, мен уларга ёмонлик қилганман, улар-чи? Ўзларига ёмонлик қилишмадимми? Мени енгаман, деб қанча ишлари қолиб кетди. Чала адолатпарвар, чала олим бўлиб қолди. Илм аҳлига бир-бири билан курашиб юриш кўп ҳам фойда бермайди. Ким билади дейсиз, шунақа курашларни Маҳмудали билан Абдиқуловнинг ўзига ташлаб қўйиб, илм билан шуғулланишдан чалгимаслик керакми? Ақлли одамсиз — нима демокчилигимни тушуняпсиз. Хув анавида сизга нотўғри гапирдим. Бекорга куйиб-пишиб юрмагандир, бир мақсади бордир, деб ўйлаган эдим... Декан бўлишни хоҳ-

ламайсиз, амални ёқтирмайсиз, нима қиласиз аралашиб, икковига қўйиб бераверинг. Ҳозир фақат ҳалал беряпсиз. Агар сиз аралашмаганда иккови аллақачон келишиб олган бўларди. Маҳмудали сиздан чўчийди, Абдиқулов сизга орқа қилади. Маҳмудали сизнинг юзингиздан ўтолмайди, Абдиқулов эса... сизни алдайди. Шу жўрангиз, хафа бўлманг-у, соддалигиздан фойдаланяпти. Бошда, анкета сўрови ўтказаман, деб ният қилган пайтдаёк, Маҳмудалига ўзининг кучи етмаслигини ва албатта сизнинг ўзига қўшилишингизни ўйлаган, аниқ ҳисоб-китоб қилган. Э-э, ука, менинг ёшимга етсангиз, мен кўрган нарсаларни кўрсангиз, одамнинг сири қолмайди. Бу болага факультетдаги аҳволни яхшилашнинг ҳеч қизиги йўқ, ўзи мустаҳкамланиши керак, вассалом! Яхшилаб ўрнашгандан кейин, ҳаммасини қайтадан бошлайди, Мадҳмудалининг бошига етмай қўймайди. Кейин, ўлмасак, кўрармиз, балки сизни кавлар...— Профессор мени ўзига чиндан ҳам яқин олиб гапирарди, мен уни шу пайтгача ёмон кўрганимдан ҳижолатда эдим.— Бир гап айтайми, сизга

кулгили туюлар. Аҳрор билан Ҳақберди жўрангизнинг бир одам, битта иттифоқдош эканини биласизми? Мана, қаранг, Ҳақберди бошлади, тўғрими, Аҳрор эса мой куйди. Шунча миш-миш, сизнинг деканликка интилишингиз ҳақидаги бемаъни гаплар қайдан чиқди? Сиз

билмайсиз, мен биламан. Шу иш тинчисин, кейин икковининг огайни бўлишини кўрасиз. Мен эса ҳозир кўриб турибман... Бу гаплар орамизда қолсин, бошқаларга айтсангиз ҳам майли-ю, ўзингиз биласиз. Лекин ўйлаб кўринг. Мен сизни йўлдан қайтариш учун айтаётганим йўк...”

Ўшанда ичимда: “Бошимни туёингиз билан силамай қўя қолинг”, деб захарханда қилган эдим, аммо, кейин билдим: профессор сувга қараб гапирган экан...

Бироқ на бу кўпни кўрган профессор, на “Бойбўрибий”, на Ҳақберди, на Суннатов бу ишларнинг қандай яқунланишини тўғри топди, мен эса тахминан билардим, кўнглим сезарди, нимадир... бир куч— одамларни ҳаракатга келтирадиган нимадир бир нарса кўзгалганини илғаб юрган эдим, шундай бўлди: умумий мажлисда Ҳақберди ҳамманинг ўртасига чиқиб, хатоларни тан олиб, кечирим сўрагандан кейин, “Бойбўрибий” худога шукр қилиб, энди бемалол ишлашга ўтгандан кейин, улар эсдан чиқариб қўйган, ҳисобга олмаган талабалар, талабалар қутилмаганда бош кўтаришди... Ҳар қалай, энди менга анча осон, илгаригидай куйиб-пишиб юришим шарт эмас, тўғриси айтмасликка имкон ҳам йўк, кейин шунча талабанинг кўзига тик

қараб дарс бериш ҳақида гапирмаса ҳам бўлади... Фақат Ҳақбердига оғир — бир томондан энди топишдим, ўрнашдим деганда Маҳмудали акаси билан Суннатов жўраси ундан яна шубҳада қолди, иккинчи томондан талабалар...

Ҳақберди тўқимоқчи бўлган эртагини охир қилолмади, тўғрироғи, аслида, унинг эртаги йўк эди.

Энди бу узок гап, давом этипти, аниқ бир хулосани ҳозирча айтолмайман.

Бир нарсага ҳайронман...

Ўзи мен кўп нарсаларга хайрон бўлиб юраман: бугун Офият манти қиламан, деб хамир ёяётганда қара-аб туриб, завким келди: бир газ тахта, бир газ таёқ билан хамирни шундай юпка ёйиш йўлини ўйлаб топган инсоннинг ақлига балли-е, дедим, ким биринчи ўйлаб топган шуни, а,мана,қасқон” деган сўзни

қара, қайдан келган, нима дегани, нимани билдиради, Офият кулиб, очкабсиз-а, деди, қара, дедим, ҳамма сўзнинг маъноси бор, “қасқон”никини билмайман, “очкабсиз”—“очиқибсиз”—“оч қолибсиз”—“оч” сўзидан, лекин “оч” деганининг ўзи нимадан, илгари одам овқат егиси келганини огзини очиб билдирганми ё овқатга қараб огзини очишиданми, қизик, мана, одамни ол, исми билан тугилмайди, исм унга кейин қўйилади, тўғрими, мана, мен— Маҳдиман, бошқа исм қўйишлари ҳам мумкин эди-ку, дейлик, хўш ана, Маъруф, Офият, қўйсангизчи, деди, шошма, кулмай тур, Маъруфман, демаяпман-ку, чақалоқнинг исми пешанасига ёзигли бўлмайди. Комронга мен “Мансур” деб от қўяйлик, дедим, сен —“Беҳзод”, охири гувоҳнома обормаса, туғуруқхонадан чиқармаслигини билгандан кейин, шошиб-пишиб “Комрон” деб ёздириб келдим, тасодифан эсимга келиб қолди, энди уни Беҳзод деб кўр — бўлмайди, у энди—Комрон, Беҳзод ҳам эмас, Мансур ҳам эмас, фақат Комрон, исм энди унинг ўзини билдиради, Комрон — унинг товуши, овози, мандан “Маҳди” деган товушни олиб ташла, ҳеч нарса, тушунасанми, ҳеч нарса бўлиб қоламан йўқолиб, чунки, исм —шахсият, Маҳди — менман, Маҳди десанг, кўз олдинга менинг дунём келади, яна Маҳди исмли одамлар бор, лекин улар башқа Маҳди, бошқа дунё, Офият, сиз фақат ўзингизнинг эмас, бизнинг ҳам дунёмизсиз, мениям, шу уч фарзандимнинг ҳам ишонган дунёмизсиз, деди, йўқ, мен бошқа нарсани ту шунтирм окчи

эдим, лекин эзмаланиб кетдим, айтмоқчи эдимки, ҳозир шу Маҳди деган дунё — оч, мунча имиллайсан, ке, ўзим тугишиб юборай, э-э, буни қара, “тугишиб юборай” “тугишиб юборай”га ўхшаб кетар экан; “тугиш”— “тугиш”, бир-бирига тамом тескари сўзлар, лекин уйқаш, сенинг хиндий тилинга “ларка”—ўгил, “ларки”—қиз, фарқи битта товуш, қайдан пайдо бўлган шу сўзлар,

нега уйқаш, яхши ҳам тилшунос эмасман — ҳамманинг энсасини қотириб юборар эканман, лекин ҳар бир одамнинг исми унинг ўзидаяширин...

Ҳайронман бир нарсага: одам нега минг турланади, ҳамкасбинг билан бир йил, икки йил, беш, ўн йил бирга ишлайсан, миридан-сиригача биласан, ичигача кўриб турасан, лекин сенга қараб турланади, кошки турланаётганини билмасанг, лекин турланаверади-турланаверади, бошинг айланиб кетмайди, чунки бирга ишлагандан кейин, энди шундай турланмасак бўлмайди, деб сен ҳам унга қараб турланасан, гўё у сени билмайдигандай...

Мен операни ҳалигача тузукрок тушунмайман, тўғриси умуман тушунмайман, ҳатто униси бунисини ўлдирмоққа чоғланганини ҳам кўшиқ қилиб айтади; “Ҳо-озир се-ни су-я-ма-ано-о-о!”, бунисига қараб тураман, ҳозир “Э-э, суйсанг ҳам, одамга ўхшаб гапириб сўй!”, деб жеркиб берар, деб кутаман, каёқда, буниси ундан ҳам чўзади: “О-о-о—у-у-а-а-а, хо-ом-та-ама-а-а бў-ў-ўл-ма-а-а-а!..” Лекин бундан энсам

қотишини ҳеч кимга айтмайман. “Жуда юксак санъат-да шу”, дейман, майли, шунча одам тушунгани етар, битта менинг ақлим етмаса-етмас нимадан қўрқаман, дсмайман—турланолмай қолишдан қўрқаман шекилли...

Баъзан эмас, ҳаммавақт!

"Бойбўрибий"нинг ичи шундоқ кўриниб туради, лекин нахотки мени унақа одам, деб ўйлайсизлар, мана, қаранг, яхшилаб қаранг, мен ўзи бунақа одамман, деб турланаверади, у ўйнаган нагмага Суннатов ҳам тушадн, дунёда раққос кўп, лекин куй битта деб кир баданини устидаги лахтак-лахтак жандалари бекитолмаса ҳам, чиройли кўриняпман, деб бу киши ҳам хиром қиладилар. Орзимуродов бечора шунақа содда шумки, шум деб аташ уни ҳаддан ошиқ улуглаш бўлади, аммо шу ҳам беўхшов, алпанг-талпанг шох ташлашини кўймайди — қара-а-аб туриб-туриб зерикасан, охири, зерикиш ҳам жонингга тегиб, хунобинг ошади...

Одамларнинг кўнгли шаффоф, шу қадар шаффофки, ҳатто, ичидаги ҳали ўйланмаган, эртага, бир йил кейин, ўн йил кейин

ўйлайдиган ўйларигача кўриниб туради—албатта, зерикасан, “Бойбўрибий” билан Суннатовнинг кўнглини кўриб туриб, ҳар куни кўравериб зерикмай бўладими?!

Баъзан эмас, ҳаммавақт ҳайрон юраман: қочган ҳам, қувлаган ҳам битта—голибият кўшигини айтади, “Бойбўрибий”нинг ёнидагилар ҳам умум ишини яхшилаёмиз, деб хониш қилади, биз ҳам умум ишини яхшилаёмиз, деб ашулани варанглатамиз, улар ҳам ҳақиқатнинг пардаларига тушяпмиз, дейишади, биз ҳам ҳақиқат куйига ўйнаяпмиз, деймиз — ҳақиқатнинг ўзи қаерда чалиняпти?

Нега кўшиқ айтиб гаплашамиз, деб ўйлайман, нега тўғри, очик, инсонга ўхшаб гаплашиб ололмаймиз, деб хунобим ошади — турланишдан тўхтаб қоламан.

Яхшигина оти бор бу одамнинг—Маҳмудали, келишган, барваста гавдаси бор, агар турланавермаса, тўхтаб ўзини кўрсатса, худо менга шундай қомат бермаган-да, а, қандай яраширли одам, деб ҳавасланиш мумкин...

Суннатовнинг отини қаранг—Аҳрор, нимасидир, тоза, салқин бир шабада келаётгандай исмидан, отаси китоб кўриб, минг умидлар билан шундай улуг исм берган, турланмай турса, бу қандок мутафаккирнинг доно сиёғи экан деб, тўлқин-т...лқин қумушранг товланган сочининг ўзини соатлаб томоша қилиш мумкин

Яна ўйлайман: аввал ўзингга боқ, балки уларнинг кўнгилларини очишларига ўзим халал бераётгандирман, балки улар ҳам мени шунақа ёмон деб ўйлашар: қара, Маҳди деган пурмаъно оти бор, кўриниши ҳам бинойидай, аммо ўзи... нега бунча... ҳадеб...

Яна ўйлайман: одамлар ўзлари тўғрисида ҳақиқатни севмайдилар, бошқала...нинг астарини аврасига ағдаришадими, бемалол: нега у бизга ўхшаб биз нима учун қурашяпмиз-у... бу устомон ҳайронмиз, кошки билмасак...

Одамга доим бошпана - бошини бекитиб юриш учун пана жой керак, фақат уй эмас, одам ўзи яшайдиган торгина муҳитда ҳам муносабатлардан бошпана қуриб олади. Муносабатларни бошга пана қилиб юради, Деб ўйлайман. Яна адашиб кетаман - ўзини ўраб қўйгани одам қандай юради, дейман. Адашганимни ахта-иб

кетаётиб, бир чегарага бориб қоламан. Би, девор тикланади қаршимда ойнадай, ортимдаги ҳамма нарсани қайтаради, қараб бораман - Офиятни, болаларимни, Исрофилни, Шоди акани, Тангирни, Ҳақбердини, Маҳмудали акани, Сухробни, Суннатовни, Орзимуродовни, Бегалиевни, ҳамкасб, таниш-билиш ҳаммасини қайтаради, мана шу сенинг дунёнг, Маҳди деган дунё шу, Маҳди, дайди, лекин ҳеч нарсани тушунтирмади, ўзининг ортида нималар бор - кўрсатмайди, мен эсам нариги ёқда сирлар ра-авшан, кундузлар тиник, тунлар ёруғ эканини сезиб тураман, усти узоқдан кўз иллаган шаҳар осмонидай нурланиб-товланади, мана шу мунавварлик нимадан эканини англай-англай деганимда, чарчаб қолганимни т-яман-да, қувват олиш учун, яшаш учун оркамга ўгириламан, аксинг аслга ўзимнинг дунёмга - одамлар орасида яшашни севаман - яшаш поклик эканини, умримни тўла яшашим зарурлигини тушуниб қайтаман, узоқ тўхтаб ўйлайман.

Ўйлайман: мен - Маҳди, бошқа одам бўлиб чиқармидим, шу туриш-турмушимда ўзга бир Маҳди отлик бегонанинг ҳаётини яшармидим?

Балки, балки...

Чархнинг каж рафтори ўзгарганда, шундай бўлуви ҳеч гап эмас эди.

Лекин ўзгармади. Шунча тасодифлар силсила-силсила кечиб, қўшилиб-боғланиб, айни шу мени бунёдга келтирдими, демак, бошқача бўлуви мумкин ҳам эмас экан.

Мана, шу мен борман, ўз ҳаётимни яшаяпман— айни шу Маҳдиман.

Баъзан ҳатто шундай ҳам туюлади: Шоди ака деган одам ўтмаган, Тангир деган жўрам бўлмаган, Ҳақберди дегани ўқишда ҳам, ишда ҳам менга

йўлдошлик қилмаган, ҳатто факультетдаги ҳамкасбларим, талабалар ҳам аслида йўқ, ҳаммаси—ўзим, ўзимни уларга бўлақлаб, ҳаммасининг умрини яшаяпман: манави бўлагим—Шоди ака, манавиниси—Тангир, анави бўлагим—Маҳмудали ака, анавиниси—Ҳақберди... Мен битта одам эмасман, мен— тумонатман, чаман

одамзорман, тўп пулдай турланиб, бу дунёда қандай яшайман ўзи, огайнилари, деб ўйланиб-гуллаб турибман..

"Йил ўтган сайин сизга ўхшаб боряпман,— дейди хотиним Офият.— Нарсаларга худди сиз қарагандай қарайман, сиз ўйлагандай гапираман, сизга ўхшаб ўйлайман..."

"Офият,— дейди ичимдаги ўзини ҳаддан ортиқ яхши кўрадиган Маҳди,— учта боламиз бор, улар бизга ўхшамоқчи; менга ўхшаганинг яхши — уларни битта одам бўлиб тарбиялашимиз керак... Яхши эру хотин — аслида, битта одам..."

"Портретингни чизаман, деб кўп уриндим, — дейди узилиб-узилолмаган дўстим Исрофил. — галати бир ниятим бор: сенинг юзингда ўзимни кўрсатмоқчиман. Тушунапсанми? Шунча йил дўстлик қилганимиздан кейин, сендан менга, мендан сенга кўп нарса ўган, кўнглимизда шериклик бор. Мана, иккаламиз бирга туриб ойнага қарайлик... Қара, юзимиз ўхшамайди, лекин қарашимизда нимадир ўхшашлик, яқин ифодалар бор-а?.. Йўқ, сен яхшилаб қара — изласанг топасан. Мен шундоқ кўриб турибман-ку, сен кўрмайсан?.. Аммо бу ўхшаш ифодалар ҳаракатда эмас, қотиб қолган хотирага айланган. Кейинги йилларда бир-биримиздан анча узоқлашдик. Мен шу туйғуларни—хотира ифодаларни чизмоқчиман. Лекин юзингда бошқа ифодалар ҳам кўп, кўпи менга бегона, чизишга ҳалал беради..."

Одамлар тагин мени ақлдан озибди, деб ўйламасин, деб атрофимга аланглаб, ҳеч ним йўқлигини кўрганимдан кейин, секин овозда "Маҳди!" деб чакираман — шу чакиригимнинг ўзи жавоб — кўп, жуда кўп одам "Маҳди", деб жавоб бераётган бўлади: ўзим, отам, иккита бувам, иккита бувим, уларнинг ота-оналари, уларнинг ҳам ота-оналари, Маҳди деган овоз ота илдиз, она илдиздан тубга — ўтмишга қараб тармоқланиб бораверади — бир оломон одамнинг нидоси битта ўзимнинг овозимга жамланади, мисоли улкан бир дарахтнинг тепасидаги бақувват шохдай, замонлар шамолида зириллаб турганга ўхшаб қоламан; жуда чуқурларга, тубсиз-ниҳоясиз қадимларга қўш томир узатганман — юз йил, икки юз йилга... ўн бешинчи асрга, унинчи асрга, биринчи асрга, ундан ҳам бурунларга: ўша пучмоқларда юз-кўзими, қад-бастими менга ўхшаган

аждодларимнинг томирида ҳам менинг қоним оққан-ку, томирдан томирга, томирдан томирга ўтиб-ўтиб, охири менга етиб келган, мендан болаларимга берилган бу қон!..

"Маҳди!" дейман бор овозим билан — минг-минг уругларим кўплашиб, шу овозни бунёд қилишгандай, тумонатнинг жўр овозидай жаранглаб—мен шу залворли минговозни кўкрагимдан чиқаролмаганимдан отимни танитай юрган эканман, туйқусдан енгил тортаман: кимсасиз, овлоқ бир оролда одам овозига зор турган пайтимда мени ахтариб мададга келган ота-она аждодларим отимни тутиб чақиришаётгандай бўлади...

"Маҳди!" дейман энтикиб — асқартоғларим — авлодларимни чақириб боряпман, товушим, ўгилларим, қизимнинг овозида қалтираб акс-садо беради — жўралар, уз-ок яшайман!..

Узо-оқ минговозларни эшитяпман ...

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Соясини йўқотган одам
Гўзаллик қирралари
Қатагон йили
Ойнинг гардиши
Одамнинг оласи
Алмисокдан қолган Карим
Кичик илмий ходим Ҳамдамов
Ноинсоф Мусо

Новеллалар

Нима қилиб қўйган эканман
Гул кўтариб кегаётган эркак
Кетган биров эди
Ватан ҳақида ёзишга қучим етмаган шеърим
Ўзим билан ўзим
Одамовига учёқлама қараш
Қулф тили
Бири кам дунё

Қиссалар

Бу куннинг давоми
Асқартоғ томонларда